

QAFQAZIN STRATEJİ TƏDQİQATLARI İNSTİTUTU

Nazim MÜZƏFFƏRLİ

Eldar İSMAYİLOV

**AZƏRBAYCANIN POST-KONFLİKT
ƏRAZİLƏRİNİN BƏRPASI:
KONSEPTUAL ƏSASLAR**

“Qafqaz”
Bakı, 2010

Nazim Müzəffərli
Eldar İsmayılov

**Azərbaycanın post-konflikt ərazilərinin bərpası:
konseptual əsaslar**

Bakı, “Qafqaz” nəşriyyat evi, 2010. – 270 s.

ISBN

Azərbaycan Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş ərazilərini azad etdikdən sonra onları yenidən leqal siyasi-iqtisadi meydana qaytarmaq, bu torpaqlarda normal yaşayışı bərpa etmək və təsərrüfat fəaliyyətini dirçəltmək üçün bir sıra irimiqyaslı dövlət proqramları gerçəkləşdirmək zərurəti ilə üz-üzə qalacaqdır. Müstəqil ekspertlər tərəfindən aparılmış bu tədqiqatın məqsədi gələcək reabilitasiya işlərinin konturlarını cızmaqdır. Təhlilin sərhədləri, münaqişənin çözülməsinin ilkin mərhələsində azad edilmək ehtimalı yüksək olan ərazilərlə məhdudlaşdırılmışdır. Kitab təkcə Azərbaycanın dövlət orqanları üçün deyil, analoji problemlərlə üzləşmiş digər ölkələrin dövlət qurumları üçün də, həmçinin, konfliktsonrası reabilitasiyanın nəzəri və praktik məsələləri ilə məşğul olan mütəxəssislər üçün faydalı ola bilər.

© N.Müzəffərli
© E.İsmayılov
© Qafqazın Strateji Tədqiqatları İnstitutu,
Bakı, Azərbaycan

Müəlliflərdən

Bu kitab çətin yazıldı. Cavablandırılması gərəkən sualların rəngarəngliyi və çox geniş əhatə dairəsinə malik olması səbəbindən biz olduqca böyük həcmdə yeni – hər halda bizim üçün yeni – informasiyanı mənimsəmək, çoxsaylı olduğu qədər də mürəkkəb problemləri öyrənmək və araşdırmaq zərurəti ilə üzləşdik. Lakin heç nəyə baxmayaraq, son iki il ərzində kitab üzərində işimizi bir gün belə dayandırmadan ciddi bir əzmlə çalışdıq, çünki bizim üçün bu iş sadəcə bir elmi maraq mövzusu deyildi, biz onu ilk növbədə öz vətəndaşlıq borcumuz kimi qavrayırdıq və indi də elə qavrayırıq.

Əlbəttə, biz yaxşı başa düşürük ki, hazırda Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş Azərbaycan torpaqlarının azad edilməsi üçün həm bizim ölkənin hökuməti və cəmiyyəti, həm də kənar qüvvələr – dünyanın nüfuzlu dövlətləri və beynəlxalq təşkilatları hələ xeyli səy göstərməli olacaqdır. O da aydındır ki, yalnız işğal sona yetdikdən sonra bu torpaqları sözün müstəqim mənasında post-konflikt ərazilər, onların bərpasını isə konfliktsonrası reabilitasiya adlandırmaq mümkün olacaqdır. Ona görə də post-konflikt ərazilər və konfliktsonrası reabilitasiya terminləri – hər halda bu gün – müəyyən qədər şərti mənada daşıyır. Lakin biz tam və səmimiyyətlə inanırıq ki, Azərbaycan gec-tez bütün işğal olunmuş ərazilərini azad edəcək və onların gələcək bərpasına artıq bu gündən hazırlaşmalıdır. Konfliktsonrası reabilitasiyanın konseptual əsasları üzərində həvəslə çalışmağa da bizi məhz bu sonsuz inam ruhlandırırdı.

İstər Azərbaycanda konfliktsonrası reabilitasiyanın ümumənəzəri təməl prinsipləri, istərsə də onun ayrı-ayrılıqda götürülmüş konkret ideyaları həmfikir məsləkdaşlarımızla uzun, bəzən qızgın müzakirə və mübahisələrin mövzusu oldu. Müzakirələrimizin müəyyən qisminə hətta bir növ formal don geyindirib “dəyirmi masa” şəklində keçirdik. Bütün bu müzakirə və mübahisələr

konfliktsonrası reabilitasiyanın konseptual əsaslarını işləyib hazırlamaqda, şübhəsiz ki, mühüm rol oynadı.

İlk-əvvəl, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin iqtisadiyyat və maliyyə-kredit siyasəti şöbəsinin müdiri, iqtisad elmləri doktoru *Şahin Sadıxova* və Azərbaycan Respublikasının İşğaldan Azad Olunmuş Ərazilərinin Bərpa və Yenidən Qurulması üzrə Agentliyin məsul əməkdaşı, arxitektura namizədi *Elmir Abdullayevə* səmimi minnətdarlığımızı bildiririk. Onların, torpaqlarımız azad edildikdən sonra bu ərazilərin bərpa sahəsində rastlaşacağımız konkret problemlərin mümkün həlli yolları haqqında öz bilik və məlumatlarını bizimlə səxavətlə bölüşmələri bu kitabın ərsəyə gəlməsinə böyük fayda verdi.

Eyni səmimiyyətlə Qafqazın Strateji Tədqiqatları İnstitutunun direktor müavini *Məzahir Sadıxova*, Azərbaycan Ərazilərinin Minalardan Təmizlənməsi üzrə Milli Agentliyin (ANAMA) baş direktoru *Nazim İsmayılova*, “Azərenerji” ASC-nin şöbə müdiri, iqtisad elmləri namizədi *Ənvər Abdullayevə*, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin məsul əməkdaşı *Vahid Hüseynova*, Azərbaycan Beynəlxalq Bankı prezidentinin müşaviri, iqtisad elmləri namizədi *Fuad Mürşüdlüyə* və digər həmkarlarımıza da minnətdarlıq edirik. Kitab üzərində çalışdığımız bütün müddət boyu onlar öz ideya və mülahizələrini bizimlə ürəkaçıqlığı ilə paylaşırdılar.

Ayrıca, yardımçı analitik işləri yerinə yetirmiş gənc həmkarımız *Ruzi Məmmədova* təşəkkürümüzü bildiririk.

Bunu xüsusi qeyd etməliyik ki, hətta lütfkarlıq göstərərək kitaba Ön söz yazmağa da razılıq vermiş tanınmış amerikalı alim, C.Hopkins adına universitetin nəzdindəki Mərkəzi Asiya və Qafqaz İnstitutunun direktoru, professor *Frederik Starr* işin lap əvvəlindən bizimlə yan-yanı, çiyin-çiyinə idi. Belə alındı ki, Ön sözün ilk variantı hələ mətnin əsas hissəsi üzərində iş bitməzdən qabaq hazır oldu və bu, sonrakı araşdırmalarda müsbət rol oynadı. Professor F.Starra dərin təşəkkürümüzü bildirmək bizim üçün xoş bir borcdur. Ümidvarıq ki, əməkdaşlığımız gələcəkdə də davam edəcək və daha da dərinləşəcəkdir.

Şübhəsiz ki, hər bir başqa elmi əsər kimi, bu kitab da oxşar mövzuda daha əvvəllər aparılmış tədqiqatlara söykənir. Azərbaycanlı və xarici mütəxəssislər tərəfindən yerinə yetirilmiş iki tədqiqat işi bu mənada ayrıca qeyd olunmalıdır: Azərbaycanın xarici təcavüzdən zərər çəkmiş ərazilərinin bərpa və yenidən qurulması proqramının texniki-iqtisadi əsaslandırılması (1998-ci il) və İşğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpa proqramı – “Böyük Bərpa” (2005-ci il).

Adından da bəlli olduğu kimi, diqqətinizə təqdim olunan bu kitab konfliktsonrası reabilitasiyanın, əsas etibarilə, konseptual problemlərinə həsr olunduğuna görə, hazırda işğal altında olan Azərbaycan torpaqlarının azad edilməsindən sonra onların yenidən həyata qaytarılmasının və inkişafının bütün məsələlərini əhatə etməyə əsla iddialı deyil. Biz, əlbəttə, bacardığımız qədər çalışmışıq ki, tədqiqat mümkün dərəcədə kompleks səciyyə daşsın və konfliktsonrası reabilitasiyanın müxtəlif tərkib hissələri həm məkan etibarilə, həm funksional baxımdan, həm də maliyyə və resurs təminatı baxımından əlaqələndirilsin. Bununla belə, yaxşı başa düşürük ki, ortaya çıxardığımız nəticə, əlbəttə, mükəmməl deyil və bu istiqamətdə araşdırmalar mütləq davam etdirilməlidir.

MÜNDƏRİCAT

MÜƏLLİFLƏRDƏN	3
ÖN SÖZ (prof. F.Starr)	11
1. İLKİN ŞƏRTLƏR	24
2. METODOLOJİ PRİNSİPLƏR	33
2.1. Beynəlxalq təcrübənin nəzərə alınması	33
2.2. Məsərəflərin yol verilə biləcək minimuma endirilməsi	34
2.3. İki yanaşmanın vəhdəti – köhnənin bərpası və yeninin yaradılması	35
2.4. Ərazi planlaşdırılmasında çeviklik	36
2.5. Məskunlaşmanın yeni strukturu	37
2.6. Mərhələlilik	43
2.7. Müstəqil ekspertlərlə hökumət mütəxəssisləri arasında əməkdaşlıq	45
2.8. Xarici ekspertlərlə əməkdaşlıq	47
2.9. Proqramın aramsız olaraq təkmilləşdirilməsi	47
2.10. Digər metodoloji prinsiplər	48

3. PROQRAMLAŞDIRMA OBYEKTİ	50
3.1. Proqramlaşdırılan ərazi	50
3.1.1. <i>Proqramlaşdırılan ərazi – ölkənin iqtisadi rayonlara bölünməsi baxımından</i>	51
3.2. Proqramlaşdırılan ərazi: işğala qədər	52
3.2.1. <i>Ağdam rayonu</i>	52
3.2.2. <i>Füzuli rayonu</i>	53
3.2.3. <i>Cəbrayıl rayonu</i>	54
3.2.4. <i>Zəngilan rayonu</i>	55
3.2.5. <i>Qubadlı rayonu</i>	57
3.2.6. <i>Laçın rayonu</i>	58
3.2.7. <i>Kəlbəcər rayonu</i>	59
3.2.8. <i>Proqramlaşdırılan ərazinin təbii ehtiyatları</i>	60
3.2.9. <i>Dövlət tərəfindən qorunan təbii zonalar</i>	62
3.3. Proqram ərazisinin cari vəziyyəti: dağılma dərəcəsinə görə təsnifat	64
4. HÖKUMƏT VƏ TƏHLÜKƏSİZLİK	70
4.1. İdarəetmənin təkmilləşdirilməsi	70
4.1.1. <i>Konfliktsonrası reabilitasiya üçün məsuliyyət daşıyan dövlət orqanının yaradılması</i>	70
4.1.2. <i>Hazırda fəaliyyət göstərən dövlət orqanlarının tərkibində xüsusi qurumların yaradılması</i>	75
4.1.3. <i>Post-konflikt rayonlarda yerli mülki idarəetmə orqanlarının xüsusi funksiyaları</i>	76
4.2. Post-konflikt ərazilərin dekontaminasiyası	78
4.3. Sərhəd təhlükəsizliyi sisteminin yaradılması	84

4.4. Daxili təhlükəsizliyin təmin olunması	86
4.5. Konfliktsonrası reabilitasiyanın normativ-hüquqi təminatı	87
5. HƏYAT TƏMİNATI SİSTEMLƏRİNİN BƏRPASI	89
5.1. Repatriasiya	89
5.1.1. Repatriasiyanın təşkili	89
5.1.2. Repatriasiya xərcləri	96
5.2. Yaşayış fondunun bərpası	103
5.2.1. Yaşayış fondunun bərpası xərcləri	114
5.3. Enerji təminatının bərpası	117
5.4. Su təchizatı və kanalizasiya sistemlərinin bərpası	125
5.5. Qaz təchizatı	131
6. İNFRASTRUKTURUN BƏRPASI	134
6.1. Mülki idarəetmə orqanlarının iş infrastrukturunun bərpası	134
6.2. Nəqliyyat infrastrukturunun bərpası	139
6.2.1. Avtomobil yolları	140
6.2.2. Dəmir yolları	146
6.2.3. Hava nəqliyyatı	151
6.3. Telekommunikasiya şəbəkəsinin bərpası	153
6.3.1. Telefon rabitəsi	154
6.3.2. Mobil rabitə	156
6.3.3. Teleradio verilişləri	158
6.3.4. Kompüterləşdirmə	160
6.3.5. Poçt xidməti	162
6.4. Sosial obyektlərin bərpası	165
6.4.1. Səhiyyə	165
6.4.2. Təhsil	179

6.4.3. Mədəniyyət və idman	187
6.4.4. Peşə təlimi mərkəzləri	193
7. İQTİSADİYYATIN DİRÇƏLDİLMƏSİ	197
7.1. Hədəflər və prinsiplər	197
7.2. Post-konflikt ərazilərdə iqtisadiyyatın müqayisəli üstünlük sahələri	201
7.3. Müqayisəli üstünlük sahələrinə dövlət dəstəyi	211
7.4. Məşğulluğun təmin edilməsi üzrə tədbirlər	215
7.5. Torpaq özəlləşdirməsi	217
7.6. Özəl şirkətlərin post-konflikt rayonlarda fəaliyyətə həvəsləndirilməsi	222
7.7. Xarici özəl şirkətlərin post-konflikt rayonların bərpasında və iqtisadi dirçəlişində iştiraka cəlb olunması	228
7.8. İqtisadi dirçəlişin resurs təminatı	230
8. KONFLİKTSONRASI REABİLİTASIYADA BEYNƏLXALQ MALİYYƏ İNSTİTUTLARININ VƏ XARİCİ DONOR TƏŞKİLATLARININ ROLU	243
9. RİSKLƏRİN İDARƏ OLUNMASI	247
9.1. Potensial risklərin tipləri	247
9.2. Risklərin neytrallaşdırılması (aşağı endirilməsi)	248
9.2.1. <i>Kənar risklər</i>	248
A. <i>Hərbi əməliyyatların yenidən başlanması</i>	248
B. <i>Siyasi müqavilələrin qeyri-mükəmməlliyi</i>	250
C. <i>İcmalararası ziddiyyətlər</i>	251
Ç. <i>Sabotaj</i>	252

<i>9.2.2. Daxili risklər</i>	252
<i>A. Korrupsiya</i>	252
<i>B. İdarəetmənin təhərsiz dərəcədə bürokratikliyi</i>	254
<i>C. Menecerlərin çatışmaması</i>	255
<i>Ç. Maliyyə vəsaitlərinin qıtlığı</i>	256
<i>D. Maddi resursların qıtlığı</i>	257
<i>E. İnflyasiya</i>	258
YEKUN VƏ NƏTİCƏLƏR	259

ÖN SÖZ

Qarabağ və işğal olunmuş ərazilər haqqında

1988-ci ildə ermənilərlə azərbaycanlılar arasında Qarabağ üstündə müharibə başlandı. Qarabağ Azərbaycan ərazisi idi, amma ermənilər ona iddia edirdilər. O zaman Sovet İttifaqı hələ mövcud idi və Azərbaycanın nüfuzlu lideri Heydər Əliyevə qarşı qəzəb hissləri keçirən prezident Qorbaçov hər yolla, o cümlədən silah-sursat verməklə, erməniləri dəstəklədi. 1992-ci ildə SSRİ artıq dağılmış, lakin Qarabağ üstündə münaqişə daha da dərinləşmiş və gərginləşmişdi.

Bu gün müstəqil Ermənistan Respublikası separatizmə rəvac verərək bütün Qarabağı hərbi güc vasitəsi ilə Azərbaycandan ayıraraq Ermənistana birləşdirməyə can atır. Qeyri-bərabər müharibədə erməni hərbi hissələri təkcə Dağlıq Qarabağı deyil, Azərbaycanın bir neçə başqa inzibati rayonunu da ələ keçirmişlər. Bütövlükdə götürüldükdə, işğal edilmiş ərazilər yeni suveren Azərbaycan Respublikasının ümumi ərazisinin 1/6 hissəsini təşkil edir. Hərbi əməliyyatların gedişində on mindən çox azərbaycanlı həlak olmuş, etnik təmizləmə nəticəsində yüzlərlə azərbaycanlı məhv edilmişdir. 1994-cü ildə artıq 900 000 Azərbaycan vətəndaşı öz ev-əşiklərini tərk edərək, dözülməz dərəcədə ağır qaçaqın və məcburi köçkün həyatı yaşamağa məcbur olmuşdu.

Müharibə qaçılmaz olaraq hamıya iztirab gətirir və təbii ki, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi də istisna deyil. Azərbaycan döyüşdə qələbə çala bilmədi və evsiz-əşiksiz, dolanışıqsız qalmış bir milyona yaxın vətəndaşını yerləşdirmək, pal-paltar və qida ilə təmin etmək üçün əlindən gələni etdi. Öz növbəsində Ermənistan da daxili miqrasiya ilə üzləşdi, həyat səviyyəsi aşağı düşdü və gələcəyi çox məyusedici görünməkdəydi.

1994-cü ildə müvəqqəti atəşkəs haqqında saziş imzalandıqdan sonra hər iki ölkənin iqtisadiyyatı dirçəlməyə başladı. Neftlə zəngin olan Azərbaycan xüsusilə sürətli inkişaf edirdi. O, enerji resurslarına ehtiyacı olan bir çox dövlətlə əməkdaşlıq qurdu və öz neftini, getdikcə artan həcmdə dünya bazarlarına çıxartmağa başladı.

Lakin Qarabağ problemi və işğal olunmuş ərazilərin taleyi həll edilməmiş qalırdı. Son 15 il ərzində problemin həlli üçün ATƏT-in göstərdiyi cəhdlər səmərəli ola bilmədi. Həmin cəhdlərə tənqidi yanaşanlar, o cümlədən bu kəlmələrin müəllifi, ATƏT-i onda günahlandırırırlar ki, o, Rusiyaya “Minsk prosesi” adlandırılan prosesdə “veto” hüququ almağa imkan verib və ona görə də uğursuzluğunun günahkarı elə özüdür. Axı Ermənistanı bir milyard dollarlıq silah-sursatla havayı təchiz etmiş Rusiya, vaxtı ilə özünün də əhəmiyyətli bir dərəcədə iştirakçısı olduğu münaqişənin həllində bu gün necə vasitəçilik edə bilər?!

Lakin tarix heç zaman dayanmır. BMT artıq səkkiz dəfə təsdiqləyib ki, Qarabağ Azərbaycanın suverenliyi çərçivəsindədir. İşğal altındakı qalan ərazilərə gəldikdə isə, hətta Ermənistan özü də onların Azərbaycana mənsub olduğunu etiraf edir, sadəcə olaraq, aparılan danışıqlarda bu ərazilərdən manevr və “ticarət” aləti kimi istifadə edir. Əgər proseslər getməli olduğu kimi getsə, bütün işğal olunmuş torpaqlar, o cümlədən Qarabağın özü də Azərbaycana qaytarılacaqdır. Bunun necə baş verəcəyinin təfərrüatı isə hələlik naməlumdur və heç bu tədqiqatın mövzusu da deyil.

Araşdırmanın məqsədləri və aparıldığı şərait

Qarabağın və digər işğal olunmuş ərazilərin Azərbaycana tam və dərhalı, yoxsa hissə-hissə və tədricənmi qaytarılacağından asılı olmayaraq, nəticə eyni olacaqdır. Çox illər öncə (bir nəslin ömrünə bərabər qədər əvvəl) öz ev-eşiyindən çıxmağa güclə məcbur edilmiş yüz minlərlə insan dərhal, ara vermədən öz yurduna dönmək istəyəcək. Onların başqa yaşayış məntəqələrində yerləşdirilməsinə hökumət milyardlarla dollar xərcləsə belə, həmişə ehtiva edilir ki, bu yöndə görülən tədbirlər müvəqqəti səciyyə daşıyır və təbii ki, qaçqınlar mümkün qədər tezliklə öz doğma torpaqlarına qayıtmaq arzusundadırlar.

Lakin onların qayıtmalı olduğu ərazilər indi xaos içində, tam dağıdılmış vəziyyətdədir. Müharibə, işğal, əhalinin qovulması, talan və baxımsızlıq bütün infrastruktur sistemlərini birdəfəlik süquta gətirib çıxarmışdır. Binaların əksəriyyəti yaşayış üçün yararsız haldadır. Minlərlə tikili bombalanmış, dağıdıl-

miş, yerlə yeksan edilmişdir. Hətta divarları tam dağılmamış evlər belə, dam örtüklərinin və qapı-pəncərələrinin sökülməsi üzündən istifadəyə yararsızdır. İşğal dövründə elektrik-ötürücü xətlər, həmçinin su boruları da, sökülüb metal qırıntısı kimi satılmışdır (əsas etibarilə Çinə). Elektrik stansiyaları və kanalizasiya sistemi, ümumiyyətlə, bərpa oluna biləcək halda deyil. Bölgənin infrastrukturla bağlı bütün texniki sənədləri ya yandırılmış, ya oğurlanmışdır.

Bu tədqiqatın məqsədi bir sıra suallara, o cümlədən “Konfliktsonrası reabilitasiyanın və ümumiyyətlə, regionda aparılacaq yenidənqurma işlərinin parametrləri necə olacaqdır?”, “Belə bir reabilitasiya proqramının ümumi dəyəri nə səviyyədə ola bilər?”, “Konfliktsonrası reabilitasiya hansı mənbələr hesabına maliyyələşdirilə bilər?” kimi suallara müəyyən qədər aydınlıq gətirməkdir.

Hər halda şübhəsizdir ki, bərpa işləri son dərəcə baha başa gələcək, dövlət büdcəsini və bütövlükdə ölkənin resurslarını tarıma çəkəcəkdir. Amma bu gün söyləmək mümkündür ki, bu tədqiqat başlayana qədərki üç il ərzində ümumi daxili məhsulun artım tempinə görə dünyada birinci yer tutan Azərbaycanın, həmin nəhəng xərcləri öz üzərinə götürmək baxımından unikal imkanları vardır.

Lakin məsələ heç bunda da deyil. Keçmiş SSRİ-dən çıxmış bütün digər ölkələr kimi, Azərbaycan da inkişafda geridir. Azərbaycanı, heç olmasa ən zəif Avropa dövlətinin inkişaf səviyyəsinə qaldırmaq üçün milyardlar xərclənməlidir. Üstəlik, hökumətin ölkəni gələcəyə – neftin tükənib bitəcəyi dövrə hazırlamaq məqsədi ilə apardığı siyasət təhsilə, elmə və başqa sahələrə böyük daxili investisiyalar yatırmağı tələb edir. O da var ki, yaxın gələcəkdə – Azərbaycan mənsub olduğu mürəkkəb geosiyasi regionda sabitlik və inkişaf adacağına çevrildikcə – ölkə milli təhlükəsizlik və müdafiə ehtiyaclarına getdikcə daha artıq vəsait xərcləməli olacaqdır. Bu bir faktıdır ki, Azərbaycan nə qədər vüsətlə inkişaf etsə də, münaqişə və onun nəticələri ilə əlaqədar büdcə və digər resurslar üzərinə düşən yük, bu günün özündə belə, ağır olaraq qalır, Qarabağın və konflikt zonasındakı digər ərazilərin yenidən qurulmasına yönəldiləcək nəhəngmiqyaslı əlavə xərclər isə daha da çətin problemlər ortaya çıxaracaqdır.

Bu qəbil problemlərin yeganə həll yolu – onların planlaşdırılmasına qabaqcadan, indidən başlamaqdır. Əlbəttə, bu cür “öncədənplanlaşdırma” ölçüyəgəlməz dərəcədə çətin vəzifədir və onlarla dövlət orqanının, bir neçə min ekspertin və nəticə etibarlı ilə milyona yaxın vətəndaşın işə qatılmasını tələb edir. Onun icrası yeni, bəzi hallarda isə hələ sınaqdan çıxarılmamış qərar qə-

buletmə mexanizmlərinin tətbiq olunmasını ehtiva edir. Bu prosesdə çoxsaylı və son dərəcə mürəkkəb texnoloji problemlərlə üzləşmək, çətin iqtisadi məsələləri həll etmək, maliyyə ilə bağlı dolaşq sualları cavablandırmaq qaçılmaz olur. Belə demək heç də mübaliğə olmazdı ki, sadəcə olaraq planlaşdırmaya deyil, planlaşdırmanın planlaşdırılmasına ehtiyac vardır.

Bu tədqiqat Qarabağın və işğal olunmuş ərazilərin konfliktsonrası inkişafı sahəsində nə birinci, nə axırıncı işdir. O, sadəcə olaraq, aparılması zəruri olan siyasətin başlıca düyün nöqtələrini, o da yalnız bunların bir qismini, müəyyənləşdirmək cəhdidir, amma belə bir mürəkkəb yolu müvəffəqiyyətlə keçə bilməkdən ötrü bunları vaxtında, qabaqcadan aydınlaşdırmaq çox vacibdir. Bu araşdırmada, həmçinin, haqqında qərarlar verilməli olan başlıca sahələr müəyyənləşdirilmişdir. Kitabda yenidənqurma işlərinin əsas istiqamətləri və bu məqsədlər üçün tələb olunan maliyyə vəsaiti haqqında, habelə özəl sektorun konfliktsonrası reabilitasiyadakı potensial rolu haqqında bəzi ilkin mülahizələr irəli sürülür. Ümumilikdə yanaşdıqda, bu əsər Azərbaycan ictimaiyyəti və beynəlxalq birliyi Mərkəzi Qafqazın yaxın illərdə üzləşəcəyi ən mühüm məsələlərdən biri üzərində bir daha düşünməyə sövq edir.

Tədqiqatı yerinə yetirmiş komanda

Bu tədqiqat Azərbaycan hökumətinin yox, müstəqil alimlərin işidir, hərçənd burada, təbii ki, Azərbaycan hökumətinə ünvanlanmış bir sıra tövsiyələr var. Hökumət bu tövsiyələri qəbul edə və ya etməyə, öyrənə və yaxud sadəcə rədd edə də bilər.

İdeya 2006-cı ildə Bakıda, oradaca yerləşən Qafqazın Strateji Tədqiqatları İnstitutunun (QSTİ) təşkil etdiyi konfransın gedişində apardığımız müzakirələr zamanı yarandı. Tədbirin məqsədi İnstitutun nəşr etdiyi “Qafqaz və Qloballaşma” jurnalının təqdimatı idi. Bu əsnada İnstitut “Mərkəzi Asiya və Qafqaz” jurnalının da nəşrinə görə məsuliyyəti öz üzərinə götürdüyünü bəyan etdi. Konfransda ölkənin yüksək vəzifəli dövlət rəsmiləri və müstəqil analitikləri, bu region üzrə ixtisaslaşan xarici ekspertlər və həmçinin diplomatlar iştirak edirdilər.

Konfransın əsas işi xaricində aparılan fikir mübadiləsi və qeyri-formal söhbətlərdə aparıcı mövzulardan biri də Qafqazda sülhü bərqərar edərək onu irəli, sosial-iqtisadi yüksəlişə doğru aparacaq yollarla bağlı idi. Bu, heç şübhəsiz ki, sadəcə olaraq zəruridir, yoxsa əks təqdirdə region siyasi və etnik gərginlik mərkəzinə çevrilə bilər. Konfransdan sonra İnstitutun təsisçisi və direk-

toru doktor Eldar İsmayılova Qarabağın və işğal altındakı digər torpaqların gələcək inkişafına və bundan ötrü vacib olan dəyişikliklərə dair fikir mübadiləsini davam etdirdik. Söhbətlərdə doktor E.İsmayılovun bəzi həmkarları, ilk növbədə “Qafqaz və Qloballaşma” jurnalının Baş redaktoru, professor Nazim Müzəffərli, həmçinin mənim həmkarım, Vaşinqtondakı Mərkəzi Asiya və Qafqaz İnstitutunu (MAQİ) və onun törəmə qurumu olan Stokholm İnkişaf və Strateji Araşdırmalar İnstitutunu¹ təmsil edən doktor Svante Kornell də iştirak edirdilər.

Müzakirələr nəticəsində belə bir razılığa gəldik ki, institutlarımız (QSTİ və MAQİ) Qarabağın və işğal altındakı digər Azərbaycan ərazilərinin bərpası və inkişafının konseptual əsaslarını hazırlamaqda əməkdaşlıq etsin. Doktor E.İsmayılov layihəyə rəhbərlik etmək üçün ideal namizəddir. İqtisadiyyat sahəsində fəlsəfə doktoru olan E.İsmayılov Mərkəzi Qafqaz regionuna dair üç kitabın və əllidən çox məqalənin müəllifidir. Bakı Sosial İdarəetmə və Politologiya İnstitutunda dərs dediyi on üç il ərzində o, bu araşdırma üçün həlledici dərəcədə mühüm olan bir çox suallarla dəfələrlə üzləşmişdir. Sonra, 1996-cı ildə doktor E.İsmayılov nəzəriyyədən praktikaya keçərək, bu gün də regionda fəaliyyət göstərən Qafqaz İnkişaf Bankı adlı özəl bank təsis etmişdir. Bu da vacib amildir ki, Eldar İsmayılov əsl Qafqaz vətəndaşıdır. Tbilisidə doğulmuşdur. Azərbaycan, gürcü və erməni dillərini bilir. Səmimiyyət, qarşılıqlı anlaşma və inkişafdan yoğurulmuş bir gələcək arzusu ilə yaşayır.

Onun həmkarı, professor Nazim Müzəffərli əla iqtisadçı olmaqla yanaşı, həm də region haqqında dərin biliklərə malikdir, onun xalqlarına və bu xalqların mədəniyyətinə hörmətlə yanaşır.

Qafqazın Strateji Tədqiqatları İnstitutunun bu layihə üzrə tərəfdaşı – ofisləri Vaşinqton və Stokholm şəhərlərində yerləşən və adı artıq çəkilmiş “Birgə Mərkəz”dir. Həmin Mərkəz, araşdırmalar üzrə direktor S.Kornellin rəhbərliyi altında Azərbaycan və Qafqaz haqqında bir çox məqalələr nəşr etmişdir. Mərkəz, Azərbaycanın və Ermənistanın keçmiş dövlət xadimlərini də cəlb etməklə Qarabağ konfliktinin həllinə dair ayrıca bir beynəlxalq layihə gerçəkləşdirmiş və onun gözlənilməz dərəcədə nikbin nəticələrini kitab şəklində nəşr etmişdir.² Az sonra Mərkəzin daha bir ciddi elmi əsəri – Bakı-Tbilisi-

¹ Bu iki institut bir yerdə “Birgə Mərkəz” də adlandırılır.

² S. Frederick Starr. *Resolving Karabakh: Strategic Options for the U.S. Government*, Silk Road Paper, Washington, June 2004.

Ceyhan boru kəməri haqqında kitabı dərc edilmişdir.¹ Doktor Kornell özü – xarici müəlliflərdən biri qismində – Azərbaycanın ən yeni tarixi (müstəqilliyin bərpasından sonrakı tarixi) haqqında ilk elmi əsərlərdən birinin müəllifidir.²

Mənə gəlincə, BMT-nin Bişkekdə (Qırğızıstan Respublikası) keçirilmiş birinci və ikinci Ümumdünya Dağ Sammitlərinin işində fəal iştirak etməyimdən başqa, Mərkəzi Asiya və Qafqazın dağlıq ərazilərində inkişaf problemləri haqqında bir sıra məqalələr dərc etdirmiş, Dünya Bankına, Kanadanın, ABŞ-ın və digər ölkələrin donor təşkilatlarına bu məsələlərlə bağlı məsləhətçilik etmişəm.³

Tədqiqat, əsas etibarilə, Azərbaycan Beynəlxalq Bankı tərəfindən maliyyələşdirilmişdir. ABB İdarə heyətinin sədri, ölkədə və onun xaricində yaxşı tanınan Cahangir Hacıyev layihəni dərhal bəyəndi və qeyd etdi ki, bu qəbil araşdırmalar həm beynəlxalq bank ictimaiyyəti üçün, həm Azərbaycan üçün, və deməli həm də onun rəhbərlik etdiyi təşkilat üçün həddindən artıq vacibdir. Öz ölkəsinin əsl vətənpərvəri olan C.Hacıyev iqtisadiyyat üzrə fəlsəfə doktorudur və lap bu yaxınlarda Azərbaycanın bank sistemi haqqında yeni kitab dərc etdirmişdir. Bununla yanaşı, o, kifayət qədər geniş profilə malik mütəxəssisdir və bir vaxtlar Azərbaycan ərazisində yüksək təşəkkül tapmış, amma hələ az tanınan sufi ordeni haqqında bir monoqrafiyanın da müəllifidir.

Xarici təcrübənin öyrənilməsi

Əsl iş 2008-ci ildə yazın sonlarında başladı. Doktor E.İsmayılov və onun həmkarları 2008-ci ilin may-iyun aylarında altı işçi seminar keçirdilər. İlkin mərhələdə konfliktsonrası reabilitasiyanın nəzəri məsələləri müzakirə olundu.

Bu mütəxəssislər yaxşı bilirdilər ki, Azərbaycan, infrastrukturu yerlə yeksan olmuş regionlarını bərpa və inkişaf etdirmək zərurəti ilə üz-üzə qalan

¹ S. Frederick Starr and Svante E. Cornell (ed.). *The Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline: Oil Window to the West*, Silk Road Paper, Washington, 2005.

² Svante E. Cornell. *Azerbaijan Since Independence*, M.E. Sharope, Inc., New York, 2010, forthcoming.

³ S. Frederick Starr. *Economic and Social Development in Mountain Areas*. Conference on Mountain Regions of Central Asia: Sustainable Development Issues. Dushanbe, Tajikistan, 25-30 Sept. 1999. Report published by Ministry of Education and Academy of Sciences of the Republic of Tajikistan and the Tajik Technical University, 1999. S. Frederick Starr, *Conflict and Peace in Mountain Societies*. Thematic papers, Bishkek Global Mountain Summit, 29 Oct. - 1 Nov. 2002, pp. 108-114.

birinci dövlət deyil. Ön son nümunələr qismində Beyrutu, Əfqanıstanı, İraqın və İranın bəzi bölgələrini, Ruandanı, Konqonu, Vyetnamın müəyyən hissələrini, Balkanları, Şərqi Timoru və bəzi başqalarını sadalamaq kifayətdir. Avropanın çox hissəsi və Yaponiya da İkinci dünya müharibəsindən sonra analogi vəziyyətdə olmuşdur. Dünya Bankının post-konflikt ərazilərin bərpa sahəsində apardığı tədqiqatlar xüsusilə faydalı oldu.

Əlbəttə, adı çəkilən halların hər biri tamamilə spesifikdir, hər birinin yalnız ona məxsus olan xüsusiyyətləri var, amma bunların hamısının öyrənilməsi son nəticədə konstruktiv rol oynadı. Bəlkə də Azərbaycanda gözlənilən vəziyyəti Berlin divarının süqutundan sonrakı Almaniya ilə müqayisə etmək daha münasib olardı. Bu ölkələrin yenidən özünə qovuşdurduğu ərazilərin nisbi ölçüləri (reintegrasiya olunan regionun sahəsinin, əhali sayının, resurs potensialının dövlətin eyniadlı ümumi göstəricilərinə nisbəti) az-çox dərəcədə bənzərdir. Lakin prinsiplial özünəməxsusluqlar da var: Azərbaycanın işğal altındakı ərazilərindən fərqli olaraq, Şərqi Almaniya heç zaman öz varidatından məhrum edilməmiş, əhalisi ev-əşiyindən qovulmamışdı. Şərqi Almaniya on beş il həyatsız qalıb xarabalığa çevrilməyə məhkum olmamışdı. Ona görə də Azərbaycanın qarşısında dayanan vəzifə Almaniya Demokratik Respublikasının dağılmasından sonra Almaniyanın qarşısına çıxmış vəzifələrdən qat-qat daha çətinidir. Üstəlik, Azərbaycanın resursları da Almaniya ilə müqayisədə daha məhduddur.

İki “açar” sual: bərpa olunacaq sektorlar hansılardır və onları hansı inkişaf səviyyəsində bərpa etmək lazımdır?

Araşdırmanın lap əvvəllərində ortaya çıxmış ən mürəkkəb məsələlərdən biri, konfliktsonrası reabilitasiya proqramına daxil edilməsi vacib olan sektorların (sahələrin) müəyyənləşdirilməsi idi.

Aparılmış təhlillərdən sonra müəlliflər belə nəticəyə gəldilər ki, işğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpa prosesi, qaçılmaz bir surətdə, çoxsaylı və çox müxtəlif sektorları əhatə edəcəkdir. Bunların siyahısına, ən azından, aşağıdakılar daxil olmalıdır: təhlükəsizlik (sərhəd nəzarəti, polis və başqa müvafiq qurumlar); idarəetmə (regional və yerli mülki hakimiyyət orqanlarının infrastrukturunu, yeni personalın işə götürülməsi və ona zəruri təlimlərin verilməsi, vergi və ödəniş sistemlərinin bərpa); nəqliyyat (avtomobil, hava və dəmir yolu nəqliyyatı); təchizat (əhalinin ərzaqla və digər istehlak malları ilə, müəssisələrinə xammal və avadanlıqla, ilk növbədə tikinti materialları ilə təminat)

tı); kommunikasiyalar (telefonlaşdırılma, radio və televiziya yayımları, poçt xidməti); banklar və maliyyə (sənayenin, kənd təsərrüfatının və mülki inşaatın kreditləşdirilməsi, istehlak kreditləri), iqtisadiyyatın bərpası; təhsil (ümumtəhsil və orta-ixtisas məktəbləri, məktəbəqədər tərbiyə müəssisələri, ixtisasartırma mərkəzləri); səhiyyə (xəstəxanalar, poliklinikalar, dispanserlər).

Uzun davam edən müzakirələrdən sonra bu təəccüb doğura biləcək qədər geniş siyahı nizama salındı, sektorlar təsnifləşdirildi və dörd qrupa bölündü.

Birinci qrup: idarəetmə və təhlükəsizlik. Buraya ərazilərin dekontaminasiyası (ilk növbədə minalardan təmizlənməsi), həyat üçün birbaşa təhlükə yaradan ekoloji pozuntuların aradan qaldırılması, sərhad və polis nəzarətinin təşkil olunması, mülki hakimiyyət orqanlarının (o cümlədən məhkəmələrin) bərpası, yeni personala təlim verilməsi kimi məsələlər daxildir.

İkinci qrup: infrastruktur məsələləri. Buraya nəqliyyat şəbəkələrinin bərpası, elektrik enerjisi hasilatı və bölgüsü, yaşayış fondunun və su təchizatının reabilitasiyası və habelə telekommunikasiya şəbəkələrinin bərpası aid edilir.

Üçüncü qrup: iqtisadi dirçəliş problemləri, o cümlədən regionun potensial rəqabət üstünlüyü sahələrinin müəyyənləşdirilməsi, sənaye, kənd təsərrüfatı və xidmət müəssisələrinin reabilitasiyası, əhaliyə və müəssisələrə maliyyə-bank xidmətlərinin təşkili, bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinin (torpaq və başqa daşınmaz əmlak üzərində özəl mülkiyyət hüququna təminat yaradılması və sürətli özəlləşdirmə də daxil olmaqla) bərqərar edilməsi.

Dördüncü qrup: sosial xidmətlər (bunların arasında səhiyyə və təhsil ən mühüm sahələr kimi qəbul edilmişdir).

Əsas diqqətlərini “açar”suallar üzərində cəmləyən müəlliflər bir sıra tövsiyələr işləyib hazırlamağa müvəffəq olmuşlar. Bu tövsiyələrin həyata keçirilməsi, onların fikrincə, azad iqtisadiyyatın (və deməli, həm də normal investisiya prosesinin) bərqərar və inkişaf etdirilməsi üçün ilkin start şəraiti yarada bilərdi. Birinci mərhələdə başlıca vəzifə odur ki, regionun gələcək sosial-iqtisadi tərəqqisi üçün yetərinə əlverişli mühit formalaşdırılsın.

Birinci sualdan heç də az əhəmiyyət daşımayan ikinci sual konfliktsonrası reabilitasiya zamanı əsas kimi qəbul edilən standartları müəyyən etməkdir. Obrazlı desək, məsələ onu müəyyənləşdirməkdir ki, Azərbaycan özünün bu bölgəsində Jiqulimi, KIA-mı, yoxsa BMV-mi yaratmağa çalışacaqdır.

Bu suala verilə biləcək ən asan (və ağıla birinci gələn) cavab odur ki, Qarabağ və işğal olunmuş digər ərazilər *status ante quem* səviyyəsində, yəni hər-

bi əməliyyatlara qədərki səviyyədə bərpa olunsun. Lakin bu cavab qənaətbəxş deyil. Regionu 1988-ci ilin standartları səviyyəsində bərpa etmək onu geriye, sovet sisteminin süqutu mərhələsinə xas olan inkişaf səviyyəsinə qaytarmaq demək olardı. Bu günün yüksəkliyindən baxanda, o zamanki inkişaf səviyyəsi çox aşağı görünür. Söhbət o vaxtlardan gedir ki, kənd təsərrüfatında dövlət müəssisələri hakim mövqə tuturdu, normal xüsusi mülkiyyət yox idi və güclü bir özəl sektor ideyasının özü ağılasıgmaz görünürdü.

Lakin indi zaman dəyişibdir. Azərbaycan müstəqilliyini təkrarən qazandıqdan sonra torpaqların və başqa daşınmaz əmlakın çox hissəsi özəlləşdirilib, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində minlərlə müstəqil özəl müəssisələrin ərsəyə gəlməsi üçün şərait yaradılıb, ən müxtəlif sferalarda, o cümlədən hüquq, nəqliyyat, kütləvi informasiya vasitələri, din və təhsil kimi sahələrdə yeni institusional normalar və prinsiplər bərqərar edilibdir.

Beləliklə də, 1989-cu il səviyyəsinə qayıdış Qarabağda və digər işğal olunmuş ərazilərdə həyata keçiriləcək dəyişikliklərin məqsədi qismində qəbul edilə bilməz. İrəli getmək və bu əraziləri “iyirmi birinci əsrin standartları” səviyyəsinə gətirib çıxarmaq lazımdır. Ancaq orası da var ki, belə ifadə olunmuş məqsəd, nə qədər səlis və cazibədar səslənsə belə, planlaşdırma üçün yaramır, çünki həddindən artıq qeyri-müəyyəndir. Burada tədqiqatçının qarşısına son dərəcə mürəkkəb və elə o qədər də mühüm olan ikinci sual çıxır: konfliktsonrası reabilitasiyanın hədəflərini necə ifadə etmək olar ki, bunlar, bir tərəfdən, ictimai gözləntilərə uyğun gəlsin, digər tərəfdənsə, praktik baxımdan əlçatar olsun, yəni maliyyə ilə, maddi-texniki resurslarla və kadrlarla təmin edilə bilsin, ümumən, ölkənin resurs imkanlarını aşmasın?

Bu suala cavab (heç olmasa, ilkin, “aralıq” cavab) axtarışında müəlliflər, dövlət rəsmiləri ilə, siyasi liderlərlə, qeyri-hökumət təşkilatlarının nümayəndələri ilə, bankir və maliyyəçilərlə, regional inkişaf sahəsində ixtisaslaşan xarici ekspertlərlə çoxsaylı məsləhətləşmələr aparmışlar. Nəticə etibarilə onlar sadə bir işçi hipotez üzərində dayanmışlar. Bu hipotezə görə, məqsəd – Qarabağı və işğal altındakı digər əraziləri ölkənin digər bölgələrində (Bakı nəzərə alınmamaqla) konfliktsonrası reabilitasiyanın başladığı vaxt əldə olunmuş *orta* inkişaf səviyyəsinə qaldırmaqdır.

Əlbəttə, bu, sadəcə olaraq işçi bir mülahizədir və konfliktsonrası reabilitasiya problemləri nəzəriyyədən praktikaya yaxınlaşdıqca get-gedə daha fəal müzakirə olunacaqdır. Buna baxmayaraq, o, gələcək kompleks araşdırmalar üçün faydalı bir istinad nöqtəsidir və ona görə də ilkin tədqiqatlarda təməl prinsiplərdən biri kimi qəbul edilə bilər.

Bir şey tamamilə aydındır ki, yuxarıda ifadə olunmuş iki məqsədin hər birinə çatmaq son dərəcə bahalı işdir. Tələb olunan investisiyaların əhəmiyyətli bir hissəsi – özəl sektorun artıq üstünlük təşkil etdiyi Azərbaycan iqtisadiyyatının fəaliyyət prinsiplərinə tam müvafiq olaraq – şübhəsiz, özəl sahibkarlar tərəfindən yatırılacaqdır. Bu da şəxsizdir ki, kapital qoyuluşlarının bir hissəsi xaricdən gələcəkdir. Lakin bu ehtimallar çərçivəsində belə, bir həqiqətdir ki, Azərbaycan Dağlıq Qarabağı, yaxud birinci mərhələdə hətta sadəcə, Dağlıq Qarabağ ətrafındakı əraziləri azad etdikdən sonra hökumət oraya inanılmaz dərəcədə böyük resurslar yönəltməli olacaqdır. Bu, dövlətin büdcəsi üzərinə qəfil və ağır bir yük qoyacaqdır. Özü də bu xərclərin böyük bir hissəsini dərhal çəkmək lazım gələcəkdir, bunları gələcəyə saxlamaq və ya uzun illərə paylamaq mümkün olmayacaqdır.

Tədqiqat necə aparıldı

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası, ilk baxışdan bu problemlə birbaşa bağlılığı olmayan çox rəngarəng məsələlər toplusu ilə əlaqədardır. Bunların arasında milli iqtisadiyyatın ümumi xüsusiyyətləri və strateji inkişaf trendləri, dünya iqtisadiyyatının vəziyyəti, istehsal və inşaat texnologiyaları, insan resursları, ictimai gözləntilərin dəyişmə meylləri, milli psixologiyanın özəllikləri kimi çox müxtəlif məsələlər vardır. Artıq söyləndiyi kimi, müəlliflər öz diqqətlərini, başlıca olaraq, dörd əsas sektor üzərində cəmləməyə qərar vermişdilər və mənəcə, bu tamamilə düzgün seçim idi. Bu sektorların hərəsinin özünəməxsus problemləri var və tam aydındır ki, minimal həcmdə də olsa, konkret informasiya əldə etmədən, onların həlli yolları haqqında fikir formalaşdırmaq mümkün deyil. Bu informasiya isə yalnız, müvafiq sahələr üçün məsuliyyət daşıyan dövlət orqanlarında və nazirliklərdədir.

Araşdırma obyektində seçilmiş həmin dörd sektor üçün tipik sayıla biləcək problemlərin sonrakı təhlili göstərdi ki, onların həlli ya birbaşa, ya da dolayısı ilə, nə az - nə çox, otuz yeddi nazirliyin və dövlət komitəsinin səlahiyyət dairəsinə daxildir. 2008-ci ilin iyul ayında layihə çərçivəsində dövlət orqanları ilə əməkdaşlıq xahişi ilə hökumətə məktub ünvanlandı. Hər bir dövlət qurumu üçün ayrıca suallar hazırlandı. Hərçənd ki bir çox suallar təkrarlanırdı, amma hər halda maraqlıdır ki, sualların ümumi siyahısı yüz səhifədən (!) artıq yer tutdu.

Qarşıda o qədər irimiqyaslı və mürəkkəb bir tədqiqat dururdu ki, layihəni iki fazaya bölməkdən başqa çarə qalmadı: birinci hissədə Qarabağın dağlıq

bölgəsi ətrafında yerləşən ərazilərin dirçəldilməsi nəzərdən keçirilir, ikinci hissədə isə Dağlıq Qarabağın özü də təhlil mövzusu olacaqdır.

Beynəlxalq maliyyə institutlarından və müxtəlif inkişaf agentliklərindən, o cümlədən Dünya Bankı, AİB, AYİB, CİDA, SİDA, ABŞ Beynəlxalq İnkişaf Agentliyi (USAİD) və bu kimi başqa qurumlardan olan mütəxəssislərin işə cəlb olunmasının vəd etdiyi mənfəətləri də müəlliflər layiqincə qiymətləndirdilər. Onların bilik və təcrübəsindən mümkün qədər səmərəli şəkildə faydalanmaq, tənqidi qeydlərini dinləmək və müzakirə etmək məqsədi ilə bir beynəlxalq konfrans keçirmək təklifi də verildilər. Bununla yanaşı, müəlliflər düşünür ki, müxtəlif ictimai təşkilatlarda və təhsil ocaqlarında (xüsusilə universitetlərdə) silsilə görüşlər keçirməklə, əldə edilmiş ilkin nəticələrə dair geniş ictimaiyyətin rəyini öyrənmək də çox faydalı olardı.

Ayrıca qeyd etmək lazımdır ki, bütün bu görüşlərin məqsədi prosesi siyasiləşdirmək deyil, sadəcə, konfliktsonrası reabilitasiyanın prinsipial məsələləri haqqında əsas məlumatları, mümkün qədər dəqiq bir şəkildə, iştirakçıların nəzərinə çatdırmaqdır. Bu proses yekun sənədləri daha da dəqiqləşdirməyə və təkmilləşdirməyə, onları hökumətdəki, parlamentdəki, yerli hakimiyyət orqanlarındakı müzakirələrə daha mükəmməl bir şəkildə çıxarmaqdır. Təbii ki, bu halda həmin sənədlər bütövlükdə cəmiyyət üçün də daha yüksək dəyər kəsb edəcəkdir.

Bütün mümkün şərhlər toplandıqdan, öyrənildikdən və zərurət yarandıqca nəzərə alındıqdan sonra layihənin rəhbərləri mətnin son, yekun variantını hazırlayaraq, Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə və Parlamentinə, habelə kütləvi informasiya vasitələrinə və ictimaiyyətə təqdim edəcəklər. Belə güman olunur ki, təqdimatdan sonra intensiv müzakirələr və mübahisələr mərhələsi başlayacaqdır. Azərbaycan hökuməti materialları müstəqil şəkildə təhlil edərək, öz mülahizəsinə əsasən onu ya tam, ya da qismən qəbul edəcək, yaxud dəyişdirəcək və ya ümumiyyətlə rədd edəcəkdir.

Tədqiqatın dəyəri və ondan imtinanın ortaya gətirə biləcəyi təhlükələr

Mütləq elə adamlar da tapılacaq ki, müəlliflərin və ideyanı dəstəkləyənlərin niyyətlərinə şübhə ilə yanaşacaqlar. Bunun səbəbini izah etmək o qədər də çətin deyil, axı tədqiqat öz üzərinə beynəlxalq birliyin “dondurulmuş münaqişə” adlandırmağa üstünlük verdiyi bir problemə yeni bir bucaq altında baxmaq cəsarəti götürür. Onun müəllifləri konfliktsonrası düzəni öncədən

görməyə və həmin düzəni qurmağın praktik planını ortaya qoymağa cəhd edirlər. İdeyanın əleyhdarları deyə bilərlər ki, bütün bu proqramlaşdırma incə şəkildə maskalanmış bir siyasi gedişdir, əslində məqsəd – Qafqazın bu həll-edici bölgəsində qüvvələr nisbətini dəyişdirməkdir, proqramın reallaşdırılması isə, işin lap əvvəlindən, burada “qaliblərin və məğlubların” mövcudluğunu ehtiva edir.

Problemi bu cür qavramağa meyli olan adam, belə bir analitik işin aparılmayacağı təqdirdə yarana biləcək perspektivi gözləri önünə gətirməlidir. İşğal altındakı ərazilərin Azərbaycanın İranla həmsərhəd bölgəsindəki hissəsi artıq bu günün özündə beynəlxalq təhlükə mənbəyidir, yüksək kriminogenliklə səciyyələnir, narkobiznes və terrorçuluq üçün münbit şərait yaradır. Torpaqların azad edilməsini daha bir neçə il “uzatmaq”, onların həyata qaytarılması sahəsində ciddi işlər üçün zəruri olan vaxtı bir daha əldən vermək əslində bu cinayətkarlıq zonalarının bir az da genişlənməsi və onların törətdiyi təhlükələrin böyüməsi anlamına gəlir. Yubanma yolverilməzdir.

Bu tədqiqatı siyasiləşdirmək, ona siyasi don geyindirmək istəyənlərin cavabı lap sadədir. Suveren ərazilərdə aparılacaq konstruktiv yenidənqurma işlərinin planlaşdırılması hökumətlərin təbii preroqativi, səlahiyyətidir və heç vaxt da siyasi maneə deyil. Başqa sözlə, əgər Azərbaycan hökuməti işğal altındakı ərazilərin bərpasını indidən planlaşdırmağa başlamasaydı və əvəzində qolunu yanına salıb onların nə vaxt azad ediləcəyini gözləsəydi, bu o demək olardı ki, hökumət öz vəzifələrinə qarşı açıq-aydın etinasızdır və ölkə vətəndaşları qarşısındakı öhdəliklərini yerinə yetirə bilmir.

Nə qədər ki bir milyona yaxın məcburi köçkün öz ev-əşiyinə qayıtmayıb, kin-küdurət də ortada qalacaq. Bu nifrət hissləri asanlıqla – istər dövlət daxilində, istərsə də beynəlxalq səviyyədə – güc amilindən istifadəyə rəvac verə bilər. Bunun qarşısını almağın ən yaxşı yolu – işğaldan azad edilməsi nəzərdə tutulan ərazilərin ardıcıl və səmərəli bərpasını təmin edəcək siyasətin hazırlanması sahəsində məqsədyönlü tədbirlər həyata keçirməkdir. Bu, açıq-aşkar neqativ səciyyə daşıyan təmayüllərin qarşısını alaraq, onları az-çox dərəcədə pozitiv sayıla biləcək meyllərə çevirməyin ən yaxşı üsuludur. Üstəlik o da var ki, Qarabağ və Azərbaycanın işğal altındakı digər əraziləri bütövlükdə Qafqazın dağlıq əyalətlərinin inkişafı üçün bir növ model rolunu oynaya bilər.

Qafqazın başqa yerlərində də tətbiq edilə biləcək model? Bu, heç şübhəsiz ki, tamamilə realdır. Azərbaycanda və Çeçenistanda neft olmasına baxmayaraq, bütün Qafqaz bölgəsində əhalinin gəlirləri, əvvəllər olduğu kimi, yenə

də dağlıq əyalətlərdə aparılan kənd təsərrüfatından möhkəm asılıdır. Bu günə-dək Qafqazda dağlıq rayonların (bunların hansı dövlətin – Azərbaycanınmı, Ermənistanınmı, Gürcüstanınmı, İranınmı, yoxsa Rusiyanınmı – idarəçiliyi altında olmasından asılı olmayaraq) bir dənə də olsun uğurlu inkişaf modeli yoxdur. Belə bir modelin yoxluğu artıq insanları bezdirir və konfliktlərin, özü də sonradan asanlıqla etnik və ya dini xarakter alan konfliktlərin yaranmasına rəvac verir. Bu kitabda təklif edilən inkişaf yolu belə münafişələrin qarşısını almağın ən ümidverici üsuludur. Ona görə də belə bir modelin işlənilib hazırlanmasında və tətbiqində yubanmağın əsl qiyməti – bütün regionu getdikcə dərinləşən və mənşəsindən çıxmağın yolu görünməyən böhranlara doğru itələməkdir.

Beləliklə də, bu araşdırma heç kəsə qarşı yönəldilməmişdir. Ondan faydalana bilənlərin siyahısına, ilk növbədə, Qarabağın və işğal altındakı başqa bölgələrin sakinləri daxildir. Bu insanlar, nəhayət ki, öz evlərinə və normal həyata qayıtmaq perspektivini təsəvvür edə biləcəklər. Özü də mən təkcə azərbaycanlıları yox, erməniləri də, təkcə müsəlmanları yox, xristianları da nəzərdə tuturam. Hətta daha artıq deyərdim, bu tədqiqat Azərbaycanın digər bölgələrinin, Ermənistan, Gürcüstan və Rusiyanın oxşar dağlıq əyalətlərinin gələcək inkişafı baxımından da faydalıdır.

Yaxın keçmişdə bu ölkələrin hamısı sovet hakimiyyəti altında – kəndlilərə və dağ yerlərinin sakinlərinə qarşı açıq-aşkar etinasızlıq göstərən bir rejimin əsarəti altında yaşadığına görə bu əsərdə qaldırılan, demək olar ki, hər bir məsələ başqa ölkələrin də üstünə “biçilə bilər”. İndi Qafqazın bir çox bölgələri uğrunda fəal rəqabət gedir. Həmin bölgələr əksər hallarda dağlıq ərazilərdir və bu əsərdə araşdırılan arealla eyni xüsusiyyətlərə malikdir. Bu, müəlliflərin göstərdiyi səylərin vacibliyinə və ortaya çıxardıqları əsərin aktuallığına daha bir işarədir.

Professor Frederik Starr

*C.Hopkins adına universitetin nəzdində
Mərkəzi Asiya və Qafqaz İnstitutunun direktoru (ABŞ)*

1. İLKİN ŞƏRTLƏR

Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsi və onun əhatəsindəki yeddi inzibati rayonu – Ağdam, Cəbrayıl, Füzuli, Kəlbəcər, Qubadlı, Laçın, Zəngilan – Ermənistan tərəfindən işğal edilmişdir. Beynəlxalq hüququn təməl prinsiplərini kobudcasına pozmaqda indiyədək davam edən Ermənistanın təcavüzü nəticəsində başlanmış hərbi toqquşmaların gedişində bütün bu ərazilər müdhiş itki və zərərlərə məruz qalmışdır. Təcavüz faktının BMT, Avropa İttifaqı, ATƏT və digər beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən dəfələrlə rəsmən təsdiqlənməsi həm də onun ifadəsidir ki, Qarabağın leqal siyasi və iqtisadi müstəviyə qaytarılması beynəlxalq aləmin də maraqlarına tam uyğundur. Bu proses, yəni işğal altındakı ərazilərin azad edilərək Azərbaycanın tabeçiliyinə keçməsi, nəticə etibarlı ilə qaçılmazdır.

Azərbaycan ona çalışır ki, Ermənistanın işğal etdiyi ərazilərin, o cümlədən Dağlıq Qarabağın azad edilməsinə və bununla da öz dövlət suverenliyinin dünya birliyinin tanıdığı sərhədlər çərçivəsində bərpasına sülh yolu ilə nail olsun. Lakin danışıqların uğursuzluğa uğrayacağı təqdirdə güc tətbiq olunması da istisna edilmir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Nazirlər Kabinetinin 11 yanvar 2008-ci il tarixli iclasında verdiyi bəyanata əsasən, 2008-ci il bu mənada həlledici olmalı idi. İlin nəticələrini əsas götürərək, Azərbaycan problemin sülh yolu ilə çözülməsinin mümkünlüyünü aydınlaşdıraraq, sonrakı addımları haqqında qərar vermək əzmində idi.

2008-ci ilin sonlarında Azərbaycan, Ermənistan və Rusiyanın prezidentləri Qarabağ probleminin həllini hədəf tutan Moskva deklarasiyasını imzaladılar. Bu sənəd konfliktin həllinə yönəlmiş heç bir konkret tədbir nəzərdə tutmasa da, tərəflərin sülh yoluna sadıq qaldıqlarını təsdiq etdi. Bir qədər sonra, 2009-cu ilin ortalarında RF Prezidenti D.Medvedev Azərbaycana rəsmi səfəri gedişində sülh tənziqlənməsinin perspektivləri ilə bağlı yetərincə nikbin bəyanatlarla çıxış etdi. Öz növbəsində Prezident İ.Əliyev Rusiyanın öz vasitəçilik səylərini fəallaşdırmasını dəstəklədiyini bildirdi.

2009-cu ilin noyabrında Münhen şəhərində (Almaniya) Azərbaycan və Ermənistan prezidentlərinin növbəti, il ərzində altıncı görüşü keçirildi. Davamiyyət müddəti etibarlı ilə bu, dövlət başçıları səviyyəsində o zamana qədər aparılmış ən uzun sülh danışıqları oldu. Minsk qrupunun Fransadan olan həmsədr B.Fasyenin görüşün nəticələri üzrə səsləndirdiyi bəyanatda danışıqların konstruktiv məcrada keçməsi və sülh tənzimləməsinin bütün təməl məsələlərini əhatə etməsi, bəzi problemlərin ilk dəfə belə təfərrüatlı şəkildə müzakirə olunduğu önə çəkildi.

Bütün bu proseslər istər Azərbaycanda, istərsə də Ermənistanda Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həlli ilə bağlı ictimai gözləntiləri xeyli dərəcədə artırır. Azərbaycandakı və beynəlxalq aləmdəki gözləntilərin bünövrəsində dayanan odur ki, problemin həllində birinci addım işğalçı hərbi qüvvələrin Dağlıq Qarabağ ətrafındakı ərazilərdən çıxarılması olacaqdır.

İstənilən başqa konfliktdən sonra olduğu kimi, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin də dağıdıcı nəticələrinin aradan qaldırılması prinsipləri, parametrləri və reqlamenti əsas etibarlı ilə ondan asılı olacaqdır ki, yekun sülh razılaşmasına doğru aparılan iki mümkün alternativ yolun hansı – könüllü yolmu, yoxsa hərbi – seçiləcəkdir. Gələcək regional əməkdaşlığın miqyası və şərtləri də, təbii ki, bu seçimlə müəyyən olacaqdır. Bütün nüfuzlu dövlətlərarası təşkilatlar hərbi yolunu qətiyyətlə rədd edir və hər vaxtlə hərbi toqquşmaların yenidən başlanmasının qarşısını almağa çalışır. Aydın məsələdir ki, bu yol münaqişə tərəflərinin özlərinin də maraqlarına uyğun deyil. Konflikt hərbi yolla həll olunacağı təqdirdə:

- Azərbaycan yeni itkilər verməklə yanaşı, konfliktsonrası reabilitasiyanın qat-qat daha ağır şərtləri ilə üz-üzə qalardı;
- Ermənistan böyük sayda insan tələfatı verməklə bərabər, həm də öz sosial-iqtisadi potensialının ciddi bir hissəsindən məhrum olardı; Qarabağın dağlıq bölgəsində yaşayan dinc erməni əhalisi əvəziödənilməz zərərlərə məruz qalar, hətta bu torpaqları tamamilə tərk etmək məcburiyyəti ilə üzləşərdi.

Hərbi əməliyyatların yenidən başlayacağı təqdirdə – bunların sonrakı siyasi nəticələrindən asılı olmayaraq – ətraf mühitə dəyə biləcək zərər insanın bu bölgədə yaşamasını istisna edən kritik səviyyəni öte bilər. Hərbi toqquşmaların dağıdıcı nəticələri – yenə də bu toqquşmaların hansı siyasi yekunlara yol açacağından asılı olmayaraq – sadə vətəndaşların (istər bölgəyə qayıtmış azərbaycanlı repatriantların, istərsə də indi orada məskunlaşan ermənilərin) maraqlarına zidd olacaqdır.

Deyilənlər nəzərə alınaraq, bu araşdırmanın bünövrəsinə konfliktin sülh yolu ilə çözülcəyi ehtimalı qoyulmuşdur, lakin konfliktsonrası risklərin təhlili gedişində (IX fəsil) alternativ variant da (bu və ya digər tərəfin hərbi qüvvədən istifadə etməsi) nəzərə alınmışdır.

Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli və hazırda işğal altında olan ərazilərin konfliktsonrası bərpası üzrə addımların zəruri ardıcılığı haqqında Azərbaycanda artıq özünəməxsus bir ictimai konsensus formalaşmışdır və bu tədqiqat da məhz həmin konsensus üzərində qurulmuşdur. Nəzərdə tutulur ki, konfliktsonrası reabilitasiya aşağıdakı ardıcılıqla aparılacaqdır:

- işğalçı hərbi qüvvələrin bölgədən çıxarılması və qanunsuz hərbi birləşmələrin tərk-silah edilməsi;
- müvafiq təhlükəsizlik tədbirləri həyata keçirməklə bölgənin bütün əhalisinə – etnik mənsubiyyətindən və statusundan asılı olmayaraq – vətəndaş hüquqlarının qorunması ilə bağlı təminat yaradılması (hazırda orada yaşayanlar və repatriantlarla yanaşı, bərpa işlərində çalışan müvəqqəti sakinlər də nəzərdə tutulur);
- infrastrukturun ilkin reabilitasiyası və yerli mülki hakimiyyət orqanlarının bölgəyə köçürülərək orada fəaliyyətə başlaması;
- həyat təminatı infrastrukturunun və normal yaşayış mühitinin – ayrı-ayrı sistemlərin real vəziyyətindən və qarşıda duran qısa, orta və uzunmüddətli vəzifələrin mahiyyətindən asılı olaraq – bərpası, reanimasiyası, yenidən qurulması, yaxud “sıfırdan” yaradılması;
- məcburi köçkünlərin könüllü repatriasiyası;
- ərazinin müstəqil, yəni qismən əlahiddə inkişafının, əhalinin birgəyaşayış qaydalarına və davranışına yiyələnməsinin, icmalararası sosial-iqtisadi əməkdaşlığın, bölgənin ölkədə bərqərar olmuş sosial-iqtisadi münasibətlər sisteminə yenidən inteqrasiyasının stimullaşdırılması.

Məcburi köçkünlər öz daimi yaşayış yerlərinə qaytarıldıqdan və regionun həm azərbaycanlı, həm də erməni əsilli bütün əhalisinə təhlükəsizlik təminatları yaradıldıqdan sonra Dağlıq Qarabağa müəyyən bir muxtariyyət veriləcəkdir. Bu muxtariyyətin (ölkə daxilində müstəqilliyin) səviyyəsi, təbii ki, həlləedici dərəcədə konfliktin həlli üsullarından asılı olacaqdır. Münaqişə sülh yolu

ilə çözülcəyi təqdirdə (qeyd olunduğu kimi, bu tədqiqatın fundamental ilkin şərtlərindən biri məhz bu ehtimaldır) Qağlıq Qarabağa veriləcək muxtariyyət daha geniş özünüidarə səlahiyyətləri ilə səciyyələncəkdir.

İşğal altındakı ərazilər azad olunduqdan sonra Azərbaycan bu bölgəni tam reabilitasiya edərək ölkənin siyasi, iqtisadi və mədəni həyatına yenidən qovuşdurmaqdan (reintegrasiya etməkdən) ötrü bir-biri ilə üzvi şəkildə əlaqələndirilmiş silsilə proqramlar gerçəkləşdirəcəkdir. Bunun üçün Azərbaycan bütün zəruri resurslara yetərli bir həcmdə malik olsa da, eyni zamanda həm də beynəlxalq birliyin fəal dəstəyinə ümid bəsləməkdədir.

Münaqişədən qurtulmuş ərazilərin reabilitasiyasını hədəf gətürən kompleks proqram, birincisi, konfliktsonrası bərpanın gedişində əhalinin etnik mənsubiyyətindən çıxış edərək müxtəlif rayonlar arasında fərq qoymamalıdır. Bu tələb Azərbaycanın qüvvədə olan qanunvericiliyi ilə bilavasitə şərtlənir. Konstitusiyaya və digər qanunvericilik aktlarına müvafiq olaraq, ölkənin bütün vətəndaşları Qanun qarşısında bərabərdirlər və öz rifahlarını yüksəltmək üçün eyni imkanlara malik olmalıdırlar. İkincisi, bərpa planı həm texniki parametrləri etibarilə, həm də maliyyə və zaman baxımından uzlaşdırılmış olmalıdır.

İşğal altındakı ərazilərin əsas hissəsi, xüsusilə də keçmiş Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin (DQMV) inzibati hüdudlarından kənarında yerləşən rayonlar hazırda acınacaqlı vəziyyətdədir. Hərbi əməliyyatlar səbəbi ilə baş vermiş müdhiş dağıntılar və sonrakı işğal dövrü, Dağlıq Qarabağın yerli inzibati orqanları bir tərəfə, heç Ermənistan dövlətinin də bu rayonlarda iqtisadiyyatın bərpası üçün real iqtisadi resurslara və maliyyə imkanlarına malik olmaması, habelə xarici investörlərin işğal altındakı ərazilərdə qanunsuz fəaliyyətdən açıq-aydın çəkinməsi regionun fiziki infrastrukturunu tam iflas halına gətirib çıxarmışdır. Ona görə də Azərbaycan işğaldan azad edilmiş bütün ərazilərdə, o cümlədən keçmiş DQMV-nin inzibati hüdudları çərçivəsində, genişmiqyaslı bərpa proqramları gerçəkləşdirmək vəzifəsi ilə üzləşməli olacaqdır. *Bərpa işlərinin qabaqcadan planlaşdırılması Azərbaycan Respublikası hökumətinin müstəsna hüququ – təbii preroqatividir.*

Öz-özlüyündə konfliktsonrası bərpa planının hazırlanaraq ictimaiyyətə açıqlanması və xüsusilə də onun gerçəkləşdirilməsi üzrə praktik işlərin başlanması həm azad olunmuş rayonlara qayıdan azərbaycanlı məcburi köçkünlərə, həm də hazırda Dağlıq Qarabağda yaşayan, yaxud oranı sosial-iqtisadi çətinliklər üzündən tərk etmiş erməni əsilli vətəndaşlara, şübhəsiz ki, stimullaşdırı-

cı təsir göstərəcəkdir. Son nəticədə bu, azərbaycanlı və erməni icmalarının gələcəkdə eyni bölgədə sülh şəraitində yanaşı yaşaması qarşısındakı psixoloji maneələrin aradan qalxmasına da müsbət təsir edəcəkdir.

Azərbaycan hökumətinin sərəncamında belə bir planın olması ölkənin bütövlükdə dünya birliyi tərəfindən və xüsusilə də münafişinin sülh yolu ilə tənzimlənməsində bu və ya digər şəkildə iştirak edən beynəlxalq qurumlar tərəfindən daha müsbət məcrada qavranmasına və müvafiq olaraq, danışıqlar prosesində ölkənin mövqelərinin daha da möhkəmlənməsinə xidmət edəcəkdir. Konfliktsonrası bərpa proqramının ortaya qoyulması Azərbaycanın xoş niyyətli olduğunu və münafişinin həllində konstruktiv mövqe tutduğunu nümayiş etdirməklə yanaşı, eyni zamanda donor dövlət və təşkilatları, dövlətlər arası qurumları, beynəlxalq maliyyə institutlarını (BMİ) bərpa işlərinin təşkiliyə və maliyyələşdirilməsinə cəlb etməkdən ötrü onlarla qabaqcadan predmetli (konkret) dialoqa başlamaq üçün zəruri şərtidir.

Konfliktsonrası bərpa proqramına qarşı irəli sürülə biləcək prinsiplə tələblər sırasına onun kompleks xarakter daşması (sistemliliyi), etibarlılığı, ölçüyəgələri və effektivliyi daxildir. Proqramın gerçəkləşdirilməsi işğal altındakı ərazilər azad edildikdən dərhal sonra başlamalıdır, çünki prosesin yubadılması həmin ərazilərdə cinayətkarlıq və qeyri-leqal biznes üçün münbit şərait yaranması riskini əhəmiyyətli dərəcədə artırma bilər.

Bir tərəfdən, hazırda işğal altında olan ərazilərdə Azərbaycanın öz dövlət suverenliyini əvvəl-axır bərpa etməsinin qaçılmazlığı (hətta icbariliyi), digər tərəfdənsə, ölkənin yetərli texniki-iqtisadi potensiala malik olması, şəhər tikintisi, əhali məskunlaşmasının və həyat təminatı infrastrukturunun ərazi üzrə təşkili sahəsində yetərincə zəngin təcrübə toplaması söyləməyə əsas verir ki, Qarabağ bölgəsinin konfliktsonrası reabilitasiyasının hazırlıq mərhələsinə ara vermədən başlamaq üçün real imkanlar mövcuddur. Reabilitasiya proqramını məhəlli xarakterli və qısamüddətli məsələlərin həlli ilə məhdudlaşdırmaq məqsədəuyğun deyil, əksinə, onun sistemli olmasına və bütün mümkün şaxələr (vektorlar) üzrə detallaşdırılmasına çalışmaq gərəkdir.

Aydındır ki, işğaldan azad edilmiş ərazilərin konfliktsonrası bərpası və inkişafı proqramı yalnız bir sıra ilkin şərtlər çərçivəsində (yəni bunlar müəyyənləşdirilərək mütləq nəzərə alınmaqla) hazırlana bilər. İlk şərtlərin əsaslandırılma səviyyəsi əksər hallarda onların nə dərəcədə real olması ilə, başqa sözlə, ən əlverişli şərait yaranacağı təqdirdə əldə edilə bilib-bilməyəcəyi ilə ölçülməlidir. İlk şərtlərin konkret məzmununa gəlincə isə, burada bir sıra amillərin çarpaz təsiri nəzərə alınmalıdır.

Bunların arasında birinci yerdə konfliktin spesifik xüsusiyyətləri və onun həllinin ehtiva edilən üsulu dayanır (sonuncu bərəsində, qısa da olsa, bir qədər əvvəl deyildi). Tam bir sıra başqa sualların da prinsipial cavabları bəlli olmalıdır: yekun sülh razılaşmasının zaman çərçivəsi necə müəyyən olunmuşdur; münəqişənin tənziqləməsi prosesinə kənar iştirakçılar da (dövlətlər, dövlətlər-arası qurumlar, sülhün qorunması üzrə beynəlxalq qüvvələr və s.) cəlb ediləcəkmə və sair. Bu məsələlər elə yüksək əhəmiyyətə malikdir ki, hətta özləri də ayrı-ayrı ilkin şərtlər qismində nəzərdən keçirilə bilər.

Daha sonra, reabilitasiya proqramı dövlətin iqtisadi imkanlarının real bir tərzdə qiymətləndirilməsi əsasında işlənilib-hazırlanmalıdır. Söhbət dövlətin işğaldan qurtulmuş ərazilərin bərpasına və inkişafına yönəldə biləcəyi resursların həcmini az-çox dəqiqliklə müəyyənləşdirməkdən gedir və bu zaman təkəcə ölkənin öz resursları deyil, həm də ehtimalən cəlb edilə biləcəklər beynəlxalq yardımlar da nəzərdə tutulur. Proqramın vaxt parametrləri məhz maliyyə-resurs imkanlarından asılıdır: bu imkanlar nə qədər genişdirsə, digər şərtlərin bərabərliyi daxilində, reabilitasiya bir o qədər tez başa çatdırıla bilər. Bərpa və yenidənqurma işlərinin proqramda nəzərdə tutulan keyfiyyət səviyyəsi də (təməl şərt kimi qəbul edilən keyfiyyət standartı), əsas etibarilə, maliyyə-resurs imkanları ilə müəyyənləşir.

İlkin şərtlərə təsir edən üçüncü amil ölkədaxili siyasi vəziyyətdir. Məsələ, əhalinin hökumətə göstərdiyi etimadın səviyyəsinə nəzərə almaq son dərəcə vacibdir. Etimad nə qədər böyükdürsə, belə irimiqyaslı proqramların gerçəkləşdirilməsi zamanı qaçılmaz olan bəzi qeyri-populyar tədbirlərə hökumət bir o qədər daha inamla, hər addımda mümkün narazılıqları hesaba almadan gedə bilər. O da məlumdur ki, böyük dövlət proqramlarının həyata keçirilməsi ölkə daxilində maddi-texniki, maliyyə və insan axınlarının istər-istəməz kəskin surətdə artması ilə müşayiət edilir. Hökumət, xüsusilə də onun güc strukturları bu axınlara nəzarət etmək və onları tənziqləmək bacarığında olmalıdır. Ölkədaxili siyasi vəziyyət amilinin bir şərti də qaçqın və məcburi köçkünlərlə əlaqədardır: onların sayı nə qədər çox, müvəqqəti yaşayış şəraiti isə nə qədər əlverişsizdirsə, işğaldan azad edilmiş bölgələrin bərpasında iştirak edən hökumət qurumlarının üzərinə düşən sosial təzyiq bir o qədər ağır olur.

İstər Azərbaycanda, istərsə də işğalın müddəti və ictimai-iqtisadi nəticələri etibarilə Azərbaycandakına bənzəyən bütün digər hallarda, konfliktsonrası reabilitasiya işləri münəqişənin tənziqlənməsi üzrə siyasi razılaşmalardan əvvəl proqramlaşdırıldıqda ilkin şərtlər bir neçə sadə ehtimal şəklinde ifadə edilə bilər. Hər halda Dağlıq Qarabağ ətrafındakı ərazilərin konfliktsonrası bər-

pası və inkişafı planlaşdırılarkən aşağıdakı ehtimalları ilkin şərtlər qismində qəbul etmək olar:

- münafişenin mərhələlərlə çözülməsi üzrə siyasi razılaşma əldə edildikdən sonra birinci mərhələdə keçmiş DQMV-nin inzibati sərhədləri ətrafındakı yeddi rayon – Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Qubadlı, Zəngilan, Kəlbəcər və Laçın rayonları azad edilmişdir;
- işğalçı hərbi qüvvələr münafişə zonasından çıxarılmış, qanunsuz hərbi birləşmələr isə tərk-silah olunmuşdur;
- əhalinin, habelə istehsal və infrastruktur obyektlərinin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün zəruri olan ilkin tədbirlər görülmüşdür;
- yeni sərhəd təhlükəsizliyi sistemi qurulmaqdadır;
- məcburi köçkünlər könüllü şəkildə öz daimi yaşayış yerlərinə qayıtmaqdadırlar; belə ehtiva olunur ki, işğaldan azad edilmiş rayonlara birinci şərti dövr ərzində 60-80 min, ikinci və üçüncü dövrlərin hərəsində 90-100 min, dördüncü dövrdə 100-110 min, beşinci şərti dövrdə isə 110-130 min məcburi köçkün qayıdacaqdır; repatriantların ümumi sayı 450-520 min arasında olacaqdır;
- konfliktsonrası ilkin reabilitasiya müddətində (beş şərti dövrün hamısı boyu) işğaldan azad edilmiş rayonlarda şəhər əhalisinin xüsusi çəkisi təqribən 20% olacaqdır.

İşğaldan azad edilmiş bölgələrə qayıdan əhalinin sayı haqqındakı ehtimal proqramlaşdırmanın zəruri şərtidir, çünki həyat təminatı sistemlərinin də, bütün infrastruktur və istehsal obyektlərinin də, sosial və mədəniyyət təsisatlarının da bərpası sonradan məhz bu rəqəmlərə “bağlanır”. Şərti dövr adlandırığımız müddət – konfliktsonrası reabilitasiyanın başladığı vaxt mövcud olan konkret şəraitdən asılı olaraq – bir və ya iki ilə, yaxud başqa bir müddətə bərabər tutula bilər. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası və yenidən qurulmasına ayrılan vaxtın uzunluğu bütövlükdə reabilitasiya prosesləri üçün, o cümlədən maliyyə məsrəfləri baxımından, böyük əhəmiyyətə malikdir.¹

¹ Konseptual müddələri və hesablamaları lazımsız dərəcədə daha da mürəkkəbləşdir-məməkdən ötrü bu araşdırmada hər şərti dövr bir ilə bərabər götürülmüşdür.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin konfliktsonrası bərpası üzrə işlərin maliyyə təminatı proqramlaşdırılarkən inflyasiyanın mümkün səviyyəsi haqqında ehtimal olduqca vacib rol oynayır. Potensial inflyasiya, proqramın iqtisadi səciyyə daşıyan ilkin şərtləri sırasına aiddir. Özü də bu ehtimal cari makroiqtisadi göstəricilərdən daha artıq dərəcədə orta və uzunmüddətli inflyasiya proqnozlarına söykənməlidir.

Bu araşdırmada maliyyə məsrəfləri 18-20%-lik illik inflyasiya əsas götürülməklə hesablanmışdır. Mərkəzi Bank 2009-cu il üçün inflyasiyanın yuxarı həddini məhz bu səviyyədə proqnozlaşdırırdı. Doğrudur, qlobal iqtisadi-maliyyə böhranı nəticəsində məcmu tələbin azalması üzündən 2008-ci ilin sonlarından etibarən inflyasiya müəyyən qədər səngidi, amma güman etməyə əsas var ki, böhrandan az qala dərhal sonra dünyanın əksər ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda da, inflyasiya böhranaqədərki səviyyəsinə qayıdacaqdır. Konfliktsonrası reabilitasiya işlərinin maliyyə təminatı müəyyənləşdirilərkən ən yaxşı üsul hesablamaları ayrı-ayrılıqda həm inflyasiyanı nəzərə almamaqla, həm də inflyasiya düzəlişləri (əmsalları) ilə aparmaqdır ki, bu tədqiqatda da məhz həmin yol seçilmişdir.

Elə ilkin şərtlər də var ki, eyni zamanda həm siyasi, həm də iqtisadi səciyyə daşıyır. Bunların ən vacibi nəzərdə tutulan (proqramın hədəf götürdüyü) bərpa standartıdır. Münaqişənin bizdəki kimi uzun müddət ərzində “dondurulmuş” vəziyyətdə qaldığı hallarda azad edilmiş ərazilərin işğaldan əvvəlki standartlar səviyyəsində bərpa olunmasını hədəf götürmək prinsip etibarilə qəbul edilməzdir. Ötən müddət ərzində baş vermiş irəliləyişləri nəzərə almaqla daha yüksək standartlara “köklənmək” gərəkdir. Digər tərəfdən, həyat təminatı sistemlərini, infrastrukturu, istehsal müəssisələrini və sosial təsisatları ən yüksək dünya standartları səviyyəsində bərpa etməyə hesablanmış proqram qaçılmaz tərzdə real imkanlar çərçivəsindən kənara çıxardı. Konfliktsonrası reabilitasiyanın hədəf götürülən keyfiyyət səviyyəsi əlçatar olmalı, başqa sözlə, dövlətin maliyyə, maddi-texniki imkanlarına və kadr potensialına uyğun şəkildə proqramlaşdırılmalıdır.

Azərbaycanın işğal altındakı ərazilərinin konfliktsonrası bərpasına tətbiqən bu hədəf, reabilitasiya işlərinin başlanma anında ölkənin regionlarında (paytaxt nəzərə alınmamaqla) mövcud olan orta göstəricilərdən bir qədər daha yüksək səviyyədə planlaşdırıla bilər. Bərpa standartlarının ölkənin digər regionlarındakı orta göstəricilərdən nə qədər yüksək olması isə dövlətin həmin zaman kəsiyindəki iqtisadi imkanlarından asılı olaraq müəyyənləşdirilməlidir.

Konfliktsonrası reabilitasiya planının məhək daşı olan keyfiyyət standartları proqram ərazisindəki dağıntıların miqyasından da asılıdır. Həmin ərazidəki real vəziyyət haqqında mümkün qədər dəqiq məlumatların mövcud olması, konfliktsonrası bərpa işlərinin düzgün planlaşdırılması üçün həlledici şərtlərdəndir. Dağıntı böyük deyilsə, bir tərəfdən, reabilitasiya üçün daha az resurs tələb olunur, amma digər tərəfdən, köhnə keyfiyyət standartlarından imtina edərək daha yüksək hədəflər müəyyənləşdirmək çətinləşir.

Azərbaycanın işğal altında olan ərazilərindəki hazırki vəziyyət haqqında, bərpası planlaşdırılan həyat infrastrukturunu obyektlərinin real durumu barəsində səhih məlumat, təəssüf ki, çox qıtdır. Bununla belə, müxtəlif kanallarla əldə edilən pərakəndə informasiya, habelə daha əvvəllər azad edilmiş ərazilərdə aparılan bərpa işlərinin gedişində toplanmış təcrübə belə düşünməyə əsas verir ki, Qağlıq Qarabağın inzibati sərhədlərindən kənarında yerləşən işğalaltı rayonlarda bütün həyat təminatı sistemləri, iqtisadi və sosial-mədəni infrastruktur praktik surətdə tam dağıdılmış vəziyyətdədir. Ona görə də bizim halda bölgənin konfliktsonrası reabilitasiyası həyat təminatı və infrastruktur sistemlərinin, istehsal müəssisələrinin, sosial obyektlərin və mədəniyyət təsisatlarının, işin əslində, tamamilə yenidən (“sıfırdan”) yaradılmasına bərabər olacaqdır.

Bu, tələb olunan resursların həcmi kəskin surətdə artıracaqdır, hərçənd ki, bir sıra hallarda köhnənin bərpasına nisbətən yeni tikinti iqtisadi cəhətdən, xüsusilə gələcəkdəki istismar xərclərinin minimuma endirilməsi nöqteyi-nəzərindən, daha sərfəlidir. Bu ifadə nə qədər qərribə səslənsə də, “total dağıntının üstünlükləri” arasında o da vardır ki, bu halda reabilitasiya işlərinin layihələndirilməsini sərbəst şəkildə, yəni köhnə sistemlərə “bağlanmadan” aparmaq mümkün olur.

Yetərinə yüksək ehtimalla söyləmək olar ki, konfliktsonrası bərpa işlərinin gedişində indiki mərhələdə nəzərə alınması mümkün olmayan yeni məqamlar da ortaya çıxacaqdır. Bu məqamlar həm texniki, həm də sosial-iqtisadi və ya hüquqi səciyyə daşıya bilər, ətalət altında formalaşan, amma qərarların qəbul edilməsinə birbaşa təsir göstərən proseslərin nəticəsi kimi də yarana bilər. Bu araşdırma perspektivdə belə amil və məqamların da nəzərə alınacağını ehtiva edir. Onlar meydana çıxdıqca planlaşdırılmış tədbirlərin məzmununda və ardıcılığında müvafiq dəyişikliklər aparmaq lazım gələcəkdir.

2. METODOLOJİ PRINSİPLƏR

2.1. Beynəlxalq təcrübənin nəzərə alınması

İqtisadiyyatı və infrastrukturunu silahlı toqquşmalar nəticəsində əsaslı şəkildə dağıdılmış ərazilərin yenidən bərpa olunması zərurəti ilə indiyədək bir çox dövlətlər üz-üzə qalmışlar. XX əsrdə Birinci və İkinci dünya müharibələrindən sonra Avropa ölkələrinin əksəriyyəti, Rusiya imperiyası (və sonradan SSRİ), habelə Yaponiya, ayrı-ayrı lokal müharibələr nəticəsində Livan (Beyrut), Vyetnam, İran, indinin özündə isə Rusiya Federasiyası (Çeçenistan), Gürcüstan, Balkan dövlətləri, Əfqanıstan və İraq belə vəziyyətə düşmüşlər.

Hazırda Mərkəzi Qafqazın Azərbaycanla həmsərhəd olan başqa bir ölkəsi – Gürcüstan – hərbi toqquşmalar nəticəsində bütün yerüstü tikililəri, demək olar ki, tam dağılmış ərazilərinin bərpası ilə bağlı nəhəng problemlərlə üz-üzədir. Məlumdur ki, Gürcüstanın iki muxtar ərazi qurumu – Abxaziya və Cənubi Osetiya, artıq 15 ildən yuxarıdır ki, onun beynəlxalq səviyyədə tanınan sərhədlər çərçivəsində bütövlüyünü rədd edir, ayrılaraq müstəqil dövlət qurmağa, yaxud Rusiya Federasiyasının tərkibinə daxil olmağa can atır.

2008-ci ilin yayında Gürcüstan bunların birini – Cənubi Osetiyanı yenidən öz suverenliyi altına qaytarmaq məqsədi ilə hərbi aksiya həyata keçirdi. Bu aksiyanın gedişində, xüsusilə də Rusiya hərbi qüvvələrinin müdaxiləsindən sonra başlamış irimiqyaslı müharibə nəticəsində Gürcüstan ərazisinin böyük bir hissəsi darmadağın oldu, bu ərazidəki həyat təminatı sistemləri və infrastruktur tamamilə yararsız hala düşdü. Hazırda dünya birliyi Abxaziya və Cənubi Osetiyanın Rusiya Federasiyası tərəfindən müstəqil dövlət kimi tanınmasından sonra daha da müşkülə düşmüş Rusiya-Gürcüstan konfliktini həll etmək məqsədi ilə fəal çalışmaqdadır. Böyük ehtimalla söyləmək olar ki,

münaqişənin tezliklə çözülcəyi təqdirdə Gürcüstan azad edilmiş ərazilərini bərpa etməklə bağlı ciddi problemlərlə üzləşəcəkdir və bunlar Azərbaycan torpaqlarının konfliktsonrası reabilitasiyası problemləri ilə eyni təbiətə malik olacaqdır.¹

Onu da nəzərdə tutmaq lazımdır ki, təbii fəlakətlər, ələlxüsus zəlzələlər, sellər və daşqınlar da bənzər problemlər ortaya gətirir.

İstər hərbi toqquşmalar, istərsə də təbii fəlakətlər nəticəsində dağılmış infrastrukturun reabilitasiyası sahəsində müxtəlif ölkələrin topladığı təcrübə Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərinin bərpası üzrə realistik və effektiv proqramların tərtib edilməsi zamanı, əlbəttə, nəzərə alınmalıdır və alınmalıdır.

Bununla belə, Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərində normal həyata qayıdış, yuxarıda adları çəkilmiş ölkələrin əksəriyyətinə nisbətən daha mürəkkəb olacaqdır, çünki burada problem sadəcə olaraq dağıdılmış infrastrukturun yenidən qurulmasından və azad edilmiş ərazilərdə leqal (qanuni) iqtisadi fəaliyyətin bərpa edilməsindən ibarət deyil və əslində daha böyükdür. İlkin səciyyə daşıyan bu məsələlərin həlli ilə yanaşı, hazırda işğal altında olan ərazilərin və oranın əhalisinin (birinci növbədə erməni əsilli əhalinin) Azərbaycanın siyasi, iqtisadi və mədəni həyatına tam və üzvi şəkildə inteqrasiyasını (qovuşmasını) təmin etməyə yönəlmiş bitkin bir proqram hazırlamaq və gerçəkləşdirmək də lazım gələcəkdir. Bizim rəyimizcə, bu problemin həlli, dağıdılmış tikililərin bərpasına nisbətən hətta daha böyük çətinliklərlə bağlı olacaqdır.

2.2. Məsrəflərin yol verilə biləcək minimuma endirilməsi

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin tam həcmli bərpası üzrə irimiqyaslı proqramların gerçəkləşdirilməsi, qeyd olunduğu kimi, nəhəng resurslar tələb edir. Azərbaycan kimi nisbətən kiçik dövlətlərdə bunun üçün tələb olunan maliyyə resurslarının həcmi, hətta ölkə iqtisadiyyatının ümumi miqyasları ilə müqayisəyə gələn bir səviyyəyə də çata bilər. Ona görə də məsrəflərin minimuma endirilməsi konfliktsonrası bərpa işlərinin proqramlaşdırılmasında atributiv (ayrılmaz) prinsipdir.

¹ Tənzimləmə prosesinin uzanacağı təqdirdə dağıdılmış ərazilərin Rusiya tərəfindən bərpa ediləcəyi ehtimalı, təbii ki, daha yüksəkdir.

Bununla belə, resurslara qənaət konfliktsonrası reabilitasiyanın əsas prinsipinə çevrilməməli və bərpa prosesinin yekun siyasi, iqtisadi və mədəni hədəflərini üstələməməlidir. Əgər məsrəflərin azaldılması bərpa işlərinin keyfiyyətini korlamaqla əhalinin təhlükəsizliyinə xələl gətirirsə, bu, ümumən qəbul edilməzdir. Azərbaycana gəlincə, onun indi malik olduğu və yaxın gələcəkdə daha da genişlənəcəyi gözlənilən maliyyə imkanları tamamilə yetərlidir ki, konfliktsonrası reabilitasiyanın keyfiyyət standartları ilə əlaqədar hədəflər kifayət qədər yüksək bir səviyyədə planlaşdırılsın.

2.3. İki yanaşmanın vəhdəti – köhnənin bərpası və yeninin yaradılması

Dağlıq Qarabağın və onu əhatə edən ərazilərin işğalından ötən təxminən 20 illik dövr ərzində infrastruktur sahələrinin hər birində inanılmaz dəyişikliklər, irəliləyişlər baş vermişdir. Odur ki, nə zamansa fəaliyyətdə olan və hətta dövrünə görə mütərəqqi sayılan infrastruktur elementlərinin sadəcə olaraq əvvəlki formada bərpası nə texniki, nə də iqtisadi nöqtəyi-nəzərdən heç də həmişə məqsədəuyğun deyil.

Ona görə də konfliktsonrası reabilitasiyanın gedişində, qabaqlar mövcud olan obyektlərin bərpa edilib işə salınması ilə yeni inşaat optimal bir tərzdə uzlaşdırılmalıdır. Konfliktsonrası reabilitasiyanın bu iki forması arasındakı kəmiyyət nisbəti bir sıra amillərin təsiri altında müəyyənləşir. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdəki infrastruktur və istehsal obyektlərinin, sosial-mədəni təsisatların real vəziyyəti, rəsmən qəbul edilmiş bərpa standartları, dövlətin resurs (ilk növbədə maliyyə) imkanları, ərazinin dağıdılmasından bərpa işlərinin başlanmasına qədər keçən vaxtın uzunluğu və bəzi başqaları həmin amillər sırasındadır.

Problemin özəlliyi ondadır ki, hətta köhnə obyektlərin işini bərpa etmək mümkün olduqda belə, müasir mütərəqqi texnologiyalara söykənən yeni inşaat bir çox hallarda daha effektivdir. Bu təkcə informasiya-kommunikasiya sistemlərinə deyil (onların köhnə texnoloji zəmində bərpası açıq-aşkar əlverişsizdir və əksərən mənasızdır), məsələn, yol təsərrüfatı kimi ənənəvi infrastruktur elementlərinə də aiddir.

Əgər xüsusi bir əlavə qeyd verilməmişdirsə, bu kitabda “bərpa” termini söz yığcamlığı xatirinə bəzən eyni vaxtda həm köhnənin bərpasını, həm də yeninin yaradılmasını ifadə edir.

2.4. Ərazi planlaşdırılmasında çeviklik

Bu prinsipə əvvəlkinin tətbiqində xüsusi hal qismində də baxmaq olardı, ancaq bununla yanaşı, onun müstəqil əhəmiyyəti də vardır və buna görə də ayrıca prinsip kimi araşdırılmağa layiqdir.

Qarabağda əhalinin demoqrafik potensialının və məskunlaşma strukturunun ilkin təhlili indiki araşdırma mərhələsində konfliktsonrası reabilitasiyanın iki hipotetik yolunu nəzərdən keçirməyə imkan verir:

1. Yaşayış məntəqələrinin konfliktəqədərki şəbəkəsinin (*“status quo”nun*) bərpası (bu halda ehtimal edilməlidir ki, bütün məcburi köçkünlər, mütləq qaydada, tərk etdikləri öz daimi yaşayış yerlərinə qayıdacaqlar).
2. Yaşayış məntəqələri şəbəkəsinin müəyyən dəyişikliklərlə yenidən planlaşdırılması (bu halda isə məskunlaşma strukturunun bəlli bir biçimdə, özü də həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət göstəriciləri üzrə – komponentlərin tərkibinə, həcminə və statusuna görə – yeniləşməsi ehtiva olunmalıdır).

Praktik işlərə başlamağın asanlıq baxımından, birinci variant şəxsiz üstünlüyə malikdir. Onun əsas kimi qəbul ediləcəyi təqdirdə əlavə şəhərsalma və landşaft planlaşdırmasına, demək olar ki, ehtiyac qalmır, amma əvəzində, yaşayış məntəqələri şəbəkəsinin və strukturunun layihələndirilməsində yeni mü-tərəqqi yanaşma üsullarının tətbiqi imkanları kəskin surətdə daralır. Bundan fərqli olaraq, ikinci variant ciddi ilkin hazırlıq işlərinin görülməsini, əhalinin yaşayış məntəqələri üzrə məskunlaşmasındakı dəyişiklikləri də nəzərdə tutan böyükbiçimli layihə-planlaşdırma sənədlərinin, texniki-iqtisadi əsaslandırma-ların işlənməsini və razılaşdırılmasını tələb edir.

Aparılmış tədqiqatlar aşağıdakı aralıq nəticələrə gəlməyə imkan verir:

- *“status quo”ya* qayıdış (yəni əhali məskunlaşmasının əvvəl-lər mövcud olan strukturunu mexaniki surətdə bərpa edərək konfliktəqədərki şəkə salmaq) işğaldan azad edilmiş ərazilə-ri ölkənin digər bölgələrinə yenidən qovuşdurmaq (reintegrasiya etmək) vəzifəsini nəzərdə tutulmuş vaxt çərçivəsində yerinə yetirmək iqtidarında deyildir. Bu halda daha bir vəzi-fənin icrası sual altına düşür – söhbət qurtulmuş ərazilərdə

orta ölkə göstəriciləri ilə müqayisədə daha yüksək sayla biləcək sosial-iqtisadi inkişaf templerinə nail olmaqdan gedir. Bu, təbii bir hədəfdir, çünki əks təqdirdə həmin ərazilərlə ölkənin digər bölgələri arasında yaranmış inkişaf səviyyəsi uçurumunu tezliklə aradan qaldırmaq mümkünsüzdür;

- əhali məskunlaşması sisteminin bərpası və yenidən qurulması elə bir tərzdə həyata keçirilməlidir ki, onun müxtəlif tərkib hissələri (yaşayış məntəqələri) bütövlükdə bölgə ərazisində həyat fəaliyyəti kompleksinin reanimasiyasında, sabit və əlverişli yaşayış mühitinin formalaşmasında qarşılıqlı əlaqə və bağlılıq şəraitində iştirak edə bilsin;
- münaqişədən öncə Qarabağ bölgəsində yerləşən yaşayış məntəqələrinin (nisbətən iriləri də daxil olmaqla) konflikt-qədərki əhali potensialı və iqtisadi gücü elə olmuşdur ki, “*status quo*”nun bərpa olunacağı təqdirdə ayrı-ayrılıqda onların heç biri regional sistem əmələ gətirə bilən mərkəzi vəsilə rolunu oynayaraq, ətraf ərazilərin həyata qaytarılmasında və inkişafında təkanverici qüvvə funksiyasını yerinə yetirmək iqtidarında deyildir.

2.5. Məskunlaşmanın yeni strukturu

İşğaldan azad edilmiş rayonlarda məskunlaşmanın strukturu konfliktsonrası reabilitasiyanın prinsiplərini, metodoloji əsaslarını, gerçəkləşdirmə üsul və alətlərini müəyyənləşdirməkdə böyük rol oynayır.

Konfliktsonrası reabilitasiyaya onun mümkün qədər səmərəli bir tərzdə aparılması nöqteyi-nəzərindən yanaşdıqda, bərpa ediləcək ərazilərin (o cümlədən yaşayış məntəqələrinin) ardıcılığını düzgün müəyyənləşdirməyin son dərəcə mühüm əhəmiyyətə malik olduğu üzə çıxır. Konseptual baxımdan, bu problemə necə yanaşılması təkcə yaşayış mühitinə vurulmuş zərərin miqyasından deyil, həm də bərpa prosesi üçün ayrılmış vaxtdan və resurslardan (ilk növbədə, dövlətin maliyyə imkanlarından) asılıdır. Vaxt və resurs qıtlığı konfliktsonrası reabilitasiya üçün bütün hallarda qaçılmaz məhdudiyyətlər rolunu oynayır, yəni sözün müəyyən mənasında, onun əldə edilə biləcək (praktikada), yaxud yol verilə biləcək (proqramlaşdırmada) həddlərini müəyyənləşdirir.

Lakin heç nədən asılı olmayaraq, bərpası planlaşdırılan ərazilərə sadəcə bir obyekt kimi yox, həm də gələcəkdə özü-özünü təşkil etməli olan subyekt

kimi baxmaq lazımdır. Nəzərdə tutulmalıdır ki, söhbət, müəyyən vaxtdan sonra nisbi-müstəqil inkişaf potensialına malik olacaq nisbi-əlahiddə bir ərazidən gedir. Azad edilmiş ərazilərin bərpası prosesində yerli idarəetmə, sosial əlaqələr və iqtisadi münasibətlər sistemləri məkan etibarilə üst-üstə düşmədiyinə görə bu ərazilərin sahə prinsipi ilə, yaxud inzibati mənsubiyyətə görə (ayrı-ayrı yaşayış məntəqələri üzrə) təsnifləşdirilməsi həmin tələbə (nisbi-müstəqil inkişaf potensialına malik olan nisbi-əlahiddə ərazi formalaşdırılması tələbinə) cavab vermir.

Bu araşdırmada məskunlaşma sisteminə bir-biri ilə qırılmaz qarşılıqlı əlaqədə olan təbii və antropogen (insan fəaliyyətinin məhsulu olan) elementlərin müəyyən bir ərazidə cəmlənmiş məcmusu kimi baxılır. Həmin sistemə qarşı ən vacib tələb budur: o, əhalinin həyat və fəaliyyəti üçün elə bir şərait yaratmalıdır ki, ərazi səbatlı (dayanıqlı) inkişaf imkanı qazansın və bir növ, özü-özünü “təkrar istehsal etsin”.

Məskunlaşma sisteminin belə anlaşılması ən müasir elmi baxışlara söykənir: bu sistem, bir tərəfdən, sözün geniş mənasında ətraf mühitdə baş verən dəyişikliklərə, digər tərəfdənsə, həmin dəyişikliklərin özünü meydana gətirən proseslərə dəqiqlik və incəliklə reaksiya verən və bu yolla da daim inkişaf edən mürəkkəb bir orqanizmdir. Konfliktsonrası reabilitasiya işlərinin bünövrəsində məhz məskunlaşma sistemi dayanmalıdır.

Məskunlaşma sisteminin bərpası üçün strukturformalaşdırıcı amil qismində yaşayış məntəqələrinin elə bir toplusu (qrupu) seçilməlidir ki, bütün regionun canlanmasında lokomotiv (hərəkətverici qüvvə) rolu oynaya bilsin, başqa sözlə, işğaldan azad edilmiş bütün ərazinin nisbi-müstəqil vahid kimi səbatlı bir şəkildə inkişafına və bu ərazinin daxili inteqrasiyasına təkan versin.

Bu, keçmiş yaşayış məntəqələrinin bərpasına müəyyən dərəcədə tənqidi yanaşmağı tələb edir: birincisi, konfliktsonrası rayonlardakı yaşayış məntəqələrinin heç də hamısı öz əvvəlki halında – şəhərsalma nöqtəyi-nəzərindən – bərpa oluna bilməz; ikincisi, köhnədən mövcud olan bəzi yaşayış məntəqələrinin əhəmiyyətli dərəcədə böyüdülməsi, bəzi hallarda isə tamamilə yeni məntəqələrin salınması nəinki istisna edilməməli, hətta ehtiva olunmalıdır.

Məskunlaşma sisteminin bərpa prioritetləri seçilərkən aşağıdakı meyarların əsas götürülməsi tövsiyə olunur: repatriasiyadan (məcburi köçkünlərin qayıtmasından) irəli gələn ehtiyaclar (bunlar bilavasitə repatriasiya ərəfəsində keçirilən xüsusi sorğu-tədqiqatlar vasitəsi ilə müəyyənləşdirilir), texnoloji və iqtisadi ehtiyaclar, azad edilmiş ərazidəki müxtəlif arealların demoqrafik tutu-

mu. Sonuncu, müasir elmi üsullarla yetərinə dəqiq hesablanı bilər. O, məskunlaşma sisteminin həm ərazi üzrə ahəngdar paylaşmasına və həm də funksional baxımdan optimal təşkilinə tuşlanmalıdır.

Üstəlik, məskunlaşma sisteminin bütün digər komponentlərinə olan ehtiyacın hesablanaraq müəyyənləşdirilməsi də məhz bu zəmində, yəni prioritetlərə aid edilmiş yaşayış məntəqələrinin demoqrafik potensialı zəminində aparılır.

Bununla bərabər, məskunlaşma sisteminin yeni strukturu tamamilə sərbəst şəkildə (“sıfırdan”) müəyyənləşdirilə bilməz, çünki bu sistem bir sıra, bir növ qabaqcadan verilmiş (riyazi məsələnin şərti kimi) və kənara qoyulması mümkün olmayan amilləri də nəzərə almaq məcburiyyətindədir. Bu amillərdən biri, məsələn, ətalətdir. Münaqişə bölgəsindəki rayonların işğaldanəvvəlki məskunlaşma strukturu, bərpası ön plana çəkilərək prioritetlərə aid edilən yaşayış məntəqələrinin seçilməsinə birbaşa təsir göstərir. Repatriasiyanın könüllülyü həm də o deməkdir ki, geri dönan hər bir məcburi köçkünün məhz öz evinə, yaxud heç olmasa, öz yaşadığı şəhərə və ya kəndə qayıtmaq kimi qanuni hüququ vardır. Ona görə də repatriantların daşınmaz əmlak üzərində xüsusi müilkiyyət hüququ məskunlaşma sisteminin konservativ amilləri sırasına daxildir.

Yeni yaşayış məntəqələrinin salınması yalnız məhdud hallarda, məsələn, yeni iri istehsal komplekslərinin və ya qurğularının tikildiyi hallarda, yaxud əvvəllər mövcud olan yaşayış məntəqələrinin yeri hansı səbəblərdənsə (tullum, dövlət tikintisi ehtiyacları ilə və ya təhlükəsizliklə bağlı səbəblər üzündən) dəyişdirilərkən məqbuldur. Bu halların hər biri üzrə ayrıca araşdırma aparmaqla müvafiq texniki-iqtisadi əsaslandırma sənədlərinin hazırlanması icbari səciyyə daşmalıdır.

Yaşayış məntəqələrinin həcmi təkcə gözlənilən repatriasiyanın hesabi göstəriciləri əsasında deyil, həm də uzunmüddətli demoqrafik artım proqnozları nəzərə alınmaqla müəyyənləşdirilməlidir. Ortaq bir məxrəcə (ölçüyə) gətirilmiş gözlənilən repatriasiya göstəriciləri və demoqrafik proqnozlar məcmu halda imkan verir ki, yaşayış binalarına, istehsal, sosial-məişət və səhiyyə obyektlərinə, inzibati, kommunal və texniki qurğulara və həmçinin həyat təminatı infrastrukturuna aid digər təsisatlara olan real ehtiyacın kəmiyyət parametrləri az-çox dəqiqliklə müəyyənləşdirilsin. Bu istər ilkin təxirəsalınmaz reabilitasiya dövrü üçün, istərsə də daha uzaq perspektiv üçün eyni dərəcədə doğrudur.

Aydındır ki, yaşayış məntəqələrinin və ilk növbədə şəhərlərin bilavasitə bərpasından əvvəl onların baş planları işlənib hazırlanmalı və müvafiq dövlət orqanları tərəfindən təsdiq edilməlidir. Konfliktsonrası reabilitasiyanın bir özəlliyi də ondadır ki, şəhərsalma sahəsində qabaqlar yol verilmiş səhvləri (xüsusilə kortəbii inşaatla bağlı yanlışlıqları) planlaşdırma mərhələsində nəzərə alıb sonra, praktik işin gedişində düzəltmək mümkündür və təbii ki, lazımdır. Məsələnin ziddiyyətli tərəfi budur ki, keçmiş tikililər nə qədər az dağılıbsa, şəhərsalmanın köhnə səhvlərini düzəltmək bir o qədər çətin olur və baha başa gəlir, hərçənd ki, daşınmaz əmlakın nisbətən daha yaxşı halda qalması onun bərpası xərclərini təbii olaraq aşağı salmalıdır.

Baş planlar tərtib edilərkən vətəndaşların daşınmaz əmlak üzərində mülkiyyət hüququnun gözlənilməsi icbari şərtlərdəndir. Bu hüquq, repatriantlara yetərinə yüksək keyfiyyətli sosial-mədəni və inzibati-kommunal xidmətlər göstərilməsindən, yaxud onların yaşadığı ərazilərdə iqtisadi fəaliyyət üçün effektiv infrastruktur təminatı yaratmaqdan heç də az əhəmiyyətli deyildir.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə məskunlaşmanın son dərəcə vacib cəhətlərindən biri də odur ki, onun yeni strukturu təkcə ilkin reabilitasiya proqramının gerçəkləşdirildiyi dövr üçün yox, daha uzun perspektiv üçün müəyyənləşdirilməlidir. Bu məqam məskunlaşma ilə bağlı vəzifələrin məzmununu bir az da mürəkkəbləşdirir və praktik işləri xeyli dərəcədə çətinləşdirir, çünki bu halda bərpası planlaşdırılan ərazinin sərhədləri istər-istəməz genişlənir.

Uzun müddət bucağı altında baxdıqda həm bütövlükdə konfliktsonrası reabilitasiya, həm də xüsusən yeni məskunlaşma sisteminin formalaşdırılması təkcə keçmiş DQMV-nin inzibati sərhədlərindən kənarında yerləşən (və bu tədqiqatın mövzusu olan) rayonlarla məhdudlaşmamalıdır, əksinə, bütün Qarabağ bölgəsinin sosial-iqtisadi və təşkilati baxımdan üzvi bütövlüyü əsasında aparılmalıdır.

Qarabağda keçmişdə və hazırda mövcud olan yaşayış məntəqələrinin potensialının təhlili göstərir ki, bunların yalnız 20-22% şəhər-mərkəz funksiyasını yerinə yetirmək iqtidarındadır. Onlar da ancaq nisbətən kiçik şəhərlərdir. İşğala qədər Qarabağdakı şəhər yaşayış məntəqələrinin heç biri sistem əmələgətirən mərkəzə çevrilmək üçün, yəni regionun bütün ərazisini öz ətrafında birləşdirmək üçün yetərli potensiala malik olmamışdır və onların mümkün təbii demoqrafik artımının hesablanması ilə aparılan araşdırmalar belə deməyə əsas verir ki, konfliktin çözülməsindən sonrakı yaxın gələcəkdə də olmayacaqdır. Hətta Xankəndi və Ağdam kimi ən böyük potensiala malik olan mərkəzlər belə, kiçik şəhərlər kateqoriyasına aiddir.

Buna baxmayaraq, həmin şəhərlərin gələcək inkişafının modelləşdirilməsi belə düşünməyə əsas verir ki, onların aqlomerata – daxili qarşılıqlı əlaqələrdən yoğurulmuş vahid “şəhərlər birliyinə” çevrilmək ehtimalı kifayət qədər yüksəkdir. Əgər hadisələr bu istiqamətdə inkişaf edərsə, məcmu halda götürülən bir qrup kiçik şəhərin sistem əmələgətirmə potensialı – təbii ki, onların konfliktsonrası reabilitasiyasından və sürətli demoqrafik artımından sonra – kəskin surətdə böyüyərdi.

Bir qədər də irəli gedərək, münaqişənin çözülməsindən sonra Qarabağ bölgəsində məskunlaşma sisteminin quruluşuna və bərpa prioritetlərinə dair aşağıdakı tələbləri ifadə etmək mümkündür:

- ilk-əvvəl qüvvələri Ağdam şəhərinin (bərpa işlərinin birinci mərhələsində), Şuşa və Xankəndi şəhərlərinin (konflikt tam çözüldükdən sonra) reabilitasiyası üzərində cəmləmək: bu, Şuşa-Xankəndi-Ağdam oxunun vahid bir aqlomerat kimi inkişafına və beləliklə də, gələcək məskunlaşma sisteminin bünövrəsi sayıla biləcək mərkəzi nüvənin formalaşdırılmasına imkan verəcəkdir;
- mərkəzi nüvəyə aid olmasa da, lokal mərkəz rolunu üzərinə götürərək, öz ətraflarındakı ərazilərə inkişaf impulsu verə biləcək digər şəhərlərin həyata qayıtmasını stimullaşdırmaq: bu, məskunlaşma sisteminin mərkəzdənkənar areallarında (periferiyasında) inkişaf lokomotivlərinin yaradılması anlamına gələcəkdir;
- bölgənin inkişafına ilkin təkan verəcəyi nəzərdə tutulan şəhər-mərkəzləri birləşdirən yolların üzərində yerləşən yaşayış məntəqələrini və həyat təminatı infrastrukturunu dirçəltmək;
- regionun məskunlaşma sistemini radial-dairəvi sxem üzrə formalaşdırmaq;
- dövlətlərarası nəqliyyat daşımaçılığı üçün iki magistral xətti – Ağdam-Xankəndi-Laçın və Horadiz-Meqri-Naxçıvan yollarını bərpa etmək;
- Kiçik Qafqaz dağlarından tunel açmaqla Kəlbəcər rayonunu ölkənin digər bölgələri ilə və xüsusilə də regionla həmsərhəd olan mikroregional məskunlaşma sistemində mərkəz rolunu oynayan Gəncə şəhəri ilə bilavasitə birləşdirən yeni avtomoto-

bil yolu inşa etmək (əvvəlki bənddə və burada qeyd edilən magistral xətlər Qarabağın şəhərlər kompleksini ölkənin ümumi məskunlaşma sistemi ilə əlaqələndirməkdə başlıca nəqliyyat kommunikasiyaları rolunu oynayacaqdır).

Sadalanın vəzifələri həyata keçirməkdən ötrü əhalinin, məskunlaşma sisteminin özəyində (üçqütblü Şuşa-Xankəndi-Ağdam aqlomerasiyasında) təmərküzləşməsini stimullaşdırmaq lazımdır. Sistemin kənar çevrəsi boyu yerləşən yaşayış məntəqələrində də demoqrafik potensialın adekvat olaraq yüksəldilməsi lazım gələcəkdir. Ümumən, ideyanın gerçəkləşdirilməsi onu tələb edir ki, mərkəzi şəhərlərin əhalisi bunlardakı təbii artım tempindən daha sürətlə çoxalsın, bu şəhərlərin iqtisadi potensialı birinci növbədə (prioritet qaydada) bərpa edilsin və nəhayət, onların hündəvərində yerləşən ərazilərdə yaşayış məntəqələrinin dirçəldilib (bəzi hallarda salınıb) təsərrüfat fəaliyyətinə cəlb olunması stimullaşdırılsın.

Regiondakı yaşayış məntəqələrinin şəhəryönlü inkişafına dair layihələndirmə materiallarının təhlili göstərir ki, söylənilən təklifləri gerçəkləşdirmək üçün Azərbaycan yetərincə güclü resurs potensialına (ilk növbədə sosial-demoqrafik və iqtisadi imkanlara) malikdir. İstər köhnə yaşayış məntəqələrinin inkişafı, istərsə də yenilərinin salınması üçün yetərincə geniş olan, müvafiq tələbatları tam ödəyəcək qədər sərbəst ərazi də mövcuddur.

Nəzərdə tutmaq lazımdır ki, bölgənin mərkəzi şəhərlərinin baş planlarının hətta keçmişdə işlənilib hazırlanmış layihələri belə, bu şəhərlərdə həm işğalaqədərki əhaliyə (186 min nəfər), həm də hazırda statistik qeydiyyatda olana nisbətən daha çox (390 min) sakinin mütəşəkkil qaydada yerləşdirilməsinə imkan yaradırdı. Təbii ki, həmin şəhərlərdə – o zaman mövcud olanla müqayisədə – daha böyük iqtisadi potensial cəmlənməsi də mümkün idi, indi isə bu imkanlar daha da genişdir.

Region iqtisadiyyatının tarixən formalaşmış xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla, kütləvi repatriasiyadan sonrakı ilk illər ərzində mərkəzi şəhərlərdə aqrar-sənaye kompleksinə aid müəssisələr üstün sürətlə inkişaf etdiriləcəkdir. Bu müəssisələrdə istehsal siklinin mümkün qədər daha dolğun olması və son istehlaka hazır olan məhsul buraxılışına yönləndirilməsi vacib məqamlardandır. Bu məsələlər sonrakı bölmələrdə daha müfəssəl araşdırılacaqdır, burada isə məqsəd yalnız onu ifadə etməkdir ki, region iqtisadiyyatının bu yöndə inkişaf etdirilməsi mərkəzi şəhərlərin və xüsusilə də məskunlaşma sisteminin nüvəsinin birləşdirici (konsolidasiyaedici) gücünü xeyli dərəcədə artırardı.

Əlbəttə, istər bu araşdırmada, istərsə də bənzər mövzulu digər tədqiqatlarda təklif edilən məskunlaşma modelləri yalnız hipotetik səciyyə daşıyır. Məskunlaşmanın yeni strukturu haqqında konkret olaraq hansı qərarların verəcəyi bu gün ölçüyə çətinliklə gələn bir sıra amillərdən asılı olacaqdır. Həmin amillərin ən mühümləri – işğaldan azad edilmiş ərazilərdəki real vəziyyət (ilk növbədə yaşayış məntəqələrinin durumu), münaqişənin nə zaman və hansı siyasi şərtlər çərçivəsində çözülcəyidir.

2.6. Mərhələlilik

Münaqişə çözüldükdən sonra işğaldan azad edilmiş rayonların hamısı üçün ümumi sayıla biləcək bir sıra bərpa prioritetləri mövcud olacaqdır. Bu prioritetlərin tənəsübü dəyişkəndir və konfliktsonrası reabilitasiya prosesinin hər mərhələsi özünəməxsus vəzifələr toplusu ilə səciyyələnəcəkdir. Həmin mərhələlər bu gün aşağıdakı kimi görünməkdədir.

Birinci mərhələ (yaxud hazırlıq mərhələsi). Onun vəzifələri sırasına, ilk növbədə, işğaldan qurtulmuş ərazilərin bərpası və inkişafı üzrə Dövlət proqramının yekun variantını işləyib hazırlamaq daxildir. Bu mərhələdə infrastruktur və istehsal obyektlərinin, sosial-mədəni təsisatların planlaşdırılması və layihələndirilməsi üzrə kompleks analitik araşdırmalar aparılır, yerli və xarici investitorları bərpa işlərinə, xüsusilə iqtisadiyyatın dirçəldilməsinə cəlb etmək üçün həyata keçiriləcək stimullaşdırıcı tədbirlərə dair tövsiyələr hazırlanır. Hökumət, konfliktsonrası reabilitasiyaya əlavə resurslar cəlb etmək məqsədi ilə beynəlxalq maliyyə institutları (BMİ) və başqa potensial donorlarla məsləhətləşmələr keçirir.

İşğaldan azad edilməsi nəzərdə tutulan torpaqlar Azərbaycan ərazisinin əhəmiyyətli bir hissəsini təşkil etdiyinə görə onların konfliktsonrası reabilitasiyasına və dövlətin ümumi siyasi, iqtisadi və mədəni mühitinə yenidən qovuşmasına (reintegrasiyasına) məsuliyyət daşıyan ayrıca bir hökumət qurumunun (nazirlik və ya agentliyin) yaradılması da mümkündür.¹

İkinci mərhələdə (yaxud ilkin bərpa mərhələsində) işğaldan azad edilmiş ərazilərə əyani baxış keçirilir, bunun nəticələri əsasında konfliktsonrası reabilitasiya üzrə Dövlət proqramına son zəruri düzəlişlər edilir və o, ölkənin siyasi rəhbərliyi tərəfindən təsdiq olunaraq rəsmi dövlət sənədi statusu alır.

¹ Bu dövlət orqanının missiyası, başlıca vəzifə və səlahiyyətləri sonrakı bölmələrdə daha müfəssəl araşdırılır.

Bu mərhələdə yeni sərhəd təhlükəsizliyi sistemi yaradılmağa başlayır, əhalinin təhlükəsizliyini təmin etməkdən ötrü zəruri ilkin tədbirlər görülür, prioritet ərazilərin (o cümlədən ilk bərpaçı dəstələr üçün plasdarmaların) dekontaminasiyası¹ həyata keçirilir. Bu mərhələdə gerçəkləşdirilməsi nəzərdə tutulan ən vacib vəzifələrdən biri də yerli mülki hakimiyyət orqanlarının azad edilmiş rayonlara qayıdaraq işə başlamasıdır. Prioritet hədəflər sırasına potensial repatriantlar arasında geniş izahat və təbliğat işinin aparılması, o cümlədən təlimatlandırma sisteminin qurulması da daxildir.

Üçüncü mərhələ (yaxud əsas bərpa mərhələsi) işğaldan azad edilmiş bütün ərazi boyu həyat təminatı sistemlərinin dirçəldilməsini ehtiva edir. Bu, konfliktsonrası reabilitasiyanın, bir növ, özəyidir. Su təchizatı və enerji təminatının, telekommunikasiya və rabitə şəbəkələrinin, yaşayış (mənzil) fondunun, nəqliyyat kommunikasiyalarının və digər infrastruktur obyektlərinin bərpası üzrə genişmiqyaslı işlərin aparılması bu mərhələnin əsas vəzifələrinə aiddir.

Dördüncü mərhələ (yaxud repatriasiya mərhələsi) məcburi köçkünlərin öz daimi yaşayış yerlərinə kütləvi şəkildə qayıtdığı dövrü əhatə edir. Kütləvi repatriasiya yeni iş yerlərinin açılması ilə və özəl sahibkarlıq üçün xüsusilə əlverişli inzibati-iqtisadi mühit yaradılması ilə müşayiət olunmalıdır. Bu, işğaldan azad edilmiş ərazilərin tədricən “özü-özünü dolandıran”, iqtisadi cəhətdən nisbi müstəqillik şəraitində inkişaf edən bir bölgəyə – regional inkişaf subyektinə – çevrilməsi baxımından danılmaz şərtlərdən biridir.

Bəşinci mərhələ (yaxud adaptasiya mərhələsi) konfliktsonrası reabilitasiya sahəsində yekunlaşdırıcı işlərin görüldüyü vaxtı əhatə edir. Bu mərhələdəki başlıca vəzifə repatriantların öz daimi yaşayış yerlərində tam olaraq oturmaşasıdır. Bu dövrdə fəaliyyət qabiliyyətli, özünü idarəetmə sahəsində bəlli bir potensiala malik olan icmalar və yerli məhsuldar qüvvələr formalaşır. Sosial-mədəni obyektlərin, idman qurğularını və stadionlarının bərpası ilə bağlı məsələlər ön plana çıxır. Yerli özünüidarə orqanlarının formalaşması prosesi intensivləşir.

Göstərilmiş mərhələlər, təbii ki, yalnız konseptual səciyyə daşıyır və buna görə də müəyyən mənada şərtidir. Konfliktsonrası reabilitasiya işlərinin ayrı-ayrı mərhələlərə bölünməsi qətiyyənlə o demək deyildir ki, bu işlərin hər biri

¹ Dekontaminasiya dedikdə ərazinin minalardan və partlamamış digər hərbi sursatdan təmizlənməsi nəzərdə tutulur.

hansısa konkret bir “tarixə bağlanmışdır” və nəzərdə tutulduğundan tez başlanma bilməz.

Bu və ya digər bərpa işinin bu və digər mərhələyə aid olunması reabilitasiya işlərinin məntiqi ardıcılığını müəyyənləşdirməyə və prioritetlərin qabardılmasına xidmət edir. Reabilitasiya proqramının mərhələlilik prinsipi nəzərə alınmaqla hazırlanması həmçinin imkan verir ki, proqram gerçəkləşdirilərkən praktik işlərin gedişinə, onların “qrafik”dən çıxıb-çıxmamasına obyektiv qiymət verilə bilsin.

Lakin ümumən yanaşdıqda, bərpa işləri, əsas etibarilə, təxirə salınmadan başlanmalı və hansı mərhələyə keçməsindən asılı olmayaraq, bitirilənədək davam etdirilməlidir.

2.7. Müstəqil ekspertlərlə hökumət mütəxəssisləri arasında əməkdaşlıq

Bu əməkdaşlıq həm ilkin proqramlaşdırma mərhələsində, həm də konfliktsonrası reabilitasiya işlərinin bütün gedişi boyu zəruridir. Buna ən azı üç səbəb göstərmək mümkündür.

Birincisi, dövlət qulluğunda çalışan mütəxəssislər işğal altındakı ərazilərdə gedən proseslər haqqında və bərpası nəzərdə tutulan infrastrukturun real vəziyyəti barəsində daha müfəssəl və dəqiq məlumatla malikdirlər. Konfliktsonrası reabilitasiya üzrə Dövlət proqramının hazırlanmasına qatılan müstəqil ekspertlərin həmin informasiyadan aramsız olaraq faydalanması təklif ediləcək tədbirlərin dolğunluğu və elmi cəhətdən yetərinə əsaslandırılmış olması üçün son dərəcə vacibdir. Bu mənada aşağıdakı işlər xüsusilə mühümdür:

- işğaldan azad edilməsi nəzərdə tutulan rayonlarda yerləşən həyat təminatı infrastrukturunu üzrə ölçətar sənədlərin, habelə ərazidəki müxtəlif təyinatlı obyektlər üzrə işğalaqədərki dövrdə aparılmış araşdırmaların və layihələndirmə işlərinin öyrənilməsi;
- işğal altındakı ərazilərdə kosmosdan aparılmış fotoçəkilişlərin əldə edilməsi, araşdırılması və istifadəsi;
- işğaldan azad edilmiş ərazilərin faktik vəziyyətinin və vurulmuş zərərin qiymətləndirilməsi.

İkincisi, müstəqil yerli və xarici ekspertlərlə hökumət mütəxəssisləri arasında əməkdaşlıq təhlil edilən problemlərə müxtəlif bucaqlar altında yanaşmağa imkan verir. Təbii ki, bu yanaşmaların hər birinin öz üstünlükləri və zəiflikləri vardır. Bu formatda əməkdaşlıq:

- həyat təminatı infrastrukturunun reabilitasiyası və inkişafı ilə əlaqədar müxtəlif dövlət orqanları tərəfindən irəli sürülmüş təkliflərin,
- konfliktsonrası reabilitasiyası nəzərdə tutulan ərazilərdə resurs potensialının, demoqrafik və sosial-iqtisadi inkişaf proqnozlarının, məskunlaşma sisteminin quruluşu barəsində yeni ideyaların,
- konfliktsonrası reabilitasiya işlərini və əhalinin repatriasiyasını tənzimləyən hüquqi normaların,
- həyat təminatı infrastrukturunun aramsız səbatlı fəaliyyətinə şərait yaratmaq məqsədi güdən standartların nə dərəcədə səmərəli olduğunun

təhlili və qiymətləndirilməsi zamanı xüsusilə məhsuldar ola bilər.

Bu mənada Azərbaycanın müxtəlif dövlət orqanları tərəfindən indiyədək aparılmış analoji tədqiqatların faktik nəticələri olduqca faydalıdır. Azərbaycan Respublikasının İşğaldan Azad Olunmuş Ərazilərinin Bərpası və Yenidən Qurulması üzrə Agentliyin araşdırmalarında əldə edilmiş nəticələr, o cümlədən bərpa işləri dəyərinin qiymətləndirilməsi üzrə diferensial hesablamalar ayrıca qeyd olunmalıdır. Bu zaman Agentlik bərpa işlərinin elə bir səviyyəsini əsas götürmüşdür ki, həm əhalinin müstəqil həyat və fəaliyyətinə, həm də onun real tələbatlarının ödənilməsi üçün nəzərdə tutulan texniki təminat sistemlərinin normal çalışmasına zəruri və kafi şərait yaratsın. Üstəlik, bütün bu araşdırmalar xüsusi çəki göstəriciləri müəyyənləşdirilməklə aparılmışdır.

Üçüncüsü, bu qəbildən olan bütün analitik tədqiqatlar (xüsusilə də irimiqyaslı dövlət tədbirlərinin planlaşdırılması ilə əlaqədar olanlar), son nəticə etibarilə, hökumət tərəfindən istifadə edilmək üçün hazırlanır. Əgər konfliktsonrası reabilitasiya proqramında nəzərdə tutulan tədbirlər hökumət mütəxəssislərinin bilavasitə iştirakı ilə hazırlanırsa, sonralar, şübhəsiz ki, daha səmərəli bir tərzdə həyata keçirilə bilər. Bu ilk növbədə aşağıdakılara aiddir:

- məskunlaşma sisteminin modelləşdirilməsi (söhbət elə bir məskunlaşma strukturunun formalaşdırılmasından gedir ki, yaşayış məntəqələrinin həm bir-biri ilə, həm də həndəvərdə yerləşən və resurs mənbəyi olan mərkəzlərlə optimal qarşılıqlı əlaqələrə girə bilməsini təmin etsin);
- ərazidəki istehsal komplekslərinin, o cümlədən və ilk növbədə aqrar-sənaye birliklərinin müxtəlif təşkilati variantlarının işlənilib hazırlanması;
- həyat təminatı infrastrukturalarının qurulmasında prinsiplial təşkilati variantların müqayisəsi və seçilməsi;
- sahə maraqları ilə ərazilərin sosial inkişaf maraqları arasında optimal seçim və uzlaşma mexanizmlərinin işlənilib hazırlanması (burada müxtəlif qurumlar arasındakı iyerarxik münasibətlər, onların fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi, funksional tənzimləmə kimi məsələlər də nəzərdə tutulur).

2.8. Xarici ekspertlərlə əməkdaşlıq

Artıq qeyd edildiyi kimi, dağıdılmış ərazilərin bərpa sahəsində həm ayrı-ayrı ölkələr, həm də müxtəlif beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən böyük təcrübə toplanmışdır.¹ Beynəlxalq aləmdə bu sahənin mütəxəssisləri kimi yaxşı tanınan ekspertlərin nəzəri və praktik biliklərindən faydalanmaq, konfliktsonrası reabilitasiyanın uğurla həyata keçirilməsi üçün mühüm şərtidir. İstər Dövlət proqramının ilkin aprobasiyası prosesində, istərsə də sonradan onun təkmilləşdirilməsi zamanı aparıcı dünya agentliklərini təmsil edən yüksək ixtisaslı ekspertlərlə əməkdaşlıq qurulması, sadəcə olaraq, zəruridir. Bu, hər şeydən savayı, beynəlxalq maliyyə institutlarının və özəl şirkətlərin gələcəkdə praktik reabilitasiya işlərinə fəal surətdə cəlb olunmasına zəmin yaradacaqdır.

2.9. Proqramın aramsız olaraq təkmilləşdirilməsi

Konfliktsonrası reabilitasiya proqramının nə zaman gerçəkləşdiriləcəyi, daha doğrusu, bu prosesin konkret olaraq nə vaxt, hansı siyasi, iqtisadi və sosial şərtlər altında başlanacağı və davam edəcəyi prinsiplial əhəmiyyətə malik-

¹ Dünya Bankının bu problemlərə dair analitik hesabatları ayrıca qeyd olunmalıdır.

dir. Başlanğıc zaman nöqtəsinin naməlumluğu planlaşdırılan konfliktsonrası bərpa tədbirlərinin qeyri-müəyyənlik səviyyəsini əhəmiyyətli dərəcədə artırır.

Vaxt amili, şübhəsiz, bütün reabilitasiya sahələrinə təsir göstərir, amma bəzi sahələr bu təsire xüsusilə güclü məruz qalır. Məsələn, kommunikasiya və rabitə vasitələrinin çox çevik və radikal dəyişikliklərə uğradığı yaxşı məlumdur: onların texnoloji yeniləşmə sürəti o qədər yüksəkdir ki, hətta qısamüddətli perspektivdə açılacaq potensial imkanlar belə, çətin proqnozlaşdırıla bilər. Mülki tikintidə, nəqliyyat infrastrukturunu inşaatında, enerji və qaz təchizatında (həmçinin bunların bərpasında və yenidən qurulmasında) istifadə olunan materiallar və texnologiyalar da ciddi (bəzən köklü) və sürətli dəyişikliklərə uğrayır.

Bunlarla yanaşı, konfliktsonrası reabilitasiya işlərinin ardıcılığına və xarakterinə işğal altındakı ərazilərin hansı iqtisadi və siyasi şərtlərlə azad ediləcəyi də əhəmiyyətli təsir göstərəcəkdir. Məsələn, bərpa planının praktik surətdə bütün bölmələri məcburi köçkünlərin öz daimi yaşayış yerlərinə qayıtması qrafiki ilə əlaqələndirilməlidir. Bu qrafikin tərtib edilməsi isə işğal altındakı ərazilərin azad olunmasının formaları və ardıcılığı haqqında siyasi qərarlar verilənədək ciddi çətinliklərlə üzləşir. Ona görə də nəzərdə tutulan tədbirlər elə şəkildə ifadə olunmalıdır ki, repatriasiya qrafiki son nəhayətdə təsdiq edildikdən sonra onlarda müəyyən dəyişikliklər aparmaq mümkün olsun.

Ümumiyyətlə, proqramın təkmilləşdirilməsi azad olunmuş ərazilərin konfliktsonrası reabilitasiyası tam bitənə qədər dayandırılmamalı, davam etdirilməlidir. Dəyişən şəraitin xüsusiyyətlərini nəzərə ala bilməkdən ötrü bərpa işlərinə bütün mərhələlərdə çevik tərzdə yanaşmaq lazımdır. Bu prinsipin üstünlüyü də var ki, proqramın hazırlanmasına, təkmilləşdirilməsinə və icrasına cəlb olunmuş mütəxəssislər BMİ ilə və xarici donörlerle fikir mübadiləsini konfliktsonrası bərpanın müxtəlif problemləri ilə bağlı ortaya çıxan yeni baxışlar zəminində aramsız davam etdirə və ayrı-ayrı konkret məsələlər barəsində ölkə ictimaiyyətinin rəyini daha dolğun nəzərə ala bilirlər.

2.10. Digər metodoloji prinsiplər

Yuxarıda sadaladığımız ümumi prinsiplərdən başqa, konfliktsonrası reabilitasiyanın müxtəlif məsələlərinin təhlili və həlli zamanı bir sıra spesifik prinsiplərin tətbiqi də mümkündür və bəzən zəruridir. Bunların bir qismi, bilavasitə konfliktsonrası reabilitasiya ilə əlaqədar olan funksiyaların icrası ilə bağlı məsuliyyət və səlahiyyətlərin mərkəzi və yerli hakimiyyət orqanları ara-

sında düzgün və mümkün qədər dəqiq bölünməsinə aiddir. Bu sırada yerli hakimiyyət orqanlarına verilməli olan əlavə səlahiyyətlərin müəyyənləşdirilməsi də yer almaqdadır. Söhbət ilk növbədə o səlahiyyətlərdən gedir ki, əhalinin təhlükəsizliyinin təmin olunması zərurəti ilə birbaşa bağlıdır.

Dövlət idarəetməsinin konfliktsonrası reabilitasiyaya yönəlik təkmilləşdirilməsinin ümumi məsələləri bu tədqiqatda ayrıca bir bölmədə araşdırılır. Burada, həmçinin, reabilitasiya üzrə fəaliyyətin əlaqələndirilməsi, BMİ ilə, xarici donorlar və investorlarla əlaqələr, habelə müvafiq təbliğat və təşviqat işləri üçün birbaşa məsuliyyət daşıyan xüsusi bir dövlət orqanının yaradılması haqqında konkret təkliflər də yer almaqdadır.

Dövlət proqramının yekun variantı hazırlanarkən bir neçə sosioloji sorğunun keçirilməsinə – ilk növbədə məcburi köçkünlər və sahibkarlar arasında – ehtiyac yaranacaqdır. Bunlar Proqramda yer alan tədbirlərin dəqiq ifadə olunması baxımından olduqca mühüm əhəmiyyət daşıyacaqdır. Məcburi köçkünlər arasında sorğunun məqsədi işğaldan azad edilmiş bölgələrə qayıtmağa hazırlaşan insanların konkret ehtiyac və gözləntilərini öyrənmək, sahibkarlar arasında aparılan sorğunun hədəfi isə özəl sektorun konfliktsonrası reabilitasiyaya fəal şəkildə qoşulmasının yetərli şərtlərini müəyyənləşdirmək olacaqdır.

3. PROQRAMLAŞDIRMA OBYEKTİ

3.1. Proqramlaşdırılan ərazi

Azərbaycanın işğaldan zərər çəkmiş əraziləri, Naxçıvan Muxtar Respublikası da daxil olmaqla, Ermənistanla bütün sərhəd boyu uzanır. Buraya, 45-i şəhər statusuna malik olmaqla, 1 765 yaşayış məntəqəsi daxildir. 917 yaşayış məntəqəsi bilavasitə (birbaşa) zərər çəkənlər sırasına aiddir. Bilavasitə yaxud dolayı yolla zərər çəkmiş 772 yaşayış məntəqəsi hazırda Azərbaycanın nəzarəti altındadır, 993-ü isə işğal altındakı ərazilərdə qalmaqdadır. Qarabağın məskunlaşma sahəsində 1 268 yaşayış məntəqəsi vardır (bunların 34-ü şəhər statusuna malikdir). Qarabağın işğal altındakı ərazilərində 764 yaşayış məntəqəsi var idi; indi onların mütləq əksəriyyəti, demək olar ki, tam dağıdılmışdır.

Münaqişənin tənzimlənməsi üzrə yekun qərarlar verildikdən sonra, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Zəngilan, Qubadlı, Laçın və Kəlbəcər rayonlarından savayı, keçmiş DQMV-nin inzibati sərhədləri daxilində yerləşən daha dörd rayon (Ağdərə, Xocalı, Xocavənd və Şuşa) və bir şəhər (Xankəndi), bunlardan başqa Qazax rayonu, habelə Qazax və Sədərək rayonlarının Ermənistan ərazisində yerləşən üç anklav bölgəsi konfliktsonrası ərazilər hesab olunacaqdır.

Qarabağın dağlıq hissəsinin (məlum olduğu kimi, münaqişənin tənzimlənməsi qarşısındakı başlıca maneə də elə bu ərazinin gələcək statusunun müəyyənləşdirilə bilinməməsidir) coğrafi xüsusiyyətləri elədir ki, onun Azərbaycanın sosial-iqtisadi sisteminə qatılması get-gedə uzandıqca, bundan ən böyük zərər, ilk növbədə Dağlıq Qarabağın öz payına düşür. Dağlıq Qarabağın uzunmüddətli siyasi-iqtisadi izolyasiyası burada ölkənin digər bölgələrindəki ilə (birinci növbədə Dağlıq Qarabağla qonşu bölgələrindəki ilə) müqayisəyə gələ biləcək infrastruktur yaradılmasını, müasir tələblərə cavab verən

əlverişli və dayanıqlı həyat mühiti formalaşdırmağı müşkülə salır. Bu da həqiqətdir ki, Dağlıq Qarabağ özünü Azərbaycandan ayrı tutduqca tam həcmli regional əməkdaşlıqdan da (hər şeydən əvvəl, ümumqafqaz inteqrasiya proseslərindən) aralı qalır və bu aralanma meyli getdikcə dərinləşməkdədir.

Sosial-iqtisadi baxımdan, Qarabağ həmişə *vahid bir bölgə* olmuşdur, onun dağlıq və aran hissələrinə bölünməsi isə əsasən şərti xarakter daşımışdır. Azərbaycanın məskunlaşma və şəhərsalma sisteminin tərkib hissəsi olmaq etibarilə də *Qarabağ üzvi daxili əlaqələrlə səciyyələnən vahid, bütöv ərazidir*.

Ona görə də konfliktsonrası reabilitasiya, yenidənqurma və inkişaf o halda daha effektiv gedərdi ki, Qarabağın bir-birindən kəskin təcrid olunmuş iki hissəyə süni surətdə bölünməsi aradan qaldırılsın. Bu müddəə əsas götürülməklə, konfliktsonrası reabilitasiya Dağlıq Qarabağın və ona bitişik, işğal altındakı digər rayonların bütövlüyü prinsipi zəminində aparılmalıdır. Bu şərtin ödənmədiyini təqdirdə, heç bir bərpa planının tərkib hissələri məkanca (yəni inkişafın ərazi üzrə normal, ahəngdar və son nəticədə optimal paylaşması nöqtəyi-nəzərindən) uzlaşdırıla bilməz, ən yaxşı halda funksional baxımdan (yəni sahələr üzrə) uzlaşdırıla bilər.

Buna baxmayaraq, bizim tədqiqat probleminin mürəkkəbliyi və irimiqyaslılığı səbəbi ilə iki fazaya bölünmüşdür: bu araşdırma Qarabağın dağlıq hissəsi ətrafındakı ərazilərin reabilitasiyası məsələlərini əhatə edir, ikinci mərhələdə isə Dağlıq Qarabağın özü də təhlil mövzusu olacaqdır. İkinci mərhələnin nəticəsi olaraq hazırlanan kitab sözün tam mənasında, yəni həm funksional, həm də məkan baxımından kompleks xarakter daşıyacaqdır.

Beləliklə də, bu araşdırmanın mövzusu Azərbaycanın Dağlıq Qarabağa bitişik yeddi bölgəsi – Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Zəngilan, Qubadlı, Laçın və Kəlbəcər rayonlarıdır. Birinci mərhələdə məhz bu rayonların işğaldan azad ediləcəyi ehtiva olunur. Onların ümumi sahəsi 8 874 km², əhalisi 615 min nəfərdir.

3.1.1. Proqramlaşdırılan ərazi – ölkənin iqtisadi rayonlara bölünməsi baxımından

Məlumdur ki, ölkə ərazisinin inzibati rayonlara bölünməsi ilə yanaşı, iqtisadi rayonlaşdırma da mövcuddur və bu, idarəetmənin səmərəliliyini yüksəltmək nöqtəyi-nəzərindən böyük əhəmiyyət daşıyır. Hazırda Azərbaycan ərazisinin 10 iqtisadi regiona bölünməsinə artıq rəsmən qəbul edilmiş saymaq

olar. Bu bölgü ilk dəfə “2004-2008-ci illərdə Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı üzrə Dövlət proqramı”nda təsbit olunmuşdur. Proqramlaşdırma predmeti olan ərazi bu iqtisadi regionların ikisində təmsil olunur.

Yuxarı Qarabağ iqtisadi regionuna 7 inzibati rayon – Ağdam, Tərtər, Xocavənd, Xocalı, Şuşa, Füzuli və Cəbrayıl rayonları, habelə Xankəndi şəhəri daxildir. Hazırda Xocavənd, Xocalı, Şuşa, Cəbrayıl rayonları və Xankəndi şəhəri tam olaraq, Ağdam və Füzuli rayonları isə qismən işğal altındadır. Cəbrayıl, Ağdam və Füzuli rayonları keçmiş DQMV-nin inzibati sərhədlərindən kənarında yerləşir.

Kəlbəcər-Laçın iqtisadi regionuna 4 inzibati rayon – Kəlbəcər, Laçın, Zəngilan və Qubadlı rayonları daxildir. Hazırda bu region Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən tam işğal edilmişdir.

3.2. Proqramlaşdırılan ərazi: işğala qədər

3.2.1. Ağdam rayonu

Coğrafiyası

Qarabağ silsiləsinin şimal-şərq ətəklərində, Kür-Araz ovalığının qərb hissəsində yerləşir. Relyefi əsasən düzənlik, qismən dağlıqdır. İqlimi mülayim isti, quru subtropikdir. Şimalda Tərtər və Bərdə rayonları ilə, cənubda – Xocavənd, şərqdə – Ağcabədi rayonları ilə, qərbdə – Kəlbəcər rayonu və Xocalı şəhəri ilə həmsərhəddir. Ərazisindən Yevlax-Laçın-Naxçıvan və Ağdərə-Füzuli magistral şose yolları keçir.

Ümumi məlumat

Ərazisi – 1 094 km².

Əhalisi – 168,5 min nəfər (1990-cı ildə – 143,4 min nəfər).

Rayona 119 qəsəbə və kənd daxildir; mərkəzi – Ağdam şəhəridir; iri yaşayış məntəqələri – Mərzili, Seyidli, Qiyaslı, Xıdırlı, Məlikli, Gülablı, Xındırstan kəndləridir.

23 iyul 1993-cü ildə işğal olunmuşdur. Hərbi əməliyyatların gedişində 538 şəhid vermişdir, 587 nəfər əlil olmuşdur. 122 qəsəbə və kənd, 598 mədəni-məişət obyektı, 27 tarixi abidə dağıdılmış, yandırılmış və talan olunmuşdur.

İqtisadiyyatı

İnkişaf etmiş kənd təsərrüfatı rayonu olmuşdur. Əsas kənd təsərrüfatı sahələrinə pambıqçılıq, üzümçülük, taxılçılıq, heyvandarlıq və baramaçılıq daxildir.

Sənayedə əsas yeri ağır, yüngül və qida-yeyinti sənayesi müəssisələri tutmuşdur. İşğal ərəfəsində ət kombinatı, yağ-pendir, konserv və şərab zavodları, daş karxanası və bir çox başqa müəssisələr fəaliyyət göstərmişdir.

Sosial infrastruktur

İşğal ərəfəsində rayonda 34 məktəbəqədər uşaq tərbiyə müəssisəsi (uşaq bağçası və körpələr evi), 89 ümumtəhsil məktəbi, 4 fəhlə-gənclər məktəbi, 1 qiyabi orta və 2 kəndli-gənclər məktəbi, 4 orta ixtisas təhsil müəssisəsi (kənd təsərrüfatı, kənd təsərrüfatının mexanikləşdirilmə və elektrikləşdirilməsi, musiqi və tibb texnikumları), dram teatri, diyarşünaslıq muzeyi, 71 kitabxana, 13 mədəniyyət evi, 27 klub fəaliyyət göstərmişdir.

Dövlət tərəfindən qorunan memarlıq abidələri arasında Qutlu Musa oğlu türbəsi (1314-cü il), Kəngərli və Papravənd kəndlərindəki türbələr (birincisi XIV, ikincisi isə XVIII əsrə aiddir) xüsusi qeyd oluna bilər.

3.2.2. Füzuli rayonu

Coğrafiyası

Relyefi, əsasən, Araz çayına tərəf alçalın maili düzənlik, qərbdə alçaq dağlıqdır. İqlimi: şərq hissəsində – yayı quraq keçən yarımsəhra və quru çöl, qərbdə – mülayim istidir. Çayları (Kəndələnçay, Quruçay və Qozluçay) rayonun İran İslam Respublikası ilə sərhədindən axan Araz çayı hövzəsinə aiddir. Şimalda Ağcabədi rayonu ilə, cənubda – Cəbrayıl rayonu və İranla, şərqdə – Beyləqan, qərbdə isə – Xocavənd rayonu ilə həmsərhəddir. Bakı-Şirvan-Naxçıvan magistralının üstündə yerləşir.

Ümumi məlumat

Ərazisi – 1 386 km².

Əhalisi – 147,8 min nəfər (1990-cı ildə – 98,6 min nəfər).

Rayona 1 şəhər tipli qəsəbə (Horadiz), 71 qəsəbə və kənd daxildir; mərkəzi – Füzuli şəhəridir; iri yaşayış məntəqələri – Böyük Bəhmənli, Qacar, Qarakollu, Kərimbəyli, Əhmədbəyli kəndləridir.

23 avqust 1993-cü ildə işğal olunmuşdur. Hərbi əməliyyatların gedişində 528 şəhid vermişdir, 1 309 nəfər əlil olmuşdur. 54 qəsəbə və kənd, 145 mədəni-məişət obyektı, 15 tarixi abidə dağıdılmış, yandırılmış və talan olunmuşdur.

İqtisadiyyatı

İqtisadiyyatının əsas sahəsi – yetərinə yüksək səviyyəli suvarma sisteminə malik olan kənd təsərrüfatı olmuşdur. Əsas kənd təsərrüfatı sahələrinə taxılçılıq, üzümçülük, heyvandarlıq, quşçuluq və baramaçılıq daxildir. İşğal ərəfəsində qaramal-kökəltmə və qoyunçuluq kompleksləri fəaliyyət göstərmişdir.

Sənayedə kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı mühüm yer tutmuşdur. Pambıqtəmizləmə, yağ-pendir məmulatları, dəmir-beton məhsulları zavodları, bir neçə üzüm emalı zavodu, toxuculuq fabriki, daş karxanaları və başqa müəssisələr fəaliyyət göstərmişdir.

Sosial infrastruktur

İşğal ərəfəsində rayonda 38 məktəbəqədər uşaq tərbiyə müəssisəsi, 75 ümumtəhsil məktəbi, 1 texnikum, 2 texniki-peşə məktəbi, 9 musiqi məktəbi, 69 kitabxana, 20 mədəniyyət evi, 45 klub, dövlət və xalq dram teatrları, 2 muzey, idman stadionu, 13 xəstəxana, 40 tibb məntəqəsi fəaliyyət göstərmişdir.

Dövlət tərəfindən qorunan memarlıq abidələri arasında Əhmədəlilər, Babı və Mirəli türbələri, Füzuli şəhərindəki Hacı Ələkbər məscidi (XIX əsr), Qarğabazar kəndindəki Hacı Qiyasəddin məscidi (1682-ci il), karvansara (1684-cü il) və XVIII əsrə aid türbə xüsusi qeyd oluna bilər.

1969-cu ildə Azərbaycan arxeoloqları rayon mərkəzindən 15 km aralıda yerləşən Azıx mağarasında paleolit dövrünə aid olan insan qalıqları aşkar etmişlər. Azıx mağarası, ən qədim insanlar haqqında son dərəcədə mühüm elmi mənbə kimi ümumdünya şöhrəti qazanmışdır.

3.2.3. Cəbrayıl rayonu

Coğrafiyası

Relyefi, əsasən, maili düzənlik, şimalda alçaq dağlıqdır. İqlimi: ərazisinin cənub hissəsində – yayı quraq keçən mülayim isti yarımsəhra və quru çöl, şimalda – yayı quraq keçən mülayim istidir. Araz çayı hövzəsinə aid bir neçə kiçik çayı var. Yarımsəhralar üçün səciyyəvi sayılan bitki örtüyünə malikdir. Şimalda Xocavənd rayonu ilə, cənubda – İranla, şərqdə – Füzuli, qərbdə isə –

Qubadlı və Zəngilan rayonları ilə həmsərhəddir. Bakı-Şirvan-Naxçıvan magistralının üstündə yerləşir.

Ümumi məlumat

Ərazisi – 1 050 km².

Əhalisi – 67,1 min nəfər (1990-cı ildə – 50,1 min nəfər).

Rayona 77 qəsəbə və kənd daxildir; mərkəzi – Cəbrayıl şəhəridir; iri yaşayış məntəqələri – Böyük Mərcanlı, Soltanlı, Horovlu, Balyand kəndləridir.

23 avqust 1993-cü ildə işğal olunmuşdur. Hərbi əməliyyatların gedişində 347 şəhid vermişdir, 172 nəfər isə əlil olmuşdur. 77 qəsəbə və kənd, 197 mədəni-məişət obyekt, 27 tarixi abidə dağıdılmış, yandırılmış və talan olunmuşdur.

İqtisadiyyatı

İqtisadiyyatının əsas sahəsi – kənd təsərrüfatı (üzümçülük, tütünçülük, heyvandarlıq və taxılçılıq) olmuşdur. İşğal ərəfəsində qaramal-kökəltmə, quşçuluq və baramaçılıq təsərrüfatları fəaliyyət göstərmişdir.

Sənayedə xalçaçılıq mühüm yer tutmuşdur. Həmçinin üzüm emalı zavodu, çörək zavodları, kənd təsərrüfatı texnikasının təmiri üzrə müəssisələr və başqaları olmuşdur.

Sosial infrastruktur

İşğal ərəfəsində rayonda 17 məktəbəqədər uşaq tərbiyə müəssisəsi, 66 ümumtəhsil və peşə məktəbi, 58 kitabxana, 10 mədəniyyət evi, 49 klub fəaliyyət göstərmişdir.

Tarixi abidələrlə zəngin olmuşdur. Şimali və Cənubi Azərbaycanı birləşdirən Xudafərin körpüləri (VII-VIII əsrlər) bütün Yaxın Şərqi ən möhtəşəm memarlıq abidələrindən sayılır. Dövlət tərəfindən qorunan memarlıq abidələrinə Sultan Məcid hamamı (XIX əsr), Şıxlar kəndindəki Dairəvi türbə (XIV əsr), Xudayarlı kəndindəki səkkizguşəli türbə (XIX əsr), Diridağdakı Qız qalası və başqaları aiddir.

3.2.4. Zəngilan rayonu

Coğrafiyası

Kiçik Qafqazın Arazboyu sahəsində yerləşir. Mürəkkəb və parçalanmış relyefi, əsasən, orta və alçaq dağlıqdır. Ərazisindən iti dağ çayları (Həkəri,

Oxçu, Bəsitçay və Araz) axır. Dağlıq hissədə (dəniz səthindən 1 800-2 000 m yüksəkdə) tədricən subalp və alp çəmənliklərinə keçən iriyarpaqlı ağac meşələri bitir. Qışı quraq keçən mülayim isti iqlim üstünlük təşkil edir. Müalicə əhəmiyyətli bitkilərlə və mineral sularla zəngindir. Qərbdə və şimal-qərbdə Ermənistanla, cənubda və cənub-qərbdə – İranla, şimalda – Qubadlı, şərqdə isə – Cəbrayıl rayonu ilə həmsərhəddir. Bakı-Şirvan-Naxçıvan magistralının üstündə yerləşir. Həmçinin ərazisindən Bakı-İrəvan dəmir yolu (Mincivan-Qafan qolu ilə) və İmişli-Laçın magistral şose yolu keçir.

Ümumi məlumat

Ərazisi – 707 km².

Əhalisi – 37,7 min nəfər (1990-cı ildə – 31,9 min nəfər).

Rayona 84 qəsəbə və kənd daxildir; mərkəzi – Zəngilan şəhəridir; iri yaşayış məntəqələri – şəhər tipli Mincivan qəsəbəsi, Yeməzli, Birinci Ağac, Şayfılı, Vecnəli kəndləridir.

29 oktyabr 1993-cü ildə işğal olunmuşdur. Döyüslərdə 191 şəhid vermişdir, 110 nəfər isə əlil olmuşdur. 80 qəsəbə və kənd, 138 mədəni-məişət obyektini, 13 tarixi abidə dağıdılmış, yandırılmış və talan olunmuşdur.

İqtisadiyyatı

İqtisadiyyatının əsas sahəsi – kənd təsərrüfatı (heyvandarlıq, üzümçülük, tütüncülük, və taxılçılıq) olmuşdur. Turizmin inkişafı üçün böyük potensiala malikdir.

Sosial infrastruktur

İşğal ərəfəsində rayonda 9 məktəbəqədər uşaq tərbiyə müəssisəsi, 46 ümumtəhsil, peşə-texniki və musiqi məktəbi, 35 kitabxana, 8 mədəniyyət evi, 23 klub, tarix-diyarşünaslıq muzeyi və daş abidələr muzeyi fəaliyyət göstərmişdir.

Ərazisində tarixi e.ə. II minillikdən başlayan çox qədim türbələr, Makedoniyalı İsgəndərin döyüşçülərinə məxsus hərbi ləvazimat (e.ə. IV-II minilliklər) aşkar olunmuşdur.

Dövlət tərəfindən qorunan memarlıq abidələrinə Hacallı kəndindəki Dairəvi bürc (XIV əsr), Məmmədbəyli kəndindəki səkkizguşəli türbə (1305-ci il), Şərifan kəndindəki sərdabə (XII əsr), Səfəvilər dövründə inşa edilmiş məscid (Zəngilan şəhəri, XVII-XVIII əsrlər), Yeməzli və Bərtaz kəndlərindəki Alban kilsələri və başqaları aiddir.

3.2.5. Qubadlı rayonu

Coğrafiyası

Azərbaycanın cənub-qərbində, Qarabağ silsiləsinin cənub-qərb ətəklərində, Bakı şəhərindən 401 km aralıda yerləşir. Relyefi dağətəyi və dağlıqdır. Ən uca nöqtəsi dəniz səviyyəsindən 2 003 m yüksəkdəki Topağac zirvəsidir. İqlimi mülayim kontinentaldır. Ərazisindən Həkəri və Bərgüşad çayları axır. Ermənistanla (120 km), Dağlıq Qarabağda yerləşən və indi artıq ləğv olunmuş Hadrut rayonu ilə (42 km) ümumi sərhədi var. Həmçinin Laçın, Cəbrayıl və Zəngilan rayonları ilə həmsərhəddir.

Ümumi məlumat

Ərazisi – 826 km².

Əhalisi – 36,0 min nəfər (1990-cı ildə – 29,5 min nəfər).

Rayona 94 qəsəbə və kənd daxildir; mərkəzi – Qubadlı şəhəridir; iri yaşayış məntəqələri – Xanlıq, Mahmudlu, Dəndarlı, Muradxanlı kəndləridir.

31 avqust 1993-cü ildə işğal olunmuşdur. Döyüslərdə 232 şəhid vermişdir, 146 nəfər isə əlil olmuşdur. 94 qəsəbə və kənd, 205 mədəni-məişət obyektini, 12 tarixi abidə dağıdılmış, yandırılmış və talan olunmuşdur.

İqtisadiyyatı

Əsas sahə – kənd təsərrüfatı (taxılçılıq, heyvandarlıq, tütüncülük, barmaçılıq və üzümçülük) olmuşdur. 27-si tam mexanikləşdirilmiş olmaqla 31 süd-əmtəə fermasının mövcud olması xüsusi qeyd edilə bilər.

İşğal ərəfəsindəki son illərdə sənaye sürətli inkişaf yolunda olmuşdur. Rayonda 2 ilkin üzüm emalı zavodu, yağ-süd və asfalt zavodları, inkubator-quşçuluq fabriki, balıqyetidirmə vətəgəsi, daş karxanası, mərmər sexi fəaliyyət göstərmiş, "Neftqazavtomat" təcrübə zavodunun Qubadlı filialının tikintisi tamamlanmaq üzrə olmuşdur.

Sosial infrastruktur

İşğal ərəfəsində 125 ticarət və 96 ictimai-iaşə obyektini, 25 məişət xidməti müəssisəsi, 21 rabitə müəssisəsi, 7 məktəbəqədər uşaq tərbiyə müəssisəsi, 63 ümumtəhsil məktəbi, 1 əyani-qiyabi məktəb, 1 texniki-peşə və 2 musiqi məktəbi, 60 kitabxana, 10 mədəniyyət evi, 28 klub, tarix-diyarşünaslıq muzeyi fəaliyyət göstərmişdir. Rayonda 33 səhiyyə müəssisəsi, o cümlədən 4 xəstəxa-

na və 5 həkim ambulatoriyası olmuşdur.

Dövlət tərəfindən qorunan memarlıq abidələrinə "Gavur dərəsi" adlanan yerdəki ibadətqah (IV əsr), Qalalı və Göyqala qala-abidələri (V əsr), Cavanşir türbəsi (XIV əsr), Hacı Bədəl və Laləzar körpüləri (XIX əsr) və bir çox başqaları aiddir.

3.2.6. Laçın rayonu

Coğrafiyası

Azərbaycanın cənub-qərbində, avtomobil yolu ilə Bakıdan 450 km aralıda, Xankəndi dəmiryol stansiyasının 60 kilometrliyində yerləşir. Relyefi dağlıqdır. Ən uca nöqtəsi dəniz səviyyəsindən 3 594 m yüksəkdəki Qızılboğaz zirvəsidir. İqlimi mülayim kontinentaldır. Ərazisindən axan əsas çay Həkəridir.

Qərbdə Ermənistanla, şərqdə – Şuşa, Xankəndi və Xocalı şəhərləri ilə, şimalda – Kəlbəcər, cənubda isə Qubadlı rayonları ilə həmsərhəddir. Yevlax-Laçın-Naxçıvan magistral şose yolunun üstündə yerləşir.

Ümumi məlumat

Ərazisi – 1 875 km².

Əhalisi – 69,5 min nəfər (1990-cı ildə – 54,0 min nəfər).

Rayona 120 qəsəbə və kənd daxildir; mərkəzi – Laçın şəhəridir; iri yaşayış məntəqələri – Hacıxanlı, Minkənd, Təzəkənd, Əhmədli, Qarıqışlaq kəndləridir.

18 may 1992-ci ildə işğal olunmuşdur. Hərbi əməliyyatların gedişində 259 şəhid vermişdir, 225 nəfər əlil olmuşdur. 36 qəsəbə və kənd, 575 mədəni-məişət obyektini, 12 tarixi abidə dağıdılmış, yandırılmış və talan olunmuşdur.

İqtisadiyyatı

İqtisadiyyatının əsas sahəsi – heyvandarlıq, əkinçilikdə isə taxılçılıq və maldarlıq üçün yem istehsalı olmuşdur. Kənd təsərrüfatı xammalının emalı üzrə müəssisələr arasında yağ-pendir və çörək kombinatları, süd zavodu mühüm yer tutmuşdur.

Sənaye və infrastruktur, əsas etibarilə, 1970-ci illərdən başlayaraq inkişaf etdirilmişdir. Rayonda afsalt-beton zavodu, daş karxanaları, toxuculuq sexləri, mərmər emalı müəssisələri, alüminium və maşınqayırma zavodlarının filialla-

rı, məişət xidməti kombinatı – cəmi 23 inşaat və 16 sənaye müəssisəsi fəaliyyət göstərmişdir.

Rayon yaxşı qurulmuş meşə təsərrüfatına malik olmuşdur.

Dağ, müalicə və ov turizminin inkişafı üçün böyük potensialı vardır.

Sosial infrastruktur

İşğal ərəfəsində Laçın, proqramlaşdırma obyektinə olan bəzi digər rayonlardan infrastrukturun inkişafı baxımından müəyyən qədər geri qalsa da, burada 17 ibtidai, 36 səkkizillik və 36 orta ümumtəhsil məktəbi, tibb texnikumu, 54 klub, 67 kitabxana, 13 xəstəxana və 1 sanitar-epidemiologiya stansiyası olmuşdur. Bütün kəndlər radiolaşdırılmış, telefonlaşdırılmış və elektriklişdirilmiş, Laçın şəhəri və 53 kənd isə təbii qazla da təmin olunmuşdur. Rayon ərazisində ümumi uzunluğu 2 130 km olan avtomobil yolları çəkilmiş, 92 körpü salınmış, 1 187 km uzunluğunda su kəmərləri, 33 su hövzəsi, 15 km uzunluğunda mərkəzi kanalizasiya, 20 km uzunluğunda isitmə şəbəkəsi, 2 636 km uzunluğunda elektrik xətləri, 498 km uzunluğunda qaz kəmərləri, 10 200 km uzunluğunda radio-telefon kommunikasiya xətləri, 3 teleötürücü stansiya tikilib istifadəyə verilmişdir.

Dövlət tərəfindən qorunan qədim memarlıq abidələri arasında Minkənd və Həkəri çayları üzərində körpülər (müvafiq olaraq, XV və XVIII əsrlər), Sultan Əhməd sarayı (1761-ci il), Kosalar kəndindəki Ağoğlan qülləsi (IX əsr), Qaraqışlaq kəndindəki məscid (XI əsr), Quşçu kəndi ərazisindəki Uşaq qalası (XV əsr), Mirik kəndindəki qala (XV əsr), Hocas kəndindəki mağaraməbəd (V əsr) və bir çox başqaları göstərilə bilər. Bu abidələrin əksəriyyəti hərbi əməliyyatların gedişində, yaxud sonrakı işğal dövründə dağıdılmışdır.

3.2.7. Kəlbəcər rayonu

Coğrafiyası

Azərbaycanın qərbində, Tərtər çayı vadisində, Böyük Qafqaz dağlarında, dəniz səviyyəsindən 1 500-3 800 m hündürlükdə yerləşir. Elmi şəkildə müəyyən olunmuşdur ki, ərazisindəki ilk yaşayış məntəqələri bürünc dövrünə – e.ə. III minilliyə aiddir. Relyefi dağlıqdır. Ən uca nöqtəsi dəniz səviyyəsindən 3 724 m yüksəkəndəki Camışdağ zirvəsidir (Murovdag). Ərazisindən axan əsas çaylar – Tərtər, Bazarçay və onların qollarıdır. Ərazisinin çox hissəsində qışı quraq keçən soyuq və dağlıq tundra iqlim tipləri hakimdir. Son dərəcə zəngin flora və faunaya malik olduğu üçün təbiət muzeyi hesab edilir. Bitki örtüyü,

əsas etibarilə, enliyarpaqlı ağaclardan (palıd, fıstıq, vələs) ibarət meşələr, alp və subalp çəmənlikləridir. Meşələrinin ümumi sahəsi 28,2 min hektardır.

Qərbdə Ermənistanla, şərqdə – Ağdam və Tərtər, şimalda Daşkəsən, Göygöl və Goranboy rayonları ilə, cənubda isə Laçın rayonu və Xocalı şəhəri ilə həmsərhəddir.

Ümumi məlumat

Ərazisi – 1 936 km².

Əhalisi – 74,2 min nəfər (1990-cı ildə – 57,5 min nəfər).

Rayona 1 şəhər tipli qəsəbə (İstisu), 122 qəsəbə və kənd daxildir; mərkəzi – Kəlbəcər şəhəridir; iri yaşayış məntəqələri – İstisu qəsəbəsi, Başlıbel, Zəylik, Taxtabaşı, Dovşanlı, Qozlu, Almalı kəndləridir.

2 aprel 1993-cü ildə işğal olunmuşdur. Hərbi əməliyyatların gedişində 217 şəhid vermişdir, 49 nəfər isə əlil olmuşdur. 122 qəsəbə və kənd, 29 istehsal və 134 mədəni-məişət obyektı, 87 tarixi abidə dağıdılmış, yandırılmış və talan olunmuşdur.

İqtisadiyyatı

Kənd təsərrüfatında heyvandarlıq və tütünçülük, sənayedə – mineral su istehsalı, xidmət sektorunda – kurort təsərrüfatı üstünlük təşkil etmişdir.

Rayon yaxşı qurulmuş meşə təsərrüfatına malik olmuşdur.

Dağ, müalicə və ov turizminin inkişafı üçün böyük potensialı vardır.

Sosial infrastruktur

İşğalı ərəfəsində 2 məktəbəqədər uşaq tərbiyə müəssisəsi, 8 ibtidai, 43 səkkizillik və 26 orta ümumtəhsil məktəbi, 1 musiqi məktəbi, 55 kitabxana, 9 mədəniyyət evi, 27 klub, 17 kinoteatr, 7 xəstəxana və 1 sanitar-epidemiologiya stansiyası olmuşdur.

Dövlət tərəfindən qorunan qədim memarlıq abidələri arasında Kəlbəcər qaya təsvirləri və Tərtər çayının başlanğıcındakı Xulavəng kompleksi (VI-XIII-XVI əsrlər) xüsusi qeyd olunmalıdır.

3.2.8. Proqramlaşdırılan ərazinin təbii ehtiyatları

1960-1964-cü illərdə aparılmış geoloji-axtarış işləri nəticəsində Kəlbəcər və Laçın rayonları ərazisində (müvafiq olaraq, Göydərə və İpək yataqları) xromit filizi təzahürləri aşkar olunmuşdur. Göydərə İstibulaqsu çayının suayırı-

cında, Kəlbəcər şəhərindən 21 km şimal-qərbdə yerləşir. Linzaların qalınlığı (0,5 m-dən 15 m-ə qədər), filizdə xrom oksidinin miqdarı (43,5-52,6%) və sonuncunun dəmir oksidinə nisbəti sənaye tələblərinə tam cavab verir. İpək xromit təzahürləri qrupu Laçın rayonunun İpək kəndi yaxınlığında tapılmışdır. Bu yataqlarda xrom oksidinin miqdarı nisbətən daha aşağıdır (25,0-39,5%), lakin onlar daha geniş yayılma sahəsinə (500 km² yaxın) malikdir.

Mis yataqlarının da perspektivi yüksəkdir. Mis-porfir və qızıl-mis-kolçedan filizləşmə növləri daha geniş yayılmışdır. Proqram ərazisi ilə həmsərhəd olan rayonlarda bir sıra qızıl-mis-kolçedan yataqlarında geologiya-kəşfiyyat işləri artıq başa çatdırılmış, sənaye ehtiyatları dövlət balansına götürülmüşdür. Bunlara ilk növbədə Ağdərə rayonundakı *Qızılbulaq* qızıl-mis-kolçedan yatağı (misin orta miqdarı – 1,38%) aiddir.

Kiçik Qafqaz ərazisində qurğuşun və sink yataqları vardır; bunlar əsasən damar tipli kütlələr şəklindədir, lazımcına araşdırılmamışdır və ehtimal olunur ki, çox da böyük deyil.

Proqram arealı civə ehtiyatları ilə zəngindir. Bəzi civə yataqlarında kifayət qədər dərin kəşfiyyat işləri aparılmış və bunlar hələ sovet dövründə istismar edilmişdir. Məsələn, Kəlbəcər rayonu ərazisində (Kəlbəcər şəhərindən 12-15 km şimal-qərbdə) yerləşən və indi ehtiyatı artıq tükənmiş *Ağyataq* civə yatağı 1984-cü ilədək istismar olunmuşdur. Bununla belə, elə həmin rayonda daha bir neçə perspektivli civə yatağı vardır. Lev kəndindən 15-20 km şimal-qərbdə yerləşən *Levçay* civə yatağının sənaye ehtiyatları (20-70 m uzunluğunda və 2,5-6,5 m qalınlığındakı filiz kütlələrində civənin miqdarı 0,261-0,497%-dir) təsdiq olunaraq dövlət balansına götürülmüşdür. Kəlbəcər rayonundakı *Sarıbulaq*, *Qamışlı* və *Şorbulaq* civə yataqlarının da proqnoz ehtiyatları müvafiq kəşfiyyat işləri nəticəsində qiymətləndirilmişdir. Laçın rayonunda da civə ehtiyatları aşkar edilmişdir: *Çilgəzçay* yatağı Ələkçi kəndinin, *Narzanlı* yatağı isə Kalafalıq kəndinin yaxınlığında yerləşir.

Proqram ərazisində nəcib metallarla zəngin olan bir neçə yataq vardır. Azərbaycanın Kəlbəcər və Ermənistanın Vardenis (Azərbaycan toponimikasına görə – Basarkeçər) rayonlarının sərhədində istismarı hələ 1976-cı ildə başlamış *Zod* yatağı yerləşir. Yatağın 23 qızıl-filiz damarından 16-sı Azərbaycan ərazisində və yalnız 7-si Ermənistan tərəfdədir. Hazırda Ermənistan, xarici investorların dəstəyi ilə yatağın onun ərazisindəki hissəsini istismar edir və eyni zamanda belə bir iddiada bulunmaqdadır ki, qızıl yatağının Kəlbəcər rayonu ərazisindəki hissəsi heç bir dövlət tərəfindən tanınmayan “DQR”-in hüquqi

səlahiyyət dairəsinə aiddir. *Vejnəli* qızıl yatağı Zəngilan rayonunda, Ağbənd dəmiryolu stansiyasından 4-5 km aralıda yerləşir. Yataq daxilində 25 qızılı damar aşkar edilmiş və qiymətləndirilmişdir, bunların 6-sı sənaye əhəmiyyətinə malikdir. Bu yatağın ehtiyatlarında əsas faydalı komponent olan qızılı yanışı, hasilatı mümkün olan gümüş, mis, tellur və vismut da vardır. Yataq sənaye istifadəsinə hazır vəziyyətdədir.

İşğaldan ilk növbədə azad edilməsi nəzərdə tutulan rayonlar, sadalananlardan başqa, təbii inşaat xammalı ilə də zəngindir. Buraya mərmər, əhəng daşı, sement xammalı, inşaat çınqılı və qumu aiddir. Dağ rayonları (Zəngilan, Kəlbəcər, Qubadlı və Laçın) öz qiymətli və yarımqiymətli daşları ilə də tanınır. Bu sırada Qubadlı rayonundakı əqiq yatağı ayrıca qeyd olunmalıdır. Bütün bu rayonlar, xüsusilə də Laçın və Kəlbəcər, öz mineral suları ilə məşhurdur. Azərbaycanın hüdudlarından kənar da yaxşı tanınan *İstisu* vaxtı ilə məhz burada istehsal olunurdu.

3.2.9. Dövlət tərəfindən qorunan təbii zonalar

Qaragöl Dövlət Təbiət Qoruğu

1987-ci ildə Azərbaycan və Ermənistanın birgə qərarı ilə yaradılmış və respublikalararası dövlət qoruğu elan edilmişdir. Sahəsi 240 hektardır. İşıqlı dağının (3 552 m) yamacında, Qarabağ vulkanik yaylasının cənub hissəsində, dəniz səviyyəsindən 2 650-2 700 m hündürlükdə yerləşir. Ərazisi alp landşaft qrupuna aiddir.

Azərbaycanın xüsusi maraq doğuran yüksək dağ göllərindən biri – İşıqlı Qaragöl – bu Qoruğun nadir təbiət obyektlərindən sayılır. O, Laçın rayonu ilə Ermənistanın sərhədində yerləşir və sərhəd gölü statusundadır. İşğalaqədərki dövrdə İşıqlı Qaragöl mühüm hidroloji funksiya yerinə yetirməklə bərabər, həm də vacib təsərrüfat əhəmiyyətinə malik olmuş, əkin yerlərinin suvarılmasında və balıqçılıqda istifadə edilmiş, maldarlığın (qoyunçuluğun) inkişafına şərait yaratmışdır.

Qoruq ərazisi üçün qışı quraq keçən soyuq iqlim tipikdir. Orta illik yağıntının miqdarı 700 millimetrdir. Gölü əhatə edən quru ərazinin bitki örtüyü yüksək dağlıq qurşaq üçün səciyyəvi olan alp çəmənlərindən ibarətdir. Bitki örtüyünün o qədər də zəngin olmaması torpaq sahəsinin kiçikliyi ilə şərtlənir: əsas endemik bitkilər onun hüdudlarından kənar qalır. Qoruğun faunası 68 cins və 27 növ heyvan və balıqlardan ibarətdir: məməlilər arasında tülküyə,

canavara və dovşana, balıqlar arasında isə Göyçə alabalığına, forelə və qızıl balığa daha çox rast gəlinir.

Həm işğala qədər, həm də xüsusilə işğal dövründə qoruqdan systemsiz şəkildə istifadə olunduğuna görə onun indiki vəziyyəti qənaətbəxş deyil.

Bəsitçay Dövlət Təbiət Qoruğu

1974-cü ildə Azərbaycan hökumətinin qərarı ilə yaradılmışdır. Zəngilan rayonu ərazisində, Bəsitçayın dərəsində yerləşir. Bəsitçay ölkənin ən kiçik qoruğudur: onun sahəsi cəmi 107 hektardır. Ərazisi əsasən dağlıqdır, dəniz səviyyəsindən 600-800 m hündürlükdə yerləşir. Qışı quraq keçən mülayim-isti iqlim tipikdir, yay ayları adətən isti keçir. Orta illik yağıntının miqdarı 600 millimetrdir.

Qoruğun yaradılmasında məqsəd landsaft kompleksinin mühafizəsi olmuşdur. 100 hektarlıq meşənin əsasını Azərbaycanın Qırmızı Kitabına salınmış çinar ağacları təşkil edir. Qoruqdakı çinarların orta yaşı 165 il, orta hündürlüyü 35 m, orta diametri 1 metrdir. Qarışıq çinarlıqlarda qoz, dağdağan, tut, söyüd və qovaq ağacları, yemişan, itburnu, murdarça və qaratikan kolları da bitir. Qoruq ərazisində və həndəvərində canavar, çöl donuzu, porsuq, cüyür, dovşan kimi heyvanlara, müxtəlif gəmiricilərə, kəklik, turac, göyərçin kimi quşlara rast gəlinir.

Laçın Dövlət Təbiət Yasaqlığı

1961-ci ildə Laçın rayonu ərazisində yaradılmışdır. Sahəsi – 21,4 min hektardır.

Başlıca məqsədi – ərazidəki məməliləri (cüyür, qayakeçisi, çöl donuzu, ayı, canavar, porsuq, dovşan, dələ və s.) və quşları (turac, kəklik, tetra quşu, bildirçin, alabaxta və s.) qoruyub artırmaqdır. Bitki örtüyü vələs, cökə, palıd, ağcaqayın və başqa ağac və kollardan ibarətdir.

Ermənistan tərəfindən işğal edildikdən sonra dövlət tərəfindən qorunan təbii zona statusunu itirmişdir.

Qubadlı Dövlət Təbiət Yasaqlığı

1969-cu ildə Qubadlı rayonunun şimalındakı və Laçın rayonunun cənubundakı dağ-bozqır sahələrində yaradılmışdır. Sahəsi 20 min hektardır.

Başlıca məqsədi – floranın mühafizəsidir. Ərazidəki məməlilərə cüyür, çöl donuzu, qonur ayı, canavar, çaqqal, tülkü, dovşan, porsuq və s., quşlara isə

– kəklik, qırqovul, turac, bildirçin və başqaları aiddir. Bitki örtüyü – palıd, vələs, ardic, cökə, yemişan, itburnu, böyürtkən və s.

İşğal edildikdən sonra dövlət tərəfindən qorunan təbii zona statusunu itirmişdir.

Arazboyu Dövlət Təbiət Yasaqlığı

1993-cü ildə tuqay meşələrinin qorunması və bərpası məqsədi ilə yaradılmışdır. Sahəsi 2,2 min hektardır. Bitki örtüyü – tuqay meşələri, yulğun, palıd, vələs, şərq çınarı, saqqız ağacı, ağyarpaq qovaq, qarağac, alça, iyda, söyüd, böyürtkən, biyan və s. Heyvanat aləmi: məməlilər – qonur ayı, cüyür, tülkü, çöl donuzu, canavar, çaqqal və s., quşlar – turac, qırqovul, kəklik və s.

İşğal edildikdən sonra dövlət tərəfindən qorunan təbii zona statusunu itirmişdir.

3.3. Proqram ərazisinin cari vəziyyəti: dağılma dərəcəsinə görə təsnifat

Artıq qeyd edildiyi kimi, işğal altındakı ərazilərin Dağlıq Qarabağın inzibati sərhədlərindən kənarında yerləşən hissəsi praktik surətdə tam dağıdılmış vəziyyətdədir. Bunu təkcə müxtəlif kanallarla toplanmış informasiya (o cümlədən real vəziyyətlə bu və ya digər yolla tanış ola bilmiş insanların verdiyi məlumatlar) deyil, həm də əvvəllər işğaldan azad edilmiş rayonlardakı (ilk növbədə Füzuli və Ağdam rayonlarındakı) yaşayış məntəqələrinin bərpası gedində toplanmış təcrübə tam isbat edir. Bununla belə, düşünməyə əsas var ki, işğaldan ilk növbədə azad edilməsi nəzərdə tutulan rayonlardakı müxtəlif areallar müxtəlif dərəcəli dağıntılara məruz qalmışdır. Bu arealların hərəsinə ayrıca, fikrən əlahiddə bir məkan kimi baxdıqda aydın olur ki, işğaldan azad ediləcək rayonların bərpasına sistemli şəkildə yanaşa bilməkdən ötrü onların əraziləri, dağıntıların dərinliyindən və xarakterindən asılı olaraq, bir neçə əsas qrupa bölünməklə təsnifləşdirilməlidir.

Aşağıda təqdim olunan təsnifatın söykəndiyi metodoloji yanaşma və meyarlar daha əvvəl hazırlanmış reabilitasiya proqramlarında artıq tətbiq edilmişdir. Bu metodologiyaya əsasən, bərpası nəzərdə tutulan bütün ərazilər yaşayış və məskunlaşma baxımından dəyərləndirildikdən sonra proqram ərazisi 5 şərti zonaya bölünür. Bu zaman diaqnostika ona “köklənməlidir” ki, məskunlaşma sisteminin konfliktsonrası reabilitasiyası mümkün qədər daha konstruktiv bir tərzdə aparıla bilsin. Hərbi əməliyyatların və işğalın yaşayış mühi-

tinə bilavasitə vurduğu zərəri kəmiyyətcə ölçməkdən ötrü insan əməyi sayəsində yaradılmış varidatın faizlə ifadə olunan dağılma dərəcəsi əsas götürülür.

- *Kumulyasiya zonası* – hərbi əməliyyatların və sonrakı işğal dövrünün dağıdıcı təsirlərinə bilavasitə məruz qalmamış (zərər 1%-dən çox deyil), amma böyük sayda (yol verilə biləcək həddən artıq sayda) məcburi köçkünün məskunlaşdığı ərazilərdir. Buraya həm kortəbii şəkildə yaranmış müvəqqəti məskunlaşma düşərgələri, həm də əvvəldən mövcud olan yaşayış məntəqələri aid ola bilər.

Nəzərdə tutmaq lazımdır ki, bəzi belə areallarda faktik məskunlaşmanın yükü (məskunlaşmış insanların ümumi sayı) həmin ərazilərin təbii demoqrafik tutumunu iki-üç dəfə və hətta daha artıq biçimdə aşır. Ölkənin bu cür ərazilərində məskunlaşan insan sayının qəfil (gözlənilməz və hazırlıqsız), ani (çox qısa bir zaman kəsiyi ərzində) və hiperbolik (hədsiz) artması onunla nəticələnmişdir ki, həyat təminatı infrastrukturunu və təbii mühit üzərinə düşən yük həm normal sayılan səviyyəni, həm də yol verilə biləcək həddi ötürüb keçir və bununla da onların tənəzzülünü qaçılmaz edir. Nümunə qisminə müvəqqəti yaşayış yerlərinin və köməkçi-xidmət obyektlərinin isidilməsi məqsədi ilə təbii meşələrin və insan əməyi ilə yaradılmış meşə zolaqlarının qırılmasını, yaxud normal yaşayış üçün heç bir vəchlə yaramayan tikililərin (o cümlədən istehsal obyektlərinin) və sahələrin kortəbii şəkildə tutularaq yaşayış yerlərinə döndərilməsini və ya xüsusi icazə olmadan (heç kəslə razılaşdırmadan) enerji, su, kanalizasiya və başqa infrastruktur sistemlərinə qoşulmaları göstərmək mümkündür. Bütün bu hallarda ətraf mühit üzərinə ekstremal dərəcədə ağır yük düşür.

Kumulyasiya zonası – birbaşa zərərlərə olmasa da, dolaylı zərərlərə məruz qalan ərazilərdir. Bu tip zərər, deyildiyi kimi, həm mövcud yaşayış məntəqələrinə, həm də müvəqqəti məskunlaşma yerlərinə dəyə bilər. Belə ərazilərdə normal həyat və fəaliyyət mühiti yaratmaqdan ötrü əlavə kapital qoyuluşlarına ehtiyac olduğu şəksizdir.

- *Birbaşa, lakin fraqmentar zərər zonası* – epizodik tərzdə (ara-sıra) atəşə və hava bombardmanlarına məruz qalmış ərazilərdir. Bu zonaya aid edilən ərazilərdə həyat mühitinə dəymiş zərərin fərq amplitudu adətən böyük – 10%-dən 50%-ə qədər – olur. Zərərin orta göstəricisi olaraq isə 24% qəbul edilir. Əsaslı şəkildə dağılmış tikililərin xüsusi çəkisi üçdə biri aşmır.¹ Görünür, məhz bu sonuncuya görədir ki, insanlar bu qəbil yaşayış məntəqələrini kütləvi şəkildə və (və ya) uzun müddətə tərk etməmişlər. Üstəlik, başqa şəhər və kəndlərdən çıxmış məcburi köçkünlərin bir hissəsi də bu zonaya aid olan yaşayış məntəqələrində məskunlaşmışdır. Nəticədə ilk baxışdan paradoksal görünə biləcək bir vəziyyət yaranmışdır: birbaşa, lakin fraqmentar zərər zonasında əhalinin artım tempi bir müddət ölkənin orta göstəricilərindən yüksək olmuşdur. Bu səbəbdən, əhalinin normal həyat və fəaliyyətini təmin edən infrastrukturuları təkmilləşdirmək zərurəti daha da sərtləşmişdir.
- *Əsas infrastrukturların əsaslı şəkildə dağıldığı zona* – tikililərinin təxminən üçdə ikisinin zərəərə uğradığı və üstəlik, IV və V kateqoriyalı ağır dağıntıların yüksək xüsusi çəkiyə (45-55%) malik olduğu ərazilərdir. Bu zonaya aid yaşayış məntəqələrində ciddi yenidənqurma işlərinin aparılması tələb olunur.

Öz yaşayış məntəqələrini tərk edib getmiş əhalinin xüsusi çəkisi yüksək deyil (30%-dək) və qısamüddətli axın xarakteri daşıyır. Məskunlaşma strukturunun sabillik göstəricisi 98% ətrafındadır, lakin müxtəlif məntəqələr arasındakı fərq nisbətən böyükdür və 70-112% arasında dəyişir. Zona ərazisində xeyli sayda partlamamış hərbi sursat (mina və bombalar) “basdırılmışdır”.

¹ Qəbul edilmiş metodikaya əsasən, əsaslı dağıntı dedikdə IV və V kateqoriyalı dağıntıya məruz qalmış tikililər nəzərdə tutulur. Zərər çəkmiş tikililərin dağıntı dərəcələri üzrə təsnifatı bir qədər sonra açıqlanacaqdır (bax: 5.2. *Yaşayış fondunun bərpası*).

- *Antropogen mühitin² praktik surətdə tam dağıldığı zona* – qısa bir müddət ərzində işğal altında qalmış və bütün sakinləri tərəfindən tərk edilmiş ərazilərdir. İnsan əməyi ilə yaradılmış həyat mühitinə dəymiş zərər müxtəlif elementlər üzrə 80-100% arasındadır. Ərazinin müəyyən hissəsi minalardan və partlamamış digər hərbi sursatdan təmizlənsə də, vaxtı ilə minalanma kortəbii və pərakəndə (yəni müəyyən bir plan və sxem qurulmadan) aparıldığına görə, zona məskunlaşma üçün hələ də yüksək dərəcədə risklidir.³ Görünür məhz buna görədir ki, hərbi döyüşlər dayandırıldıqdan sonra vaxtı ilə bu zonanı tərk etmiş əhalinin yalnız çox kiçik bir hissəsi (cəmi 7,95%) öz təşəbbüsü ilə keçmiş yaşayış məntəqələrinə qayıtmışdır.

Əhalinin bu zonaya aid yaşayış məntəqələrinə kütləvi repatriasiyasından ötrü böyük həcmdə bərpa və yenidənqurma işləri ilə yanaşı, məcburi köçkünlər hələ müvəqqəti məskunlaşma yerlərində olarkən onlara müəyyən yardımlar göstərilməsi də lazım gələcəkdir.

- *Deqradasiya zonası* – bütün həyat mühitinin büsbütün dağıldığı ərazilərdir. İlk mərhələdə zona nəinki yaşayış üçün, hətta irimiqyaslı bərpa işləri üçün də yararsız haldadır. Bu işlərə başlamaqdan ötrü yeni təcavüz ehtimalını heçə endirən təminatlar sistemi yaradılmalı, dekontaminasiya sona yetirilməli, digər zəruri ilkin tədbirlər görülməlidir. İşğaldan azad edildikdən dərhal sonra bu ərazilər diqqətlə araşdırılmalıdır. Ehtimalən, əyani baxışın nəticələri üzrə zona, həyat mühitinin müxtəlif komponentlərinin faktik vəziyyətindən asılı olaraq, bir neçə tipoloji qrupa bölünəcəkdir.

Bu təsnifat Azərbaycanın erməni təcavüzündən bu və ya digər formada zərər çəkmiş bütün ərazilərini əhatə edir. Bərpa işlərinin ardıcılığı, sürəti və konstruktivliyi nöqtəyi-nəzərindən yanaşdıqda burada iki tip ərazini fərqlən-

² Antropogen mühit dedikdə içində yaşadığımız mühitin insan əməyinin iştirakı ilə yaradılmış hissəsi nəzərdə tutulur. Ətraf mühit – təbii mühitlə antropogen mühitin məcmusudur.

³ Üstəlik, ehtimal var ki, bir sıra hallarda sel və daşqınlar minaları yerindən tərpətməmiş, bəzənsə hətta çaylara axıtmışdır.

dirmək lazımdır. Birinci qismə hazırda işğal altında olan və münafiqşenin həlli üzrə siyasi qərarlar verildikdən sonra ilk mərhələdə azad edilməsi nəzərdə tutulan, ikinci qismə isə təcavüzdən zərər çəksə də, hazırda işğal zonasından kənarda yerləşən ərazilər daxildir. Məsələn, kumulyasiya zonası məcburi köçkünlərin müvəqqəti məskunlaşdığı yerlərdir, bunlar isə işğal altında olan ərazilərdən kənardadır yerləşir və bu araşdırmanın predmetinə bilavasitə aid deyil. Birbaşa, lakin fraqmentar zərər zonasına həm işğaldan azad edilməsi nəzərdə tutulan ərazilər, həm də ölkənin digər sərhədyanı bölgələri aid ola bilər.

Bununla belə, yuxarıda verilmiş təsnifat proqramlaşdırılan ərazidə məskunlaşma sisteminin real vəziyyətini dəyərləndirməyə və onun məruz qaldığı struktur pozuntularının miqyasını təxmin etməyə imkan yaradır. Bunun əsasında konfliktsonrası bərpası tələb edilən ərazilər daha əvvəl hazırlanmış reabilitasiya proqramlarında aşağıdakı qruplara bölünmüşdür:

1. *Deqradasiyaya uğramış sistem* – həyat mühitinin bütönlüyü dağıdılması, insanların ərazini tam tərk etməsi, ərazinin çox hissəsinin və yaşayış məntəqələrinin əksəriyyətinin ölü hala düşməsi ilə səciyyələnir.
2. *Daxili strukturunu itirmiş məskunlaşma sistemi* – baş şəhər (rayon mərkəzi) uzun müddət işğal zonasında qaldığına görə öz sistemqurucu rolunu icra edə bilmir və bu səbəbdən onun ətrafındakı kiçik yaşayış məntəqələri funksional deyil. Sistem quruculuğu rolunu icra etmək iqtidarında olan (rayon mərkəzinə nisbətən daha zəif olsa belə) lokal xidmət və idarəetmə mərkəzləri də kiçik yaşayış məntəqələri üçün əlverişlidir. Daxili strukturunu itirmiş məskunlaşma sistemi özünü diriltmək üçün (və ya öz-özünə dirçəlmək üçün) yetərli potensiala malik deyil. Yüksək ehtimalla söyləmək mümkündür ki, məsələn, Füzuli və Ağdam rayonları öz daxili strukturunu tamamilə itirmiş bir vəziyyətdədir.
3. *Nizamı pozulmuş sistem* – rayon mərkəzindən normal əlçatırlıq məsafəsində yerləşən lokal mərkəzlərin dağılması. Belə sistemlərin regenerasiya potensialı kifayət qədər yüksəkdir, lakin əksər komponentlərin fəaliyyət qabiliyyəti aşağıdır. Bu cür vəziyyət dağı rayonları – Kəlbəcər, Qubadlı, Zəngilan və xüsusilə Laçın üçün səciyyəvi ola bilər.
4. *Müvazinətini itirmiş məskunlaşma sistemi* – ayrı-ayrı komponentlərinin fəaliyyəti pozulsa da, bütövlükdə sistemin öz nis-

bi-müstəqil fəaliyyət və inkişaf imkanını qoruyub saxlaması. Belə ərazilər böyük miqrant sayı nəticəsində əhalinin hipertrofik (ərazinin real demoqrafik tutumunu aşıb keçən) artımı və infrastrukturun ekstremal dərəcədə yüklənməsi ilə səciyyələnilir. Bu isə, qeyd olunduğu kimi, kumulyasiya zonasına aid ərazilər üçün tipikdir.

Bu təsnifatlar konfliktsonrası bərpanın şəhərsalma sahəsindəki vəzifələrini dəqiqləşdirməyə imkan yaradır. Birinci tip dağıntılara məruz qalmış (*degradasiyaya uğramış*) ərazilərdə yeni məskunlaşma sistemləri formalaşdırmaq lazımdır. İkinci qismə aid edilmiş (*daxili strukturunu itirmiş*) ərazilərdə isə məskunlaşma sisteminin fəaliyyət və inkişafına təkan verə biləcək yaşayış məntəqələri yaratmaqla sistemi əsaslı şəkildə yenidən qurmaq təklif olunur. Başqa sözlə, ətraf yaşayış məntəqələri üçün “inkişaf qütbləri” formalaşdırmaq (özü də ərazinin ən çox zərər çəkmiş hissəsində) lazımdır. Bu “qütblər”də bütün layihə rayonuna xidmət edərək onun inkişafını stimullaşdırmaq gücündə olan bir potensial təmərküzləşdirilməlidir. Üçüncü tipə aid ərazilərdə rayon mərkəzlərinin potensialı, məhdud diapazonda olsa da, müəyyən sektorların bərpasına şərait yaradır və kənardan müdaxiləni qismən əvəzləmək imkanındadır. Nəhayət, dördüncü tip rayonlarda yalnız o ərazilərin və infrastruktur vəsilələrinin bərpası tələb olunur ki, məcburi köçkünlərin hədsiz təmərküzləşməsi nəticəsində müəyyən zərərlərə məruz qalmışdır.

Məskunlaşma sistemlərinin yenidən qurulmasının yekun variantları yalnız əraziyə əyani baxış keçirildikdən sonra (ilkin konfliktsonrası reabilitasiya çərçivəsində) seçilə bilər. Bu seçim təkcə dağıntıların dərinliyi (tipi) ilə deyil, bir sıra başqa amillərlə də, o cümlədən məskunlaşma sistemlərinin və onların ayrı-ayrı komponentlərinin necə yerləşməsi, zərər çəkmiş ərazilərin nə dərəcədə əlyetər olması (bunlara gediş-gəlişin asanlığı), bərpa işlərinin aparılması üçün yaradılmış təhlükəsizlik təminatları, bilavasitə konfliktsonrası reabilitasiya ərəfəsində bir daha dəqiqləşdirilmiş prioritetlərin ardıcılığı, bərpa edilən rayonun demoqrafik potensialı və iqtisadi əhəmiyyəti ilə də şərtlənir.

4. HÖKUMƏT VƏ TƏHLÜKƏSİZLİK

4.1. İdarəetmənin təkmilləşdirilməsi

4.1.1. *Konfliktsonrası reabilitasiya üçün məsuliyyət daşıyan dövlət orqanının yaradılması*

Tamamilə aşkardır ki, işğal altındakı torpaqlar azad edildikdən sonra onların bərpası, yenidən tikilib-qurulması və inkişafı ilə bağlı ölkənin qaçılmaz olaraq üzləşəcəyi irimiqyaslı və çoxşaxəli işlərin əsas ağırlığı dövlətin və onun idarəetmə qurumlarının üzərinə düşəcəkdir. Konfliktsonrası reabilitasiya sahəsində tam bir sıra görəvlər var ki, yalnız və yalnız dövlət idarəetmə orqanları tərəfindən daşına bilər. Bunlara ilk növbədə aşağıdakılar aid edilməlidir:

- işğal altındakı torpaqlar azad edildikdən dərhal sonra bu ərazilərdəki və ilk növbədə yaşayış məntəqələrindəki vəziyyəti əyani surətdə və təfərrüatı ilə öyrənərək, Dövlət reabilitasiya proqramının son variantını hazırlamaq;
- bərpa işlərinə ümumi praktik rəhbərlik;
- Dövlət proqramında müxtəlif hökumət və qeyri-hökumət qurumlarının səlahiyyət və məsuliyyət dairəsinə aid edilmiş vəzifələrin icrasına nəzarət;
- nazirliklərin və dövlət agentliklərinin fəaliyyətini reabilitasiya planının müxtəlif istiqamətləri üzrə əlaqələndirmək (koordinasiya funksiyası);
- proqramın gerçəkləşdirilməsi gedişində ortaya çıxan gözlənilməz (bəzən öncədən görülməsi mümkün olmayan) problemləri operativ qaydada həll etmək;

- Dövlət proqramının həyata keçirilməsi üzərində monitoring aparmaq, zəruri hallarda onun (proqramın) dəqiqləşdirilməsi üzrə təkliflər hazırlamaq və bunların müzakirəsini (o cümlədən ictimai müzakirəsini) təşkil etmək və ölkə rəhbərliyinin təsdiqinə vermək;
- layihə-smeta sənədlərinin hazırlanması prosesinə konsalting dəstəyi vermək (ilkin mərhələdə) və sonradan bu sənədlərin ekspert aprobasiyasını (dəyərləndirilməsini) təşkil etmək;
- dövlət satınalmaları və bərpa işlərinin aparılması üzrə tenderləri hazırlamaq və keçirmək;
- podratçı müəssisələrin işçi heyətləri üçün təlimlər keçirmək də daxil olmaqla, kadrların hazırlanması və bu prosesə ümumi metodik rəhbərlik;
- reabilitasiya prosesinin informasiya təminatı prosesinə rəhbərlik;
- BMİ və xarici donor təşkilatları ilə işbirliyinin strategiyasını müəyyənləşdirmək, konfliktsonrası bərpaya ölkəxarici mənbələrdən əlavə vəsaitlərin cəlb olunmasını təmin etmək;
- yerli özəl müəssisələrlə və xarici investorlarla əməkdaşlıq prinsiplərini müəyyənləşdirmək;
- tanıtım (promouter) fəaliyyəti aparmaq və sair.

Bütün bu vəzifələr o halda daha səmərəli həyata keçirilə bilər ki, konfliktsonrası reabilitasiya işlərinin vahid bir mərkəzdən idarə edilməsinin dəqiq sistemi yaradılsın. Ona görə də böyük ehtimalla söyləmək mümkündür ki, işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası üçün birbaşa məsuliyyət daşıyan xüsusi dövlət orqanının formalaşdırılmasına ehtiyac yaranacaqdır.

Bu qurum istər nazirlik, istərsə də dövlət komitəsi statusunda ola bilər. Aparılmış ilkin araşdırmalar belə düşünməyə əsas verir ki, ona nazirlik statusu vermək daha əlverişlidir. Belə bir yüksək status, birincisi, həmin quruma hökumətin qəbul etdiyi qərarlara daha effektiv təsir etmək imkanı verir. İkincisi, nazirlik yaradılacağı təqdirdə, o hazırda fəaliyyət göstərən tam bir sıra dövlət agentliklərini öz tərkibində birləşdirə bilər. Nazirliyin struktur qurumlarına çevrilən bu agentliklərin hüquqi şəxs statusunu (bəzi hallarda) və operativ qərarların qəbul edilməsindəki nisbi müstəqilliyini saxlamaq da mümkündür.

Yaradılması nəzərdə tutulan yeni dövlət orqanının konkret olaraq necə adlandırılacağı ikinci dərəcəli məsələdir. Sadəcə bir təklif olaraq, məsələn, Konfliktsonrası Reabilitasiya Nazirliyi (KRN) adını irəli sürmək mümkündür. Amma bu ad, təbii ki, şərti səciyyə daşıyır. Ehtiva olunur ki, KRN-in yaradılması haqqında qərar qəbul ediləcəyi təqdirdə, bərpa işlərinin icrasına ümumi rəhbərliyin, o cümlədən yuxarıda sadalanmış vəzifələrin icrasının məsuliyyəti onun üzərinə qoyulacaqdır. Bu sırada Dövlət proqramının tam həcmdə və təsdiq olunmuş vaxt çərçivəsində gerçəkləşdirilməsinə təminat yaradan effektiv mexanizmlərin formalaşdırılması ən mühüm yer tutacaqdır.¹

KRN hazırda mövcud olan dövlət idarəetmə orqanlarının bazasında yaradıla bilər. Bu orqanların bəziləri, qeyd edildiyi kimi, müstəqil icraçı qurumlar qismində Nazirliyin tərkibinə daxil oluna bilər. Bu tip orqanlara, ilk növbədə, Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsi (QMKİDK), Ərazilərin Minalardan Təmizlənməsi üzrə Milli Agentlik (ANAMA), İşğaldan Azad Olunmuş Ərazilərin Bərpası və Yenidən Qurulması üzrə Agentlik aiddir. QMKİDK-in repatriasiya departamenti xüsusi rola və əhəmiyyətə malik oldu-

¹ Bu dövlət orqanının missiyasını, vəzifələrini və səlahiyyətlərini müəyyənləşdirməyə beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və təhlili ciddi kömək göstərə bilər. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu qəbil qurumlar iki qismə bölünür: (i) ayrı-ayrı ölkələrin öz post-konflikt ərazilərini bərpa etmək üçün yaratdığı qurumlar və (ii) bu və ya digər ölkədəki post-konflikt əraziləri bərpa etmək üçün başqa (kənar) maraqlı dövlətlər, yaxud beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən yaradılmış qurumlar. Bunların hər ikisinin fəaliyyətini araşdırmaqda fayda vardır.

Bu mənada, misal üçün, 2004-cü ildə ABŞ Kongresi tərəfindən qurulmuş İraqın bərpası üzrə ABŞ Xüsusi Müfəttişliyinin fəaliyyətini təhlil etmək olduqca böyük maraq doğurur. İnzibati baxımdan Müfəttişlik ABŞ Dövlət Departamentinin və Müdafiə Nazirliyinin ikili təbəçiliyində olsa da, birbaşa Konqresə dövrü (rüblük və yarımillik) məruzələr (hesabatlar) təqdim edir. Özü də bu məruzələr həm ölkə ictimaiyyəti üçün, həm də istənilən başqa dövlətdən olan oxucular üçün açıqdır. Bu sətirlərin yazıldığı vaxt üçün sonuncu hesabatın tarixi 30 aprel 2009-cü il kimi göstərilmişdi (bax: *Special Inspector General for Iraq Reconstruction: Quarterly Report to the United States Congress*; bu ünvandadır: <http://www.sigir.mil/reports/quarterlyreports/default.aspx>).

İraqa yardım kimi göndərilən və onun dirçəldilməsinə yönəldilən maliyyə vəsaitlərinin xərclənməsi üzərində nəzarət funksiyası ilə yanaşı, Xüsusi Müfəttişlik İdarəsi bir sıra başqa vəzifələr də daşıyır. Bunların arasında konfliktsonrası reabilitasiya proqramlarının gerçəkləşdirilməsi üzrə fəaliyyətin əlaqələndirilməsi, bu proqramların təkmilləşdirilməsi istiqamətində tövsiyələr hazırlanması, İraqda dövlət idarəçiliyinin nə dərəcədə səmərəli təşkil olunduğunun təhlili və qiymətləndirilməsi, normativ-hüquqi sənədlərin hazırlanmasında və ekspertizasında iştirak və bəzi başqa vəzifələr yer almaqdadır.

ğuna görə, onu Komitənin tərkibindən çıxararaq, Nazirliyin tərkibində müstəqil struktur vahidi kimi saxlamaq, görünür, daha məqsədəuyğun olardı.

Hazırda bütün bu agentliklər İşğaldan Azad Edilmiş Ərazilərin Bərpa-sı və Yenidən Qurulması üzrə Komissiyanın ümumi rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərir və müəyyən mənada onun aparatı qismində çıxış edir. Nazirliyin formalaşdırılması prosesi, şübhəsiz ki, həmin Komissiyanın ötən illər ərzində topladığı zəngin təcrübə əsasında aparılmalıdır. Ümumiyyətlə, belə bir Komissiyanın mövcudluğu Nazirliyin qurulmasını əhəmiyyətli dərəcədə asanlaşdırır.

Bunu da qeyd etmək vacibdir ki, adları çəkilən dövlət orqanlarının hər biri konfliktsonrası reabilitasiyanın hansısa sahəsindəki praktik işlərin icrasında müəyyən təcrübə toplamışdır. Onlar beynəlxalq standartları və donor təşkilatlarının təsbit etdiyi prosedurları yetərincə dərindən öyrənmişlər. Bu mənada, 1996-cı ildən fəaliyyət göstərən İşğaldan Azad Olunmuş Ərazilərin Bərpası və Yenidən Qurulması üzrə Agentliyi xüsusi fərqləndirmək lazımdır. Bu Agentlik, Birinci reabilitasiya proqramının həyata keçirilməsində (1999-2001) fəal iştirak etmiş, həm ölkə içində, həm də Proqramın xarici tərəfdaşları arasında yaxşı ad çıxarmışdır.

KRN dövlət idarəetmə orqanlarının o qrupuna aid olmalıdır ki, bunların, mərkəzi strukturlarla yanaşı, regional və yerli (rayon) nümayəndəlikləri də vardır. Lakin bu qəbildən olan digər dövlət orqanlarından fərqli olaraq, KRN-in yerli şöbələri ölkənin məhdud sayda rayonlarında (yalnız, azad edilməsi və reabilitasiyası nəzərdə tutulan rayonlarda) yaradılacaqdır. Nazirliyin rayon şöbələri, görünür, səhra nümayəndəlikləri rejimində çalışmalı olacaqlar, çünki konfliktsonrası reabilitasiya prosesinin xarakteri və özəlliyi elədir ki, başlayar-başlamaz iş həcmi obyektiv olaraq dərhal və getdikcə artan sürətlə böyüyür.

Ciddi əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biri də Nazirliyin konkret olaraq nə zaman yaradılmalı olduğu ilə bağlıdır. Onun hələ Proqramın icrasına hazırlıq mərhələsində, yəni münaqişənin tənzimlənməsi haqqında siyasi qərarlar verilənə və konfliktsonrası reabilitasiya üzrə praktik fəaliyyət başlayana qədər yaradılmalı olduğunun lehinə bir neçə dəlil gətirmək mümkündür.

Birincisi, nazirlik kimi mürəkkəb dövlət qurumunun formalaşdırılması müfəssəl analitik işlərin görülməsini tələb edir və nisbətən uzun vaxt aparır. Hətta o qurulduqdan sonra belə, sistem daxili-struktur əlaqələrin, qarşılıqlı asılılıqların yetərincə səmərəli olub-olmadığını sınaqdan keçirmək üçün də əlavə vaxt lazımdır. Eyni zamanda əminliklə söyləmək mümkündür ki, işğal altında-

kı ərazilərin azad edilməsi haqqında siyasi razılaşmalar əldə olunduqdan dərhal sonra tam seyntnot vəziyyəti yaranacaqdır və vaxt amili ekstremal dərəcədə yüksək əhəmiyyət qazanacaqdır. Əgər Nazirliyin qurulması prosesi yalnız bundan sonra başlasa, onun yaradılmasına və fəaliyyət mexanizmlərinin ilkin tənzimlənməsinə sərf edilən vaxt, faktiki surətdə, itirilmiş vaxt olacaqdır.

İkincisi, işğaldan azad edilmiş ərazilərin dirçəldilməsi ilə bağlı olan bir çox məsələlər (o cümlədən bu tədqiqatda nəzərdən keçirilənlər) ilkin araşdırmaların aparılmasını tələb edir. Konfliktsonrası bərpa başlamazdan əvvəl, onun bütün detalları incəliklərinə qədər təhlil olunmalıdır və gələcəkdə reabilitasiya üçün məsuliyyət daşıyacağı nəzərdə tutulan dövlət orqanı bu işdə nə qədər yaxından iştirak etsə, praktik reabilitasiya fəaliyyəti bir o qədər daha səmərəli gedə bilər.

Üçüncüsü, yeni qurulan istənilən dövlət idarəetmə orqanının kadrlarla təmin olunması (komplektasiyası) mürəkkəb prosesdir. Konfliktsonrası bərpa işlərinin özəlliklərini, operativ qaydada həll edilməsi zəruri olacaq məsələlərin rəngarəngliyini göz önünə gətirdikdə isə yeni qurulacaq dövlət qurumunun kadr təminatı daha da çətin görünür. Kadrları qabaqcadan yığmaq, saf-çürük etmək, seçilib-qalanlarla əlavə iş aparmaq, onların ixtisas dərəcəsini yüksəltmək, bəzənsə qismən yeni ixtisaslara yiyələnmələrini təmin etmək lazımdır. Xüsusi önəm daşıyan məsələlərdən biri də odur ki, Nazirliyin kadr potensialı cilalanmış vahid bir komanda kimi fəaliyyət göstərməyi bacarsın (əslində qurum yalnız bu halda tam formalaşmış sayıla bilər), bu isə yenə də vaxt, özü də bəzən kifayət qədər uzun vaxt tələb edir.

Dördüncüsü, belə bir Nazirliyin təsis edilməsi və formalaşdırılması beynəlxalq münasibətlər baxımından da ciddi əhəmiyyətə malikdir. Bu addım həm münaqişəyə bu və ya digər formada qatılmış bütün maraqlı tərəflərə, həm də bütövlükdə dünya ictimaiyyətinə nümayiş etdirirdi ki, Azərbaycan işğaldan azad edilmiş ərazilərini tam həcmdə bərpa etməkdə qətiyyətlidir və bu bölgəsində yaşayan bütün vətəndaşlarının həyat və fəaliyyəti üçün – onların etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq – normal şərait yaratmaq əzmindədir.

Sadalanmış amilləri əsas tutaraq güman edirik ki, KRN qabaqcadan, hələ bərpa işlərinə hazırlıq mərhələsində yaradılmalıdır.

4.1.2. Hazırda fəaliyyət göstərən dövlət orqanlarının tərkibində xüsusi qurumların yaradılması

İşğaldan azad edilmiş torpaqların bərpası üçün bilavasitə məsuliyyət daşıyan ayrıca bir dövlət orqanının (bu halda – Konfliktsonrası Reabilitasiya Nazirliyinin) yaradılması bərpa proseslərinin idarə olunması ilə bağlı olan bütün problemlər kompleksini həll etmir. Hər şeydən əvvəl, nəzərdə tutmaq lazımdır ki, dövlət agentliklərinin işini əlaqələndirmək üzrə əlavə səlahiyyətlər verildikdən sonra KRN-in statusu nə qədər yüksək olsa da, onun sərəncamlarının icrası başqa nazirliklər və dövlət komitələri üçün icbari xarakter daşımayacaqdır. Bütün hallarda KRN digər nazirliklərlə bir sırada dayanan, təxminən eyni siyasi çəkiyə malik bir qurum olacaqdır. Halbuki konfliktsonrası reabilitasiya dövründə direktivlik – hətta avtoritar idarəetmə üslubu ilə səsləşən bir səviyədə – sadəcə olaraq zəruridir.

Ona görə də daha yuxarı (mərkəzi) hakimiyyət orqanlarının – Prezident Administrasiyasının və Nazirlər Kabinetinin – tərkibində də xüsusi qurumlar formalaşdırmağa ehtiyac yaranacağı ehtimalı yüksəkdir.

Bundan əlavə, KRN-ə verilmiş səlahiyyətlər nə qədər universal səciyyə daşısa da, o, dövlət səviyyəsində digər hökumət orqanları tərəfindən həyata keçirilən funksiyaları öz üzərinə götürə bilməz. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin dirçəldilməsində hər dövlət idarəetmə orqanı bir qisim müəyyən, yalnız ona xas olan funksiyaları yerinə yetirməli olacaqdır.

Məsələn, bir sıra dövlət orqanlarının, o cümlədən Müdafiə Nazirliyinin, Daxili İşlər Nazirliyinin, Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin, Baş Prokurorluğun, Dövlət Sərhəd Xidmətinin üzərinə əhalinin və infrastruktur obyektlərinin təhlükəsizliyini təmin etməklə bağlı tamamilə spesifik vəzifələr qoyulacaqdır. İnfrastruktur obyektlərinin bərpası, yenidən qurulması və inkişafı ilə bağlı birbaşa məsuliyyət Nəqliyyat Nazirliyinin, Mülki Aviasiya İdarəsinin, Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyinin, habelə “Azərsu”, “Azərenerji” və “Azəriqaz”² dövlət şirkətlərinin üzərinə düşəcəkdir. İqtisadi İnkişaf Nazirliyi,

² Həm burada, həm də sonrakı şərhlər zamanı nəzərdə tutmaq gərəkdir ki, neft-qaz sahəsində vahid idarəetmə sistemi formalaşdırmaq məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası prezidenti İ.Əliyevin 1 iyul 2009-cu il tarixli sərəncamı ilə “Azəriqaz” Dövlət Neft Şirkətinin tabeçiliyinə verilmişdir. Bu sətirlər yazılan zaman “Azəriqaz”ın yenidənqurulma prosesi davam edirdi. Ona görə də müvafiq vəzifələr bundan belə “Azəriqaz”ın ARDNŞ tərkibindəki hüquqi varisi qarşısında dayanacaqdır.

Sənaye və Energetika Nazirliyi, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi azad edilmiş rayonlarda iqtisadiyyatın dirçəldilməsi prosesini tənzimləyən əsas dövlət orqanları qismində çıxış edəcəkdir. Həmçinin əksər digər dövlət orqanları da konfliktsonrası reabilitasiya sahəsində spesifik vəzifələr icra edəcəklər.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə aparılan bərpa və yenidənqurma fəaliyyəti ilə bağlı bir çox dövlət idarəetmə orqanının üzərinə düşən yük o qədər ağır olacaqdır ki, ehtimalən onlar öz tərkiblərində müvafiq işlərin vaxtında və keyfiyyətlə görülməsinə məsuliyyət daşıyan xüsusi struktur bölmələri yaratmaq məcburiyyətində qalacaqlar. Bu məsələ ayrıca araşdırma tələb edir və konkret tövsiyələr yalnız, müvafiq dövlət orqanları ilə məsləhətləşmələr aparılıb bitirildikdən sonra irəli sürülə bilər.

4.1.3. Post-konflikt rayonlarda yerli mülki idarəetmə orqanlarının xüsusi funksiyaları

Azad edilmiş rayonlar minalardan təmizləndikdən sonra ora ilk növbədə yerli mülki idarəetmə orqanlarının əməkdaşları, o cümlədən rayon icra hakimiyyəti başçıları və onların aparatları, prokurorluğun, polis, Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin yerli qurumlarında, habelə rayon məhkəmələrində çalışan insanlar qayıtmalıdır. Sonradan həmin rayonlarda aparılacaq praktik reabilitasiya işlərini məhz bu qurumlar təşkil etməli olacaqdır.

İlkin vaxtlarda yerli mülki idarəetmə orqanlarının fəaliyyəti müvəqqəti infrastruktur obyektlərindən istifadə əsasında qurulacaqdır (müvəqqəti infrastruktur təminatı məsələsinə aşağıda ayrıca baxılacaqdır). Vəziyyəti mürəkkəbləşdirən, onu nisbətən ziddiyyətli hala gətirən amillərdən biri də budur ki, mülki idarəetmə orqanları bərpa işlərini yüksək effektivliklə aparmağa çalışdıqları halda çox kasad infrastrukturla kifayətlənməli olacaqlar.

İşğaldan azad edilmiş rayonlardakı vəziyyət, konfliktsonrası reabilitasiyanın həyata keçirildiyi bütün müddət ərzində, ələlxüsus ilk vaxtlarda fəvqəladə dərəcədə mürəkkəb olaraq qalacağına görə (hərçənd formal qaydada fəvqəladə vəziyyət elan etməyə, çox güman ki, ehtiyac yaranmayacaqdır), yerli mülki idarəetmə orqanları ekstremal şəraitdə işləməli olacaqlar. Bu ekstremallıq onlardan maksimum dərəcədə çevik, amma eyni zamanda hərtərəfli düşünlü qərarlar verməyi tələb edəcəkdir. Yerli idarəetmə orqanları, bir tərəfdən, çox uzun müzakirələrə yol vermədən qəti və bəzi hallarda sərt qərarlar qəbul etməli olacaq, digər tərəfdənsə, onlar öz fəaliyyətini elə bir tərzdə qur-

malıdır ki, öz evlərinə qayıtmış köçkünlərin (xüsusilə də birinci mərhələdə qayıtmış repatriantların) arasında ciddi narazılıqlar yaranmasın.

Lakin qabaqcadan məlumdur ki, bu ziddiyyət, müəyyən mənada, obyektiv səciyyə daşıyır və onun əvvəl-axır üzə çıxması qaçılmazdır. Həmin ziddiyyətin yaranmasına yol verməmək və ya yarandıqdan sonra tam aradan qaldırmaq mümkün deyilsə də, onu, heç olmazsa, bir qədər yumşaltmaq mümkündür. Bundan ötrü onun hər iki tərəfinin (yəni həm yerli mülki idarəetmə orqanlarının, həm də repatriantların) davranışları aramsız müşahidə altında saxlanmalı, lazım gəldikcə yuxarıdan düzəlişlərə məruz qalmalı və hətta belə də demək olar ki, qismən idarə olunmalıdır. İşin təfərrüatına vararaq, bu sahədə atılması zəruri olacaq addımlar barəsində indidən konkret mülahizələr söyləmək ona görə çətindir ki, sözügedən ziddiyyətin kəskinliyi – hər bir konkret halda – bir tərəfdən, haqqında qərar verilən məsələnin mahiyyətindən, o biri tərəfdənsə, yaranmış vəziyyətin xüsusiyyətlərindən asılı olacaqdır. Ümumi şəkildə isə yalnız bunu demək mümkündür: yerli idarəetmə elə qurulmalıdır ki, hər bir konkret qərar (hətta ilk baxışdan kiçik kimi görünən qərarlar belə) həmin anda mövcud olan sosial-iqtisadi və siyasi situasiya nəzərə alınmaqla qəbul edilsin. Sosial nəticələri etibarilə qeyri-populyar sayıla biləcək qərarlar yalnız alternativsizlik şəraitində (yəni başqa yol qalmadıqda) verilməlidir.

Bu sahədəki qabaqlayıcı addımlara (konfliktsonrası reabilitasiyaya hazırlıq mərhələsində görülən tədbirlərə) gəlincə, işğal altındakı rayonların mülki hakimiyyət orqanlarının nümayəndələri ilə xüsusi iş aparılmasını önə çəkmək gərəkdir. Bu iş, işğaldan azad edilməsi nəzərdə tutulan rayonların mülki idarəetmə orqanlarının rəhbərlərində və əməkdaşlarında onların gələcək fəaliyyətinin özəl xüsusiyyətləri barəsində adekvat təsəvvür formalaşdırmağa tuşlanmalıdır. Bu zaman nəzərdə tutulmalıdır ki, gələcək iş şəraitinin başlıca özəllikləri iki prosesin – məcburi köçkünlərin ilkin repatriasiyasının və infrastruktur obyektlərinin (ilk növbədə həyat təminatı sistemlərinin) bərpasının təsiri altında formalaşacaqdır. Müvafiq kursların (treninqlərin) Dövlət reabilitasiya proqramının təsdiqindən dərhal sonra təşkil olunacağı ehtiva edilir.

Lokal idarəetmənin operativlik səviyyəsini yüksəltməkdən ötrü post-konflikt rayonların yerli hakimiyyət orqanlarına, görünür, bəzi əlavə (ölkənin digər bölgələrindəki yerli idarəetmə qurumları üçün səciyyəvi olmayan) səlahiyyətlər vermək lazımdır. Əksər hallarda bu əlavə səlahiyyətlərin formal təsdiqinə, yəni, tutalım, hansısa hüquqi və ya normativ-tənzimləyici sənədlərlə təsbit edilməsinə ehtiyac yoxdur. İşin əslində, tələb olunan əlavə səlahiyyətlərin ma-

hiyyəti bundan ibarətdir ki, yerli mülki hakimiyyət orqanları hər addımlarını paytaxtdakı mərkəzi hakimiyyət strukturları ilə razılaşdırmaq məcburiyyətindən real surətdə (formal-hüquqi baxımdan bu məcburiyyət o qədər də sərt deyil) azad edilsin.

* * *

Dövlət idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi çərçivəsində nəzərdə tutulan hər üç komponent, yəni xüsusi dövlət mərkəzi idarəetmə qurumunun (Konfliktsonrası Reabilitasiya Nazirliyinin) yaradılması, hazırda fəaliyyət göstərən hökumət orqanlarının tərkibində konfliktsonrası reabilitasiya işlərinin idarə edilməsi üzrə xüsusi bölmələrin formalaşdırılması və post-konflikt rayonların yerli mülki idarəetmə orqanlarına əlavə səlahiyyətlər verilməsi artıq indidən (hazırlıq tədbirləri mərhələsində) hökumət ekspertləri ilə aprobasiya qaydasında müzakirəyə çıxarıla bilər.

4.2. Post-konflikt ərazilərin dekontaminasiyası

Bərpa işləri ilkin reabilitasiya meydançalarının dekontaminasiyası ilə başlayır. Azad edilmiş ərazilərin minalardan təmizlənməsi – bütünlükdə dekontaminasiyanın əsas tərkib hissəsi olmaq etibarilə – əhalinin, infrastruktur və istehsal obyektlərinin təhlükəsizliyini təmin etməkdə birinci addımdır. Minalardan Təmizləmə üzrə Milli Agentlik bu sahədə müəyyən təcrübəyə və hazırlıqlı kadrlara malikdir. Lakin işğal altındakı torpaqlar azad edildikdən sonra bu iş daha böyük ərazilərdə, daha sıx minalanmış sahələrdə, özü də daha dar vaxt çərçivəsində aparılmalı olacaqdır. Bu, bir sıra əlavə təşkilati tədbirlərin həyata keçirilməsini (xüsusilə yeni kadrların işə götürülərək onlara hazırlıq keçirilməsini və xarici mütəxəssislərin cəlb olunmasını) və bundan ötrü əlavə maliyyə resursları ayrılmasını tələb edəcəkdir.

Ərazinin minalardan mülki qurumlar tərəfindən təmizlənməsi hərbi istehkamçı hissələrin çalışmaları nəticəsində hazırlanmış müvafiq sənədlər alındıqdan, mülki orqanların öz axtarış-kəşfiyyat əməliyyatları başa çatdırıldıqdan sonra, mina xəritələrinin öyrənilməsi əsasında aşağıda göstərilmiş mərhələlərlə aparılır:

- a) ərazinin əyani müşahidə yolu ilə mina xəritələri əsasında öyrənilməsi, xüsusi rejim zonalarının müəyyənləşdirilməsi, çəpərlənməsi və müəyyən olunmuş qaydada işarələnməsi;

- b) nəqliyyat kommunikasiyalarının və konfliktsonrası reabilitasiyada aparıcı meydança rolu oynayacaq ərazilərin minalardan təmizlənməsi və sursatın zərərsizləşdirilməsi;
- c) digər yaşayış məntəqələrinin və infrastruktur obyektlərinin – Dövlət proqramı ilə təsdiq edilmiş ardıcılıqla – minalardan təmizlənməsi və sursatın zərərsizləşdirilməsi;
- ç) kənd təsərrüfatı, sənaye və xidmət müəssisələrinin istifadəsi üçün istehsal sahələrinin minalardan təmizlənməsi və sursatın zərərsizləşdirilməsi;
- d) digər ərazilərin və bərpası sonrakı dövrlərə saxlanılmış obyektlərin minalardan təmizlənməsi və sursatın zərərsizləşdirilməsi.

Minalardan təmizləmə, proqram ərazisində aparılan bütün başqa növ işlərdən əvvəl başlasa da, bərpanın sonrakı mərhələlərində də davam etdirilə bilər. Əsas şərt odur ki, dekontaminasiya hər bir halda digər işləri vaxt etibarilə qabaqlasın. Bu şərt daxilində o, Dövlət Reabilitasiya Proqramına daxil olunmuş ilkin tədbirlər həyata keçirildikdən sonra belə, davam edə bilər. Ərazinin minalardan mülki qurumlar tərəfindən dörd mərhələdə təmizlənməyə nəzərdə tutulur.

Birinci mərhələdə (hazırlıq mərhələsi) sonrakı dekontaminasiya işləri üçün və minatəmizləyən mülki qurumların genişmiqyaslı fəaliyyətə keçməsi üçün zəmin hazırlanır. Buraya minaaxtaranların təlim-hazırlıq mərkəzlərinin qurulmasından, informasiya və maddi-texniki təminat strukturlarının yaradılmasından başlamış zəruri araşdırmaların aparılmasına və ilkin pilot əməliyyatlarının həyata keçirilməsinə qədər geniş spektrli tədbirlər daxildir.

İkinci mərhələdə ümumi (baş) fəaliyyət planı hazırlanır. Bu plan həm azad edilmiş ərazilərin bərpası və yenidən qurulması üzrə tədbirlərlə, həm də minalardan təmizləmə sisteminin müxtəlif struktur komponentləri ilə əlaqələndirilmiş şəkildə hazırlanmalıdır. Ehtiva olunur ki, indiyə qədər azad edilmiş torpaqların minalardan təmizlənməsi bu mərhələdə artıq bitiriləcəkdir.

Üçüncü mərhələdə minalardan təmizləmə üzrə əsas işlər başlanır. Minatəmizləyən mülki qurumların ilk iki mərhələdə təməli qoyulmuş maddi-texniki və informasiya bazası genişləndirilərək, dekontaminasiya işlərinin maksimal həcmi səviyyəsinə çatdırılır. Bərpası nəzərdə tutulan proqram ərazisinin prio-

ritet kimi seçilmiş hissələrində minalardan təmizləmə üzrə işlər tam gücü ilə aparılır.

Dördüncü mərhələ – ərazinin minalardan kütləvi şəkildə təmizləndiyi müddətdir. Ehtiva olunur ki, mülki istehkamçı təşkilatlar artıq tam formalaşmış və yüksək səviyyədə təchiz olunmuşdur, onların əməkdaşları isə bütün zəruri hazırlıq mərhələlərini keçmişlər və yüksək ixtisasa malikdirlər.

Minalardan təmizlənməli olan ərazilərin ardıcılığını təsbit etmək üçün əvvəlcə prioritetləri müəyyənləşdirmək lazımdır. Bundan ötrü ilkin meyarlar qismində aşağıdakılar qəbul edilir:

- repatriasiya prosesinin təhlükəsizliyinə təminat yaradılması;
- repatriantların yaşayışına və həyat təminatı sistemlərinin fəaliyyətinə potensial təhlükələrin aradan qaldırılması;
- reabilitasiya işlərinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi;
- infrastruktur və istehsal obyektlərinə minalardan zərər dəyməsi riskinin minimuma endirilməsi;
- repatriantların bütün yaşayış arealında – yəni tək-cə daimi yaşayış yerlərində deyil, həm də iş, xidmət, istirahət yerlərində və bu qəbildən olan başqa ərazilərdə – minalardan təhlükəsizliyin təmin edilməsi;
- kənd təsərrüfatı işlərinin aparılmasına təhlükəsizlik təminatı yaradılması (kənd təsərrüfatı üçün yararlı sayılan torpaqların minalardan təmizlənməsi və sonradan ölkənin iqtisadi sistemə reinteqrasiyası);
- digər ərazilərin və obyektlərin minalardan təmizlənməsi.

İkinci-dördüncü mərhələlərin hər birində minalardan təmizlənmə sahəsindəki işlər aşağıdakı fazalar üzrə aparılacaqdır:

- minalardan təmizləmə ilə məşğul olan qurumların (onların maddi-texniki bazası da daxil olmaqla) irimiqyaslı işlərə başlamaq üçün tam hazırlıq vəziyyətinə gətirilməsi;
- Müdafiə Nazirliyinin müvafiq hərbi hissələri tərəfindən ərazinin minalardan ilkin təmizlənməsi, mina xəritələri-

nin və təmizləmə sxemlərinin dəqiqləşdirilməsi və mülki minatəmizləyən qurumlara təqdim edilməsi;

- səhra bazalarının yaradılması, xüsusi hazırlıq keçmiş minatəmizləyən briqadaların (minatəmizləyən desant qruplarının) ərazinin dəqiq öyrənilməsi (I səviyyəli araşdırma) məqsədi ilə bölgənin müxtəlif hissələrinə göndərilməsi (Dövlət reabilitasiya proqramı ilə təsdiq olunmuş prioritet bərpa istiqamətlərini dəstəkləmək, ərazinin tədricən sosial-iqtisadi dövriyyəyə qaytarılması prosesinə təhlükəsizlik təminatı yaratmaq və Proqramda sonrakı dövrlər üçün nəzərdə tutulan tədbirlərin daha səmərəli şəkildə reallaşdırılması üzrə təkliflər hazırlamaqdan ötrü bu briqadaların topladığı məlumatlar KRN-ə də təqdim olunur);
- II səviyyəli araşdırmaların aparılması, xüsusi rejim zonalarının müəyyənləşdirilməsi (istər minalanma təhlükəsinə, istərsə də partlamamış hərbi sursatların qalma ehtimalına görə), bu zonaların və obyektlərin işarələnməsi və çəpərlənməsi;
- işğaldan azad edilmiş ərazilərin minalardan təmizlənməsi və mina təhlükəsizliyi sisteminin yaradılması üzrə işlərin KRN ilə razılaşdırılmış Baş planının hazırlanması;
- məlumat bazasının və informasiya sistemlərinin inkişafı, mina təhlükələri barəsində əhalinin daha geniş çevrədə və hərtərəfli məlumatlandırılması, repatriantlara, ilk növbədə uşaqlara müvafiq təlimatlar verilməsi – həm geri qayıtmazdan əvvəl, müvəqqəti yerləşmə məntəqələrində, həm də öz bölgələrinə qayıtdıqdan sonra, bərpa ərazisindəki daimi yaşayış yerlərində;
- minatəmizləyən briqadaların (o cümlədən xüsusi təlim görmüş itlərdən istifadə edən dəstələrin – kinoloji bölmələrin) formalaşdırılması, birinci mərhələdə qurulmuş mərkəzlərdə onlara əlavə təlimlər keçirilməsi və hazırlıq səviyyələrinin yüksəldilməsi, müvafiq avadanlıqla tam təchiz olunması;

- nəqliyyat kommunikasiyalarının və bərpa prosesində ilkin vəsilə rolu oynayacağı nəzərdə tutulan ərazilərin minalardan təmizlənməsi;
- prioritet ərazilərin və obyektlərin minalardan təmizlənməsi;
- digər ərazilərin minalardan kütləvi şəkildə təmizlənməsi.

Minalardan təmizləmənin hər bir mərhələsində bu fazaların tənəsübü ayır-ayrı əməliyyatların nə dərəcədə sürətlə icra ediləcəyindən asılı olaraq dəyişəcəkdir.

Bu sektorda əsas icraçı qurum Ərazilərin Minalardan Təmizlənməsi üzrə Milli Agentlik olacaqdır. Hazırda bu Agentlik, İşğaldan Azad Edilmiş Ərazilərin Bərpası və Yenidən Qurulması üzrə Komissiyanın tərkibində fəaliyyət göstərir, amma gələcəkdə KRN-in (təbii ki, əgər onun yaradılmasına qərar verilsə) strukturuna daxil olunacağı ehtimal edilir. Minalardan təmizləmə sahəsindəki bütün hazırlıq və araşdırma işlərini, tender əsasında dövlət satınalmalarını, müvafiq əməliyyat tədbirlərini bu Agentlik aparır. Onun məsuliyyət dairəsinə aid ən mühüm vəzifələr sırasına, başqa işlərlə yanaşı, hökumətdən-kənar mülki istehkamçı təşkilatların yaradılması, onlara təlimlər keçirilməsi və müvafiq avadanlıqla təchiz edilməsi də daxildir. Bu təşkilatlar prosesin digər iştirakçıları ilə əməkdaşlıq şəraitində çalışmalı və qarşılıqlı qoyulmuş vəzifələri effektiv bir tərzdə yerinə yetirmək qabiliyyətində olmalıdır. Minalardan təmizləmə sahəsində ixtisaslaşan qurumlar ən yüksək dünya standartları səviyyəsində işləməli və hətta, müvafiq xidmətlərin beynəlxalq bazarında rəqəbat aparıb udmaq bacarığında olmalıdır.

Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərinin minalardan təmizlənməsi başa çatdıqdan sonra, yaxud getdikcə daha az güc tələb etdikcə, minatəmizləyən mülki qurumların xidmətlərinə olan ölkədaxili ehtiyac da təbii olaraq azalacaqdır. Lakin bu qurumların dağılması dövlət üçün böyük israfçılıq olardı, çünki onların formalaşması (həm maddi-texniki təchizat, həm də kadrların yetişdirilməsi baxımından) kifayət qədər böyük vaxt, zəhmət və vəsait aparır.

Nəzərdə tutmaq lazımdır ki, hansısa xarici ölkədə bənzər işlərin görülməsi dünya bazarına ixracatla eyni mahiyyət kəsb edir. Qarabağın və ona bitişik regionların minalardan təmizlənməsi ərəfəsində və gedişində formalaşmış mülki qurumlar, xarici siyasətin və beynəlxalq bazarlamanın düzgün qurulacağı təqdirdə, gələcəkdə Azərbaycana böyük iqtisadi faydalar gətirə bilər. Bu

fəaliyyət sahəsinin xüsusi bir özəlliyi də ondadır ki, iqtisadi faydanın yanında, demək olar ki həmişə, müəyyən siyasi dividendlər də vardır. Ona görə də ərazilərin minalardan təmizlənməsi üzrə mülki qurumların yaradılmasına, sadəcə, işğaldan azad edilmiş ölkə bölgələrinin həyata qaytarılması bucağı altında deyil, daha geniş perspektivdə baxmaq gərəkdir.

Dekontaminasiyanın ikinci, lakin birincidən heç də az əhəmiyyət daşımayan sahəsi işğaldan azad edilmiş ərazilərdə ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunmasıdır. Bunu ərazinin ekoloji reabilitasiyası da adlandırmaq olar. Bu problem, sadəcə təhlükəsizlik təminatı yaradılmasından daha geniş əhatəlidir və ayrıca araşdırılmağa layiqdir, amma onun bəzi aspektləri həyat təminatı sistemlərinin fəaliyyəti ilə əlaqədar olduğuna görə burada repatriantların ümumi təhlükəsizliyi kontekstində təhlil edilir. Söhbət hərbi əməliyyatlardan, yaxud təbii mühitə şüurlu (məqsədyönlü) şəkildə vurulmuş zərərlərdən törəyən o ekoloji nəticələrinin aradan qaldırılmasından gedir ki, bunlar azad edilmiş ərazilərdə insanların yaşayışına və fəaliyyətinə birbaşa təhlükə yaradır. Məsələn, su mənbələri zərərli maddələrlə zəhərləndirildiyi təqdirdə, onların təmizlənməsi məhz bu qəbildəndir.

Repatriantların həyat və fəaliyyəti üçün təhlükə yaradan və (və ya) unikal təbiət sistemlərini tənəzzülə uğradaraq onların gələcək mövcudiyyətini belə, şübhə altına salan bu cür ekoloji pozuntuları aradan qaldırmaq məqsədi ilə bir sıra işlər görülməli, o cümlədən:

- repatriantların məskunlaşdırılacağı nəzərdə tutulan ərazilərdə (ilk növbədə keçmiş yaşayış məntəqələrində) ekoloji mühitin vəziyyəti öyrənilməli və təhlil olunmalı, onların sağlamlığı baxımından təhlükəli sayıla biləcək ərazilər (toksik maddələrin basdırıldığı yerlər də daxil olmaqla) müəyyənləşdirilməlidir;
- məskunlaşma əraziləri toksik maddələrdən (o cümlədən asbest-ament elementlərdən) ilk növbədə təmizlənməlidir;
- antropogen müdaxilə nəticəsində daxili müvazinətini itirmiş təbiət sistemləri və bu qəbildən olan başqa ekoloji pozuntular, habelə eroziya nəticəsində münbitliyini itirmiş torpaq sahələri müəyyənləşdirilməli və bunların bərpası üzrə tədbirlər hazırlanmalıdır;

- yaşayış məntəqələrinin və infrastruktur obyektlərinin təhlükəli geoloji, hidrogeoloji və başqa bənzər proseslərdən müdafiəsi üzrə təkliflər hazırlanmalıdır;
- işğal altındakı ərazilərdə bitki örtüyünün kütləvi şəkildə yandırılması və torpağın münbit qatının bundan zərər çəkməsi, meşələrin yolverilməz dərəcədə qırılması və təbii mühiti dağıdan antropogen mənşəli digər oxşar addımların nəticələrini tədricən aradan qaldırmaq üçün ardıcıl tədbirlər həyata keçirilməlidir.

Hələ tam dağıdılmamış azsaylı unikal hidrotexniki qurğuların (məsələn, Sərsəng su anbarının) qorunması, təmiri və bərpası məsələləri ayrıca öyrənilməli və təhlil olunmalıdır. Bu tip araşdırmalar, həmin obyektlər Azərbaycanın təbəçiliyinə qaytarıldıqdan dərhal sonra aparılmağa başlayacaqdır. Bu təkcə reabilitasiya müddətində təhlükəsizliyi təmin etmək baxımından deyil, sonralar bölgədə dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişafa nail olmaq nöqtəyi-nəzərindən də vacibdir.

Məsələn, məlumdur ki, Sərsəng su anbarının saxlanması və istifadəsində tətbiq edilən mühafizə sistemlərinin pozulması irimiqyaslı ekoloji faciələrə yol açmağa bilər. Anbarın tutumu o qədər böyük (500 mln m³-dən artıq su kütləsi), coğrafi yerləşməsi isə elədir ki, orada baş verə biləcək qəza Azərbaycanın nisbətən alçaqda yerləşən bir sıra aran rayonlarına (Tərtər, Ağdam, Goranboy, Bərdə) və bu rayonların 400 mindən artıq sakininin həyatına birbaşa təhlükə törədə bilər.

Prinsipial məsələlərdən biri də odur ki, konfliktsonrası reabilitasiya üzrə işlərin özü də ekoloji tələbləri tam və dəqiq gözləməklə aparılsın. Bu mənada inşaat sektorunda, habelə infrastruktur sistemlərinin bərpasında ekoloji cəhətdən təhlükəsiz materiallardan istifadə edilməsinə xüsusi önəm verilməlidir.

4.3. Sərhəd təhlükəsizliyi sisteminin yaradılması

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə təhlükəsizliyi təmin etməyin hərbi məsələləri bu araşdırmanın mövzusu olmasa belə, təhlilin tamlığı, bütövlüyü naminə bəzi ehtimallar irəli sürərək problemin konturlarını cızmaqda fayda var. Məsələn, ehtiva edilir ki, Azərbaycanı Ermənistanın (birinci mərhələdə – Dağlıq Qarabağ ərazisində yerləşdirilmiş erməni silahlı birləşmələrindən) ayıran bütün təmas xətti Azərbaycan hərbi qüvvələri tərəfindən etibarlı bir şəkildə

də qorunmaqdadır. Mülki idarəetməyə verilmiş ərazi demarkasiya edilmiş, şərti olaraq çəpərlənmişdir. Hərbi qüvvələrin təmas xəttindən və həmçinin onların dislokasiya yerlərindən 6 km aralıda yerləşən bütün ərazilərdə bərpa işləri aparmaq mümkündür.

Hərbi-sərhəd təhlükəsizliyi ilə də bağlı bir sıra məsələlərin həlli xüsusi tikinti-bərpa işlərinin aparılmasını tələb edir və ona görə də reabilitasiya proqramında sərf-nəzər olunub tam kənara qoyula bilməz. Dövlət təhlükəsizliyini bilavasitə təmin edən infrastruktur sistemlərini, bir qayda olaraq, bünövrədən tikmək lazım gələcəkdir. Bunların arasında birinci olaraq sərhəd təhlükəsizliyi infrastrukturunun yenidən qurulmasını qeyd etmək zəruridir. Buraya, bir tərəfdən Azərbaycanla Ermənistan arasında, digər tərəfdənsə Azərbaycanla İran arasındakı dövlət sərhədləri boyu sərhəd zastavalarının və nəzarət məntəqələrinin, habelə müasir avadanlıqlarla tam təchiz olunmuş sərhəd-keçid məntəqələrinin tikilməsi daxildir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, münaqişənin mərhələlərlə tənzimlənməsi haqqında siyasi razılaşmalar qüvvəyə mindikdən sonra regionda tamamilə yeni, indiyədək heç zaman mövcud olmamış bir siyasi vəziyyət yaranacaqdır. Bu vəziyyət tələb edəcəkdir ki, nəzarət-buraxılış məntəqələri təkcə Azərbaycan və Ermənistan arasındakı dövlət sərhədi boyu deyil, Dağlıq Qarabağ ilə işğaldan azad edilmiş rayonlar (proqram ərazisi) arasındakı müvəqqəti inzibati sərhəd üzərində də qurulsun.¹ Bu ehtiyac Dağlıq Qarabağ ətrafında yeni təhlükəsizlik sistemi yaratmaq zərurətindən irəli gəlir.

Hazırda Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsi işin əslində Ermənistanla birləşdirilmiş durumdadır və Ermənistanla Dağlıq Qarabağ arasında, sözün əsl mənasında, heç bir sərhəd yoxdur. Ona görə də Dağlıq Qarabağ ilə işğaldan azad edilmiş rayonlar arasındakı müvəqqəti inzibati sərhəd üzərində qurulacaq nəzarət-buraxılış məntəqələri iki vəzifə yerinə yetirəcəkdir. Bunlar, bir tərəfdən, adi sərhəd məntəqələri rolunu oynayacaq (Dağlıq Qarabağda olan və Azərbaycanın qalan ərazisinə keçmək istəyən Ermənistan vətəndaşları və Dağlıq Qarabağ ərazisindən keçərək Ermənistanla getmək istəyən Azərbaycan vətəndaşları üçün), digər tərəfdənsə, Dağlıq Qarabağda yaşayan və Azərbaycanın qalan ərazisinə keçmək istəyən Azərbaycan vətəndaşları və Dağlıq Qarabağda yaşamayan və ora getmək istəyən Azərbaycan vətəndaşları üçün inzibati funksiya yerinə yetirəcəkdir.

¹ Dağlıq Qarabağın həqiqi və daimi inzibati sərhədləri barəsində yalnız ona Azərbaycan tərkibində muxtariyyət verildikdən sonra danışmaq mümkün olacaqdır.

Xarici İşlər və Milli Təhlükəsizlik nazirlikləri, Daxili İşlər Nazirliyinin də iştirakı ilə, Dağlıq Qarabağ muxtariyyəti sakinlərinin və Ermənistan vətəndaşlarının Azərbaycan-Ermənistan dövlət sərhədini keçməsinin prosedurlarını müəyyənləşdirən xüsusi qaydalar işləyib hazırlayacaqlar. Bu prosedurlar, güman ki, Azərbaycan vətəndaşlarının ölkənin dövlət sərhədlərini keçməsinə tətbiq edilən adi (ənənəvi) prosedurlara nisbətən bir qədər daha sadələşdirilmiş olacaqdır. Nəticədə Azərbaycan və Ermənistan arasında dövlət sərhədi əlavə səffaflıq alacaqdır. Ona görə də Ermənistan vətəndaşlarının Azərbaycanın qalan ərazisinə keçməsinin (yəni Dağlıq Qarabağ muxtariyyətinin müvəqqəti daxili inzibati sərhədini keçməsinin) hansı şərtlər əsasında baş tuta biləcəyi məsələsinə də həll etmək lazım gələcəkdir. Bu məsələnin həlli onun “güzgü əksi” olan başqa bir məsələnin – Azərbaycan vətəndaşlarının Naxçıvan Muxtar Respublikasından Azərbaycanın qalan ərazisinə tranzit qaydasında Ermənistan ərazisindən keçidinin liberallaşdırılması (sadələşdirilməsi) məsələsinin həlli ilə uzlaşdırılacaqdır.

Lakin bütün bu prosedurlar, habelə onların həyata keçirilməsi üçün qurulmuş infrastruktur obyektlərinin bir çoxu, yalnız məhdud bir dövrdə işləyəcək, müvəqqəti xarakter daşıyacaqdır. Bunlara olan real ehtiyac, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü tam həcmdə təmin edildikdən və Azərbaycan ilə Ermənistan arasındakı dövlətlərarası münasibətlər normal məcraya yönəldikdən sonra tədricən aradan qalxacaq, Dağlıq Qarabağ ərazisinə keçmək istəyən Azərbaycan vətəndaşlarına tətbiq edilən daxili nəzarət sistemi isə tamamilə ləğv olunacaqdır.

Yeni inşaat baxımından, sərhəd təhlükəsizliyi sisteminin qurulması, sərhəd qoşunlarının tabeçiliyi altında fəaliyyət göstərən nəzarət-buraxılış məntəqələrinin tikintisi ilə qurtarmır, başqa infrastruktur obyektlərinin, məsələn, gömrük məntəqələrinin də tikilməsinə ehtiyac vardır. Gömrük məntəqələrinin də, nəzarət-buraxılış məntəqələrinin də layihələndirilməsi zamanı nəzərə almaq vacibdir ki, bunların Azərbaycan və Ermənistan arasındakı dövlət sərhədi üzərində tikilənləri uzun istismar müddətinə hesablanmalıdır, Dağlıq Qarabağla digər azad edilmiş rayonlar (yəni Azərbaycanın qalan ərazisi) arasındakı inzibati sərhəd üzərində tikilənləri isə müvəqqəti xarakter daşıyacaqdır.

4.4. Daxili təhlükəsizliyin təmin olunması

Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin mərhələlər üzrə həlli haqqında danışıqdan əhalinin (həm azərbaycanlı, həm də erməni əhalinin) təhlükəsizliyinin təmin

olunması problemini adətən üçüncü yerə qoyurlar, birinci iki yerdə isə Ermənistan silahlı qüvvələrinin işğal edilmiş ərazilərdən çıxarılması və məcburi köçkünlərin öz daimi yaşayış yerlərinə qaytarılması dayanır. Lakin bu ardıcılıq formal xronoloji ardıcılıq kimi qəbul edilə bilməz, çünki təhlükəsizliyin təmin olunması üzrə tədbirlər hələ qaçqınların qayıtmağından əvvəl, ya da, heç olmasa, bu prosesə (repatriasiyaya) paralel şəkildə həyata keçirilməlidir. Təhlükəsizliyin təmin edilməsi, münaqişənin tənzimlənməsi prosesinin ayrılmaz tərkib hissəsi olmaqla bərabər, həm də infrastrukturun bərpasına başlamaq üçün ilkin nöqtədir.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə birinci mərhələdə hərbi birləşmələr tərəfindən təmin olunan daxili təhlükəsizlik tədricən mülki hakimiyyət orqanlarının – Milli Təhlükəsizlik və Daxili İşlər nazirliklərinin rayon şöbələrinin, rayon prokurorluqlarının və məhkəmələrinin məsuliyyət dairəsinə veriləcəkdir. Daxili təhlükəsizlik sistemi yaradılmasının konseptual əsasları hazırlıq mərhələsində bu dövlət qurumlarının özləri tərəfindən işlənib hazırlanacaqdır.

Təhlükəsizlik orqanlarının infrastruktur təminatı məsələləri VI bölmədə (6.1. *Mülki idarəetmə orqanlarının iş infrastrukturunun bərpası*) araşdırılır.

4.5. Konfliktsonrası reabilitasiyanın normativ-hüquqi təminatı

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə təhlükəsizliyin təmin olunması ilə, habelə bu ərazilərin bərpası və məcburi köçkünlərin geri qayıtması ilə bağlı bəzi məsələlər mövcud qanunvericilikdə müəyyən dəyişikliklər aparılmasını tələb edir. Bu sırada əhalinin demoqrafik və sosial-iqtisadi fəallığını stimullaşdırmaq, müəssisələrə (həm bilavasitə reabilitasiya prosesində iştirak edən, həm də azad edilmiş rayonlarda reabilitasiya dövründə və yaxın gələcəkdə adi iqtisadi fəaliyyət göstərən şirkətlərə) maksimal dərəcədə əlverişli rejim yaratmaq üzrə tədbirləri qanunvericiliklə təsbit etmək təklif olunur. Bu qəbildən olan stimullaşdırıcı tədbirlər zaman məhdudiyəti çərçivəsində tətbiq olunmalıdır. Azad edilmiş ərazilərin ölkənin ümumi sosial-iqtisadi sisteminə reintegrasiyası başa çatdırıldıqdan sonra həmin tədbirlərə olan ehtiyac da aradan qalxacaqdır.

Əhalinin qanuni haqlarının bərqərar olunmasında həlledici məsələlərdən biri də daşınmaz əmlak üzərində xüsusi mülkiyyət hüququna təminat verilməsidir. Bu, işğaldan azad edilmiş rayonların konfliktsonrası reabilitasiyasına və ələlxüsus repatriasiyaya aid, demək olar ki, bütün digər məsələlərin həlli üçün

bünövrə səciyyəsi daşıyır. Torpaq sahələri, yaşayış yerləri, istehsal müəssisələri və özəlləşdirilməsi lazım olan başqa ictimai-iqtisadi fəaliyyət obyektləri, bütün bu obyektlərdən istifadə şərtləri və onlara sərəncamvermə məsələləri bu problemin tərkib hissələri sayıla bilər.

İnzibati idarəetməni post-konflikt ərazilərdə yaranmış vəziyyətin özəlliklərinə və konfliktsonrası reabilitasiyanın tələblərinə hüquqi cəhətdən uyğunlaşdırmaq, məcburi köçkünlərin geri qayıtma qaydalarını və repatriasiyanın reqlamentini müəyyənləşdirmək, işğaldan azad edilmiş yaşayış məntəqələrində əhalinin qeydiyyatını təşkil etmək, xarici vətəndaşların bu bölgədə qalmaq, orada iqtisadi fəaliyyət aparmaq və daşınmaz əmlaka sahiblik etmək qaydalarını normativ-hüquqi aktlarla təsbit etmək də olduqca mühüm məsələlərdir.

Bu qəbil hüquqi problemləri (heç olmazsa, onların çoxunu) həll etməkdən ötrü “İşğaldan azad olunmuş ərazilər haqqında” ayrıca qanun hazırlamaq və qəbul etmək məqsədəuyğun olardı. Bu Qanunda bərpa edilən rayonlara xüsusi status verilməli, konfliktsonrası reabilitasiya prosesində dövlət orqanlarının, qeyri-hökumət təşkilatlarının və repatriantların özlərinin məsuliyyət çərçivəsi sərhədlənməli və dəqiq müəyyənləşdirilməli, əhalinin ən kövrək qrupu sayılan repatriantların maraqları ilə öz daimi yaşayış yerlərini tərk etməmiş və daşınmaz əmlak üzərində qanuni hüquqlara malik olan vətəndaşların maraqları uzlaşdırılmalı, balanslaşdırılmalıdır. Bundan əlavə, Qanun, azad edilmiş rayonlarda fəaliyyət göstərən şirkətlərə dövlət tərəfindən verilən güzəşt və üstünlükləri də ümumi şəkildə əks etdirə bilərdi, hərçənd ki, həmin stimullaşdırıcı tədbirlər öz konkret ifadəsini başqa qanunvericilik aktlarında, o cümlədən Vergi və Gömrük kodekslərində tapmalıdır.

Bizim mülahizəmizə görə, “İşğaldan azad edilmiş ərazilər haqqında” Qanunun hazırlanmasını və qəbulunu münaqişənin siyasi tənzimlənməsindən sonrakı dövrə saxlamaq məqsədəmüvafiq deyil. Bu işləri hazırlıq mərhələsinin vəzifələrinə aid etmək lazımdır. Qanun layihəsinin hazırlanmasına, hökumətin və parlamentin mütəxəssisləri ilə yanaşı, qaçqın və məcburi köçkünlərin müxtəlif növ problemləri ilə məşğul olan qeyri-hökumət təşkilatlarının nümayəndələrini də, məcburi köçkünlərin öz təmsilçilərini də, müstəqil ekspertləri də cəlb etmək faydalı olardı.

5. HƏYAT TƏMİNATI SİSTEMLƏRİNİN BƏRPASI

5.1. Repatriasiya

5.1.1. Repatriasiyanın təşkili

Qaçqın və məcburi köçkünlərin işğaldan azad edilmiş rayonlara qayıtması və orada yenidən məskunlaşması, təbii ki, konfliktsonrası reabilitasiyanın ən mühüm tərkib hissələrindən biridir və hətta onun onurğa sütunu adlandırıla bilər. Hər şey bir yana, konfliktsonrası reabilitasiya, bölgəni sadəcə bir ərazi kimi “səliqə-sahmana salmaq” demək deyil, o bölgənin köklü əhalisinə normal həyat şəraiti yaratmaqdır və insanların qayıtmayacağı təqdirdə, heç onun mənası da yoxdur. Digər tərəfdən, repatriasiya azad edilmiş ərazilərin sosial-iqtisadi dirçəlişində bir növ istinad nöqtəsidir, çünki əgər bölgənin öz əhalisi onun normal həyata qaytarılmasında bilavasitə iştirak etmirsə, tamhəcmli, vüsətli və mükəmməl reabilitasiya, aydın məsələdir ki, qeyri-mümkündür. Nəhayət, üçüncü bir tərəfdən, repatriasiyanın nə dərəcədə uğurla getməsi, həm də, konfliktsonrası reabilitasiya işlərinin gedişinə və nəticələrinə insanların verdiyi qiymət kimi də qəbul edilə bilər və deməli, azad edilmiş rayonların sosial-iqtisadi baxımdan canlandırılması üçün görülən tədbirlərin, dolaylı olsa belə, səmərəlilik göstəricisidir.

Repatriasiyanın başlıca xüsusiyyəti, onu həm asanlaşdıran, həm də bəzən çətinləşdirən əsas əlaməti onun könüllülüüyü olacaqdır. Bu prosesdə sərt inzibati üsullara əl atmaq nəinki arzuolunmazdır, prinsip etibarilə heç mümkün də deyil.

Məlumdur ki, bir çox qaçqın və məcburi köçkün ailələri öz yeni yaşayış yerlərində kifayət qədər rahatdırlar. Onların arasında çoxlu sayda uğurlu iş adamları və dövlət qulluqçuları vardır. Məsələ heç onda da deyil ki, bir çox

qaçqın və məcburi köçkün ailələrinin gəliri onların azad edilmiş rayonlarda potensial olaraq qazana biləcəyindən əhəmiyyətli dərəcədə artıqdır. Daha vacibi budur ki, yeni yerlərdə onların həyat tərzini artıq yetərincə oturuşmuşdur, onların normal ev-əşikləri və stabil işləri var, uşaqları səliqə-sahmanlı məktəblərdə oxuyur, ya da normal məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrinə gedir. Onlar şəhər həyatına, onun mədəni mühitinə artıq birdəfəlik uyğunlaşmış və alışmışlar. Repatriasiyanın tam könüllü olacağını göz önünə gətirdikdə, bütün bunların əhalinin geri qayıtması prosesini xeyli dərəcədə mürəkkəbləşdirəcəyini öncədən söyləmək çətin deyil. Bizim ilkin qiymətləndirmələrimizə görə, repatriasiya bu amillər üzündən mürəkkəbləşəcək qaçqın və məcburi köçkünlərin xüsusi çəkisi təxminən 15-20% arasında olacaqdır.

Bununla bərabər onu da nəzərə almaq lazımdır ki, hətta ən rahat yerləşmiş qaçqın və məcburi köçkünlərin də bir qismi (xüsusilə sahibkarlar və onların müəssisələrində çalışan işçilər) doğma yurd-yuvalarına qayıtmağa üstünlük verəcəkdir. Müxtəlif vaxtlarda qaçqın və məcburi köçkünlər arasında aparılmış sosioloji sorğular və araşdırmalar aydın şəkildə göstərir ki, onların mütləq əksəriyyəti (təqribən 85-90%-i) öz daimi yaşayış yerlərinə qayıtmaq əzmindədir və məhz buna görə də işğal altındakı torpaqların azad ediləcəyi günü səbirsizliklə gözləməkdədir. Deyilənləri əsas götürməklə söyləmək olar ki, potensial repatriantların sayı, böyük bir ehtimalla, 450-520 min nəfər arasında olacaqdır.

Potensial repatriant sayının belə yüksək amplitud içində tərəddüd etməsi həm hesablaşma bazası kimi qəbul edilən statistika hesabatlarının qeyri-müəmməlliyi ilə (məcburi köçkünlərin sayındakı təbii artım dinamikasının yetərincə dəqiq əks etdirilməməsi ilə), həm də sosioloji araşdırmalarda, ələlxüsus sorğu yolu ilə toplanmış məlumatların ümumiləşdirilməsində, bir qayda olaraq, istifadə edilən birbaşa ekstrapolyasiya metodlarının ortaya gətirdiyi yanlışlıqlarla bağlıdır. Bütün hallarda, konfliktsonrası reabilitasiya proqramı repatriasiyanın ən nikbin proqnozları üstündə qurulmalıdır və bu tədqiqatda da məhz həmin yanaşma əsas götürülmüş, bərpa və yenidənqurma işlərinin region üzrə ümumi dəyər parametrləri potensial repatriant sayının yuxarı həddi (520 min nəfər) üzərində qiymətləndirilmişdir.

Repatriasiyanın kifayət qədər yüksək "təbii" potensiala malik olmasına baxmayaraq, məcburi köçkünlərin kütləvi yerdəyişməsinə (miqrasiyasını) asanlaşdırmaqdan ötrü bütöv bir stimullar toplusu hazırlamaq və tətbiq etmək lazım gələcəkdir. Nəzərə alınması prinsipial əhəmiyyətə malik olan məsələ budur ki, həmin stimulların əksəriyyəti ikili mənə daşımalıdır və daşıyacaqdır:

onlar təkcə repatriasiyanı sadələşdirmək üçün yox, həm də azad edilmiş bölgələrin sonrakı sosial-iqtisadi dirçəlişi üçün zəruridir (daha dəqiqi – bu məqsədə də “işləyəcəkdir”).

Bir çox stimullar, xüsusilə də təsərrüfat fəaliyyəti ilə bu və ya digər formada bağlı olanlar, repatriasiya prosesinə yalnız dolay yolla təsir göstərəcəkdir, çünki onların əsas təyinatı, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə əhalini (xüsusilə sahibkarları) işgüzar fəallığa həvəsləndirməkdir. Torpağın özəlləşdirilməsi, azad edilmiş rayonlarda fəaliyyət göstərən müəssisələrə cüzbəcür güzəşt və üstünlüklərin verilməsi və bunlara bənzər bəzi başqa həvəsləndirici tədbirlər bu qəbil stimullar sırasına daxildir. Müvəqqəti məskunlaşma yerlərində məcburi köçkünlərin öz statuslarından istifadə etməklə güzəştli şərtlərlə əldə etdikləri bütün mülkiyyət hüquqları, təbii ki, tam həcmdə qorunub saxlanacaqdır və bunun özü də müəyyən mənada stimula sayıla bilər.

Repatriasiyanı dolay yolla sadələşdirən tədbirlərlə yanaşı, bilavasitə onu asanlaşdırmaq məqsədi güdən bir neçə birbaşa stimulun tətbiqinə də ehtiyac vardır. Bunlara məcburi köçkünlərin öz daimi yaşayış yerlərinə qayıtması üçün nəqliyyat vasitələrinin onlara havayı verilməsini, repatriantlara birbaşa maliyyə yardımı göstərilməsini və bəzi başqalarını aid etmək olar. Bir qədər sonra bu qəbil tədbirlər ayrıca (həm də ayrı-ayrılıqda) araşdırılacaqdır.

Belə güman etmək olar ki, repatriasiya prosesi bir neçə ardıcıl mərhələ üzrə həyata keçiriləcəkdir.

A. Hazırlıq mərhələsi. Hələ repatriasiya başlamazdan əvvəl prosesin müfəssəl reqlamenti işlənilib hazırlanacaqdır. Bu sənəddə ölkənin müxtəlif bölgələrində məskunlaşmış yüz minlərcə insanın işğaldan azad edilmiş rayonlara köçürülməsinin maddi-texniki, normativ-hüquqi, maliyyə və təşkilati məsələləri əks etdiriləcəkdir.

Repatriasiya planının hazırlanmasında ilkin çıxış nöqtəsi – geri qayıdan məcburi köçkünlərin rəsmi sənədlər əsasında tərtib edilmiş siyahısının işlənməsidir. Burada onların geri qayıtmasının təxmini müddətləri (tarixləri), yaxud ən azı, repatriasiyanın hansı mərhələsində qayıdacaqları da əksini tapmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, məcburi köçkünlərin şəxsi qeydiyyatı hazırda ikili qaydada – həm işğal altındakı rayonların yerli icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən, həm də Qaçqınların və

Məcburi Köçkünlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsi tərəfindən aparılır. Bərpası nəzərdə tutulan rayonların gələcək sakinlərinin sayı hazırlıq mərhələsində bir daha dəqiqləşdiriləcəkdir. Buna paralel olaraq, onların hazırda məskunlaşdığı müvəqqəti yaşayış yerləri – həm Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsinin informasiyası, həm də məcburi köçkünlərin müvəqqəti məskunlaşdığı rayonların mülki hakimiyyət orqanlarının (onlar öz ərazilərində məcburi köçkünlərin müstəqil uçotunu aparır) məlumatları əsasında – dəqiqləşdiriləcəkdir.

Potensial repatriant siyahılarının dəqiqləşdirilməsi üzrə işlərin məsuliyyəti, bərpası nəzərdə tutulan rayonların və məcburi köçkünlərin müvəqqəti məskunlaşdığı rayonların yerli icra hakimiyyəti orqanları üzərinə qoyulacaqdır, əlaqələndirmə (koordinasiya) vəzifəsi isə Konfliktsonrası Reabilitasiya Nazirliyinə veriləcəkdir. Son nəticə etibarilə, müvafiq məlumat bazasının yaradılmasına və müntəzəm olaraq yeniləşdirilməsinə görə məsuliyyət Nazirliyin üzərinə düşəcəkdir.

Lakin bütün bu işlər nə qədər mükəmməl aparılsa da, potensial repatriantların siyahısı, yuxarıda göstərilmiş obyektiv səbəblər üzündən, məcburi köçkünlərin şəxsi tərkibi ilə tam üst-üstə düşməyəcəkdir. Həm də buna görədir ki, lap köç ərafəsində repatriant siyahıları son dəfə dəqiqləşdirilərək yenidən tərtib edilməlidir. Bundan ötrü məcburi köçkünlər və qaçqınlar arasında əlavə sosioloji araşdırma aparılacaqdır. Araşdırmanın məqsədi, potensial repatriantların müəyyənləşdirilməsi və müxtəlif kateqoriyalar üzrə qruplaşdırılması kimi ifadə edilə bilər. Bu siyahılar geriçayıtma reqlamentinin ümumi informasiya təməli rolunu oynayacaqdır.

Reqlament, geriçayıtma ardıcılığını iki kəsimdə – təyinat yaşayış məntəqələri üzrə və repatriantların müxtəlif kateqoriyaları üzrə – əks etdirəcəkdir. Reqlamentə, həmçinin, repatriasiyanın hər bir sahəsinin təşkilinə və müvafiq texniki məsələlərin həllinə görə, habelə repatriantlara ilkin yardım tədbirlərinin həyata keçirilməsinə görə bilavasitə məsuliyyət daşıyan konkret dövlət orqanlarının adları da daxil ediləcəkdir. İlkin

yardım tədbirləri arasında əsas diqqət, bölgəyə birincilər sırasında qayıdan repatriantların su, ərzaq və digər ilkin tələbat malları ilə təminatı məsələlərinə yönəldiləcəkdir.

B. Bərpaçı briqadaların bölgəyə gətirilərək yerləşdirilməsi. Bu briqadalar işğaldan azad edilmiş rayonlara kütləvi repatriasiyadan əvvəl gələcəklər. Onların komplektləşdirilməsi və reabilitasiya rayonlarına gəlişi, praktik işlərə keçidə yol açan ayrıca bir mərhələ olsa belə, onların tərkibini (yəni konkret məhz hansı briqadaların formalaşdırılacağını) müəyyənləşdirmək daha əvvəlki (hazırlıq) mərhələsinin vəzifələrindəndir.

Bərpa briqadalarının işçiləri seçilərkən, əsas etibarilə, əmək qabiliyyətli məcburi köçkünlərə və qaçqınlara üstünlük veriləcəkdir. Briqadalar öz ilkin missiyasını yerinə yetirdikdən sonra həmin işçilərin əksəriyyəti bölgədə, öz daimi yaşayış yerlərində qalacaqlar.

Əmək şəraitinin ekstremal dərəcədə mürəkkəb olması nəzərə alınaraq, bərpa briqadaları işçilərinin əmək haqqı yüksək tariflərlə hesablanıb ödənəcəkdir. Bundan ötrü müvafiq mühəndis-texniki personalın və fəhlələrin ölkə üzrə orta sayıla biləcək əmək haqqı, ehtimalən 1,6-2,0 arasında dəyişən müəyyən əmsallara vurulacaqdır.

Bərpa briqadalarında ən müxtəlif peşələrə və fərqli (həm yüksək, həm aşağı) ixtisas dərəcələrinə malik olan işçilərə ehtiyac olacaqdır, çünki bu briqadalar, dar profilli işlərlə yanaşı (inşaat, energetika, su təchizatı, hər növ kommunikasiyalar və sair), ictimai işlər adı ilə tanınan fəaliyyətlə də (ərazinin təmizlənməsi, istifadəyə yararlı materialların toplanması, yaşllaşdırma və sair) məşğul olacaqlar.

Bərpa briqadaları üçün az-çox yararlı yaşayış şəraiti yaratmaq məqsədi ilə bu briqadaların özündən də əvvəl onların təminat qrupları formalaşdırılaraq, reabilitasiya ərazisinə göndəriləcəkdir. Bu qrupların əsas vəzifəsi bərpa briqadalarının üzvləri üçün konteyner tipli yaşayış modullarını quraşdırmaq olacaqdır. Belə müvəqqəti yaşayış yerlərinin konkret olaraq hansı nöqtələrdə quraşdırılacağı reabilitasiya işlərinin prioritetliyi əsasında müəyyən olunacaqdır.

C. *Repatriant qruplarının komplektləşdirilməsi.* Hazırlıq mərhələsində tərtib edilmiş siyahılar əsasında repatriantlar, köç vaxtından asılı olaraq qruplaşdırılacaqdır (dəstələrə bölünəcəkdir). Köç vaxtının özünə gəlincə, bu, təkcə repatriantların istəyindən deyil, həm də bərpa zonasındakı yaşayış məntəqələrinin həyat üçün yararlı hala nə zaman gətirilə biləcəyindən asılıdır. Repatriantlar öz qayıtmaq istəklərini rəsmi qaydada təsdiqləmək üçün müvəqqəti məskunlaşdıqları rayonların yerli icra hakimiyyəti orqanlarına yazılı ərizə ilə müraciət edəcəklər. Ərizədə repatriant ailəsinin hansı tərkibdə köç edəcəyi və üstünlük verdiyi vaxt (tarix) də qeyd olunacaqdır. Repatriasiya ardıcılığını əks etdirən siyahılar, qrupları komplektləşdirmək və köç reqlamentini tərtib etmək məqsədi ilə KRN-ə təqdim olunacaqdır.

İlk repatriant qruplarının hərəsinə daxil edilən insanların sayı üç yüz - beş yüz nəfər ola bilər. Bu qruplar, bir qayda olaraq, kiçik kəndlərin əhalisini təşkil edən, yaxud daha böyük yaşayış məntəqələrində az-çox kompakt halda yaşayan ailələrdən ibarət olmalıdır. İlk qruplar o yaşayış məntəqələrinə köç edəcəklər ki, orada həyat və fəaliyyət üçün zəruri sayılan şərait, minimal səviyyədə olsa da, ən qısa müddət içində yaradıla bilər. Zəruri şərait dedikdə, birinci növbədə yaşayış fondunun (evlərin) nisbətən qısa bir zamanda yararlı hala gətirilməsi, habelə su, ərzaq və digər ilk tələbat malları ilə – hamılıqla qəbul edilmiş normalar əsasında – təminatın mümkünlüyü nəzərdə tutulur.

Hökumət bu barədə xüsusi sərəncamlar verdikdən sonra repatriantlara ilkin maliyyə yardımı veriləcəkdir. Bununla yanaşı, öz daimi yaşayış yerlərinə qayıdan repatriantların və birinci köç zamanı onların özləri ilə gətirdükləri yükün nəqliyyat vasitələri ilə təmin olunması və daşınması ilə bağlı məsələlər həll olunacaqdır. Yüklərin daşınmasını və bütövlükdə köç prosesini dəqiq tənzimləmək məqsədi ilə hər bir repatriant ailəsinin yükünün dövlət vəsaiti hesabına daşınması (yəni daşınması repatriantların özünə havayı başa gələn) maksimal həddi də (çəki və həcmə) müəyyən olunacaqdır.

Repatriant qrupları komplektləşdirildikcə köç edənlər arasında izahat işlərinin aparılmasına başlanacaqdır. Bu vəzifəni KRN tərkibində yaradılacaq Repatriasiya departamentinin üzərinə qoymaq daha məqsədəuyğundur. İzahat işləri çərçivəsində, köç prosesinin qaydaları və qrafiki barəsində, bərpa edilən ərazilərdə təhlükəsizlik qaydaları haqqında repatriantlara müfəssəl məlumat veriləcəkdir. Bundan başqa, repatriantlara dövlət yardımının nəzərdə tutulan formaları, o cümlədən onlara verilən ünvanlı güzəştlər də elan olunacaqdır. Olduqca vacibdir ki, potensial repatriantların ehtiyac duya biləcəyi bütün məlumatlar, xüsusilə də işğaldan azad edilmiş ərazilərdə aparılması planlaşdırılan bərpa işləri ilə bağlı istənilən informasiya onlar üçün açıq və əlçatar olsun.

Ç. *Normativ-hüquqi aktların hazırlanması və repatriantların sənədlərinin rəsmiləşdirilməsi.* Repatriasiya prosesinin nizamlı bir şəkildə aparılması məqsədi ilə hökumət bir neçə normativ-hüquqi akt hazırlayıb təsdiqləyərək, qəbul edilən qərarların icra mexanizmlərini və qaydalarını, qərarların gerçəkləşdirilməsi üçün görəvləndirilən dövlət orqanlarını, onların səlahiyyət və məsuliyyət həddini təsbit edəcəkdir. Bu hüquqi sənədlər repatriasiya prosedurlarının operativliyinə, çevikliyinə və effektivliyinə tuşlanmalıdır.

Həmin hüquqi aktların birində repatriantlar üçün tərtib edilən sənədlərlə bağlı tələblər əksini tapacaqdır. İdeya ondan ibarətdir ki, hər bir repatriant ailəsinə onun statusunun dəyişməsinə (başqa sözlə, onun məcburi köçkün statusundan çıxmasını) təsbit edən rəsmi sənəd təqdim olunsun. Bu sənəddə ailənin tərkibi, onun köç edən üzvləri haqqında və ayrıca məktəbyaşlı və məktəbəqədər yaşda uşaqlar, habelə əmək qabiliyyəti olmayan ailə üzvləri barəsində məlumatlar əksini tapmalıdır. Bu sənəd, həm son təyinat məntəqəsi kimi göstərilən yaşayış yerinə gələrkən qeydiyyatda düşmək üçün, həm də repatriantların hökumətin onlara verdiyi yardımları ala bilməsindən ötrü əsas olacaqdır. Müvəqqəti məskunlaşma yerlərini tərk etmiş və daimi yaşayış yerlərinə yetişmiş repatriantların dəqiq uçotu, konfliktsonrası reabilitasiyanı uğurla həyata keçirməyin ən mühüm şərtlərindən biri kimi çıxış edir.

D. Köç prosesinin özü ilkin bərpa işləri başa çatdıqca və bunun nəticəsində yaşayış üçün minimal zəruri şərait yarandıqca həyata keçiriləcəkdir. Ayrıca qeyd olunmalıdır ki, ev-mənzil fondunun yaşayış üçün yararlılığı (ən aşağısı – təhlükəsizliyi) müvafiq dövlət orqanlarının yerli qurumları tərəfindən verilən xüsusi aktlarla təsdiq edilməlidir.

5.1.2. Repatriasiya xərcləri

Konfliktsonrası reabilitasiyanın bir çox başqa komponentləri kimi, repatriasiya üçün zəruri olan xərcləri də qabaqcadan tam dəqiqliklə müəyyənləşdirmək qeyri-mümkündür, çünki bu işlərə dövlət vəsaiti ilə yanaşı, heç şübhəsiz ki, repatriantların özləri və belə demək mümkünsə, sponsorları tərəfindən də (donor qismində çıxış edən yerli təşkilatlarla bərabər, həm də onların qohumları, dostları, iş həmkarları, işəgötürənləri və s.) xeyli vəsait xərclənəcəkdir. Ona görə də bu tədqiqatın və ona bənzər araşdırmaların vəzifəsi – repatriasiya prosesinin təşkilinə və həyata keçirilməsinə yalnız dövlət tərəfindən mərkəzləşdirilmiş qaydada xərclənməli olan vəsaitin təqribi həcmi müəyyənləşdirməkdir. Mərkəzləşdirilmiş xərclərin mənbəyi qismində həm dövlətin özünə məxsus olan və hökumətin öz qərarı əsasında sərəncam verdiyi vəsait, həm də beynəlxalq donor təşkilatlarından cəlb edilmiş maliyyə resursları, yaxud beynəlxalq maliyyə institutlarının kreditləri çıxış edə bilər.

Repatriasiya prosesinə birbaşa dövlət yardımının burada təklif edilən sxemi əsas götürüləcəyi təqdirdə məsrəflər aşağıdakı komponentlərdən ibarət olacaqdır:

- a) ev təsərrüfatı qurmaq məqsədi ilə ilk tələbat məhsullarının (məişət mallarının) alınması üçün ödənilən müavinət (əmlak kompensasiyası);
- b) nəqliyyat xərcləri;
- c) həyatı təsərrüfatın təşkili məqsədi ilə ödənilən müavinət;
- ç) sosial müavinət.

Repatriasiyanın dəstəklənməsinə yönəldilməli olan birbaşa dövlət xərclərinin hər bir maddəsi aşağıda ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirilir.

A. Köç ərəfəsində və ya köç etdikdən dərhal sonra repatriantlar, ev əşyalarının qıtlığı ilə, “boşluqları doldurmaq” zərurəti ilə

üzləşəcəklər. Vaxtı ilə qaçqınlar və məcburi köçkünlər öz ev-eşiklərini tərk edərkən onların mütləq əksəriyyəti əmlakını özü ilə çıxara bilməmişdi. Çıxarılmış əmlak, işğal altındakı ərazilərdə qalan və indi tamamilə dağıdılmış və ya oğurlanmış, hər halda daha heç nəyə yaramayan əmlakla müqayisədə yox dərəcəsində az idi. Üstəlik, işğal illərində qaçqın və məcburi köçkünlərin böyük bir hissəsi ekstremal şəraitdə yaşadığına və ölkə üzrə orta gəlirdən əhəmiyyətli dərəcədə daha az qazandığına görə, zəruri məişət əşyalarını müvəqqəti məskunlaşma yerlərində yenidən ala bilməmişdir.

Ona görə də məişətdə işlətmək üçün ilk tələbat mallarının alınması məqsədi ilə ödənilən müavinət eyni zamanda həm də itirilmiş əmlak müqabilində ödənen özünəməxsus kompensasiya xarakteri daşıyır. İnsanlar öz ev-eşiklərini tərk edən vaxtlar (yaxud bundan sonrakı illər ərzində) dövlətin onlara belə bir əmlak kompensasiyası ödəmək imkanı yox idi. İndi isə Azərbaycanın iqtisadi inkişaf səviyyəsi dövlətə imkan verir ki, repatriantların zəruri əmlakla təminatı üzrə xərc yükünü, qismən də olsa, öz üzərinə götürsün.

İlkin araşdırmalar belə söyləməyə əsas verir ki, bu tələbat, adambaşına 800 manat hesabı ilə 5 nəfərdən ibarət orta statistik ailəyə 4 000 manat (müvafiq olaraq 1 000 və 5 000 ABŞ dolları) səviyyəsində qiymətləndirilə bilər.¹

- B. Köç prosesi KRN-in repatriasiya departamenti tərəfindən təşkil ediləcək və tənzimlənəcəkdir. Departamentin hansısa bir nəqliyyat şirkəti ilə tender əsasında bağladığı müqaviləyə müvafiq olaraq, repatriantlara əvvəlcədən təyin olunmuş gündə nəqliyyat vasitələri – həm insanların, həm də yüklərin daşınması üçün – ayrılacaqdır. Repatriasiya departamenti tərəfindən təyin edilən köç tarixi barəsində repatriantlara qabaqcadan (10 gündən az olmamaq şərti ilə) məlumat veriləcəkdir. Müvəqqəti məskunlaşma məntəqəsindən çıxış və son təyinat məntəqəsinə gəliş, statusun dəyişməsi haqqında sənəddə aparılan qeydiyyatla təsdiq olunacaqdır.

¹ Tamamilə təbiidir ki, istər bu, istərsə də sonra ərz ediləcək digər hesablaşma nəticələri repatriasiya rəqlamentinin tərtib olunması gedişində dəfə-dəfə dəqiqləşdirilməlidir.

Belə bir mexanizmdən istifadə etmək də mümkündür ki, müvəqqəti məskunlaşma məntəqəsini tərk edərkən hər bir repatrianta xüsusi bir “çıxış talonu” verilsin (üzərində müvafiq qeydiyyat aparıb kötüyünü saxlamaqla) və təyinat məntəqəsində qeydiyyat bu talonun təqdim olunması əsasında aparılsın. *Repatriasiyanı dəstəkləmək məqsədi ilə köç edənlərə verilən bütün digər yardım və müavinətlər (yəni nəqliyyat müavinətindən başqa hamısı) daimi yaşayış yerində qeydiyyat haqqında sənədin təqdim olunması əsasında ödənilir.*

Azərbaycanın şəhərlərarası sərnişin daşımaları bazarında oturuşmuş qiymətlər o qədər də yüksək deyil və hazırda bir sərnişinin 100-120 km-lik bir məsafəyə aparılmasının xərci 4-5 manat arasında dəyişir. Yük daşımalarının qiyməti bundan xeyli artıqdır. Repatriantların son təyinat məntəqələrinə köçürülmə xərcləri hesablanarkən müxtəlif məsafəli marşrutlar üçün ölkədə formalaşmış orta qiymət göstəriciləri əsas götürülür (orta statistik bir ailənin daşınması üçün: 100 km-ə qədər məsafəyə – 200 AZN, 100-300 km-lik məsafəyə – 500-550 AZN, 300-500 km-lik məsafəyə – 700-750 AZN).

İşin əslində istər repatriantların özlərinin, istərsə də onların yüklərinin daşınması, çox güman ki, daha ucuz başa gələcəkdir, çünki bunun üçün keçirilən tenderlərdəki rəqabət start qiymətlərini (hazırda mövcud olan qiymətlər, tender müsabiqələrində təklif olunacaq ilkin qiymətlər kimi qəbul edilir) əhəmiyyətli dərəcədə aşağı salacaqdır. Bütün bu cür amilləri nəzərə almaqla, habelə hesablamaları sadələşdirmək məqsədi ilə (məcburi köçkünlər bütün ölkə ərazisi boyu səpələndiyinə görə dəqiq qiymətləndirmələr mümkün deyil) beş nəfərdən ibarət hər orta statistik ailənin post-konflikt əraziyə köçürülməsi üçün tələb olunan nəqliyyat xərcləri bu araşdırmada 550 manata (690 ABŞ dollarına) bərabər götürülmüşdür.

- C. Həyətəni sahələr repatriantların ərzaq təminatında, xüsusilə ilk vaxtlarda, son dərəcə mühüm rol oynayacaqdır. Bu fikir, ilk növbədə kənd yaşayış məntəqələrinə şamil olunmalıdır, çünki işğaldan azad ediləcək şəhərlərdəki həyətəni sahələr əsas etibarilə sadəcə həyət kimi istifadə olunur və bir qayda olaraq, kənd təsərrüfatı əhəmiyyətinə malik deyil.

Həyətəni təsərrüfatların qısa bir zamanda təşkil edilib iqtisadi dövriyyəyə daxil olunmasından ötrü repatriantlara kənd təsərrüfatı avadanlığı, damazlıq quş və ev heyvanları, onlar üçün yem, meyvə-tərəvəz bitkiləri üçün şitil və toxumlar lazım olacağı aşkar məsələdir. Belə nəzərdə tutulur ki, bütün bunlar üçün hökumət hər kənd ailəsinə təxminən 500 manat (adambaşına 100 manat hesabı ilə) həcmində məqsədli vəsait ayıracaqdır. Bu müavinətin özəlliyi ondadır ki, o, pul şəklində yox, maddi formada (natural şəkildə) ödəniləcəkdir. Səbəb bundadır ki, həyətəni təsərrüfatları işə salmaq üçün zəruri olan bütün malların mütəşəkkil (dövlət orqanları tərəfindən qurulan, yaxud ən azı nəzarətdə saxlanılan) ticarətini (satışını) işğaldan azad edilmiş rayonlarda ən qısa zaman kəsiyində təşkil etmək qeyri-mümkündür, kortəbii yaranan bazarlarda isə qiymətlər, təklifin kasadlığı üzündən, ölkə üzrə orta qiymətlərdən xeyli yüksək olacaqdır.

Ona görə də bu müavinət üzrə malların satınması, Konflikt-sonrası Reabilitasiya Nazirliyində yaradılacaq müvafiq qurum tərəfindən, özü də tender prosedurları əsasında aparılacaqdır. Müavinət üzrə alınmış malların bölgüsü də həmin qurum tərəfindən – repatriantların adbaad siyahıları üzrə – həyata keçiriləcəkdir. Bu zaman ayrı-ayrı ailələrə verilən əmtəə toplusunun tərkibində fərqlərin olmasına yol verilə bilər, amma mal “zənbilinin” ümumi dəyəri müəyyən çərçivə daxilində qalmalıdır və hökumətin təsdiq etdiyi məbləğdən 2%-dən artıq sapmamalıdır.

Aparılmış araşdırma ehtiva etməyə əsas verir ki, post-konflikt ərazidə kənd əhalisinin xüsusi çəkisi 80, şəhər əhalisinininki isə 20%-dir. Buna müvafiq olaraq, həyətəni təsərrüfatların dirçəldilməsi üçün məqsədli dövlət müavinəti alan repatriantların sayı illər üzrə 64, 80, 80, 88 və 104 min nəfər (cəmi 416 min nəfər) təşkil edəcəkdir.

- Ç. Sosial müavinət öz iqtisadi məzmunu etibarilə dövlət yardımının digər formalarından bir qədər fərqlənir. O, köç etmiş hər bir ailəyə, son təyinat məntəqəsinə gəldiyindən sonrakı bir il ərzində nağd pul şəklində aybaay ödəniləcəkdir. Bu müavinə-

tin məqsədi – repatriantlar hələ stabil işlə təmin olunmadığı və az-çox sabit qazanc əldə etmədiyi dövrdə onların minimal tələbatlarının ödənəcəyinə təminat yaratmaqdır.

Belə nəzərdə tutulur ki, sosial yardım məqsədi ilə verilən müavinətin həcmi ayda adambaşına 30 manat hesabı ilə hər orta statistik ailəyə ayda 150 manat (190 ABŞ dolları) olacaqdır. Bu məbləğ, məcburi köçkünlərin hazırda dövlətdən aldığı yardımlarla humanitar kömək kimi aldığılarının məcmu həcminə təxminən uyğun gəlir. Sosial müavinət yerli sosial təminat şöbələri tərəfindən, bunlar fəaliyyətə başlayana qədər isə rayon və kənd poçt şöbələri tərəfindən paylanacaqdır. Onun paylanması zamanı ortaya çıxacaq biləcək mümkün pozuntuları (sui-istifadə hallarını) tamamilə istisna etməyin ən yaxşı mexanizmi, ilk vaxtlarda poçt şöbələrində yerləşdirilən bankomatlardan istifadə ola bilərdi.

Beləliklə də, bir orta statistik ailənin repatriasiyasına çəkilən birbaşa dövlət xərclərinin ümumi həcmi şəhər yaşayış məntəqələrinin əhalisi üçün 6 350 manat, kənd yaşayış məntəqələrinin əhalisi üçün isə 6 850 manat olacaqdır (fərq, həyatıyanı təsərrüfatların təşkilinə yönəldilən və buna görə də yalnız kənd əhalisi üçün nəzərdə tutulan müavinət qədərdir).

Əgər inflyasiya da nəzərə alınırırsa (başqa sözlə, xərclər, inflyasiya əmsallarına vurulmaqla yenidən hesablanırsa), repatriasiyaya çəkilən birbaşa xərclərin məcmu illik həcmi köç prosesinin konfliktsonrası reabilitasiyanın hansı ilinə təsadüf etməsindən asılıdır. Bu tədqiqatda həmin əmsallar 20%-lik illik inflyasiya əsasında müəyyən olunmuşdur. Inflyasiya nəzərə alınmaqla, dövlətin repatriasiyanı maliyyələşdirməyə yönəldəcəyi vəsaitin ümumi məbləği 1 mlrd. manatdan artıqdır (təqribən 1,36 mlrd. ABŞ dolları). Bu məbləğin əsas hissəsi (inflyasiya amili nəzərə alınmadıqda 416 mln., alındıqda isə 643 mln. manatı) əmlak kompensasiyasının payına düşür (Cədvəl 1). Sosial yardım üzrə müavinətlər cədvəldə illər üzrə verilmişdir, hərçənd nəzərdə saxlamaq lazımdır ki, bu müavinətlər, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, aybaay ödəniləcəkdir. Bu müavinət üzrə dövlət xərclərinin bir aylıq ümumi məbləği, repatriasiyanın birinci ilində 2,4 mln. manat, beşinci ilində isə (inflyasiyaya düzəlişlə) – 8,1 mln. manat (müvafiq olaraq, 3,0 mln. və 10,1 mln. ABŞ dolları) təşkil edəcəkdir.

**Cədvəl 1. Repatriasiyanın maliyyələşdirilməsi üzrə
birbaşa dövlət xərcləri**

Repatriasiya dövrü (illər)	Repatriantların sayı (min nəfər)	Nəqliyyat xərcləri (min AZN)	Əmlak kompensasiyası (min AZN)	Həyatı təsərrüfat- ların dəstəklənməsi xərcləri (min AZN)	Sosial müavinət (min AZN)	Cəmi (min AZN)	İnflyasiya əmsalları	Cəmi – inflyasiya nəzərə alınmaqla (min AZN)
I il	80	8 800	64 000	6 400	28 800	108 000	1,00	108 000
II il	100	11 000	80 000	8 000	36 000	135 000	1,20	162 000
III il	100	11 000	80 000	8 000	36 000	135 000	1,44	194 400
IV il	110	12 100	88 000	8 800	39 600	148 500	1,73	256 905
V il	130	14 300	104 000	10 400	46 800	175 500	2,07	363 285
Cəmi	520	57 200	416 000	41 600	187 200	702 000		1 084 590

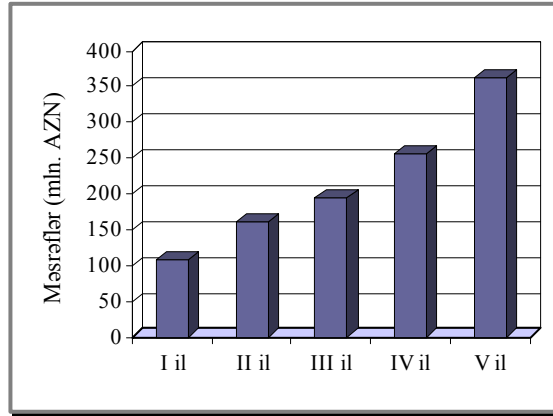
Bir daha qeyd etməkdə fayda var ki, I cədvəldə göstərilmiş rəqəmlər, repatriasiyaya yönəldiləcək vəsaitin hamısını deyil, yalnız *dövlətin* xərclərini, özü də yalnız *birbaşa* xərcləri əks etdirir. Bunlardan başqa, ümumi dövlət məsrəflərinə, məsələn, bərpa briqadalarının üzvü olan repatriantların və onların ailələrinin yaşayış ehtiyaclarını ödəmək məqsədi ilə konteyner modullarının alınmasına və həyatı təsərrüfat sahələrində quraşdırılmasına gedən xərclər də daxildir. Repatriasiya prosesini reqlamentləşdirən normativ-hüquqi sənədlərə gəlincə, bunlar hökumət orqanları tərəfindən işlənib hazırlanacaq və əlavə məsrəf tələb etməyəcəkdir.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin konfliktsonrası reabilitasiyasının əksər digər məsrəf maddələri kimi, repatriasiyaya sərf olunan birbaşa dövlət xərclərinin də mühüm bir xüsusiyyəti – onların zaman içində artmaq xassəsidir. Bu meyl, sonrakı bölmələrdə də dəfələrlə göstəriləcəyi kimi, açıq-aşkar müşahidə olunmaqdadır. Bunun iki əsas səbəbi vardır. Birinci səbəb repatriant sayının ildən-ilə artmasıdır. Söhbət, sadəcə, köç edənlərin sayının ilbəlil artmasından

getmir, hərçənd bu amil də öz rolunu oynayacaqdır, daha vacibi – azad edilmiş rayonlarda məskunlaşan repatriantların ümumi sayının təbii olaraq çoxalmasıdır. İkinci səbəb isə inflyasiya ilə, daha dəqiqi, gələcək məsrəfləri hesablamaq üçün istifadə edilən inflyasiya əmsalları ilə bağlıdır. Bu amil xərclərin ildən-ilə artmasında hətta daha böyük paya malikdir. Məsələn, bir orta statistik ailənin işğaldan azad edilmiş əraziyə köçürülməsi repatriasiyanın birinci ilində dövlətə 6 750 manata başa gəlirsə, beşinci ilində buna nisbətən 2 dəfədən də artıq baha – 13 973 manata başa gəlir. Repatriasiyaya yönəldiləcək birbaşa xərclərin illər üzrə dinamikası (dəyişməsi) I Diaqramda göstərilmişdir.

Çox ehtimal ki, inflyasiya amili hökumət üçün ən ciddi çətinliyi repatriantlara müxtəlif növ birbaşa ödənişlər edilərkən törədəcəkdir. Bu zaman ödənilən müavinətləri (həm birdəfəlik, həm də aybaay verilənləri) indeksləşdirmək lazım gələcəkdir, repatriasiyanın ilkin və yekun mərhələlərindəki ödənişlər arasındakı fərq isə yetərincə böyük olacaqdır. Təxminən, kütləvi köç başlayandan sonrakı birinci ildə hər repatriant ailəsi əmlak kompensasiyası qismində 5 000 ABŞ dolları həcmində vəsait alacaqsa, dördüncü ildə bu məbləğ 8 650, beşinci ildə isə artıq 10 350 ABŞ dollarına bərabər olacaqdır.

Diaqram I. Repatriasiyaya sərf olunacaq birbaşa dövlət xərcləri (köç illəri üzrə)

Buna hazır olmaq lazımdır ki, əmlak kompensasiyasının və digər ödənişlərin bu cür sürətlə artması daha əvvəl köçmüş repatriantlar arasında müəyyən narazılıqlara səbəb ola bilər, çünki onların əksəriyyəti bunu, çox güman ki, ədalətsizlik təzahürü kimi qavrayacaqdır. Vəziyyəti bir qədər də mürəkkəbləşdirən amil bu olacaqdır ki, işğaldan azad edilmiş ərazilərin həyata qaytarılması ilə bağlı çətinliklərin əsas hissəsi məhz ilk repatriantların üzərinə düşəcəkdir.

Bu qəbildən olan sosial gərginliklərin qarşısını almağın yeganə düzgün yolu – potensial repatriantlar arasında müfəssəl izahat işinin aparılması, gələ-

cək güzəşt və müavinətlər haqqında *bütün* məlumatların onlara qabaqcadan çatdırılmasıdır. Əslində bu tip məlumatlandırma, kitab boyu bir neçə dəfə hallandırılan təbliğat və təşviqat işlərinin ən mühüm tərkib hissələrindən biri kimi qəbul edilməlidir. Bununla yanaşı, o da tamamilə mümkündür ki, post-konflikt ərazilərə birincilər sırasında qayıdan repatriantlar üçün hansısa əlavə (bu araşdırmadakı dəyər göstəricilərinə daxil edilməmiş) stimullaşdırıcı tədbirlər tətbiq etmək lazım gəlsin. Belə tədbirlərin məqsədi odur ki, məcburi köçkünlər işğaldan azad edilmiş rayonlara qayıtmaqlarını sonraya təxirə salmaqda (yəni daha sonrakı repatriasiya dövrlərinə saxlamaqda) maraqlı olmasınlar.

Maliyyələşdirmənin düzgün təşkil olunması da mühüm məsələlərdən biri olacaqdır. Belə nəzərdə tutulur ki, dövlətin həm öz resurslarından ayırdığı, həm də müxtəlif xarici mənbələrdən cəlb etdiyi maliyyə vəsaitlərinin xərclənməsi üzərində ümumi nəzarəti Konfliktsonrası Reabilitasiya Nazirliyi həyata keçirəcəkdir. Nazirlik, arasını kəsmədən aparacağı monitorinqin nəticələri əsasında repatriasiya büdcəsinə dəyişikliklər haqqında təkliflər hazırlayacaq və müvafiq qərarlar verilməsi üçün hökumətə təqdim edəcəkdir.

5.2. Yaşayış fondunun bərpası

Repatriantların yaşayış yerləri ilə təmin edilməsi konfliktsonrası reabilitasiyanın ən yüksək prioritetlərindən biridir. Post-konflikt ərazilərin sosial-iqtisadi reabilitasiyasının məqsəd və hədəfləri sırasına aid olmaqla bərabər, yaşayış fondunun bərpası həm də onun ən vacib ilkin şərtlərindəndir, o cümlədən, məcburi köçkünlərin könüllü repatriasiyası üçün mütləq zəruri şərtidir.

Bu araşdırmada yaşayış fondunun bərpası ilə bağlı vəzifələr sırasında iki növ işlər fərqləndirilir: a) inşaat plasdarmlarının işə salınmasından ötrü müvəqqəti yaşayış məntəqələrinin salınması və b) repatriantlar üçün daimi yaşayış yerlərinin (ev və mənzillərin) tikintisi. Buna müvafiq olaraq, yaşayış fondunun bərpasının üç tərkib hissəsi vardır:

- Bərpa briqadaları işçi heyətlərinin müvəqqəti evlərlə təmin edilməsi (bərpa briqadaları dedikdə, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, reabilitasiya prosesində iştirak edən bütün işçilər deyil, yalnız regiona birinci olaraq gələn bərpaçılar nəzərdə tutulur; bu briqadalara bərpa işlərində iştirak edən repatriantlar özləri də daxil olacaqdır). Belə nəzərdə tutulur ki, həmin evlər konteyner tipli olacaqdır və reabilitasiya prosesinə impuls verən mərkəzi nöqtələrdə (ərazilərdə) kiçik qəsəbələr şəklində yer-

ləşdiriləcəkdir. Bərpa briqadalarının fəaliyyət göstərə bilməsindən ötrü zəruri olan istehsal müəssisələri və ictimai obyektlər də konteyner tipli olacaqdır. Konteyner modulları Azərbaycanda istehsal ediləcəkdir.

Bu və ya digər ərazinin dirçəldilməsinin ilkin mərhələlərində, habelə qısa bir zaman kəsiyində nisbətən böyük sayda əhalinin (məsələn, kənd icması şəklində) eyni vaxtda köç etdiyi hallarda mülki-yaşayış və istehsal təyinatlı mobil modullar istər mövcud yaşayış məntəqələrinin ərazisində, istərsə də bunlardan kənar quraşdırılıb yerləşdirilə bilər. Asanlıqla daşına bilən mobil modulların şəksiz üstünlüklərindən biri də odur ki, bunlar, yaşayış yerləri ilə yanaşı, inzibati idarəetmədən tutmuş sosial xidmətlərə qədər – həyat təminatı sisteminə aid bütün müəssisə və idarələrin yerləşdirilməsi üçün, özü də praktik surətdə eyni vaxtda yerləşdirilməsi üçün yararlıdır.

Beləliklə də, mobil konteyner tipli modullardan istifadə olunması bir sıra problemlərin həll edilməsinə şərait yaradacaqdır. Əvvələn, repatriantlar (xüsusən də onların birinci “dalğası”) az-çox məqbul sayıla biləcək müvəqqəti yaşayış yerləri ilə təmin edilə biləcəkdir. İkincisi, bərpa briqadalarının çevikliyi, mütəhərriqliyi təmin olunacaqdır. Bu olduqca vacib məsələdir, çünki bir yerdə işlərini bitirdikdən sonra başqa yerdə yenisini başlamaqdan ötrü mütəmadi yerdəyişmələr bu briqadalar üçün qaçılmaz olacaqdır. Üçüncüsü, mövcud “sığınacaq-tikililəri” müxtəlif məqsədlər üçün (həm yaşayış yeri kimi, həm də idarəetmə qurumlarının, sosial-məişət obyektlərinin və istehsal müəssisələrinin yerləşdirilməsi üçün), özü də bəzən eyni vaxtda, istifadə etmək imkanı yaranacaqdır. Dördüncüsü, maliyyə vəsaitlərinə qənaət ediləcəkdir.

- Müvəqqəti məskunlaşma yerlərindən qayıdan (köç edən) məcburi köçkünlər üçün onların öz yaşayış məntəqələrində və hətta öz həyətlərində konteyner tipli evlərin quraşdırılması. Bir çox repatriantlar öz daimi yaşayış yerlərinə hələ evləri bərpa olunana qədər qayıdacaqlar. Müvəqqəti yaşayış yeri kimi onlar da konteyner tipli “sığınacaq-tikililərdən” istifadə

edəcəklər və sonuncular, bir qayda olaraq, onların həyətəyənı sahələrində quraşdırılacaqdır. İndi qaçqın və məcburi köçkün ailələrinin bir qismi məhz belə evlərdə yaşadığına görə bu hallarda vəzifə, sadəcə olaraq, həmin evləri yeni yerlərə daşayıb yenidən quraşdırmaq olacaqdır.

- Repatrintların daimi yaşayış yerləri ilə təmin edilməsi. Bundan ötrü onların keçmiş evlərinin dağılıb-zədələnmə dərəcə-sindən asılı olaraq, ya həmin evlər bərpa olunmalı, ya da yeniləri tikilməlidir.

Yaşayış fondunun bərpası həm çoxmənzilli kommunal binalarda (bunlar əsas etibarilə şəhər yaşayış məntəqələrində yerləşir), həm də villa tipli fərdi evlərdə (bunlar şəhərlər üçün də, kəndlər üçün də səciyyəvidir, amma kənd yaşayış məntəqələri ancaq belə evlərdən ibarətdir) təmir, tikinti və rekonstruksiya işlərinin aparılmasını tələb edir.

Bu və ya digər binanın (evin) bərpa edilə bilib-bilməyəcəyi və biləcəyi təqdirdə bərpanın hansı konkret işlərdən ibarət olacağı, zədələnmələrin (dağıntının) dərəcəsindən asılıdır. Bərpa mümkün olmadığı hallarda binanın yenidən tikilməsinə qərar verilə bilər. Hərbi əməliyyatlar və sonrakı baxımsızlıq nəticəsində tikililərə dəymiş zərərlərin təsnifatı, bu tip qərarların verilməsində metodoloji təməl kimi istifadə oluna bilər. Sözügedən təsnifatı azərbaycanlı mütəxəssislər xarici ekspertlərlə bir yerdə hazırlamışlar.¹ Bu təsnifata görə, zədələnmiş binalar 5 kateqoriyaya bölünür. Birinci kateqoriyaya ən az zərər çəkmiş tikililər daxildir. Bu o tikililərdir ki, bayır qapıları, pəncərələri, pilləkənləri, eyvan və şüşəbəndləri tam dağılsa da, dam örtükləri və divarları 30%-dən artıq zədələnməmişdir. V kateqoriyaya isə ən çox zərər çəkmiş tikililər daxildir. Bu o tikililərdir ki, yükdaşıyıcı konstruksiyaları və divarları, dam örtükləri, mərtəbələrarası örtüklər 50%-dən artıq zədələnməmişdir.

Bu və ya digər yaşayış binasının bərpası ilə bağlı vəzifənin konkret şəkil-də nədən ibarət olması, bu sahədə ixtisaslaşmış müvafiq qurumların qiymətləndirici rəyləri əsasında müəyyənləşdiriləcəkdir. Həmin rəylər indicə qeyd olunmuş texniki meyarlara uyğun olaraq tərtib ediləcəkdir. Belə nəzərdə tutulur ki, I-III kateqoriyalı zədələrə məruz qalmış tikililər əsaslı təmir ediləcək, IV kateqoriyalı zədələrə məruz qalanlar isə rekonstruksiya olunacaqdır. V ka-

¹ Bax: Azərbaycanın xarici təcavüzdən zərər çəkmiş ərazilərinin bərpası və yenidən qurulması proqramının texniki-iqtisadi əsaslandırılması, I cild (Annotasiya) // Azərbaycan Ərazilərinin Bərpası və Yenidən Qurulması Agentliyi, Bakı, 1998, s. 34-35.

teqoriyalı zədələrə məruz qalmış obyektlərin nə əsaslı təmiri, nə də rekonstruksiyası iqtisadi cəhətdən məqbuldur.

Sonuncuların əvəzinə yeni binaların tikiləcəyi planlaşdırılır. Yeni binalardakı yaşayış sahəsi zəruri minimum səviyyəsində olacaqdır, lakin onların konstruksiyası elə layihələndirilə bilər (bəzənsə layihələndirilməlidir) ki, ümumi yaşayış sahəsi gələcəkdə genişləndirilə bilsin. Nəzərdə tutulur ki, sonrakı genişləndirmə işləri repatriantların özləri tərəfindən – ailənin böyüməsinə, yaxud, sadəcə, ölkədə qəbul edilmiş sanitar normalara uyğun olaraq – aparılacaqdır. Başqa sözlə, yeni evlər elə layihələndirilməli və tikilməlidir ki, gələcəkdə onları ölkə üçün ənənəvi sayıla biləcək ölçülərə çatdırmaq mümkün olsun.

Repatriasiya könüllü olacağına görə daimi yaşayış yerlərinə, şübhəsiz, azad edilmiş rayonların ilk növbədə o sakinləri qayıdacaqlar ki, evləri yaşamaq üçün az-çox yararlı olsun, hərçənd ələ gələn məlumatlar belə nəticəyə gəlməyə sövq edir ki, işğal altındakı ərazilərdə belə evlərin sayı son dərəcə azdır. Hətta evin tam dağıdılmadığı və müvəqqəti yaşayış üçün yaradığı hallarda belə, uzun müddətli baxımsızlıqdan sonra onu təmir edib səliqə-sahmana salmaq zəruri olacaqdır.

Bərpası mümkün və məqsədəuyğun olan evlərin siyahısını KRN-nin repatriasiya departamenti, yerli icra hakimiyyəti orqanlarının və bələdiyyələrin topladığı məlumatlar əsasında tərtib edəcəkdir. Belə nəzərdə tutulur ki, evlərin bərpası repatriantların bölgəyə qayıtmaq ardıcılığına müvafiq şəkildə həyata keçiriləcəkdir. İndiki mərhələdə aşağıdakı prioritetləri qeyd etmək mümkündür:

- A. İşğaldan azad edilmiş rayonlara bərpa briqadalarının tərkibində, bu briqadaların işçisi qismində qayıdan repatriantlar (ehtimalən, onların ailələri öz daimi yaşayış yerlərinə birinci ailələr sırasında köç edəcəkdir);
- B. Həyat təminatı infrastrukturunu sahələrində və ya bunlarla birbaşa əlaqədar olan müəssisələrdə çalışan repatriantlar;
- C. Mülki idarəetmə orqanlarında və təhlükəsizlik xidmətinə aid qurumlarda (ola bilsin ki, həmçinin kommunal-məişət obyektlərində və sosial-iqtisadi inkişafı təmin edən müəssisələrdə) çalışan insanların, azad edilmiş bölgəyə daimi yaşayış üçün qayıtmış ailələri;

- Ç. Müvəqqəti olaraq konteyner tipli evlərdə yerləşdirilmiş repatriantlar;
- D. Öz evlərində yerləşmiş repatriantlar;
- E. Məcburi köçkünlük dövründə doğulmuş ailə üzvləri, yaxud qurulmuş yeni ailələr – mülkiyyət hüququna, miras hüququna və ya bölgədə yaşamaq üçün hansısa başqa qanuni əsaslara, o cümlədən müvafiq fərdi qeydiyyatla malik olduqları hallarda;
- Ə. Azad edilmiş rayonlara qayıtmaq istəyini rəsmən bildirmiş şəhid ailələri, habelə tənha analar və əlillər (ilk növbədə müharibə əlilləri).

Ölkənin başqa bölgələrindən olan vətəndaşların daimi yaşayış məqsədi ilə işğaldan azad edilmiş rayonlara köçməsinə gəlincə, artıq qeyd olunduğu kimi, həmin proses bu araşdırmada prioritetlər sırasına aid edilmir. Bu proses, azad edilmiş ərazilərin dirçəldilməsinin sonrakı mərhələlərində həyata keçirilə bilər və əsas etibarilə, miqrantların özləri tərəfindən maliyyələşdiriləcəkdir.

Bu qəbidən olan yalnız o miqrantlara dövlət dəstəyi vermək nəzərdə tutulur ki, bərpa, yenidənqurma və yeni inşaat işlərində, xüsusilə də həyat təminatı sistemlərinin fəaliyyətə gətirilməsi ilə bağlı işlərdə, onların bir mütəxəssis kimi bilavasitə iştirakına açıq-aydın ehtiyac yaransın. Belə mütəxəssislərə, məsələn, fərdi ev tikintisi üçün əvəzi ödənilməmək şərti ilə (havaı) həyətəyanı sahə, yaxud kommunal yaşayış evlərində mənzil verilə bilər. Bundan savayı, həmin mütəxəssislər dövlətə məxsus binalardakı mənzilləri özəlləşdirməkdə (satın almaqda) üstün hüquqlara malik olacaqlar.

Statistik hesabatlar, işğalaqədərki dövrdə proqram ərazisində mövcud olan yaşayış fondu barəsində məlumatları, təəssüf ki, yetərincə dəqiq əks etdirmir. Ona görə də yaşayış fondunun bərpası ilə bağlı qarşıdan gələn (gözlənilən) işlərin miqyası haqqında ancaq hesabi göstəricilər əsasında mülahizə yürütmək mümkündür.

Məlum məsələdir ki, konfliktsonrası reabilitasiya gedişində mənzil tikintisi sahəsindəki işlərin həcmi repatriasiyanın gedişi müəyyən edəcəkdir. Statistik hesabatlara əsasən, işğaldan azad edilməsi nəzərdə tutulan rayonlarda (proqram ərazisində) 1993-cü ilədək, yəni əhali bölgəni intensiv şəkildə tərk etməyə başlayana qədər təqribən 543 min nəfər yaşayırdı. Rəsmi statistika məlumatlarına əsasən, işğal altındakı rayonların əhali sayı hazırda 600,8 min nəfərdir. Bunların 131,5 min nəfəri şəhər, 469,3 min nəfəri isə kənd əhalisinə

aidir. Bu araşdırmada repatriasiyanın ehtimal edilən yuxarı həddi kimi qəbul olunmuş rəqəm (520 min nəfər, o cümlədən 104 min nəfər şəhər və 416 min nəfər kənd əhalisi) işin əslində ən yuxarı rəqəm deyil, çünki işğaldan azad edilmiş rayonlara ölkənin başqa bölgələrindən köçənlər də buraya əlavə olunmalıdır, hərçənd onların konkret sayı haqqında indidən hansısa bir fikir söyləmək müşkül məsələdir. Ona görə də hələlik bütün hesablamaları yalnız məcburi köçkünlər sırasından olan repatriantların mümkün sayı üzərində qurmaq lazım gəlir.

Orta ailənin 5 nəfərdən ibarət olması şərti ilə repatriantlara 104 min yaşayış vahidinin verilməsini təmin etmək gərəkdir. Buraya, proqram ərazisinə daxil olan rayonların bəzisində öz ev-əşiyini tərk etməmiş əhalinin münafişədən zərər çəkmiş və yararsız hala düşmüş evlərini və mənzillərini əsaslı təmir etmək məcburiyyəti də əlavə olunmalıdır. Belə ev və mənzillərin konkret sayını yalnız vəziyyəti bilavasitə yerində öyrəndikdən sonra müəyyənləşdirmək mümkündür. Statistik hesabatların təhlilindən belə qənaət hasil olur ki, işğaldan azad edilməsi nəzərdə tutulan rayonlardakı şəhər yaşayış məntəqələrində hər mənzil vahidinin orta sahəsi 58 m², adambaşına düşən yaşayış sahəsi payı isə 11,6 m² olmuşdur. Bu hesablama çoxmənzilli kommunal evlər üzrə aparılmışdır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, işğala qədər hətta şəhər yaşayış məntəqələrində də fərdi evlər sayca üstünlük təşkil edirdi, kənd yerlərinə gəldikdə isə, demək olar ki, bütün yaşayış fondu xüsusi fərdi evlərdən ibarət idi. Bu bərdə dəqiq informasiya əldə etmək mümkün olmasa da, hər halda məlumdur ki, istər hər bir fərdi yaşayış evinin ümumi sahəsi, istərsə də bunlarda bir adamın payına düşən yaşayış sahəsi dövlətə məxsus çoxmənzilli kommunal binalardan ənənəvi olaraq xeyli artıq idi.

Hazırda qüvvədə olan ölkə qanunvericiliyi (Azərbaycan Respublikasının Mənzil Kodeksi) bir adamın payına düşən yaşayış sahəsinin minimal sanitar normasını bilavasitə müəyyənləşdirməsə də, daha əvvəlki hüquqi sənədlərin qoyduğu ənənə davam etdirilərək, bu norma 12m² götürülür. Lakin yuxarıda söylənilənlərdən aydın olur ki, işğaldan azad edilmiş rayonlarda yaşayış fondunu bərpa edərkən həm minimal sanitar normalara, həm də işğalaqədərki faktik göstəricilərə nisbətən daha yüksək tələblərdən çıxış etmək lazım gələcəkdir.

Bir tərəfdən, yaşayış yerləri ilə əlaqədar mövcud hüquqi-normativ sənədlərdə təsbit edilmiş sanitar-gigiyenik tələbləri, digər tərəfdənsə, yaşayış fondunun bərpası prosesində onun repatriasiyanı əhəmiyyətli bir biçimdə stimullaş-

dıracaq qədər cəzbedici olmasını təmin etmək bərsində konseptual tələbləri nəzərə almaqla aşağıdakı standartların tətbiqi məqsədəuyğun sayıla bilər:

- tərkibində asbest olmayan materiallardan istifadə etməklə maili tipli dam örtüklərinin tikilməsi (və ya, köhnədən qalan da bu materialdandırsa, bərpası);
- həm fərdi yaşayış evlərinin, həm də çoxmənzilli kommunal binaların yükdaşıyıcı konstruksiyalarının tam həcmdə bərpası (və ya, bərpa mümkün olmadıqda, yenidən tikilməsi);
- binalardakı və fərdi evlərdəki yaşayış sahələrinin tam bərpası (və ya əvəzində yenisinin tikilməsi) zamanı ev təsərrüfatında hər ailə üçün ayrıca yataq otaqlarının nəzərdə tutulması;
- yeni ailələr üçün evlərin (mənzillərin) inşa edilməsi;
- yaşayış fondunun bərpası nəticəsində hər bir ailə üzvünə qanunvericiliklə müəyyənləşdirilmiş sanitar normadan az olmayan səviyyədə yaşayış sahəsi veriləcəyinin rəhbər tutulması;
- mətbəxin yenidən qurulması (ayrıca sahədə yerləşən mətbəx tikilməsi);
- sanitar qovşağın yenidən qurulması (ayrıca sanitar qovşaq tikilməsi);
- evin (binanın) elektrik enerjisi ilə təmin edilməsi;
- çoxmənzilli kommunal yaşayış binalarında su təchizatının və istilik sistemlərinin qurulması (bərpası və ya yenidən tikilməsi);
- həyətəyən sahələrin çəpərlənməsi və bu zaman küçə tərəflərdə eynitipli dekorativ çəpərlərdən istifadə olunması.

Yaşayış fondunun bərpası, mülki və sənaye inşaatında ərazi planlaşdırmasının ən müasir variantlarından məcburi qaydada istifadə etmək şərti ilə aparılacaqdır. Ən ciddi dağıntılara məruz qalmış (əsaslı şəkildə dağıdılmış) yaşayış məntəqələrində landsaft planlaşdırılmasının imkanları xüsusilə genişdir. Yeni ərazi planlaşdırmasının tərkib hissələrindən biri də repatriant ailələri üçün tikiləcək evlərdən ötrü *standartlaşdırılmış (eynitipli) layihələrin* işlənilməsi olacaqdır. Bu layihələr çoxvariantlı olacaq, inşaat zamanı evin

tipini, harada yerləşməsinə, ailənin say tərkibini və maliyyə imkanlarını nəzərə almağa imkan verəcəkdir. Prinsipial dərəcədə vacib məsələlərdən biri budur ki, müxtəlif eynitipli layihələr arasında seçim aparmaq hüququ repatriantların özünə həvalə ediləcəkdir.

Şəhər yerlərində 4-5 mərtəbəli çoxmənzilli yaşayış binalarının bərpası və ya tikilməsi daha məqsədəuyğundur. Bu binaların birinci mərtəbələri sosial obyektlərin (sosialyönümlü müəssisələrin) yerləşdirilməsi üçün də istifadə edilə bilər və bir qayda olaraq, edilməlidir. Bu, ərazidən daha səmərəli şəkildə istifadə etməyə, operativ inşaat müddətlərini qısaltmağa, su təchizatı, kanalizasiya və başqa həyat təminatı infrastrukturalarının daha rahatlıqla və çevik tərzdə dirçəldilməsinə imkan yaradacaqdır. Bundan savayı, belə binaları yaşayış məntəqələrinin baş planları ilə uzlaşdırmaq (memarların təbircə – “baş planlara oturtmaq”) daha asandır, onları daha müfəssəl planlaşdırmaq və layihələndirmək mümkündür. Ehtimal etmək olar ki, məcburi köçkünlük illərində ölkənin iri şəhərlərində yaşamış repatriantların bir hissəsi həyat evlərindənə çoxmərtəbəli binalardakı mənzillərdə qalmağı üstün tutacaqdır.

Qeyd olunduğu kimi, bərpa işlərinin aparıldığı dövrdə bu işlərə cəlb edilmiş mütəxəssislərə müvəqqəti yaşayış yeri verməkdən, habelə bu və ya digər səbəbdən hansısa icmaların təcili repatriasiyasına şərait yaratmaqdan və başqa bu qəbil məqsədlərdən ötrü konteyner modullarından istifadə etmək nəzərdə tutulur. Modullar stasionar olmayacaq, lazım gəldikdə sökülüb təzə yerdə yığıla biləcəkdir və bərpa işləri işğaldan azad edilmiş ərazilərin içinə doğru tədricən irəlilədikcə modullar bu prosesi bir növ müşayiət edəcəkdir. Modullar əraziyə iki variantda gətirilə bilər. Birinci variant – modulu əvvəlki yerindən (əksər hallarda məcburi köçkünlərin müvəqqəti məskunlaşma məntəqəsindən, bəzənsə istehsal olunub yığıldığı müəssisədən) hazır vəziyyətdə daşımaq, ikinci variant isə – ehtiyat hissələrini daşıyaraq bilavasitə istifadə yerində yığımaqdır. Bunların ikisi də məqbuldur.

Yığıma konstruksiyalı modulların bir üstün cəhəti də budur ki, bunlardan təkcə yaşayış məqsədi ilə deyil, həm də sosial xidmət idarələrinin, inzibati idarəetmə orqanlarının və istehsal müəssisələrinin yerləşdirilməsi üçün istifadə etmək mümkündür. Onu da qeyd etmək vacibdir ki, işğaldan azad ediləcək ərazilərin bərpasına həsr olunmuş əvvəlki proqramlarda uşaq bağçaları və məktəbəqədər tərbiyə müəssisələri üçün, məktəblər, yeməxanalar, kempinq-mehmanxanalar, müxtəlif növ idarələr, məişət xidməti obyektləri və başqa ehtiyaclar üçün istifadə edilə biləcək konteyner modullarının ümumi eynitipli layihələri artıq işlənib hazırlanmışdır.

Konteyner modullarından ibarət olan kiçik qəsəbələr mobil (mütəhərrik) olacaq, bunlarda yerləşdirilmiş idarə və müəssisələr isə repatriantların həyatı ilə bağlı bütün növ fəaliyyətlər üçün şərait yaradacaqdır. Bunlar imkan verəcəkdir ki, bütöv-bütöv qəsəbələr tam tərkibdə yeni təyinat yerlərinə daşsın və bərpa işlərinin arası kəsilməsin, onların aramsızlığı təmin edilsin. Konteyner modullarından həm bərpa briqadaları istifadə edəcək, həm də repatriantların özləri – azad edilmiş ərazidəki müvafiq sahələr təmizləndikdən dərhal sonra, evləri hələ bərpa edilərkən (tikilərkən) – faydalanacaqdır.

Digər üstünlükləri ilə yanaşı (daşınıb-qurulmanın tezliyi, mobillik və sair), konteyner modulları iqtisadi cəhətdən də əlverişlidir. Modulun qiyməti onun ölçülərindən, işlədilən materiallardan, quraşdırılmış avadanlıqdan asılı olsa da, ümumən, onlar başqa növ müvəqqəti yaşayış obyektlərinin inşa edilməsindən, mütəxəssislərin fikrincə, 40-45% az maliyyə vəsaiti tələb edir.

Konfliktsonrası reabilitasiyada bunu əsas götürmək lazımdır ki, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə əhalinin yaşayış yerləri ilə təminatı, prinsip etibarilə, dövlətin ümumi məsuliyyət dairəsinə daxildir, çünki vətəndaşların və onların əmlakının təhlükəsizliyini təmin etmək dövlətin ən başlıca vəzifələrinə aiddir, dövlət isə zamanında, indi işğal altında olan rayonlarda bu funksiyasını icra edə bilməmişdir. Ona görə də yaşayış fondunun bərpası üzrə xərclərin əhəmiyyətli bir hissəsini dövlət öz üzərinə götürməlidir və götürəcəkdir. Bununla bərabər, mülki inşaatın maliyyələşdirilməsində müxtəlif mənbələrdən (əslində mümkün mənbələrin hamısından) istifadə etmək daha məqsədəuyğundur. Bunlara dövlət adından çıxış edən hökumət agentləri (qurumu), repatriantların özləri, özəl təşkilatlar, xarici və yerli donorlar aiddir. Amma, əlbəttə, bu subyektlərin vəsaiti yaşayış fondunun bərpası üzrə işlərin maliyyələşdirilməsinə müxtəlif kombinasiyalarda cəlb oluna bilər.

İşğaldan azad edilmiş rayonlarda mülki inşaatın maliyyələşdirilməsində istifadə oluna biləcək ən uğurlu variantlardan biri repatriantlara güzəştli ipoteka kreditlərinin verilməsidir. İpoteka kreditləşdirilməsi sahəsində Azərbaycanda artıq müəyyən təcrübə toplanmışdır.¹ Məqsəd – əhalinin alıcılıq qabiliyyətini onun yaşayış sahələrinə olan real tələbatına uyğun bir səviyyəyə gətirmək, yaşayış binalarının tikintisinə yerli və xarici bankların maliyyə resurslarını da cəlb etməkdir. Bu mexanizmlər, kiçik dəyişikliklərlə, işğaldan azad edilmiş

¹ İpoteka haqqında 2005-ci ildə qəbul edilmiş qanuna müvafiq olaraq, elə həmin ildə Mərkəzi Bankın nəzdində, ixtisaslaşdırılmış İpoteka Fondu yaradılmışdır və hazırda fəaliyyət göstərir.

bölgələrdə də tətbiq olunacaqdır. Həmin dəyişikliklər sırasına, məsələn, repatriantları ipoteka kreditləri üzrə faizlərin ödənməsindən hansısa bir müddətə azad etmək, yaxud onlara verilmiş ipoteka kreditlərinə ölkə üzrə orta faiz dərəcəsindən daha aşağı faiz qoymaq kimi tədbirlər aid edilə bilər.

Bundan savayı, bilavasitə konfliktsonrası reabilitasiya işlərinin başlanması ərəfəsində daha bir imkan – yaşayış evlərinin bərpasından (tikintisindən) ötrü repatriantlara məqsədli qrantların verilməsi imkanı da araşdırılacaqdır. Belə qrantların maliyyə mənbəyi qismində həm dövlətin, həm də yerli və xüsusilə də xarici donorların vəsaitlərindən istifadə etmək mümkündür.

Bu yardım formasının tətbiqindəki başlıca çətinlik əslində heç lazımı maliyyə resurslarını toplamaqdan ibarət deyil. Əsas problem ondadır ki, əgər inşaat qrantları köç etmiş ailələrə bərabərçilik prinsipi əsasında paylanarsa, bu, resursların yolverilməz dərəcədə parçalanıb-səpələnməsinə və bu səbəbdən də gözlənilən nəticələrin əldə edilməməsinə gətirib çıxara bilər. Ona görə də bu qəbildən olan yardımlar yalnız məhdud sayda repatriant ailələrinə, özü də ən dərin ehtiyac içində olanlara ünvanlanmalıdır. Belə ailələrin siyahısını tərtib etmək isə son dərəcə çətin məsələdir, çünki qaçqın və məcburi köçkünlərin ümumi (orta) rifah səviyyəsi dedicə aşağıdır və inşaat qrantına iddia edənlər arasında kimlərə üstünlük verilməsi ayrı-seçkilik kimi qavranıla, repatriantlar arasında ciddi narazılıqlara yol açar bilər. Əgər repatriantlara inşaat qrantlarının verilməsi onlara göstərilən dövlət yardımının bir növü qismində hökumət tərəfindən təsdiq edilərsə, iddiaçıların müəyyənləşdirilməsi və onların arasında seçim ən yüksək şəffaflıq şəraitində, repatriant icmalarının (o cümlədən hələ köç etməmiş potensial repatriant icmalarının) formal və qeyri-formal liderlərinin iştirakı ilə aparılmalıdır.

Yaşayış fondunun bərpası sahəsindəki işlərin əlaqələndirilməsində (koordinasiyasında) iki variant təklif olunur. Birincisi budur ki, əlaqələndirici dövlət orqanı qismində, ehtimalən Konfliktsonrası Reabilitasiya Nazirliyi nəzdində yaradılacaq Mülki inşaat departamenti çıxış etsin. İkinci variant ilk baxışdan daha mürəkkəbdir və ayrıca bir Beynəlxalq icraçı təşkilatın yaradılmasını nəzərdə tutur. Operator vəzifələrini yerinə yetirən bu xüsusi quruma hökumətin və xarici investorların nümayəndələri ilə yanaşı, müstəqil ekspertlərin də daxil edilməsi mümkündür. Bəlli dərəcədə mürəkkəb olmağına baxmayaraq, bu variant, mülki inşaat xarici donor təşkilatlarını cəlb etmək nöqtəyi-nəzərindən, daha əlverişli sayıla bilər, çünki bu təşkilatlar investisiya yatırımları haqqında qərar qəbul edərkən istənilən növ korrupsiya hallarının istisna edil-

məsini (mümkünsüz olmasını) icbari şərt hesab edirlər və bəzən hətta birinci yerə qoyurlar.

Tamamilə mümkündür ki, yaşayış fondunun bərpasında iştirak etmək istəyində bulunan beynəlxalq maliyyə institutları və xarici donorlar, belə bir operator təşkilatın yaradılması tələbini özləri irəli sürsünlər. Belə bir tələb Azərbaycanın dövlət mənafeələrinə zidd olmazdı, əksinə, Azərbaycan bunda xarici qurumlara nisbətən bəlkə də daha çox maraqlıdır. Birincisi, Azərbaycan dövləti özü korrupsiya hallarının qarşısını almağın, öz vəsaitlərinin “göyə sovrulmasına” imkan yaradan şəraiti istisna etməyin marağındadır. İkincisi, mülki inşaat beynəlxalq operatorun idarəçiliyi altında daha səriştəli və effektiv aparıla bilər. Aralıq (qarışıq) sxemlər də mümkündür. Məsələn, əlaqələndirmə vəzifəsini ölkə hökuməti öz üzərinə götürə, amma xarici tərəfdaşlarının tövsiyəsi əsasında bu işə xarici məsləhətçiləri (o cümlədən konsaltinq xidmətləri göstərən şirkətləri) də cəlb edə bilər.

Hansı variantın seçiləcəyindən asılı olmayaraq, əlaqələndirmə vəzifəsini icra edən təşkilat öz qərarlarını yerli mülki idarəetmə orqanları ilə və yerli özünüidarə qurumları ilə də razılaşdıracaqdır. Repatriasiya departamentindən ev təsərrüfatı başçılarının adbaad siyahısını aldıqdan (bu siyahılarda ailə üzvlərinin sayı və tərkibi də göstəriləcəkdir) və bərpasına (tikintisinə) ehtiyac olan binaların siyahısını yerli hakimiyyət orqanlarının nümayəndələri ilə dəqiqləşdirdikdən sonra İcraçı agentlik yaşayış fonduna daxil olan tikililəri texniki cəhətdən araşdıracaq və qarşıdan gələn bütün bərpa (inşaat) işləri üçün layihə-smeta sənədlərini hazırlayacaqdır.

Yaşayış fondunun bərpası tender prosedurları əsasında aparılacaqdır. Planlaşdırılan işlərə beynəlxalq maliyyə institutlarının və xarici donor təşkilatlarının maliyyə vəsaitləri cəlb olunduğu hallarda, onların irəli sürdüyü tələblər tender sənədləri toplusunun (tender şərtlərinin) hazırlanması zamanı nəzərə alınmalıdır.

Yaşayış fondunun bərpası üzrə işlər hər bir konkret halda aşağıdakı mərhələlərə bölünməlidir:

- konsaltinq təşkilatlarının müsabiqə əsasında seçilməsi və layihə-smeta sənədlərinin işlənib hazırlanması;
- tender sənədləri toplularının hazırlanması;
- tender prosedurlarının keçirilməsi;
- tender müqaviləsinin həyata keçirilməsi.

İcraçı agentlik qismində hansı orqanın təsdiq ediləcəyindən asılı olmayaraq, hökumət ona bir öhdəlik kimi tapşırıcaqdır ki, yaşayış fondunun bərpası prosesi üzərində operativ nəzarətlə yanaşı, ictimai nəzarətin həyata keçirilməsinə də şərait yaratsın. Bu şərt mütləqdir. Proses tamamilə şəffaf (xüsusilə repatriantların özləri üçün) getməlidir. Repatriantlar arasında hər hansı bir sosial narazılıq yarada, onların adaptasiyasını çətinləşdirə və bununla da reabilitasiya işlərinin səmərəliliyini aşağı sala biləcək hər cür gizlilik istisna edilməlidir.

5.2.1. Yaşayış fondunun bərpası xərcləri

Yaşayış fondunun bərpası məsrəflərinin qiymətləndirilməsi konfliktsonrası reabilitasiyanın maliyyə təminatı məsələləri arasında ən mürəkkəblərdəndir. Birinci problem ondan qaynaqlanır ki, işğal altındakı ərazilərdə evlərin və digər tikililərin real vəziyyəti haqqında az-çox dəqiq məlumat yox dərəcəsindədir. Ona görə də əsaslı təmir, yenidənqurma (rekonstruksiya) və yeni inşaatın hər üçündən istifadə ediləcəyi barəsində bütün mülahizələr yalnız konseptual səciyyə daşıyır və bundan artıq bir şey deyildir. Düşünməyə əsas var ki, işin gerçəyinə gəldikdə yaşayış fondunun bərpası əksər hallarda yeni tikinti formasında həyata keçirilməli olacaqdır.

Zəruri vəsaitin həcmi hesablaması mürəkkəbləşdirən ikinci problem onunla bağlıdır ki, mülki inşaat xərclərinin dövlət, repatriantlar, dövlətə məxsus və özəl ipoteka fondları, özəl şirkətlər və xarici donörələr arasında hansı nisbətlərdə bölünəcəyini müəyyənləşdirmək indiki mərhələdə son dərəcə çətinidir. Ona görə də yeganə məqbul yol kimi ortada qalan budur ki, mülki inşaat xərclərinin ümumi məbləğləri (aşağı və xüsusilə yuxarı hədləri) maliyyələşdirmə mənbələri göstərilmədən təhlil və müəyyən olunsun.

Üçüncü problem bir orta ailənin və ya bir adamın payına düşəcək yaşayış sahəsi ilə əlaqədardır. Yuxarıda artıq əsaslandırıldığı kimi, repatriantları ən aşağısı, hüquqi-normativ sənədlərlə müəyyənləşdirilmiş minimal sanitar normalar səviyyəsində yaşayış sahəsi ilə təmin etmək zərurəti hər cür şübhədən kənardır. Bununla bərabər, post-konflikt ərazilərdə mülki inşaat, minimal sanitar normalara nisbətən daha yüksək standartları hədəf götürməlidir – təkcə ona görə yox ki, repatriasiya daha cazibədar görünsün, həm də ona görə ki, sosial inkişaf sahəsində Azərbaycan artıq yeni, daha yüksək bir səviyyəyə qalxmışdır. Həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsində əldə olunmuş və proqnozlaşdırılan yüksəliş fonunda, qüvvədə olan sanitar-gigiyenik normalar tezliklə köhnələcək və böyük bir ehtimalla lap yaxın illərdə təzələnəcəkdir. Ona görə

də yaşayış fondunun bərpasına yönəldiləcək məsrəflər qiymətləndirilərkən adambaşına düşən orta yaşayış sahəsi norması bu araşdırmada 18 kv.m olaraq götürülmüşdür.

Hesablamalar, Azərbaycanın mülki inşaat sektorunda qlobal iqtisadi-maliyyə böhranına qədər oturuşmuş orta bazar qiymətləri (1 kv.m müqabilində 480 manat və ya 600 ABŞ dolları) əsasında aparılmışdır, çünki belə mülahizə yürütməyə əsas var ki, dünya iqtisadiyyatı böhrandan çıxar-çıxmaz, böhrana-qədərki qiymətlər, böhransonrası start qiymətlər qismində yenidən bərpa olunacaqdır.

Proqram ərazisində yaşayış fondunun bərpası məsrəfləri, qeyd olunmuş şərtlər daxilində, 6,9 mlrd. AZN, yaxud təqribən 8,7 mlrd. ABŞ dolları təşkil edəcəkdir (Cədvəl 2).

Cədvəl 2. Yaşayış fondunun bərpa xərcləri

Repatriasiya dövrü (illər)	Repatriantların sayı (min nəfər)	Planlaşdırılan yeni tikililərin ümumi sahəsi (min m ²)	Yaşayış fondu inşaatının ümumi məsrəfləri (min AZN)	inflasiya əmsalları	Cəmi – inflasiya nəzərə alınmaqla (min AZN)
I il	80	1 440	691 200	1,00	691 200
II il	100	1 800	864 000	1,20	1 036 800
III il	100	1 800	864 000	1,44	1 244 160
IV il	110	1 980	950 400	1,73	1 644 192
V il	130	2 340	1 123 200	2,07	2 325 024
Cəmi	520	9 360	4 492 800		6 941 376

İkinci cədvəldəki rəqəmlər yaşayış fondunun bərpasına yönəldiləcək məsrəflərin əsas hissəsini əks etdirsə də, hamısını göstərmir. Qeyd edildiyi ki-

mi, daimi yaşayış binalarının bərpası və inşası ilə bərabər, reabilitasiya işlərinin bütün gedişi boyunca modul tipli müvəqqəti yaşayış tikililərindən də istifadə olunacaqdır. Bunların bir qismi yeni istehsalın məhsulu olacaq, digər qismi isə ölkənin başqa ərazilərində sökülüb (demontaj edilib) proqram ərazisinə gətiriləcəkdir. Konteyner modullarını yerdən-yerə köçürmək imkanı sayəsində onlara xərclənəcək vəsaitin mütləq illik həcmi zaman keçdikcə azalmağa meyl edəcəkdir, çünki bu və ya digər ərazidə reabilitasiya işləri başa çatdıqca modullar yeni yerlərdə təkrar istifadə olunacaqdır və deməli, yeni modulların istehsalına olan ehtiyac ilbəlil azalacaqdır.

Konteyner-evlər müxtəlif tipli olacaq və müxtəlif məqsədlər üçün (bərpa briqadaları və repatriantlar üçün müvəqqəti yaşayış yeri, inzibati idarəetmə orqanları üçün ofis, sosial obyektlər üçün və s.) istifadə ediləcəkdir. Müxtəlif təyinatlı modulların dəyəri, əlbəttə, fərqli olacaqdır, amma bu fərq o qədər də böyük rəqəmlərlə ölçülməyəcəkdir. Belə nəzərdə tutulur ki, modul tipli bir müvəqqəti yaşayış evinin ilkin orta qiyməti 8 min manatı (10 min ABŞ dollarını) aşmayacaqdır. Bu məqsədlərə yönəldiləcək ümumi məsrəflər 3-cü cədvəldə göstərilmişdir.

Cədvəl 3. Modul tipli müvəqqəti yaşayış yerlərinin yaradılmasına çəkiləcək xərclər

Repatriasiya dövrü (illər)	Yeni modulların sayı (ədəd)	Ümumi xərclər (min AZN)	İnflyasiya əmsalları	Cəmi – inflyasiya nəzərə alınmaqla (min AZN)
I il	400	3 200	1,00	3 200
II il	250	2 000	1,20	2 400
III il	200	1 600	1,44	2 304
IV il	150	1 200	1,73	2 076
V il	100	800	2,07	1 656
Cəmi	1 100	8 800		11 636

Beləliklə də, daimi və müvəqqəti yaşayış yerləri ilə təminata yönəldiləcək vəsait – inflyasiya düzəlişləri nəzərə alınmaqla – təxminən 7,0 mlrd. manat (8,7 mlrd. ABŞ dolları) ətrafında olacaqdır, özü də konteyner modullarına çəkiləcək xərclər bu məbləğin çox kiçik bir hissəsini (1%-dən də azını) təşkil edəcəkdir.

5.3. Enerji təminatının bərpası

İşğaldan azad edilməsi nəzərdə tutulan rayonların enerji təchizatı əvvəllər ölkənin vahid enerji şəbəkəsindən, mərkəzləşdirilmiş dairəvi sistem üzrə həyata keçirilirdi. Ümumiyyətlə, Azərbaycan, enerji təminatı baxımından, özü-özünü rahat dolandıran bir dövlətdir, elektrik enerjisi ilə özünü tam təmin etmək bir tərəfə, hətta onu ixrac da edir.

Lakin azad edilməsi nəzərdə tutulan ərazilərin özündə elektrik enerjisi hasil edən müəssisələr yoxdur. Bu ərazidəki enerji şəbəkələri əvvəllər kəndardan – Kür çayı üzərindəki SES (Şəmkir-Yenikənd) və Mingəçevirdəki AzDRES-dən 35-330 kV-luq Gəncə-Ağdam, AzDRES-Ağdam və Ağdam-İmişli yüksək gərginlikli ötürücü xətlər vasitəsi ilə təchiz olunurdu. Bu yolla Ağdam elektrik yarımstansiyasına (330/110 kV) gətirilən elektrik enerjisi oradan 110 kV-luq yüksək gərginlikli ötürücü xətlər vasitəsi ilə paylaşdırılırdı. Azərbaycana qarşı hərbi təcavüz nəticəsində bütün bu sistem, Ağdam elektrik yarımstansiyası da daxil olmaqla, tamamilə sıradan çıxarılmış, 17 min km-dən artıq elektrik paylayıcı şəbəkələr və 2 500 yarımstansiya ya oğurlanıb xaricə satılmış, ya da sadəcə olaraq dağıdılıb yerlə yeksan edilmişdir.

Elektrik təchizatı sisteminin həm əhalinin həyat və fəaliyyətini, repatriasiyanın cazibədarlığını təmin etmək baxımından həlledici əhəmiyyət daşıdığı, həm də digər bərpa işlərinin aparılmasında son dərəcədə mühüm rol oynadığı nəzərə alınaraq, bu sektorun yenidən qurulması konfliktsonrası reabilitasiyanın təxirəsalınmaz ilkin tədbirlər toplusuna daxil edilmişdir. Sektorun dirçəldilməsi, işlərin aşağıdakı mərhələlər üzrə aparılmasını ehtiva edir:

- A. Qidalandırıcı yarımstansiyaların bərpası (Şükürbəyli, İmişli) və bunlara qoşulan elektrik ötürücü xətlərin yenidən çəkilməsi, enerji təchizatı sisteminin Füzuli və Ağdam rayonlarındakı digər komponentlərinin bərpa edilməsi;
- B. İşğaldan azad edilmiş digər rayonların ərazisində aparılan operativ bərpa işlərini enerji ilə təmin etməkdən ötrü müvəq-

qəti enerji təchizatı sxemlərindən, o cümlədən mobil, yerdən-yerə daşına bilən elektrik stansiyalarından istifadə olunması;

- C. İşğaldan azad edilmiş rayonlara yaxın ərazilərdə elektrik hasilatı müəssisələrinin, yüksək gərginlikli yarımstansiyaların və ötürücü şəbəkələrin yenidən qurulması və genişləndirilməsi (məsələn, Dağlıq Qarabağda Sərsəng bəndi üzərindəki su elektrik stansiyası bunlardan biri ola bilər) və yenilərinin tikilməsi;
- Ç. İşğaldan azad edilmiş rayonlarda yerləşən yaşayış məntəqələrinə və təsərrüfat infrastrukturuna xidmət edən paylaşımcı şəbəkələrin bərpası və ətraf ərazilərdəki elektrik enerjisi sisteminə qoşulması.

Elektrik enerjisi təchizatı sisteminin dirçəldilməsində güdülməli əsas məqsəd, bərpa edilən və yeni yaradılan bütün yaşayış məntəqələrini, istehsal və infrastruktur obyektlərini elektrik enerjisi ilə etibarlı və aramsız təmin etmək kimi ifadə olunmalıdır. Bu şərt altında (yəni bütün istehlakçılara yetərli həcmdə və aramsız olaraq enerji verilməsinə təminat yaradılmaq şərti ilə) sistemin əsas səmərəlilik meyarlarından biri də istehsal xərclərini və ötürmə zamanı yol verilən (və müəyyən bir biçimdə qaçılmaz olan) itkiləri azaltmaq yolu ilə elektrik enerjisinin maya dəyərini aşağı salmaqdır.

Elektrik enerjisi təchizatının optimal sxemini tapmaq (xüsusilə də kənd yaşayış məntəqələri üçün) kifayət qədər mürəkkəb bir məsələdir. Prinsip etibarilə, enerji təchizatı sisteminin dirçəldilməsi iki təməl modeldən birinin tətbiqinə əsaslanır, digər konseptual modellər isə binaların müxtəlif şəkildəyişmələri və kombinasiyaları üzərində qurulur:

- hərbi əməliyyatlar başlayana qədər mövcud olmuş elektrik enerjisi təchizatı sisteminin tam (əvvəlki qaydada) bərpası;
- post-konflikt ərazilərin həyata qaytarılmasının hər bir konkret mərhələsindəki məskunlaşma strukturunu əsas götürməklə qurulan, kiçik və mini su elektrik stansiyalarından istifadəyə söykənən lokal elektrik şəbəkələrinin yaradılması.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası sahəsində qabaqlar hazırlanmış proqramların əksəriyyətində üstünlük birinci istiqamətə verilmişdir. Bu yanaşma tərzini əsaslandırmaq üçün irəli sürülən başlıca dəlil ondan ibarət olmuş-

dur ki, işğal altında olan bölgələrdəki məskunlaşma sistemi tarixən formalaşmış bir sistemdir və məcburi köçkünlər öz yurd-yuvalarına qayıtdıqca bərpa olunacaq, əsas etibarilə, əvvəlki kimi qalacaqdır, ona görə də köhnə enerji təchizati şəbəkəsinin də prinsipləri saxlanmalı, lokal şəbəkələr isə yalnız, repatriantların çox kiçik əlahiddə yaşayış məntəqələrində məskunlaşdığı hallarda qurulmalıdır. Belə yanaşma tərzini kifayət qədər məntiqli olsa da, problemi effektiv şəkildə həll etməyə yol açmır. Bu məsələ aşağıda əlavə araşdırılacaqdır.

Nəzərdən keçirilən enerji təchizati ssenarilərinin hansının seçiləcəyindən asılı olmayaraq, proqramlaşdırmanın ilkin nöqtəsi, məskunlaşmanın hər mərhələsində elektrik enerjisinə yaranacaq real (əsaslandırılmış) tələbatın mümkün qədər dəqiqliklə müəyyənləşdirilməsidir. Bu tədqiqatda elektrik enerjisinə yaranacaq ehtiyac geri qayıtmış əhali sayının yuxarı həddi əsasında qiymətləndirilir. Enerji istehlakı üzrə orta normativlər müəyyənləşdirilərkən təməl məlumat bazası qismində aşağıdakı göstəricilərdən istifadə olunur:

- haqqı dövlət büdcəsinin vəsaitləri hesabına ödənən və məcburi köçkünlərə havayı verilən enerji istehlakı normaları (2003-cü ildə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiq edilmişdir və hər məcburi köçkünə ayda 150 kVt-saat enerjinin əvəzi ödənilməmək şərti ilə verilməsini nəzərdə tutur);
- Azərbaycanın əyalətlərində (kənd rayonlarında) əhali tərəfindən və iqtisadi obyektlər tərəfindən elektrik enerjisi istehlakının nisbət göstəriciləri.

Hazırda Azərbaycanın kənd rayonlarının əhalisi elektrik enerji ilə “Azər-enerji” ASC-nin regional paylaşdırıcı şəbəkələri vasitəsi ilə təchiz olunur. 2007-ci ilə aid statistik məlumatlara görə, bu rayonlara verilən bütün enerjinin 58%-i bilavasitə əhali tərəfindən işlədilir. Başqa sözlə, ölkə əyalətlərində elektrik enerjisi istehlakı əhali ilə digər istifadəçilər (istehsal, ticarət və xidmət müəssisələri) arasında 60:40 nisbətində bölünür. Aydın məsələdir ki, konfliktsonrası reabilitasiyanın ilkin mərhələsində bölgə iqtisadi cəhətdən zəif inkişaf etmiş bir vəziyyətdə olacaqdır, böyük miqdarda enerji işlədən iri sənaye müəssisələrinin azad edilmiş rayonlarda dərhal fəaliyyətə başlaması ehtimalı isə çox aşağıdır. Ona görə də gözləmək məntiqlidir ki, azad edilmiş ərazilərdə enerji sərfinin əhali ilə digər istehlakçılar arasında bölünməsi ilk illərdə ölkə üzrə orta nisbətdən fərqlənəcək və əhalinin payı daha yüksək olacaqdır. İlkin

hesablamalara görə, bu nisbət məskunlaşmanın birinci ilində 90:10, ikinci ilində – 85:15, üçüncü ilində – 80:20, dördüncü ilində – 75:25, beşinci ilində isə – 70:30 kimi proqnozlaşdırıla bilər.

Repatriasiyanın başlanmasından sonrakı ilk beş il ərzində elektrik enerjisinə olan tələbatın hesabi göstəriciləri 4-cü cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 4. Elektrik enerjisinə və enerji hasilatı üzrə istehsal güclərinə tələbat

Repatriasiya dövrü (illər)	Əhalinin sayı (min nəfər)	Elektrik enerjisinə tələbat (mln. kVt-saat)			İstehsal güclərinə tələbat (MVA)
		Əhali	İqtisadiyyat	Cəmi	
I il	80	144	16	160	30
II il	180	324	57	381	70
III il	280	504	126	630	115
IV il	390	702	234	936	170
V il	520	918	393	1 311	240

Prinsip etibarilə, bu ehtiyac mövcud istehsal gücləri hesabına da ödənilə bilər. Sayı təqribən 500 min nəfər olan məcburi köçkünün repatriasiyası və ölkə daxilində yerdəyişməsi, bütövlükdə enerji sistemi üzərinə düşən pik enerji yükünü (yəni maksimal sayda istehlakçının eyni vaxtda və maksimal miqdarda enerji işlətməsi zamanı sistem üzərinə düşən yükü) kəskin surətdə artırma-yacaqdır. Sadəcə, enerji yükünün bir hissəsi ölkənin mərkəzi və şərq bölgələrinin üstündən götürülüb qərb bölgəsinin üzərinə qoyulmuş olacaqdır.

Lakin onu da nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan iqtisadiyyatı son illərdə indiyədək heç vaxt görünməmiş yüksək sürətlə inkişaf edir və inkişaf templəri hələ kifayət qədər uzun bir müddət ərzində yüksək olaraq qalacaqdır. Ona görə də elektrik enerjisi hasil edən yeni müəssisələr tikilməsə və mövcud stansiyalar yenidən qurulub gücləndirilməsə, pik enerji istehlakını qarşılamaq

üçün tələb olunan istehsal güclərinin, artıq indinin özündə belə hiss olunan, çatışmazlığı ciddi bir dərəcədə kəskinləşərdi. Odur ki, reabilitasiya zonasında elektrik enerjisinə olan ehtiyacı hasilatı artırmaq hesabına, özü də mümkün olduqca bölgənin öz ərazisindəki hasilat hesabına ödəmək daha məqsədəuyğundur.

Enerji hasil edən müəssisələrin istehsal gücünə olan tələbat hesablanarkən aşağıdakı ehtimallar əsas götürülmüşdür:

- yeni tikilən istilik-elektrik stansiyalarında istehsal güclərindən istifadə əmsalı 0,7-dən aşağı deyil;
- elektrik enerjisinin istehsalı, ötürülməsi və paylaşdırılması zamanı baş verən məcmu itkilər 10%-ə bərabərdir (istehsal prosesində itkilər deyərəkən hasilatçı müəssisənin öz daxili ehtiyaclarını ödəməyə sərf etdiyi enerji nəzərdə tutulur).

Repatriasiyanın başlanmasından sonrakı ilk beş il ərzində enerji hasil edən müəssisələrin istehsal gücünə olan tələbat göstəriciləri (4-cü cədvəl) yuxarıda verilmiş iki ehtimalın elektrik enerjisinə olan ümumi tələbatla tutuşdurulması əsasında hesablanmışdır.

Hazırda 1 MVt enerji hasilatına kifayət edən yeni istehsal gücünün yaradılması Azərbaycanda təxminən 1 mln. manata (1,25 mln. ABŞ dollarına) başa gəlir. Bu normativ əsas kimi qəbul edildikdə məlum olur ki, işğaldan azad edilmiş rayonların enerji ehtiyaclarını ödəmək üçün yeni elektrik stansiyalarının tikintisinə azı 240 mln. manat (300 mln. ABŞ dolları) tələb olunacaqdır.

Bu problem hazırda tikilməkdə olan 25 MVt gücündə Füzuli su-elektrik stansiyasının və tikintisi planlaşdırılan Tovuz SES-in (540 MVt) hesabına həll edilə bilər. Doğrudur, sonuncunun tikinti müddətləri və dəyəri hələ müəyyənləşdirilməmişdir. Bunlardan başqa, işğal altındakı ərazidə daha bir su-elektrik stansiyası – təxminən 20 MVt-lıq gücə malik olan Tərtər SES də vardır, amma onun real vəziyyəti tam aydın deyil və torpaqlar azad edildikdən sonra əlavə öyrənilməlidir. Deyilənlər nəzərə alınmaqla, post-konflikt ərazilərin enerji ehtiyaclarını ödəmək üçün yeni istehsal güclərinin yaradılmasına təqribən 200 mln. manat (250 mln. ABŞ dolları) sərf olunmalıdır.

Lakin onu da nəzərə almaq vacibdir ki, işğaldan azad edilmiş rayonların enerji təchizatı iri elektrik stansiyalarının hesabına həyata keçirilsə, ötürücü və paylaşdırıcı şəbəkələri də bərpa etmək və bu işə böyük miqdarda sərmayə yatırmaq lazım gələcəkdir. Əldə olan məlumatlara əsasən, hazırda Dağlıq Qara-

bağdakı elektrik şəbəkələrinin yalnız kiçik bir hissəsi (məsələn, Xankəndində əvvəllərdən mövcud olan elektrik şəbəkəsi) istismar edilməkdədir. Regionun digər ərazilərində yerləşən ötürücü və paylaşdırıcı şəbəkələr isə (transformator yarımstansiyaları ilə birlikdə) praktik surətdə tam sıradan çıxarılmış, dağıdılmışdır. Ona görə də bu araşdırmada, hesablamaların bünövrəsi qismində 1991-ci il yanvarın 1-i tarixinə mövcud olan ötürücü və paylaşdırıcı elektrik şəbəkələri haqqında məlumatlar qəbul edilmişdir.

Ötürücü və paylaşdırıcı şəbəkələrin bərpası üçün tələb olunan kapital qoyuluşları həcminin ilkin dəyərləndirilməsi 2008-ci ilin orta qiymətləri əsasında aparılmışdır. Bu dəyərləndirmənin nəticələri 5-ci cədvəldə göstərilmişdir.

Cədvəl 5. Elektrik şəbəkələrinin bərpası üçün tələb olunan kapital qoyuluşları

		Orta qiymət (min AZN)	Tələb olunan investisiyalar (min AZN)
Yarımstansiyalar	Sayı		2 124 000
330 kV	1	20 000	20 000
110 kV	23	16 000	368 000
35 kV	80	2 000	160 000
6-10/0,4 kV	3 152	500	1 576 000
Şəbəkələr	Uzunluğu (km)		179 537
330 kB	151	300	45 300
110 kB	880	85	74 800
35 kB	835	45	37 575
6-10/0,4 kB	21 862	30	21 862
Cəmi			2 303 537

Beləliklə də, əvvəllər mövcud olmuş ötürücü və paylaşdırıcı şəbəkələrin yenidən qurulması ilə müvafiq istehsal gücünə malik olan enerji hasilatı müəssisələrinin tikilməsi, bir yerdə (cəmi) 2,5 mlrd. manata (3,125 mlrd. ABŞ dollarına) yaxın vəsait tələb edəcəkdir.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin enerji təchizatının bərpa olunmasına yönəldilən xərclərin strukturunda inflyasiya amilinin rolu, görünür, başqa sahələrdəki qədər böyük olmayacaqdır. Səbəb ondadır ki, bir tərəfdən, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi dövründə topladığı zəngin təcrübə, digər tərəfdənsə, yetərincə yüksək səviyyəli texnika ilə silahlanması sayəsində “Azərenerji” ASC-nin heyəti (personalı) bütün planlaşdırılmış işləri 1,5-2 il ərzində yerinə yetirmək iqtidarındadır. Hətta hesablamaların bünövrəsinə bu müddətin yuxarı həddi (2 il) qoyulsa belə, energetika sisteminin bərpasının repatriasiya ilə təxminən eyni vaxtda başlayacağı təqdirdə *inflyasiya düzəlişi də nəzərə alınmaqla hesablanmış yekun məbləğ 2,8 mlrd. manatı (3,4 mlrd. ABŞ dollarını) aşmayacaqdır.*

Əvvəllər mövcud olmuş elektrik şəbəkələrinin bərpası, işğaldan azad edilmiş ərazinin hamısı üçün deyil, əsas etibarilə Ağdam, Füzuli və Cəbrayıl rayonları üçün aktual ola bilər. Bu rayonları ölkənin vahid energetika sisteminə qoşmaq o qədər də böyük çətinliklərlə müşayiət olunmayacaq, maliyyə məsrəfləri isə yol verilə bilən çərçivədən kənara çıxmayacaqdır.

Zəngilan, Qubadlı, xüsusilə də Laçın və Kəlbəcər rayonlarının vəziyyəti, bu baxımdan daha mürəkkəbdir. Bu ərazilər, bir növ, Ermənistanla Dağlıq Qarabağın enerji sistemləri arasında qalan dəhliz kimidir və texniki nöqtəyi-nəzərdən, onların elektrik enerjisi ilə mərkəzləşdirilmiş qaydada təchizatı, indiki vəziyyətdə ancaq həmin enerji sistemləri vasitəsilə gerçəkləşdirilə bilər. Dağlıq Qarabağ ərazisindən yan keçməklə (cənub tərəfdən) Murovdag üzərindən elektrik ötürücü xətlər çəkmək, texniki baxımdan çox çətin məsələdir. Üstəlik, əldə olunacaq nəticələri məsrəflərlə müqayisə etdikdə məlum olur ki, bu tikinti, özünü doğrultmayacaq dərəcədə baha başa gələrdi və iqtisadi cəhətdən sərfəli deyil.

Gələcəkdə bölgənin iqtisadiyyatı gücləndikcə, bu ərazi elektrik şəbəkələrini Azərbaycanın vahid energetika sistemində qoşmaq texniki cəhətdən qat-qat daha rahat, iqtisadi cəhətdənsə əlverişli olacaqdır. Konfliktsonrası reabilitasiyanın ilkin mərhələlərində isə regionun energetika sistemini ikinci yolla – kiçik SES-lərin üzərində qurulan və məskunlaşma strukturuna müvafiq bir şəkildə formalaşdırılan lokal elektrik şəbəkələrinin yaradılması yolu ilə inkişaf etdirmək daha məqsədəuyğun kimi görünməkdədir. Əvvəli budur ki, işğal altındakı ərazilər yetərli bir həcmdə hidroenergetik resurslara malikdir. İkincisi də, enerji daşıyıcılarının və ələlxüsüs yanacaq kimi işlədilən mazutun və təbii qazın dünya bazarındakı qiymətlərinin artımı, elektrik hasilatının alternativ yol-

larının, o cümlədən və ilk növbədə kiçik SES-lərin rəqabət qabiliyyətini artırır və onlara müştəri gözü ilə bir daha nəzər salmağa imkan açır.

Aparılmış təhlil belə söyləməyə əsas verir ki, sözügedən bölgələrdə energetikanı inkişaf etdirməyin ən səmərəli yolu bəndsiz kiçik və mini su-elektrik stansiyaları tikməkdir. Su mənbələri üzərində bənd tikmək yolu ilə qurulan stansiyalar (o cümlədən kiçik SES-lər) bir sıra səbəblər üzündən əlverişsizdir. Məsələn təkcə qiymətin yüksək olmasında deyil. Onların çatışmazlıqları qismində aşağıdakılar da qeyd oluna bilər:

- ekoloji mühitin pozulması;
- münbit torpaqların su altında qalması;
- balıqların miqrasiyasına əngəl əmələ gəlməsi və bu səbəbdən də onların artma imkanlarının məhdudlaşması;
- turbinlərdən keçdikdən sonra istifadə olunmuş suyun ölü hələ gəlməsi.

Bəndsiz su-elektrik stansiyaları, bəndli stansiyaların bu qüsurlarından azaddır. Səmərəlilik məsələsinə gəldikdə isə, kiçik su-elektrik stansiyaları (xüsusilə də bəndsiz tikilənlər) istilik-elektrik stansiyalarından (xüsusilə də kiçik hasilat gücünə malik olanlardan) nəinki geri qalmır, istismar xərclərinin praktik surətdə yoxluğunu da nəzərə alıqda, hətta onlardan daha effektivdir. Üstəlik, bəndsiz kiçik və mini su-elektrik stansiyaları təbii mühit üzərinə əlavə mənfi yük qoymur.

Kiçik və mini su-elektrik stansiyaları üçün avadanlığın ölkəyə idxal olunması da böyük bir problem deyil. Nəzərdə tutmaq lazımdır ki, bu avadanlığın istehsalı, inkişaf etmiş dövlətlərin iqtisadiyyatında ən sürətlə böyüyən sahələrdəndir. Digər tərəfdən, Azərbaycanın özündə də bu qəbil avadanlığın istehsalı sahəsində ixtisaslaşan müəssisələr kompleksi yaratmaq olar və bu da perspektivli yoldur. Əvvələn, hazırda bu öz-özlüyündə yetərincə sərfəli bir sahədir, məhsulun ixrac imkanları yetərincə böyükdür: Azərbaycanla həmsərhəd ölkələrdə kiçik hidroenergetikanın inkişafı üçün təbii şərait çox əlverişlidir, müvafiq avadanlıq buraxan müəssisələr isə yox dərəcəsindədir. İkincisi, Azərbaycanda belə müəssisələrin qurulması ölkədə kiçik hidroenergetikanın inkişafına və onun səmərəliliyinin yüksəldilməsinə ciddi təkan verə bilər.

İşğaldan azad edilmiş rayonlarda enerji təchizatı sisteminin bərpası üzrə konkret tədbirlər (o cümlədən planın hər bir bəndi üzrə tələb olunan maliyyə

vəsaitinin miqdarı) konfliktsonrası reabilitasiya işlərinə başlamaq ərəfəsində bir daha dəqiqləşdiriləcəkdir. İlk-əvvəl, yeni enerji istehlakçılarının – ev və fermer təsərrüfatlarının, məişət obyektlərinin, sənaye müəssisələrinin, yaşayış məntəqələrindəki kommunal təsərrüfatların elektrik enerjisinə olan real tələbatları konkretləşdiriləcəkdir. Bu tələbatın həcmindən asılı olaraq, hər bir konkret halda hansı tip və hansı hasilat gücündə elektrik stansiyalarına ehtiyac olduğunu müəyyənləşdirmək məqsədi ilə əlavə araşdırma aparılacaqdır. Öldə edilmiş nəticələr, bütün hallarda, müvafiq texniki-iqtisadi hesablamalarla əsaslandırılacaqdır. Yuxarıda ifadə edilmiş mülahizələrə gəlincə, bunlar enerji təchizatı sisteminin dirçəldilməsi prosesinin, sadəcə olaraq, konseptual əsaslarını təsbit etmək məqsədi güdür, ərz olunan rəqəmlərsə təqribi səciyyə daşıyır və yalnız, tələb olunan sərmayə yatırımlarının miqyası haqqında təsəvvür yaratmaqdan ötrüdür. Son nəticə etibarilə, regionda energetikanın inkişafı üzrə, bütövlükdə ölkədə energetikanın ümumi inkişaf konsepsiyası ilə uzlaşdırılmış ayrıca bir kompleks proqram işləyib hazırlamaq lazım gələcəkdir.

5.4. Su təchizatı və kanalizasiya sistemlərinin bərpası

Birinci yerdə yaşayış məntəqələrinə içməli suyun verilməsi dayanmaqla bütövlükdə su təchizatı sisteminin bərpası, işğaldan azad edilmiş rayonların dirçəldilməsində ən mühüm vəzifələrdən biridir. Özü də bu, konfliktsonrası reabilitasiyanın ilkin prioritetləri sırasına daxildir, çünki əhalinin kütləvi repatriasiyasından əvvəl həyata keçirilməlidir.

Dəqiq şəkildə, işğala qədər bölgədə istifadə olunan su təchizatı mənbələrinin və suötürücü qurğuların real vəziyyəti və bərpa edilmək mümkünlüyü post-konflikt ərazilərin ilkin əyani müşahidəsi və təhlili sona yetdikdən sonra qiymətləndiriləcəkdir. Lakin dağıntıların xarakteri və miqyası nəzərə alınaraq belə bir variant da istisna edilmir ki, istər su mənbələrinin, istərsə də su təchizatı infrastrukturunun bərpası ya ümumiyyətlə qeyri-mümkün olacaq, ya da uzun bir müddət tələb edəcəkdir.

Ehtiva olunur ki, belə hallarda alternativ komplekslərdən istifadə ediləcəkdir. Bəzən köhnə su təchizatı sistemlərinin qismən (yəni onların müəyyən hissələrinin) bərpası və (və ya) yenidən qurulması da mümkündür, amma görünür, əksər hallarda yeni lokal şəbəkələr qurmaq lazım gələcəkdir. Bütün variantlarda, təmizlənilib sanitariya normalara uyğun bir səviyyəyə çatdırılması üçün böyük əlavə xərc tələb olunmayan yeraltı su mənbələrindən və bulaqlardan istifadəyə üstünlük verilməlidir. Su mənbələri və su paylaşdırıcı şəbəkələr

üzərində sanitar-epidemioloji nəzarət məsələlərinə, ələlxüsus da konfliktsonrası reabilitasiyanın və repatriasiyanın ilkin mərhələsində, xüsusi diqqət yetiriləcəkdir.

Kənd yerlərində kommunal su təchizatının paylaşdırıcı şəbəkələri elə quraşdırılacaqdır ki, küçələrdə qoyulan su təminatı nöqtələrinin xidmət radiusu təxminən 100 m ətrafında olsun və kəndə qayıdıb məskunlaşmış sakinlər içməli suyu mümkün qədər yaxın məsafədən götürə bilsin. Bu, birinci dərəcəli prioritetdir və elə birinci mərhələnin də vəzifəsidir. Həyətəyən sahələrin suvarılması üçün suya olan tələbatın ödənilməsi sonrakı mərhələnin vəzifələrinə aid ediləcəkdir. Şəhər yaşayış məntəqələrində isə təxirəsalınmaz vəzifələr sırasına, bərpa edilən (yaxud yeni tikilən) çoxmənzilli binaların, sosial xidmət müəssisələrinin (ilk növbədə səhiyyə təşkilatlarının) və əsas sənaye zonalarının su təchizatı daxildir.

Bu sahədə aşağıdakı tədbirlər nəzərdə tutulur:

- bölgəyə birinci olaraq gəlmiş bərpaçı briqadaların su ilə təminatı və bundan ötrü suyun, lazım gələrsə, ətraf ərazidən xüsusi maşınlarla daşınması;
- bərpaçı briqadaların müvəqqəti yaşayış məntəqələrinin yaxınlığına qədər su borularının çəkilməsi və su paylaşdırıcı şəbəkələrin qurulması;
- köhnə artezian quyularının mümkün olduqca bərpası və yenilərinin qazılması;
- əsas suburaxıcı qurğuların, nasos stansiyalarının, rezervuar-hovuz təsərrüfatının və magistral su kəmərlərinin mümkün olduqca əsaslı təmiri, digər (və görünür əksər) hallarda isə yenidən qurulması və inşa edilməsi;
- konfliktsonrası bərpa prosesində lokal mərkəz rolu oynayan yaşayış məntəqələrinin su təchizatı sistemlərinin kompleks şəkildə bərpası və zəruri hallarda magistral su kəmərlərinə qoşulması;
- şəhər yaşayış məntəqələrində kanalizasiya sistemlərinin yenidən tikilməsi;
- post-konflikt ərazidə su təchizatı sisteminin digər komponentlərinin bərpası.

İşğaldan azad edilmiş rayonlarda su təchizatı sisteminin vəziyyəti yerində əyani müşahidələr əsasında qiymətləndirildikdən sonra magistral və lokal su kəmərləri tikintisinin (mümkün olan hissələrdə – əsaslı təmirinin) texniki-iqtisadi şərtləri işlənilib hazırlanacaqdır. Lakin əlbəttə, məsələ yalnız su borularının çəkilməsi ilə bitmir. Başlıca vəzifələrdən biri də – işğal edilənə qədər bu bölgədəki bir çox yaşayış məntəqələrində əsas su mənbəyi kimi istifadə olunan kəhrizlərin bərpasıdır.¹ Bu vəzifənin icrasını asanlaşdıran amil kimi onu qeyd etmək lazımdır ki, texniki səbəblər üzündən suyu qurumuş köhnə kəhrizlərin müasir texnologiyalardan da faydalanmaqla bərpası sahəsində Azərbaycanda artıq müəyyən təcrübə toplanmışdır.

Su təchizatının bərpası, təbii ki, həyat təminatı infrastrukturunun digər elementləri ilə, xüsusilə də enerji təchizatı ilə sıx əlaqəli və eyni xassəlidir. Aydın məsələdir ki, bu infrastruktur, heç olmasa, minimal səviyyədə də olsa, qurulmasa, insanların bu ərazidə nəinki daimi, heç müvəqqəti yaşayışı da mümkün deyil. Lakin bununla yanaşı, enerji kimi, su təchizatı da azad edilmiş ərazilərdə iqtisadi fəaliyyətin dirçəldilməsində (əlxüsüs həyətyanı sahələrin və kənd təsərrüfatında istifadə edilən torpaqların suvarılması baxımından) ən zəruri ilkin şərtlər sırasına daxildir.

Bir tərəfdən heç bir alternativini olmadığına, digər tərəfdənsə, ən vacib prioritetlərə aid olduğuna görə, su təchizatı sisteminin bərpası geniş miqyasla aparılmalı, yeni magistral su kəmərlərinin çəkilməsi, su paylaşdırıcı şəbəkələrin qurulması, kəhrizlərin həyata qaytarılması üzrə işlər paralel şəkildə getməlidir. Belə nəzərdə tutulur ki, magistral su kəmərlərinin çəkilməsi üzrə işlərin hamısı, lokal su xətlərinin çəkilməsi üzrə isə əsas hissəsi konfliktsonrası reabilitasiyanın ilk üç ili (daha dəqiqi – ilk üç şərti zaman vahidi) ərzində başa çatdırılacaqdır. Yaşayış fondu obyektlərinin, habelə ayrı-ayrı təsərrüfatların, sosial və inzibati təsisatların su xətlərinə qoşulmasına gəldikdə isə, bu həmin obyektlərin özünün bərpası ilə bağlı işlərə aid edilmişdir.

Suya olan məcmu tələbatın həcmi, ölkə regionları üçün səciyyəvi sayıla biləcək orta su istehlakı norması əsasında (adambaşına gündə 200 litr) hesablanır. Şəhər yaşayış məntəqələrinə tətbiqən, buraya sənaye müəssisələrinin və kommunal təsərrüfatın ehtiyacları da əlavə edilir. Hazırda Azərbaycanın əyalətlərində əhalinin su istehlakı ilə sənaye və xidmət sektorlarının işlətdiyi suyun nisbəti ortalama 60:40 kimidir. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə konflikt-

¹ Nəzərdə tutmaq vacibdir ki, kəhriz, sadəcə, yaşayış məntəqələrinin su mənbəyi deyil, həm də milli maddi mədəniyyətimizin bir parçasıdır.

sonrası reabilitasiya dövründə bu nisbət, enerji təchizatındakı kimi, başqa cür olacaqdır – bütün su istehlakının azı 90%-i əhalinin payına düşəcəkdir. Ona görə də su təsərrüfatının bərpası üçün tələb olunan maliyyə resurslarının hesablanması, əsas etibarilə, məişət istehlakı üzərində qurulur.

Rayon mərkəzlərində (şəhərlərdə) su təchizatı infrastrukturunun bərpası və yenidən qurulmasına yönəldiləcək vəsaitin həcmi, ayrı-ayrı konkret layihələrə cəlb olunmuş beynəlxalq statuslu xarici ekspertlərin ölkənin başqa şəhərləri üçün apardığı texniki-iqtisadi araşdırmalarla analogiyalar üzrə hesablanmışdır.

Məsələn, bir müddət əvvəl Almaniyanın dövlət maliyyə agentliyi – *Kreditanstalt für Wiederaufbau (KfW)* – Şəki şəhərinin su təchizatını yenidən qurmaq məqsədi ilə layihə sənədləri paketi hazırlamışdı. Şəki Azərbaycanın şimal-qərbində yerləşsə də, işğal altındakı ərazilərinə bənzəyən təbii-landşaft şəraitinə malikdir. Kapital qoyuluşları baxımından, layihənin dəyəri təqribən 18 mln. avrodur. Bu rəqəm o şərt çərçivəsində hesablanmışdır ki, şəhərin (həm onun əhalisinin, həm də təsərrüfat obyektlərinin) içməli su tələbatının 12%-i hazırda mövcud olan (işləyən) su təchizatı sisteminin hesabına ödənəcəkdir. Əgər bu da olmasaydı, məcmu sərmayə yatırımı bir az da artıq – təxminən 20 mln. manat (25 mln. ABŞ dolları) ətrafında olardı. Əməliyyat xərclərinin (bizim iqtisadi ənənəyə görə, bunlara istismar xərcləri və ya cari xərclər də deyirlər), mümkün alternativ variantların son nəticə etibarilə hansının seçiləcəyindən asılı olaraq, ildə 600-750 min Avro təşkil edəcəyi planlaşdırılır. Layihə nəzərdə tutur ki, 2005-2030-cu illərdə Şəki şəhəri əhalisinin sayı 30% çoxalacaqdır. Bu rəqəm, post-konflikt ərazilərdə gözlənilən demografik artıma da uyğun gəlir, hər halda fərq, çox güman ki, o qədər də böyük olmayacaqdır.

Lakin nəzərdə tutmaq lazımdır ki, kənd yaşayış məntəqələrinin su təchizatı, əhalinin təmərküzləşmə (sıxlıq) səviyyəsinin daha aşağı olması səbəbindən, əlavə xərclər tələb edir. Eyni sayda əhali daha geniş əraziyə səpələndikdə, müvafiq surətdə, daha böyük sayda su mənbələrindən istifadə olunmalı, su kəmərləri daha uzun məsafələrə çəkilməlidir. Rezervuar-hovuz təsərrüfatı, nasos stansiyaları və digər infrastruktur elementlərinin inşa edilməsi də daha çox sərmayə aparır.

Bütün bu amilləri ilkin informasiya kimi qəbul etməklə və post-konflikt ərazidə yaşayacaq əhalinin şəhər və kənd sakinlərinə bölgüsünü (müvafiq olaraq, yaşayış məntəqələrinin şəhər və kəndlərə bölgüsünü) də göz önündə tut-

maqla aparılmış hesablamalar belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, su təchizatı sisteminin bərpası üçün (kəhrizlərsiz) tələb ediləcək sərmayə yatırımının ümumi miqdarını 726,6 mln. manat və ya 908,25 mln. ABŞ dolları səviyyəsində qiymətləndirmək mümkündür. Bu hesablamalarda inflyasiya amili də nəzərə alınmışdır.

Kəhrizlərə gəlinə, su götürülən mənbədən 2,5 km aralıda yerləşən və məhsuldarlığı saniyədə 200-250 litr olan orta bir kəhrizin bərpasına və ya yenidən qurulmasına təxminən 800 min manat (1 mln. ABŞ dolları) xərclənir. Analoji parametrlərə malik olan yeni bir kəhrizin inşa edilməsi isə hazırda 1,5 mln. manata (təqribən 1,9 mln. ABŞ dollarına) başa gəlir. Kəhrizin məhsuldarlığı az olduqca onun inşa edilməsi üçün tələb olunan maliyyə vəsaiti də, təbii ki, azalır, amma bu azalma mütənasib getmir. Deyək ki, məhsuldarlığı 2 dəfə az olan (saniyədə 100-120 litr) bir kəhrizin tikintisinə 3 dəfə az (500 min manat və ya 625 min ABŞ dolları) vəsait kifayət edir.

Kəhrizlər şəbəkəsinin real vəziyyəti yerində araşdırıldıqdan sonra onların bərpası üçün tələb olunan ümumi maliyyə resurslarının həcmi daha dəqiqliklə müəyyənləşdirilə biləcəkdir. Böyük bir ehtimalla, əvvəllər mövcud olmuş bir çox kəhrizləri yenidən tikmək lazım gələcəkdir. Proqramlaşdırmanın indiki mərhələsində bunları qəbul etmək yetərlidir ki, bir kəhrizin orta qiyməti (yəni onun bərpasına və ya inşa edilməsinə yönəldiləcək məsrəflər) 1 mln. manata (1,25 mln. ABŞ dollarına) bərabərdir; bu cür 100 kəhriz inşa ediləcəkdir və onlar bütün kənd yaşayış məntəqələrinin 15%-ində su təchizatının təməlini təşkil edəcəkdir.

Yaşayış məntəqələrində, birinci növbədə şəhər yerlərində, kanalizasiya sistemlərinin bərpasına ciddi diqqət yetiriləcəkdir. Bu məsələ həm də ona görə xüsusi əhəmiyyətə malikdir ki, öz təbii-iqlim xüsusiyyətlərinə görə işğal altındakı ərazilər, turizmin inkişafı baxımından güclü potensiala malikdir və zamanında Azərbaycanın ən mühüm turizm bölgələrindən birinə çevrilə bilər. Kanalizasiya sistemləri probleminin özəlliyi ondadır ki, onu praktik surətdə sıfırdan həll etmək lazım gələcəkdir, çünki müasir tələblərə cavab verən kanalizasiya bu regionda heç sovet vaxtlarında da olmamışdır.

İşğaldan azad edilmiş rayon mərkəzlərində (şəhərlərdə) kanalizasiya sistemlərinin inşa edilməsi üçün tələb olunan sərmayə yatırımlarının həcmi, su təchizatının bərpasında olduğu kimi, Şəki şəhəri kanalizasiya sisteminin yenidən qurulması məqsədi ilə *KfW* ekspertlərinin Azərbaycan mütəxəssisləri ilə birlikdə hazırladıqları texniki-iqtisadi əsaslandırma ilə analogiya üzrə müəy-

yənəldirilmişdir. Bu minvalla, post-konflikt ərazilərdə kanalizasiya sistemlərinin qurulmasına yönəldiləcək kapital qoyuluşlarının ümumi həcmi – inflyasiya amili nəzərə alınmaqla – 494 mln. manat (617 mln. ABŞ dolları) səviyyəsində qiymətləndirilmişdir.

Beləliklə də, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə su təchizatı və kanalizasiya sistemlərinin bərpasına, yenidən qurulmasına və inşasına sərf olunacaq sərmayə yatırımının cəmi 1 380 mln. manat və ya 1 725 mln. ABŞ dolları təşkil edəcəkdir (Cədvəl 6).

Cədvəl 6. Su təchizatı və kanalizasiya sistemlərinin bərpasına sərmayə yatırımları

Repatriasiya dövrü (illər)	İcməli su təchizatı (min AZN)	Kəhrizlərin bərpa edilməsi (min AZN)	Kanalizasiya sistemlərinin qurulması (min AZN)	Toplam sərmayə yatırımları (min AZN)	inflyasiya əmsalları	Cəmi – inflyasiya nəzərə alınmaqla (min AZN)
I il	80 000	-	-	80 000	1,00	80 000
II il	100 000	15 000	25 000	140 000	1,20	168 000
III il	140 000	35 000	100 000	275 000	1,44	396 000
IV il	140 000	35 000	125 000	300 000	1,73	519 000
V il	40 000	15 000	50 000	105 000	2,07	217 350
Cəmi	500 000	100 000	300 000	900 000		1 380 350

Konfliktsonrası reabilitasiyanın bir problemi də məişət zibilinin və istehsal tullantılarının toplanaraq zərərsizləşdirilməsi və util kimi istifadə olunmasıdır. Bu, ayrıca baxılmağa layiq bir məsələdir. İşğala qədər bu ərazilərdə zibil sadəcə olaraq qalaq-qalaq yığılır və sonra yandırılırdı. Ətraf təbii mühitə hədsiz zərərlər vuran bu qayda Azərbaycanın əksər şəhər və rayonlarında, təəssüf ki, hələ də davam etməkdədir. Lakin son illərdə Azərbaycan hökuməti, məişət

zibillərinin yandırılması və (və ya) təkrar emalı üzrə ixtisaslaşan zavodlar qurmaq üçün müxtəlif beynəlxalq şirkətlərdən alınmış ayrı-ayrı konkret layihələri araşdırmaqdadır. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə də zibil və tullantı emalı üzrə bir neçə mini-zavodun tikilməsi imkanları konfliktsonrası reabilitasiyaya son hazırlıq mərhələsində ayrıca öyrəniləcək və qiymətləndiriləcəkdir. Bu müəssisələr birbaşa dövlət yardımı əsasında yaradılsa da, kommersiya tipli olacaqdır və buna görə də onların tikilməsinə və istismarına sərf ediləcək vəsait, post-konflikt ərazilərin bərpasına yönəldiləcək ümumi məsrəflərə daxil edilməmişdir.

5.5. Qaz təchizati

Bu sənəddə qəbul edilmiş təsnifata görə, əhalinin və təsərrüfat obyektlərinin qazla təchiz olunması, işğaldan azad edilmiş ərazilərin konfliktsonrası reabilitasiyasında birinci dərəcəli prioritetlər sırasına aid olunmur, çünki qaz təchizatının müəyyən qədər yubadılması nə repatriasiya üçün, nə də iqtisadi fəaliyyətin dirçəldilməsinə başlamaq¹ üçün məhdudlaşdırıcı amil deyil. Ona görə də nəzərdə tutulur ki, bölgənin qaz təchizati üzrə işlər, konfliktsonrası reabilitasiyanın üçüncü şərti dövründən etibarən aparılacaqdır.

İlkin mərhələdə məhdudlaşdırıcı amil olmasa belə, qazlaşdırma – regionun uzunmüddətli sosial-iqtisadi inkişaf maraqları baxımından – nəhəng əhəmiyyətə malikdir. Son dərəcə vacibdir ki, o (qazlaşdırma), Qarabağın dağlıq və aran hissələrinin iqtisadi (və dolayısı ilə həm də siyasi) nöqtəyi-nəzərdən yenidən bir araya gəlməsində (reintegrasiyasında) həlledici rollardan birini oynaya bilər. Məlumdur ki, Azərbaycan təbii qaz yataqları ilə zəngindir və hazırda onun hasilatını və dünya bazarına ixracını fəal surətdə genişləndirməkdədir. Bu resursların miqyası ilə müqayisədə bütün Qarabağı, o cümlədən əsas etibarilə erməni mənşəli vətəndaşların yaşadığı bölgələri, qazla təmin etmək böyük bir problem deyil.

Bundan başqa, ehtimal etmək olar ki, Dağlıq Qarabağın statusu haqqında siyasi razılaşma əldə olunduqdan sonra Azərbaycan qazının Ermənistanı ixrac edilməsi məsələsi də aktuallaşacaqdır. Post-konflikt ərazinin qazla təchiz edilməsi, texniki baxımdan, bu problemin də həllini asanlaşdırma bilər.

¹ Söhbət bu prosesə məhz başlamaqdan, yəni iqtisadiyyatı hərəkətə gətirməyin yalnız ilkin mərhələsindən gedir.

Qaz təchizatı sisteminin bərpası, hər şey bir tərəfə, xeyli sayda yeni qaz boru kəmərlərinin çəkilməsi anlamına gələcəkdir, çünki işğal altındakı bir çox yaşayış məntəqələrinə heç sovet vaxtlarında da qaz verilməmişdi. Əvvəllər mövcud olan boru kəmərlərinə və müvafiq infrastruktur obyektlərinə gəlincə, onlar, böyük bir ehtimalla, istifadəyə yararlı halda deyil. Ümumən dedikdə, post-konflikt ərazilərin qaz təminatı, qazın istehlakçılara ötürülməsi məqsədi ilə müvafiq şəbəkələrin sıfırdan tikilməsindən ibarət olacaqdır.

Ekoloji tələblərə və bəzi digər amillərə, o cümlədən regionun, haqqında yuxarıda danışılmış turizm imkanlarına görə, nəzərdə tutulur ki, işğaldan azad edilmiş ərazilər son nəticə etibarilə qazla tam təchiz olunacaqdır. Bütövlükdə qaz təchizatının planı, o cümlədən magistral və lokal qaz boru kəmərləri şəbəkəsinin sxemləri ölkənin müvafiq qurumları tərəfindən işlənib hazırlanacaqdır. Bu plan, məskunlaşmanın daha əvvəl təsdiq edilmiş sxeminə və məcburi köçkünlərin öz daimi yaşayış yerlərinə qayıtması ardıcılığına uyğun bir tərzdə hazırlanacaq və gerçəkləşdiriləcəkdir.

Konfliktdən çıxmış ərazilərin qaz təchizatına yönəldiləcək məsrəflər, ölkənin digər regionlarında həyata keçirilən analoji layihələrin iqtisadi-maliyyə parametrləri əsasında hesablanmışdır. Artıq sınaqdan keçmiş metodikaya uyğun olaraq, görülməli işlər iki qrupa bölünmüş və ayrı-ayrı araşdırılmışdır.

Birinci qrupa magistral qaz boru kəmərinin tikintisi ilə bağlı işlər aid edilmişdir. Kəmərin uzunluğu 200 km olacağı təqdirdə, onun inşa edilməsinə çəkiləcək xərclər təxminən 90 mln. manat (112,5 mln. ABŞ dolları) təşkil edərdi. Amma bu rəqəm, inflyasiya amili nəzərə alınmadan, global böhran ərafəsindəki qiymətlər əsasında hesablanmışdır.

Lokal qaz boru kəmərlərinin, qazpaylaşdırıcı stansiyaların və digər infrastruktur obyektlərinin tikintisi isə ikinci qrup işlərə aid edilmişdir. İlkin hesablamalara görə, bu məqsədlərə təqribən 300 mln. manat və ya 375 mln. ABŞ dolları xərclənəcəkdir. Bu məbləğə bütün abonentlərin (qaz istehlakçılarının) xüsusi qaz sayğacları ilə təmin edilməsi məsrəfləri də daxil olunmuşdur (Cədvəl 7).

**Cədvəl 7. Qaz təchizatının bərpasına
yöndətiləcək birbaşa dövlət xərcləri**

Repatriasiya dövrü (illər)	Magistral qaz boru kəməri (min AZN)	100 min abonentlik lokal qaz xətləri (min AZN)	Qaz təchizatı sisteminin ümumi dəyəri (min AZN)	İnflyasiya əmsalları	Cəmi – inflyasiya nəzərə alınmaqla (min AZN)
III il	40 000	120 000	160 000	1,44	230 400
IV il	30 000	100 000	130 000	1,73	224 900
V il	20 000	80 000	100 000	2,07	207 000
Cəmi	90 000	300 000	390 000		662 300

Beləliklə də, işğaldan azad edilmiş rayonların qaz təchizatı, inflyasiya düzəlişləri nəzərə alınmaq şərti ilə, 662 mln. manat (828,88 mln. ABŞ dolları) həcmində dövlət vəsaiti tələb edəcəkdir. Bu məbləğə ilk iki il ərzində (repatriasiya dövrünün III və IV illərində) sistemin əməliyyat və idarəetmə xərcləri də daxil edilmiş, lakin qazın öz qiyməti, təbii ki, nəzərə alınmamışdır, çünki istifadə olunan qazın dəyəri istehlakçılar tərəfindən ödəniləcəkdir. Bu ödənişlərdə repatriantlara verilən güzəştlər, yaxud ayrı sözlə, ödənişlərin bir qismini (və ya bəlli bir müddət içində hamısını) dövlətin öz üzərinə götürməsi isə başqa bölmələrin mövzudur.

6. İNFRASTRUKTURUN BƏRPASI

6.1. Mülki idarəetmə orqanlarının iş infrastrukturunun bərpası

İşğal altındakı rayonların mülki yerli idarəetmə orqanları, artıq qeyd olunduğu kimi, işğal dövründə buraxılmamış və bütün bu müddət ərzində öz fəaliyyətini məcburi köçkünlərin ən sıx məskunlaşdığı yaşayış məntəqələrində davam etdirmişdir. Buna baxmayaraq, azad edilmiş rayonlarda onların yenedən işə başlaması sadə bir yerdəyişmə anlamına gəlmir. Yerli idarəetmə orqanları qarşısında dayanan vəzifələrin miqyası və özəllikləri elədir ki, reabilitasiya zonasında onların işi tamamilə yeni əsaslar üzərində qurulmalı, daha yaradıcı xarakter daşmalıdır.

Yerli hakimiyyət və özünüidarəetmə orqanları, regiona birinci olaraq gələn ilk bərpa briqadalarının fəaliyyətinin təşkilindən tutmuş, konfliktsonrası reabilitasiyanın bütün mərhələlərindəki işlərdə bilavasitə və aktiv şəkildə iştirak etməyə borcludur. Onların öz vəzifələrini doğru-dürüst icra etməsi, məlum olduğu kimi, vətəndaşların ayrılmaz konstitusiya hüququdur və eyni zamanda, demokratik dövlət quruluşunun başlıca prinsiplərindən biridir. Lakin konfliktsonrası reabilitasiya dövründə yerli hakimiyyət orqanlarının vəzifələri onların adi şəraitdəki görüvlərindən xeyli dərəcədə fərqlənəcəkdir. Məcburi köçkünlərin geri qayıtmasının təşkilində və daimi yaşayış yerlərində oturmaları üzrə tədbirlərdə, həyat təminatı sistemlərinin və infrastrukturun, iqtisadi və sosial obyektlərin bərpasında bilavasitə iştirak, onların ən əsas vəzifəsinə çevriləcəkdir.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdəki mülki idarəetmə qurumları deyərəkən hər bir rayonun yerli icra hakimiyyəti orqanı (bu, məlum olduğu kimi, rayon-

da ən yüksək hakimiyyət orqanıdır və başçısı ölkənin prezidenti tərəfindən təyin olunur), şəhər və kənd bələdiyyələri, rayon məhkəməsi, Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin rayon şöbəsi, rayon prokurorluğu və rayon polis şöbəsi nəzərdə tutulur.

Bərpa işlərinin ilkin mərhələsində mülki idarəetmə orqanları, konfliktsonrası reabilitasiyada aparıcı meydança rolu oynayacaq ərazilərdə yerləşəcəkdir. Onların keçmişdə yerləşdiyi binaların və yardımçı tikililərin bərpa edilməsinin nə dərəcədə mümkün və məqsədəuyğun olması araşdırılacaq və qiymətləndiriləcəkdir. Bu bina və tikililəri qısa bir müddətdə və yol veriləcək qiymət həddini aşmamaqla təmir edib az-çox yararlı hala gətirmək mümkün olduqda onlardan, ancaq yenə də müvəqqəti qaydada, istifadə edilə bilər. Əks təqdirdə, müvəqqəti olaraq, sökülüb-yığılan konteyner modullarından istifadə etmək daha əlverişlidir. Konfliktsonrası reabilitasiya planında yerli idarəetmə qurumları üçün yeni müasir binaların tikilməsi və qabaqcıl səviyədə təchiz edilməsi nəzərdə tutulsa da, bu işlər bərpa prosesinin daha sonrakı mərhələlərinə (ikinci şərti dövrdə başlamaqla) aid edilmişdir.

Bu yanaşma tərtibi bütün yerli hakimiyyət orqanlarına, o cümlədən təhlükəsizlik məsələləri üçün məsuliyyət daşıyan qurumlara (Daxili İşlər və Milli Təhlükəsizlik nazirliklərinin yerli şöbələrinə, prokurorluq və məhkəmə orqanlarına) da tətbiq ediləcəkdir.

Nəzərdə tutulur ki, mülki hakimiyyət orqanları rabitə və kommunikasiya vasitələri ilə, habelə xüsusi nəqliyyat vasitələri ilə birinci növbədə (təxirə salınmadan) təmin ediləcəkdir. Onların kommunikasiya vasitələri ilə təminatı məsələləri bir qədər sonra gələn ayrıca bir bölmədə daha müfəssəl araşdırılmışdır.

İşğaldan azad edilmiş rayonların yerli icra hakimiyyəti orqanları üçün tikiləcək yeni binaların layihələndirilməsi zamanı nəzərdə tutmaq zəruridir ki, bu tikililərin ümumi sahəsi, ölkənin digər şəhər və rayonlarındakına nisbətən daha böyük olmalıdır. Bunun iki əsas səbəbi vardır. Birincisi, azad edilmiş rayonların icra hakimiyyəti orqanlarının aparatlarında çalışan əməkdaşların sayı – konfliktsonrası reabilitasiya dövründə – analoji ərazi ölçülərinə və demografik göstəricilərə malik olan digər rayonlardakına nisbətən daha çox olacaqdır. İkincisi, bu binalarda regiona müvəqqəti gəlmiş bəzi xüsusi orqanlara və beynəlxalq qurumlara, həmçinin öz binalarının bərpası (tikintisi) daha sonrakı dövrlərə saxlanılan yerli təşkilatlara da müəyyən qədər yer verilə bilər və əksər hallarda veriləcəkdir.

Belə nəzərdə tutulur ki, yerli icra hakimiyyəti orqanları üçün tikilən binalar eynitipli olacaqdır. Bu beşmərtəbəli binaların hər qatı təqribən 432 m²-lik ümumi sahəyə (perimetr üzrə – 24 m x 18 m) malik olacaqdır. Böhrandan əvvəlki orta qiymətlər əsasında hesabladıqda (istifadəyə tam hazır vəziyyətdə təhvil vermək şərti ilə binadakı hər 1 kvadrat metr sahənin qiymətini 750 manat və ya 938 ABŞ dolları götürməklə), hər belə binanın dəyəri – bütün kommunikasiya xətlərinin çəkilməsi və kommunal otaqların lazımi avadanlıqla təchiz edilməsi şərti ilə – təxminən 1 600 min manat (2 mln. ABŞ dolları) təşkil etməlidir. Bundan əlavə, lazımi mebellərin, rabitə və kommunikasiya vasitələrinin alınmasına, orta hesabla, hər bina üzrə təqribən 100 min manat (125 min ABŞ dolları) xərclənəcəkdir. Bu minvalla da, işğaldan azad edilmiş yeddi rayonda icra hakimiyyəti orqanları üçün yeddi binanın tikilməsinə və təchizatına 12 mln. manata (15 mln. ABŞ dollarına) yaxın vəsait tələb olunur. Yerli icra hakimiyyəti orqanları üçün inzibati binaların inşa edilməsi kütləvi repatriasiya başladıqdan sonrakı ikinci ilə planlaşdırıldığına görə, inflyasiya düzəlişləri ilə bu məbləğ 14,4 mln. manata (18,75 mln. ABŞ dollarına) qədər artacaqdır.

Bu tədqiqatda belə bir mülahizə əsas götürülmüşdür ki, istər rayonların, istərsə də kənd və qəsəbələrin özünüidarə qurumları (bələdiyyələr) demokratik inkişaf baxımından nə qədər yüksək əhəmiyyət daşısalar da, yalnız, azad edilmiş ərazilərin bərpası üzrə ilkin işlər başa çatdıqdan və repatriasiyanın çox hissəsi həyata keçirilib qurtardıqdan sonra tam gücləri ilə fəaliyyət göstərməyə başlayacaqlar.

Bu mülahizə onunla əsaslandırılır ki, bərpa işlərinin ən qızgın, gərgin və mürəkkəb dövründə (konfliktsonrası reabilitasiyanın, azı ilk iki ili ərzində) hakimiyyət funksiyalarını maksimal mümkün səviyyədə təmərküzləşdirmək, vahid bir orqanın səlahiyyətləri çərçivəsində cəmləşdirmək lazım gələcəkdir. Bu funksiyaların müxtəlif qurumlar arasında “səpələnməsi” bərpa prosesini yol-verilməz dərəcədə çətinləşdirərdi. Mülki idarəetmənin mövcud iki forması – icra hakimiyyəti və bələdiyyələr – arasında isə birinci, istər qanunvericiliklə təsbit olunmuş səlahiyyətlərinə, istərsə də ölkədə oturuşmuş regional idarəetmə ənənəsinə görə, konfliktsonrası reabilitasiya dövrünün vəzifələri nöqtəyindən daha münasibdir. Odur ki, özünüidarə orqanlarının infrastruktur təminatını bir qədər yubatmaq da olar.

Lakin post-konflikt rayonların həyata qaytarılması təkəcə maddi obyektlərin bərpa edilməsi ilə bitmir, ictimai-siyasi və mədəni həyatın dirçəldilməsini

də tələb edir. Azad edilmiş rayonlarda ictimai həyat tam həcmdə, ölkənin digər bölgələrindəkindən aşağı olmayan bir səviyyədə canlandırılmalıdır və bu, konfliktsonrası reabilitasiyanın üzvi tərkib hissəsi, hətta icbari şərtidir. Ona görə də, özünüidarə orqanlarının infrastruktur təminatı birinci dərəcəli prioritetlər sırasına aid olmasa da, Dövlət proqramına mütləq daxil edilməlidir.

Belə nəzərdə tutulur ki, bu vəzifə, kütləvi repatriasiya başladıqdan sonrakı 3-cü ildən etibarən – əvvəlcə Füzuli, Ağdam və Cəbrayıl rayonlarında, sonra isə digər azad edilmiş rayonlarda – yerinə yetiriləcəkdir. Bunların hər birində rayon bələdiyyələri üçün ayrıca bina tikiləcəkdir. Rayon bələdiyyələri, mövcud qanunvericiliyə müvafiq surətdə, rayonun müxtəlif yaşayış məntəqələrindəki bütün digər yerli özünüidarə orqanlarının fəaliyyətini əlaqələndirəcək və onlara məsləhət xidmətləri göstərəcəkdir. Kənd və qəsəbə bələdiyyələri, onlar üçün məktəblərdə və mədəniyyət evlərində ayrılmış otaqlarda yerləşdiriləcək və bu səbəbdən də onların infrastruktur təminatına əlavə vəsait xərclənməyəcəkdir.

Hər rayon bələdiyyəsi 5-6 otaqdan ibarət, ümumi sahəsi – yardımçı tikililərlə birlikdə – təxminən 150 m² olan bir binada yerləşdiriləcəkdir. Bu binalar sifirdən tikiləcəyi təqdirdə, onların hərəsinin dəyəri 130 min manata (163 min ABŞ dollarına) yaxın olacaqdır. Bu məbləğə binaların mebellə və digər zəruri avadanlıqla təchiz edilməsi xərcləri də daxil olunmuşdur. Bütövlükdə, yerli özünüidarə orqanlarının infrastruktur təminatına 910 min manat və ya 1 140 min ABŞ dolları (inflyasiya nəzərə alınmamaqla) sərf ediləcəkdir.

Bələdiyyələrdən fərqli olaraq, digər yerli idarəetmə orqanları (MTN-in və DİN-in rayon şöbələri, rayon məhkəmələri və prokurorluqları, habelə Fövqəladə Hallar Nazirliyinin müxtəlif qurumları və sərhəd qoşunları) öz fəaliyyətlərinə yerli icra hakimiyyəti orqanları ilə təxminən eyni vaxtda başlamalıdırlar. Əslində normal işləməkdən ötrü bu orqanlara o qədər də böyük iş sahələri lazım deyil, hərçənd onları da ayrıca binalarla təmin etmək zəruridir. İlkin təhlil göstərir ki, onların məcmu tələbatı yerli icra hakimiyyətləri üçün tikiləcək binaların ümumi sahəsinin 60%-i ətrafındadır.

Mövcud qiymətlər əsas kimi götürüldükdə, post-konflikt rayonların hər birində bu orqanlar üçün müvafiq binaların tikilməsi və təchiz olunması təxminən 1 mln. manata başa gələcəkdir (konfliktsonrası rayonların hamısı üzrə – 8,75 mln. ABŞ dolları). Bu qəbil infrastruktur obyektləri, konfliktsonrası reabilitasiyanın ikinci və üçüncü illərində inşa ediləcəkdir.

Beləliklə də, nəqliyyat vasitələri ilə təchizat nəzərə alınmamaq şərti ilə,

yerli mülki idarəetmə orqanları üçün infrastruktur quruculuğu üçün maliyyə resurslarına toplam ehtiyac, inflyasiya düzəlişləri ilə birlikdə, 25 mln. manatdan bir az artıq və ya 31,64 mln. ABŞ dolları təşkil edəcəkdir (Cədvəl 8).

Cədvəl 8. Yerli mülki hakimiyyət orqanlarının infrastrukturunu bərpa etmək üçün nəzərdə tutulan xərclər

Repatriasiya dövrü (illər)	Yerli icra hakimiyyəti orqanlarının infrastrukturunu (min AZN)	Özünüidarə orqanlarının infstrukturunu (min AZN)	Digər yerli idarəetmə orqanlarının infrastrukturunu (min AZN)	Mülki idarəetmə orqanlarının infstrukturuna toplam xərclər (min AZN)	Inflyasiya əmsalları	Cəmi – inflyasiya nəzərə alınmaqla (min AZN)
II il	12 000		3 000	15 000	1,20	18 000
III il		390	4 000	4 390	1,44	6 322
IV il		260		260	1,73	450
V il		260		260	2,07	538
Cəmi	12 000	910	7 000	19 910		25 310

Yerli idarəetmə orqanlarını, azad edilmiş ərazilərdəki özünəməxsus şəraitdə işləməkdən ötrü xüsusi hazırlıq kursları bitirmiş ixtisaslı kadrlarla gücləndirmək ən əhəmiyyətli məsələlərdəndir. Bərpa işləri planının tərkib hissəsi olan bu kurslarda konfliktsonrası reabilitasiyanın təşkilati, texniki və inzibati problemləri ilə yanaşı, post-konflikt rayonlardakı iş prosesinin sosial-psixoloji məsələləri ilə bağlı təlimlər də keçirilməlidir.

Çox vacibdir ki, bu qəbil təlimlərin keçirilmə vaxtı düzgün müəyyənləşdirilsin. Optimal vaxt seçimi o qədər də sadə məsələ deyil. Bir tərəfdən, kurslar lap indinin özündə də, yəni münaqişənin həlli üzrə siyasi qərarların verilməsindən əvvəl də təşkil oluna bilər. Bu yanaşma tərzinin öz üstünlükləri

vardır: personala iş nə qədər tez başlasa, ehtimal bir o qədər daha böyükdür ki, yerli idarəetmə qurumlarının əməkdaşları ekstremal şəraitdə (konfliktsonrası reabilitasiya dövründə iş şəraiti qaçılmaz olaraq yüksək ekstremallıqla səciyyələnəcəkdir) uğurla çalışa bilməkdən ötrü yetərli ixtisas səviyyəsinə yiyələnəcəklər.

Digər tərəfdən, təlimlərin effektiv keçməsi üçün bunlarda iştirak edən personalın daxili marağı mümkün qədər daha güclü olmalıdır. Bu halda ən güclü həvəsləndirici amil o olardı ki, təlim iştirakçıları, aldıkları bilik və təlimatları, qazandıqları bacarıqları praktik işlərdə tezliklə tətbiq edə biləcəklərinə inansınlar. İşğal altındakı ərazilərin azad edilməsi vaxtdan-vaxta keçirilib yubadıldıqca eyni məzmunlu kursların, təlim və seminarların təkrar-təkrar keçirilməsi onları tamamilə formal bir “məşğuliyyətə” çevirə bilər.

Deyilənləri nəzərə almaqla belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür: kadrların ixtisasartırma kursları ən yüksək səmərəni o halda verərdi ki, konfliktsonrası bərpa işlərinin başlanması ərəfəsində keçirilsin. Ona görə də hökumətin bu kampaniyaya müvafiq siyasi razılaşmaların əldə edilməsindən 2-4 ay əvvəl başlaması optimal variant sayıla bilər.

Mülki idarəetmə orqanlarının rəhbərləri və əməkdaşları ilə konfliktsonrası bərpaya hazırlıq məqsədi ilə işləməyə təkcə hökumət qurumlarını deyil, müvafiq sahələrdə ixtisaslaşan və münasib kadrlara malik olan qeyri-hökumət təşkilatlarını da cəlb etmək lazımdır. İxtisasartırma kampaniyasının tərtibatına, o cümlədən təlimləri, kursları və seminarları keçirəcək hökumət və qeyri-hökumət qurumlarının siyahılarını, habelə müvafiq təlim proqramlarını tərtib etməyə konfliktsonrası reabilitasiyaya hazırlıq tədbirləri çərçivəsində, mümkün qədər tezliklə başlamaq daha faydalı ola bilər.

İşğaldan azad edilmiş rayonların mülki idarəetmə orqanları əməkdaşları üçün ilkin hazırlıq təlimlərinin keçirilməsinə xərclənəcək vəsait bir qədər sonra araşdırılır (bax: 6.4.4. *Peşə təlimi mərkəzləri*).

6.2. Nəqliyyat infrastrukturunun bərpası

İşğal altındakı rayonlarda nəqliyyat infrastrukturunun real vəziyyəti haqqında yetərincə müfəssəl məlumat əldə etmək hələlik, təəssüf ki, qeyri-mümkündür. İndiki halda yalnız bundan çıxış etmək lazım gəlir ki, nəqliyyat infrastrukturunu tamamilə dağıdılmış bir durumdadır. Əslində bunda gözlənilməz bir şey yoxdur, çünki bir tərəfdən hərbi əməliyyatlar (həm mərmi və mina partla-

yışları, həm də ağır hərbi və mülki texnikanın hərəkət etməsi), digər tərəfdənsə, təsərrüfat dövriyyəsindən uzun bir müddət ərzində kənarlaşma (qaçılmaz şəkildə təmir-bərpa işlərindən də qıraqda qalma) nəticəsində nəqliyyat infrastrukturunun yerlə yeksan edilmiş olması ehtimalı çox yüksəkdir. Üstəlik, işğal altındakı rayonlarda nəqliyyat infrastrukturunu ötən dövr ərzində təkcə fiziki deyil, mənəvi aşınmaya da məruz qalmışdır.

Deyilənlərdən mümkün ola biləcək iki istisnanın biri, “Laçın dəhlizi (koridoru)” adlandırılan avtomobil yolu ilə bağlıdır: əldə olan məlumatlara əsasən, bu parça Ermənistan tərəfindən əsaslı təmir edilmiş, bəzi hissələri isə yenidən çəkilmişdir. İkinci mümkün istisna Qarabağın dağlıq hissəsindəki yaşayış məntəqələrindəki daxili küçələrdir. Bu küçələrin (yolların) bərpa edilməsi ilə də bağlı, pərakəndə də olsa, müəyyən məlumatlar vardır. Bu qəbil yolların bərpası, yaxud yenidən tikilməsi haqqında qərar, onlar Azərbaycanın idarəçiliyinə keçdikdən sonra yerində aparılacaq texniki araşdırmalar əsasında veriləcəkdir.

6.2.1. Avtomobil yolları

Avtomobil yollarının bərpasına yanaşmada metodoloji təməl rolunu iki müddəə oynayır. Birincisi, köhnədən mövcud olan avtomobil yolları, marşrutların həm iqtisadi, həm də sosial baxımdan optimallığı bucağı altında bir daha yenidən öyrənilməlidir və öyrəniləcəkdir. Bu zaman məhdudlaşdırıcı amil qismində yalnız o qəbul ediləcəkdir ki, əvvəlki yaşayış məntəqələrinin əksəriyyəti yeni məskunlaşma sistemində də saxlanılacaqdır (sosioloji tədqiqatların nəticələri açıq-aydın göstərir ki, potensial repatriantlar sadəcə olaraq bölgəyə deyil, məhz öz köhnə yaşayış məntəqələrinə, hətta öz məhəllə və evlərinə qayıtmaq arzusundadır).

Buna baxmayaraq, marşrutların optimallıq parametrləri üzrə təhlili nəticəsində köhnə yolların əvəzinə yenilərinin tikilməsi (yeni marşrutlar üzrə yeni yolların çəkilməsi mənasında) aktuallaşa bilər.

İkincisi, köhnədən mövcud olan marşrutların indiki mərhələdə də məqbul olması təsdiq və qəbul edildiyi hallarda belə, köhnə yolların bərpası üçün tələb olunan xərclər yeni yolların tikintisinə yönəldiləcək vəsaitlə müqayisə edilməlidir və ediləcəkdir. Belə müqayisəli təhlil ona görə zəruridir ki, qabaqlar istismar edilən avtomobil yolları, qeyd edildiyi kimi, əvvəlcə hərbi əməliyyatlar, sonra isə uzunmüddətli baxımsızlıq üzündən böyük zərər görərək, bir çox hallarda tamamilə yararsız vəziyyətə düşmüşdür. Amma, əlbəttə, aydındır

ki, bu qəbil müqayisəli araşdırmalar ancaq əraziyə gediş-gəliş bərpa olunduqdan sonra aparıla bilər.

Şəhərlərlə digər yaşayış məntəqələri arasındakı, sonra isə şəhərlərin özləri arasındakı avtomobil nəqliyyat əlaqəsinin bərpa olunması, öz prioritetliyi etibarilə, nəqliyyat infrastrukturunu quruculuğu sahəsindəki başqa vəzifələrə (dəmir yolunun və hava nəqliyyatının bərpasına) nisbətən, çox güman ki, daha üstün əhəmiyyət kəsb edəcəkdir və ona görə də onları vaxt baxımından da qaçaqlamalardır.

Avtomobil yollarının bərpası üzrə yekun layihələr işğal altındakı ərazilər azad olunduqdan sonra tərtib ediləcəyinə görə (bunu qaçılmaz edən səbəblər yuxarıda artıq göstərilmişdir), bu sahədə qarşıda duran işlərin təqribi miqyaslarını müəyyənləşdirməkdən ötrü işğalaqədərki dövrün məlumatlarına istinad etmək lazım gəlir. Dövlət yol polisinin məlumatlarına əsasən, işğal altındakı ərazilərdəki avtomobil yolları aşağıdakı göstəricilərlə səciyyələnir:

Avtomobil yollarının ümumi uzunluğu – 4 012 km,

- bunlardan asfalt-beton yollar – 3 433 km,

o cümlədən respublika əhəmiyyətli yollar – 1 065 km,

- bunlardan asfalt-beton yollar – 897 km.

Avtomobil yolları üstündəki körpülər – ümumi uzunluğu 3,2 km olmaqla 110 körpü,

- o cümlədən respublika əhəmiyyətli yolların üstündə – 77 körpü.¹

Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin mərhələlər üzrə həlli həm də o deməkdir ki, yalnız keçmiş DQMV ilə həmsərhəd olan ətraf ərazilərin azad olunduğu ilk dövrlərdə regionun bəzi hissələri ilə, ələlxüsus Kəlbəcər rayonu ilə, nəqliyyat əlaqəsinə avtomobil yolları vasitəsilə qurmaq müşkül olacaqdır, çünki məlum olduğu kimi, işğala qədər Kəlbəcərə gedən avtomobil yolu DQMV ərazisindən keçirdi. Ona görə də konfliktsonrası reabilitasiya üzrə daha əvvəllər hazırlanmış proqramlarda bu məsələnin həllindən ötrü irəli sürülmüş tövsiyə – Kəlbəcər rayonu ilə birbaşa, etibarlı və aramsız nəqliyyat əlaqəsi qurmaq məqsədi

¹ Bax: <http://www.dyp.gov.az/?/az/content/145>.

ilə Murovdağ aşırımının şimal tərəfindən Göygöl-Kəlbəcər magistral şose yolu üzərində tunel açmaq təklifi, şübhəsiz ki, dəstəklənməyə layiqdir.¹

Azərbaycan mütəxəssisləri Murovdağ aşırımında tikiləcək tunelin layihəsini də artıq hazırlamışlar. Onun uzunluğunun təqribən 3 km, dəyərininsə 100 mln. ABŞ dollarına yaxın olacağı nəzərdə tutulur.

Lakin bu tunelə, sadəcə olaraq, Kəlbəcəri ölkənin digər əraziləri ilə birləşdirən müvəqqəti bir yol elementi kimi, çarəsizlikdən tikilib konfliktsonrası reabilitasiyanın yalnız ilk dövrləri üçün əhəmiyyət daşıyan bir variant kimi baxmaq yanlış olardı. İşin əslində, perspektivdə Dağlıq Qarabağın nəqliyyat infrastrukturunu tam həcmdə bərpa olunub dirçəldildikdən və ümumdövlət nəqliyyat infrastrukturuna qovuşduqdan sonra da, bu tunel, ölkənin avtomobil yollarının optimallaşdırılması nöqtəyi-nəzərindən, son dərəcə mühüm mənə kəsb edəcəkdir.

Konfliktsonrası reabilitasiyanın ilkin vaxtlarında bəzi avtomobil yollarının müvəqqəti bir dövr üçün – əsas etibarilə yük nəqliyyatının hərəkət edə bilməsindən ötrü – istifadəyə yararlı hala gətirilməsi də lazım gələcəkdir. Bu zaman yol-bərpa işlərinin keyfiyyəti ikinci dərəcəli əhəmiyyət daşıyacaq, ön plana isə bərpa (yolsalma) prosesinin sürətlə, mümkün qədər qısa vaxt ərzində həyata keçirilməsi çıxacaqdır. Bu məqsədlə salınan yolların keyfiyyəti, sadəcə, yük daşımaları (ilk növbədə inşaat materiallarının daşınması) üçün məqbul olan səviyyə ilə məhdudlaşacaqdır. Bundan ötrü bəzi hallarda çınqıl örtüklü, bəzi hallarda isə adi torpaq yolların salınması tam yetərli ola bilər.

Avtomobil yolları şəbəkəsinin yenidən yaradılması üzrə irimiqyaslı işləri planlaşdırılan vaxt məhdudiyyətləri içində və məqbul keyfiyyətlə aparmaq üçün, təbii ki, müvafiq (irihəcmli və operativ) maddi-texniki təminatə ehtiyac yaranacaqdır. Bu məqsədlə bölgədə bir asfalt və bir neçə beton zavodunun tikiləcəyi nəzərdə tutulur. Zavodların istehsal gücü və harada yerləşəcəyi haqqında konkret qərarlar regiondakı yollar yerində əyani surətdə araşdırıldıqdan, onların vəziyyəti dəqiq qiymətləndirildikdən və görülməli olan işlərin çeşidi və həcmi müəyyənləşdirildikdən sonra veriləcəkdir, hərçənd ilkin təhlil göstərir ki, işğaldan azad edilmiş rayonların hərəsində azı iki beton zavodu tikmək lazım gələcəkdir. Bu vəzifənin icrasını asanlaşdıran müsbət amil odur ki, Azərbaycan, asfalt-beton zavodlarının xammal təminatı üçün zəruri olan bütün

¹ Bax: İşğaldan azad olunmuş ərazilərin “Böyük Bərpa” proqramı // Azərbaycan Respublikası İşğaldan Azad Olunmuş Ərazilərin Bərpası və Yenidənqurulması üzrə Dövlət Komissiyası, Bakı, 2005.

ilkin resurslara malikdir və kənardan heç nə gətirməyə ehtiyacı yoxdur. Eyni zamanda bu qəbildən olan müəssisələrin tikilib-qurulması və sonrakı istismarı sahəsində ölkənin həm yetərinə böyük təcrübəsi və istehsal ənənəsi, həm də lazımı kadrları vardır.

Bununla yanaşı, indi Azərbaycan bilavasitə yol tikintisi sahəsində də ciddi təcrübə toplamışdır. Ölkənin tam bir sıra dövlət müəssisələri və özəl şirkətləri bu işlə – bir çox hallarda xarici firmaları və mütəxəssisləri də cəlb etməklə – yetərinə yüksək peşəkarlıq səviyyəsində məşğul olur. Uzunmüddətli perspektiv baxımından, bu amil, işğaldan azad edilmiş ərazilərin dirçəldilib həyata qaytarılmasında mühüm rol oynayacaqdır, çünki yüksək keyfiyyətli və geniş şaxəli avtomobil yollarının mövcudluğu, regionda turizmin inkişafı üçün icbari şərtlərdən biridir, turizm isə bu araşdırmada bölgənin potensial rəqabət üstünlüyü sahələrinə aid edilir (bax: 7.2. *Post-konflikt ərazilərdə iqtisadiyyatın müqayisəli üstünlük sahələri*).

İşğaldan azad edilmiş ərazidə salınacaq magistral avtomobil yollarının və onları müşayiət edən yol infrastrukturunu obyektlərinin texniki səviyyəsi planlaşdırılarkən, “İpək yolu” adlanan magistral xətt üzərində yerləşən və tranzit yol funksiyası icra edən yollara tətbiq olunan standartlar təməl şərt kimi götürülə bilər. Bu yollar, məlum olduğu kimi, beynəlxalq əhəmiyyətli və yüksək keyfiyyətlidir və eyni zamanda texniki-iqtisadi cəhətdən Azərbaycanın mövcud imkanları çərçivəsindədir.

Ənənəvi olaraq avtomobil yolları üstündə yer alan bir çox infrastruktur obyektləri, xüsusilə də ictimai iaşə ilə bağlı olanlar (kafelər, restoranlar, çay evləri və s.), ticari baxımdan cazibədardır və qısa bir müddət içində heç bir dövlət müdaxiləsi tələb olunmadan özəl sektorun təmsilçiləri tərəfindən inşa ediləcəkdir. Bu tip obyektlərin tikilməsi, təchiz olunması və səmərəli işlədilməsi üçün hökumətin özəl sahibkarları əlavə üsullarla həvəsləndirməsinə də ehtiyac yoxdur. Dövlət idarəetmə orqanlarının yeganə vəzifəsi bundan ibarət olacaqdır ki, bu qəbil infrastruktur obyektləri layihələndirilib tikilərkən, onların əvvəlcədən tərtib və təsdiq edilmiş baş (ümumi) planda nəzərdə tutulan müvafiq standartlara uyğunluğu təmin olunsun.

Lakin bunlarla bərabər, post-konflikt ərazilərdə elə yol infrastrukturunu obyektləri də tikiləcəkdir ki, bilavasitə dövlətin məsuliyyət dairəsinə daxildir. Söhbət, hər şeydən əvvəl, yuxarıda araşdırılmış sərhəd təhlükəsizliyi infrastrukturundan gedir (bax: 4.3. *Sərhəd təhlükəsizliyi sisteminin yaradılması*). Amma, əlbəttə, nəzərdə tutmaq lazımdır ki, bu infraqurkura aid olan bəzi ob-

yektlər müvəqqəti xarakter daşıyacaq və yalnız, münaqişənin həlli üzrə yekun siyasi qərarlar verilənə qədər fəaliyyət göstərəcəkdir.

Məsələn, Dağlıq Qarabağla Azərbaycanın digər əraziləri arasındakı inzi-bati sərhəd üzərində tikiləcək nəzarət-buraxılış məntəqələri belə obyektlərə nümunə qismində göstərilə bilər. Münaqişə həll edilib qurtarıqdan sonra Dağlıq Qarabağa keçmək və geri qayıtmaq (və təbii ki, Dağlıq Qarabağdan Azərbaycanın digər ərazilərinə keçmək və geri qayıtmaq) istəyində bulunan Azərbaycan vətəndaşları üçün daxili nəzarət ləğv olunacaqdır, sərhəd nəzarəti funksiyası isə adi qaydada, yəni yalnız dövlətlərarası sərhədlər boyunca həya-ta keçiriləcəkdir.

Avtomobil yol infrastrukturuna sahəsində hökumətin məsuliyyət dairəsinə daxil olan daha bir məsələ Dövlət yol polisinin stasionar postlarını tikmək ola-caqdır. Həmin postların özünü tikmək texniki cəhətdən asan bir işdir və o qə-dər də bahalı deyil, onların nəqliyyat, rabitə və kommunikasiya vasitələri ilə təchizatına gəlincə isə, bu vəzifə Daxili İşlər Nazirliyinin öz vəsaiti hesabına yerinə yetiriləcəkdir.

Yeni salınan (həm əsaslı təmirlə, həm də inşaatla) avtomobil yollarının ekoloji infrastrukturuna ciddi diqqət yetiriləcəkdir. Bu zaman, havanın tullantı qazlarla çirkləndirilməsini azaltmaq və ətraf mühitin səs-küylə çirkləndirilmə-sinin¹ səviyyəsini aşağı salmaq məqsədi ilə, habelə əraziyə estetik gözəllik verməkdən ötrü əsas avtomobil magistralları boyunca yaşıllıq zolaqlarının ya-radılması nəzərdə tutulur. Yol-inşaat işləri aparılarkən yağıntı sularını axıtma-ğın elə üsullarından istifadə ediləcəkdir ki, yolətrafi torpaqların eroziyasına səbəb olmasın, çünki bu torpaqlar, demək olar ki, bütün ərazi boyu kənd təsər-rüfatı üçün yararlıdır. Bundan başqa, avtomobil yollarının altında, aralarında müəyyən məsafə qoymaqla, iridiametrlı xüsusi borular basdırılacaqdır ki, in-

¹ İzafi səs bütün canlılara və o cümlədən insana zərər vurduğu elm tərəfindən çoxdan isbata yetirilmişdir. Dəqiq məlumdur ki, psixoloji pozuntuların əhəmiyyətli bir hissəsi məhz bu səbəbdən – səs-küyün (fon səsləri də daxil olmaqla) insan orqanizmi üçün normal sayılan səviyyəni müntəzəm olaraq aşmasıdır. Ona görə də indi izafi səs fonu, təbii mühiti çirkləndirməyin adi formalarından biri kimi qiymətləndirilir. Səslə çirk-lənmənin bizim ölkə üçün də aktual olduğunu nəzərə alaraq, Azərbaycan Respublika-sının Prezidenti İlham Əliyev 2008-ci il iyulun 8-də “Ətraf mühitə və insan sağlamlı-ğına mənfi təsir göstərən vibrasiya və səs-küy çirklənmələri normalarının təsdiq edil-məsi haqqında” 796 nömrəli Fərman imzalamış, 13 fevral 2009-cu il tarixli 52 nömrəli Fərmanı ilə isə onu bir qədər də dəqiqləşdirmişdir.

şaat-bərpa işləri qurtarandan ya dərhal sonra, ya da gələcəkdə su xətləri və digər kommunikasiyalar çəkmək üçün istifadə oluna bilsin.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə avtomobil yolları salınmasının (yenə də həm əsaslı təmirlə, həm də inşaatla) mühüm məsələlərindən biri də görüləcək işlərin prioritetliyini (ardıcılığını) müəyyənləşdirməkdir. Avtonəqliyyat kommunikasiyalarının bərpası prosesinin 4 mərhələdə həyata keçiriləcəyi nəzərdə tutulur:

- A. *Birinci mərhələ.* İşğaldan azad edilmiş əraziləri (ilk növbədə, onların bərpası prosesində aparıcı rol oynayan yaşayış məntəqələrini) ölkənin ümumi nəqliyyat infrastrukturuna birləşdirən magistral yollar (Horadiz-Füzuli, Horadiz-Mincivan, Mincivan-Zəngilan, Şükürbəyli-Cəbrayıl, Göygöl-Kəlbəcər). Bu sırada, III texniki kateqoriyaya aid edilən Göygöl-Kəlbəcər yolunun Göygöl-Murovdağ hissəsi, münaqişə çözülmə kimi təxirə salınmadan yenidən salınmağa başlayacaqdır.
- B. *İkinci mərhələ.* Konfliktsonrası reabilitasiyada aparıcı rol oynayan yaşayış məntəqələrini birləşdirən yerli əhəmiyyətli yollar (Tərtər-İstisu, Kəlbəcər-İstisu, Kəlbəcər-Başlıbel, Nadirxanlı-Dəmirçidaş, Əhmədbəyli-Füzuli, Füzuli-Cəbrayıl, Ağdam-Ağdərə-Tərtər).
- C. *Üçüncü mərhələ.* Bərpa edilən şəhər yaşayış məntəqələrindəki yol-küçə şəbəkəsinin yenidən qurulması, o cümlədən şəhərdaxili yolların yenidən salınması.
- Ç. *Dördüncü mərhələdə* o işlərin görülməsi planlaşdırılır ki, bunlar Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tamamilə həll edilib qurtarılmasından sonra aktuallaşacaqdır. Söhbət, ilk növbədə, Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə avtonəqliyyat əlaqəsinin – Ermənistan ərazisindən keçən tranzit avtomobil yolunun bərpa edilməsindən, habelə Xudafərin su hövzəsinin tikintisi ilə bağlı olaraq bir sıra kommunikasiya xətlərinin yerini dəyişməkdən gedir: bundan ötrü 50 kilometrlik yeni avtomobil yolunun salınacağı nəzərdə tutulur.

İşğaldan azad edilmiş rayonlarda avtomobil yollarının bərpa edilməsi, konfliktsonrası reabilitasiyanın ən bahalı tərkib hissələrindəndir. Bu sahədə görüləcək işlərin dəyəri hesablanarkən üç ehtimal əsas tutulmuşdur.

Birincisi, ehtimal edilir ki, işğala qədər bölgədə mövcud olan bütün avtomobil yolları bərpa olunacaqdır. Əvvəllər mövcud olmayan marşrutlar üzrə yeni yolların salınması hələlik nəzərə alınmır.

İkincisi, ilkin rəqəmlər qismində böhranaqədərki orta bazar qiymətlərindən istifadə olunur və bu zaman Azərbaycanda gerçəkləşdirilən yol layihələri üçün səciyyəvi olan qiymətlər əsas götürülür (1 km magistral yol – 2 mln. manat və ya 2,5 mln. ABŞ dolları;¹ 1 km adi yol – 960 min manat və ya 1,2 mln. ABŞ dolları; 1 km körpü – 20 mln. manat və ya 25 mln. ABŞ dolları; 1 km tunnel – 24 mln. manat və ya 30 mln. ABŞ dolları).

Nəhayət, üçüncüsü, avtomobil yolları şəbəkəsinin bərpası üzrə işlər iki böyük hissəyə bölünmüş və konfliktsonrası reabilitasiyanın birinci-ikinci və üçüncü-beşinci illəri arasında bərabər paylaşılmışdır. Bu paylaşma şərti xarakter daşısa da, indiki mərhələdə yeganə mümkün üsuldur, çünki real vəziyyəti yerində əyani surətdə araşdırmazdan əvvəl yol-bərpa işlərini proqramlaşdırılan illər üzrə hansısa meyarlar əsasında dəqiq paylaşdırmaq son dərəcə çətindir. Sadəcə, bunu ehtiva etmək olar ki, ilk iki il ərzində araşdırma, layihələndirmə və texniki hazırlıq işləri həyata keçiriləcək, yol tikintisi sahəsindəki nisbətən daha bahalı işlər isə sonrakı üç ilin payına düşəcək və bunların arasında bərabər paylaşacaqdır.

Hesablamaların nəticələri 9-cu cədvəldə verilmişdir.

Avtomobil yollarının bərpasına təxminən 7,89 mlrd. manat (9,86 mlrd. ABŞ dolları) məbləğində maliyyə vəsaiti sərf olunacaqdır.

6.2.2. Dəmir yolları

Əvvəllər Naxçıvanı Azərbaycanın digər bölgələri ilə birləşdirən dəmir yolunun Azərbaycan ərazisindən keçən hissəsini tam bərpa etmək nəzərdə tutulur. Ümumi uzunluğu 150 km olan bu parçanın 50 kilometrlik bir hissəsi yenidən çəkilməlidir. Səbəb, Xudafərin su hövzəsində və onun ətrafında aparılacaq tikinti işləri ilə əlaqədar olaraq, bütün kommunikasiya xətlərinin yerini, o cümlədən dəmir yolunun marşrutunu dəyişmək zərurəti ilə bağlıdır.

Dəmir yolları şəbəkəsinin bərpası, ölkə üçün yeni sayıla biləcək yüksək texnoloji səviyyədə həyata keçiriləcəkdir. Hazırda Azərbaycan, ölkənin bütün

¹ Bu, magistral avtomobil yollarının salınması üçün minimal qiymət sayıla bilər. Post-konflikt ərazilərdə inşa ediləcək yolların texniki parametrləri və keyfiyyət göstəriciləri nə qədər yüksək olsa, qiymətlər də, təbii ki, bir o qədər yuxarı olacaqdır.

dəmir yollarını tam yenidən qurmaq üzrə konkret layihələr ətrafında bir neçə xarici şirkətlə fəal müzakirələr aparır. Məqsəd, modernləşdirmə əsasında itisü-rətli dəmir yolu nəqliyyatına keçməkdir. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin dəmiryol nəqliyyat infrastrukturunu həmin layihələrin gerçəkləşdirilməsindən ötrü bir növ təcrübə sahəsi (“pilot zona”) rolunu oynaya bilər.

Cədvəl 9. Avtomobil yolları şəbəkəsinin bərpasına yönəldiləcək maliyyə vəsaiti

Repatriasiya dövrü (illər)	Magistral yollar (ümumi uzunluğu – 1 065 km; mln. AZN)	Digər yollar (ümumi uzunluğu – 2 947 km; mln. AZN)	Körpülər (ümumi uzunluğu 3,2 km olmaqla 110 ədəd; mln. AZN)	Tunellər (ümumi uzunluğu 4,5 km olmaqla 2 ədəd; mln. AZN)	Avtomobil yollarının bərpasına toplam məsrəflər (mln. AZN)	İnflyasiya əmsalları	Cəmi – inflyasiya nəzərə alınmaqla (mln. AZN)
I il	300	500	12	20	832	1,00	832,0
II il	300	500	12	20	832	1,20	998,4
III il	510	610	14	23	1 157	1,44	1 666,1
IV il	510	610	13	23	1 156	1,73	1 999,9
V il	510	610	13	22	1 155	2,07	2 390,1
Cəmi	2 130	2 830	64	108	5 132		7 886,5

Regionda dəmir yolları şəbəkəsinin bərpası üzrə nəzərdə tutulan işlərin mümkün xərcləri hesablanarkən, hazırda praktik reallaşma mərhələsində olan Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu layihəsinin texniki-iqtisadi parametrləri əsas kimi götürülmüşdür. Əvvəllər fəaliyyət göstərən dəmir yollarının bərpasına çəkilən xərclərlə yeni dəmir yollarının tikintisinə yönəldilən vəsait 1:5 nisbətindədir və hər 1 km üçün, müvafiq olaraq, 600 min və 3 mln. manatdır.

Bu hesabla, 100 kilometrlik köhnə dəmir yolunun bərpasına və 50 kilometrlik yeni dəmir yolunun salınmasına yönəldiləcək vəsaitin həcmi 210 mln. manat və ya 262,5 mln. ABŞ dolları təşkil edəcəkdir. Lakin inflyasiya nəzərə alındıqda bu rəqəmlər əhəmiyyətli dərəcədə artır, çünki dəmir yolları şəbəkəsinin bərpası, konfliktsonrası reabilitasiyanın ikinci-dördüncü illərinin vəzifələrinə aid edilmişdir. Xərclər illər üzrə bərabər paylaşıldığı təqdirdə, dəmir yollarının bərpasına yönəldiləcək vəsaitin yekun həcmi – inflyasiya əmsallarına vurulmaqla – 305,9mln. manat və ya 382,4 mln. ABŞ dolları olacaqdır.

Dəmiryol nəqliyyatının fəaliyyətini təmin edən infrastruktur obyektlərinin bərpasına, avtomobil yollarına nisbətən, daha çox dövlət vəsaiti xərclənməlidir. Avtomobil yollarından fərqli olaraq, dəmir yolunun, demək olar ki, bütün infrastruktur obyektləri əslində dövlətin məsuliyyət dairəsinə aiddir, hərçənd bu obyektlərin bəziləri (məsələn, vağzal binalarındakı ictimai işə obyektləri) sonradan özəl idarəçiliyə ötürülə, yaxud hətta özəlləşdirilə də bilər. Dəmir yolu stansiyalarının və vağzalların, yükləmə və yükboşaltma təsisatlarının, manevr qovşaqlarının, ehtiyat yolların və bir sıra başqa infrastruktur obyektlərinin bərpası əksər hallarda onların yenidən tikilməsi anlamına gələcəkdir. Bunlardan başqa, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə, çox güman ki, dəmiryol xətlərinə və nəqliyyatına xidmət sahəsində ixtisaslaşan müəssisələr də inşa etmək lazım olacaqdır.

Münaqişəyə qədər, Füzuli rayonu ərazisində yerləşən və hazırda fəaliyyət göstərən Horadiz dəmir yolu stansiyasından Ermənistanla sərhədə kimi daha 7 stansiya (Ağbənd, Mincivan, Həkəri, Qumlaq, Soltanlı, Şükürbəyli və Mərcanlı) var idi. Bu stansiyaların ikisinin – Cəbrayıl rayonu ərazisindəki Soltanlı və Zəngilan rayonu ərazisindəki Mincivan stansiyalarının yenidən qurularaq vağzal kimi fəaliyyət göstərəcəyi nəzərdə tutulur. Böhranaqədərki qiymətlər dəyişməz qalsaydı, hər vağzalin tikintisinə təxminən 5 mln. manat (6,25 mln. ABŞ dolları) sərf etmək lazım gələrdi. Qalan stansiyalarda hərəsinin sahəsi təqribən 1 000 m² olan və hər birinə təxminən 1 mln. manat (inflyasiyasız) dövlət sərmayəsi qoyulan nisbətən kiçik binalar tikiləcəkdir.

Mincivan stansiyası nəzdində dəmiryol xətlərinə və nəqliyyatına xidmət göstərən ixtisaslaşmış müəssisə yaradılması və bundan ötrü ümumi sahəsi 3 000 m² olan binalar tikilməsi nəzərdə tutulur. Gələcəkdə, Mincivan-Zəngilan və Zəngilan-Qafan (Ermənistan) marşrutları üzrə dəmir yolu hərəkəti bərpa edildikdən sonra bu təmir-xidmət müəssisəsinin işinə kəskin ehtiyac əmələ gələcəkdir. Onun inşa və təchiz edilməsinə təxminən 4 mln. manat (5 mln.

ABŞ dolları) xərcləmək lazım gələcəkdir, amma bu rəqəmdə də inflyasiya nəzərə alınmamışdır.

Digər infrastruktur sistemlərinin (ümumi uzunluğu 4 kilometrə yaxın ehtiyat yolların, Bartaz, Xurama və Xələfli qəsəbələri ərazilərində avtomobil yolları ilə üç kəsişmə qovşağının, Mincivan, Soltanlı, Həkəri və Mərcanlı stansiyaları nəzdində dörd yükləmə-yükboşaltma məntəqəsinin və başqalarının) yaradılması üçün zəruri olan dövlət investisiya yatırımlarının, cari qiymətlərlə, 20 mln. manat (25 mln. ABŞ dolları) səviyyəsində olacağı ehtimal edilir. Yükləmə-yükboşaltma məntəqələrinin tikintisinə yönəldiləcək vəsait (cəmi 12 mln. manat), ehtiyat yollara (7,8 mln. manat) və avtomobil yolları ilə kəsişmə qovşaqlarına (200 min manat) xərclər, konfliktsonrası reabilitasiyanın ikinci, üçüncü və dördüncü şərti illəri arasında təxminən üç bərabər hissəyə bölünmüşdür.

Bu şərtlər əsasında hesablanmış investisiya ehtiyacları aşağıda, 10-cu cədvəldə göstərilmişdir. Cədvəldəki məlumatlardan görüldüyü kimi, Dağlıq Qarabağ ətrafındakı azad edilmiş ərazilərdə dəmir yolları şəbəkəsinin bərpası 249 mln. manata (311,25 mln. ABŞ dollarına) başa gələcəkdir. Inflyasiya nəzərə alındıqda, bu rəqəm artaraq 370,5 mln. manata (463,1 mln. ABŞ dollarına) çatır. Məsrəflərin əsas hissəsi (84%) köhnə dəmiryol xətlərinin bərpasına və yenilərinin çəkilməsinə, nisbətən kiçik hissəsi isə (16%) infrastruktur obyektlərinə yönəldiləcəkdir.

Dəmir yolu nəqliyyatının bərpa olunması ilə bağlı praktik məsələlər, o cümlədən dəmir yolu xətlərinin və dəmiryol infrastruktur obyektlərinin texniki-iqtisadi əsaslandırma sənədlərini hazırlamaq, hər bir obyektin prioritetlik dərəcəsini, başlıca texniki-iqtisadi parametrlərini, dəqiq inşaat və təchizat vaxtını, habelə işçi qüvvəsinə olan ehtiyacını və əgər varsa, idarəetmə ilə bağlı xüsusi tələbləri müəyyənləşdirmək sonrakı araşdırmaların mövzudur.

Bir prinsipial məsələni isə həmişə nəzərdə tutmaq lazımdır: post-konflikt rayonlarda bu və ya digər nəqliyyat sisteminin dirçəldilməsi ən yüksək səmərəni o zaman verə bilər ki, yalnız bu nəqliyyat növü deyil, bütün nəqliyyat kommunikasiyaları, özü də təkcə Azərbaycanda yox, bütün Mərkəzi Qafqaz regionunda hərəkətə gəlsin.

Bu baxımdan, Dağlıq Qarabağla digər post-konflikt ərazilər arasında, habelə Azərbaycanla Ermənistan arasında dəmiryol nəqliyyat hərəkətinin açılması əhəmiyyətli rol oynaya bilər. Birincidən ötrü Ağdam-Xankəndi dəmir yolu xəttini, ikincidən ötrü isə Mincivan-Ordubad dəmir yolu marşrutunun

Ermənistan ərazisindən keçən 40 kilometrlik hissəsini bərpa etmək tələb ediləcəkdir.

Cədvəl 10. Dəmir yolları şəbəkəsinin bərpası: texniki göstəricilər və maliyyə parametrləri

Texniki göstəricilər									
Ümumi uzunluq		150 km							
Bərpa edilən hissə		100 km							
Yeni tikilən hissə		50 km							
Xətlərin sayı		Bir							
Enerji		Elektrik							
Maksimal sürət		120 km/saat							
Relslərarası məsafə		1,435 m							
Xərclər									
Repatriasiya dövrü (illər)	Dəmir yolunun bərpa edilən hissəsi (mln. AZN)	Dəmir yolunun yeni tikilən hissəsi (mln. AZN)	Dəmiryol vağzalları (mln. AZN)	Dəmiryol stansiyaları (mln. AZN)	Təmir-xidmət müəssisəsi (mln. AZN)	Digər infrastruktur obyektləri (mln. AZN)	Toplam xərclər (mln. AZN)	İnflyasiya əmsalları	Cəmi – inflyasiya nəzərə alınmaqla (mln. AZN)
I il								1,00	
II il	20,0	50,0				7,0	77,0	1,20	92,40
III il	20,0	50,0		2,0		7,0	79,0	1,44	113,76
IV il	20,0	50,0	5,0	2,0		6,0	83,0	1,73	143,59
V il			5,0	1,0	4,0		10,0	2,07	20,70
Cəmi	60,0	150,0	10,0	5,0	4,0	20,0	249,0		370,45

Ermənistandan keçən tranzit dəmir yolunun bərpa qiyməti, ilkin hesablamalara görə, 20 mln. manat və ya 25 mln. ABŞ dollarıdır. Azərbaycan bu məsrəflərin böyük bir hissəsini, hər halda yarıdan çoxunu, öz üzərinə götürə bilər.¹ Bu, birincisi, Naxçıvanı nəqliyyat blokadasından nəhayət ki çıxarmağa, ikincisi isə, bütün Bakı-Sədərək marşrutu üzrə dəmiryol nəqliyyatı hərəkətini dirçəltməyə imkan verərdi. Bunlar təkcə Azərbaycan üçün deyil, bütün Mərkəzi Qafqaz bölgəsi üçün ciddi əhəmiyyət daşıyır, çünki regionun Türkiyə və İranla iqtisadi-ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsinə müsbət təsir göstərə bilər.

Lakin aydın məsələdir ki, istər Azərbaycanla onun Dağlıq Qarabağ muxtariyyəti arasında, istərsə də (və xüsusilə) Azərbaycanla Ermənistan arasında dəmir yolunun (və bütövlükdə nəqliyyat kommunikasiyalarının) açılması yalnız müvafiq siyasi sazişlər qəbul edildikdən sonra mümkün olacaqdır. Dəmir yolu nəqliyyatında çalışan sərhəd-nəzarət orqanları üçün infrastruktur obyektləri tikmək ehtiyacı da bundan sonra yarana bilər.

6.2.3. Hava nəqliyyatı

İşğala qədər regionun iki şəhərində – Ağdam və Füzulidə hava limanları fəaliyyət göstərirdi, amma həm dağıntılar səbəbi ilə, həm də mənəvi cəhətdən tam aşınmaları üzündən indi onlar istifadəyə yaramır. Bu aeroportların bərpa edilməsi, yaxud işğaldan azad edilmiş ərazidəki başlıca yaşayış məntəqələrinin hamısında yeni hava limanlarının tikilməsi məqsədəuyğun deyil.

Nəzərdə tutulan budur ki, regiondakı iri şəhərlərin birində, böyük bir ehtimalla Ağdamda, müasir standartlar səviyyəsində yeni bir hava limanı inşa ediləcəkdir. Bu liman, son illər ərzində Azərbaycanın bir sıra başqa şəhərlərində tikilib istifadəyə verilmiş aeroportlarla təxminən eyni texniki-iqtisadi parametrlərə malik olacaqdır. Regional aviasiya qovşağının yaradılmasına işğaldan azad edilmiş bütün rayonları nəqliyyat kommunikasiyaları ilə effektiv bir tərzdə əhatə etmək nöqtəyi-nəzərindən baxdıqda məlum olur ki, Ağdam bunun üçün kifayət qədər əlverişli coğrafi mövqeyə malikdir. Regional aviasiya mərkəzini Ağdamda yerləşdirməyin başqa bir üstünlüyü də ondadır ki, bu, əsas qüvvələri Şuşa-Xankəndi-Ağdam oxunun vahid bir aqlomerat kimi inkişafı üzərində cəmlənməyə təkan verərdi. Bu məsələnin vacibliyi yuxarıda artıq qeyd edilmişdir (bax: 2.5. *Məskunlaşmanın yeni strukturu*).

¹ Bu halda Azərbaycan, Ermənistan dəmir yollarının səhmdarına, yolun hissələrlə özəlləşdirilməsi mümkün olduğu təqdirdə isə həmin hissənin əsas sahibinə çevrilərdi.

Ağdam şəhərinə uçuşları nisbətən kiçik hava gəmiləri ilə, məsələn, *ATR* Fransa şirkətinin istehsal etdiyi təyyarələrlə həyata keçirmək ehtiva olunur. Hazırda Azərbaycanda bu tipli 5 təyyarə artıq istismardadır və “Azərbaycan Hava Yolları” dövlət konserni (*AZAL*) bunların daha bir neçəsini almaq ərəfəsindədir. Gələcəkdə Ağdam hava limanından beynəlxalq uçuşları da həyata keçirmək mümkün olacaqdır. Turizm, o cümlədən beynəlxalq turizm regionun potensial rəqabət üstünlüyü sahələrinə aid edildiyinə görə bu məqam xüsusi əhəmiyyət kəsb etməkdədir.

Öz texniki imkanlarına və iqtisadi parametrlərinə görə Ağdam hava limanı Lənkəran və ya Zaqatala şəhərlərindəkilərlə eyni tipli olacaqdır. Lənkəran aeroportu ilə analogiya əsasında söyləmək mümkündür ki, Ağdam hava limanının yenidən tikilməsinə yönəldiləcək dövlət vəsaiti təxminən 40 mln. manat (50 mln. ABŞ dolları) səviyyəsində olacaqdır.

Lakin Ağdam hava limanının tikilməsi işğaldan azad edilmiş ərazilərin konfliktsonrası reabilitasiyasında birinci dərəcəli təxirəsalınmaz prioritetlər sırasına, əlbəttə, daxil deyildir. Belə nəzərdə tutulur ki, müvafiq işlər, repatriasiya başlayandan sonrakı dördüncü və beşinci illərdə həyata keçiriləcəkdir. Məsərəflər illər arasında bərabər paylaşdırılacağı təqdirdə, Ağdam hava limanına toplam investisiya yatırımı, inflyasiya düzəlişləri ilə, 76 mln. manat (95 mln. ABŞ dolları) təşkil edərdi.

Əminliklə söyləmək olar ki, konfliktsonrası reabilitasiyanın ilk dövrlərində helikopter nəqliyyatından istifadə daha aktual olacaqdır. Onun işə salınmasından ötrü bahalı infrastruktur obyektləri tikməyə ehtiyac yoxdur və uzun bir vaxt tələb olunmur. İşğal altındakı rayonlar azad edildikcə helikopter daşımaçılığı dərhal bərpa oluna bilər. Doğrudur, texniki imkanlarının məhdudluğu və nisbi bahalılığı səbəbi ilə helikopterlər nə kütləvi repatriasiya məqsədləri üçün, nə də sonralar, azad edilmiş rayonları ölkənin digər rayonları ilə birləşdirən əsas nəqliyyat vasitəsi kimi istifadə edilə bilməyəcəkdir. Buna baxmayaraq, onlar təcili daşımalar tələb olunan bir çox hallarda, o cümlədən ilkin bərpa briqadalarının və mülki hakimiyyət orqanları əməkdaşlarının mənzil başına çatdırılmasında, habelə fəvqəladə hallarda yaxşı kara gələcəkdir.

Kəlbəcər rayonunun bərpa edilməsi zamanı helikopterlər xüsusilə mühüm rol oynayacaqdır: bu rayonda kütləvi repatriasiya qarşısında dayanan əsas məhdudlaşdırıcı amil, ölkənin ətraf bölgələri ilə birbaşa yerüstü nəqliyyat kommunikasiyalarının olmamasıdır. Yuxarıda qeyd edilmiş Murovdağ tuneli açılana qədər Kəlbəcərə hansısa başqa nəqliyyat növü ilə gedib-gəlmək müm-

kün olmayacaqdır və bu rayonu həm işğaldan azad edilmiş digər bölgələrlə, həm də ümumiyyətlə ölkənin digər əraziləri ilə birləşdirən yeganə nəqliyyat növü qismində aviasiya qalacaqdır. Ona görə də repatriantların və onların yüklərinin (ilk dövrlər üçün zəruri sayılan minimal həcm və çəkiddə) Kəlbəcəyə daşınmasında helikopterlərdən geniş istifadə ediləcəkdir.

Helikopter əlaqəsini normal bir səviyyədə bərpa etmək üçün uçuş-eniş meydançaları və müəyyən infrastruktur obyektləri inşa etmək lazım gələcəkdir. Nəzərdə tutulur ki, 10 mln. manata yaxın bir vəsait bu vəzifənin öhdəsindən gəlməyə yetə bilər. Üstəlik, həmin vəsait konfliktsonrası reabilitasiyanın lap ilk dövrlərində (birinci və ikinci illərində) xərclənəcəyinə görə inflyasiya amilinin təsiri də bir o qədər böyük olmayacaqdır (inflyasiya düzəlişi ilə təxminən 11 mln. manat və ya 13,75 mln. ABŞ dolları).

Beləliklə də, post-konflikt ərazilərlə hava nəqliyyatı kommunikasiyalarının bərpa edilməsinə yönəldiləcək dövlət investisiyalarının ümumi həcmi 87 mln. manat (108,75 mln. ABŞ dolları) ətrafında olacaqdır.

6.3. Telekommunikasiya şəbəkəsinin bərpa

Kütləvi informasiya vasitələrinin infrastrukturunu və rabitəni bərpa etmək sahəsində görüləcək işlərin məqsədi, işğaldan azad edilmiş rayonları və onların geri dönmüş əhalisini ölkənin vahid informasiya-kommunikasiya məkanına hərtərəfli (hər cəhətdən) inteqrasiya etmək kimi ifadə oluna bilər. Telekommunikasiya şəbəkəsinin bərpa elə bir səviyyədə aparılmalıdır ki, regionun və onun əhalisinin müvafiq tələbatları tam həcmdə ödənilsin və bölgədəki həyat təminatı sistemləri müstəqil (əlahiddə) şəkildə fəaliyyət göstərə bilsin. Informasiya və rabitə sistemini 5 komponent üzrə dirçəltmək ehtiva edilir:

- şəhər və kənd telefon şəbəkələri, o cümlədən şəhərlərarası telefon rabitəsi;
- mobil telefon rabitəsi;
- radio və televiziya verilişlərinin retranslyasiyası;
- yerli radio və televiziya verilişləri;
- poçt-teleqraf xidmətləri.

Konfliktsonrası reabilitasiya işlərini və onlara operativ rəhbərliyi səmərəli bir şəkildə qurmaqdan ötrü, habelə məcburi köçkünlərin əvvəlcə geri qayıt-

masına, sonra isə yeni həyat şəraitinə rahat uyğunlaşmasına əlverişli şərait yaratmaq üçün telekommunikasiya şəbəkəsinin bərpasını aşağıdakı ardıcılıqla həyata keçirmək nəzərdə tutulur:

- a) bərpa briqadalarının (post-konflikt ərazilərə birinci olaraq gələn bərpaçı dəstələrin) mobil rabitə vasitələri ilə təmin edilməsi;
- b) radio verilişləri yayımlanmasının (ötürülməsinin) bərpası;
- c) poçt-teleqraf rabitəsinin bərpası;
- ç) sabit stasionar telefon rabitəsinin bərpası;
- d) televiziya verilişləri yayımlanmasının (ötürülməsinin) bərpası;
- e) yerli televiziya və radio verilişləri sisteminin qurulması.

6.3.1. Telefon rabitəsi

Sektorun bərpası, işğaldan azad ediləcək ərazilərdə əvvəllər fəaliyyət göstərən şəbəkənin tamamilə yenidən qurulması (sıfırdan yaradılması) anlamına gəlir. Köhnə telefon və faksimil rabitənin bərpa olunması, təbii ki, məqsəduyğun deyil, çünki o, fiziki cəhətdən yararsız hala düşməkdən başqa, həm də tam mənəvi aşınmaya məruz qalmışdır.

Telekommunikasiya sistemi, beynəlxalq standartlara cavab verən müasir texnoloji avadanlıqla təmin edilmək şərti ilə büsbütün təzələnməlidir. Telefon rabitəsi sistemi, prinsipə yeni, rəqəmsal texnologiyalar əsasında qurulmalıdır. Bu texnologiyalar Azərbaycanda əksər ATS-lərin modernləşdirilməsi gedişində artıq müvəffəqiyyətlə tətbiq olunmuşdur. Post-konflikt rayon mərkəzlərində qurulacaq telefon stansiyaları, şəhərlərarası rabitəni də təmin etməklə yanaşı, həm də kənd ATS-ləri üçün rabitə qovşaqları funksiyasını icra etməlidir.

Sektorun bərpası zamanı telefonlaşdırmanın bütün müasir üsullarından, o cümlədən kosmik peyk texnologiyalarından, kanal tezliklərinin kodlu bölünməsi (CDMA)¹ texnologiyalarından, EATS-lərdən, radiotelefonların quraşdırılmasından, habelə lokal kabellərin çəkilməsindən istifadə olunacaqdır.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə telefonlaşdırma işlərini asanlaşdıran bir amili xüsusi qeyd etmək lazımdır: post-sovet dövlətlər arasında Azərbaycan

¹ CDMA - Code Division Multiple Access.

yeganə ölkədir ki, burada bütün yaşayış məntəqələri, o cümlədən gediş-gəlişi çətin olan və ya cəmi 2-3 ailədən ibarət olan yaşayış məntəqələri də telefon rabitəsi ilə təmin edilmiş, mövsümi yaşayış məntəqələri də telefonlaşdırılmışdır. Başqa MDB ölkələrində, hətta bu məsələdə ən qabaqcıl sayılanlarda belə, rəsmən müəyyən edilmiş meyar budur ki, bu və ya digər yaşayış məntəqəsini telefonlaşdırmaq üçün orada ən azı 50 ailə yaşamalıdır.

Müvafiq xidmətlərin yerləşdirilməsindən ötrü işğaldan azad edilmiş rayon mərkəzlərində (yeddi şəhərin hamısında) hər birinin ümumi sahəsi 500 m² olan iki mərtəbəli binalar tikiləcək və ən müasir avadanlıqla təchiz olunacaqdır. Poçt-teleqraf xidmətləri də həmin binalarda yerləşdiriləcəkdir. Bir müddətdən sonra hər belə ATS-in əməkdaşlarının sayı 50 nəfərə çatacaqdır.

Belə ehtiva edilir ki, magistral rabitə kosmik peyklər vasitəsi ilə, özü də Azərbaycanın öz peykləri vasitəsi ilə həyata keçiriləcəkdir. Məlumdur ki, yaxın illərdə Azərbaycan kosmik orbitə iki peyk çıxarmağı planlaşdırır və hazırda bununla bağlı praktik işlər aparır. Ona görə də telefonlaşdırmanın maliyyə parametrləri müəyyənləşdirilərkən magistral kabellərin çəkilməsi üçün heç bir xərc nəzərdə tutulmamışdır. Aşağıdakı 11-ci cədvəldə telefon stansiyalarının inşası və təchizatının ilkin iqtisadi parametrləri göstərilmişdir.

Cədvəl 11. Rayon ATS-nin dəyər parametrləri

	Qiymət (min AZN)
İnzibati bina (30 otaq, 500 m ² , kommunikasiyaların çəkilməsi və kommunal otaqların təchizatı da daxil olmaqla)	300,0
Telekommunikasiya avadanlığı	150,0
Lokal kabellərin çəkilməsi	100,0
Ofis mebeli (50 dəst)	30,0
Fərdi (personal) kompüterlər (50 ədəd) və başqa ofis texnikası	40,0
Cəmi	620,0

Beləliklə, bir rayon ATS-nin tikilməsi və təchizatı 620 min manat (775 min ABŞ dolları) tələb edəcəkdir. Bütövlükdə götürdükdə, proqramlaşdırılan ərazi üzrə bu xərc maddəsi 4,34 mln. manat (5,4 mln. ABŞ dollarından bir qədər artıq) təşkil edəcəkdir. ATS-lərin qurulması konfliktsonrası reabilitasiyanın üçüncü ilindən etibarən başlayacağına və müvafiq işlər (xərclər) üçüncü-beşinci illər arasında bərabər paylaşdırılacağına görə məsrəflər – inflyasiya amilinin təsiri altında – 7,58 mln. manata (9,48 mln. ABŞ dollarına) çata bilər.

İşğaldan azad edilmiş rayonların telefonlaşdırılması prosesini sürətləndirməkdən ötrü, ümumi elektron ATS-lərlə yanaşı, *CDMA* sistemindən də istifadə etmək məqsəduyğundur. *CDMA* – ən qabaqcıl rabitə formalarından biridir, onun qurulub istismara verilməsi isə böyük bir vaxt tələb etmir. Bu sistemin xidmətləri şəhər elektron ATS-lərinə nisbətən baha başa gəlsə də, *GSM* mobil rabitə xidmətlərindən daha ucuzdur. Hər şey bir yana, ATS-lərə nisbətən *CDMA* sisteminin o üstünlüyü də var ki, işğaldan azad edilmiş rayonlarda onu özəl şirkətlər də qura bilər. Hazırda Azərbaycanda iki özəl *CDMA* operatoru fəaliyyət göstərməkdədir. Bunlar kifayət qədər fəal genişlənmə siyasəti aparırlar və belə görünür ki, yeni bazarlara daxil olub onları “fəth etməyə” tam hazırdırlar.

Lakin işğaldan azad edilmiş rayonlara Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyinin qərarı əsasında yeni rezident-operator da dəvət oluna bilər. Yaxud Nazirlik belə bir variantı üstün tuta bilər ki, azad edilmiş rayonlarda *CDMA* sistemini özü yaratsın və müəyyən bir dövr keçdikdən sonra onu özəlləşdirməyə çıxarsın. Hesab etmək olar ki, bu variant ən uğurlusudur, çünki o, bir tərəfdən prosesi tezləşdirər, digər tərəfdənsə, Nazirliyə imkan yaradardı ki, operator şirkətin səhmləşdirilməsi (səhmdar cəmiyyətə çevrilməsi) zamanı kifayət qədər ciddi bir məbləğdə təsis mənfəəti əldə etsin.

6.3.2. Mobil rabitə

Mobil telefon rabitəsi Azərbaycanda ən böyük iqtisadi uğurla (və buna görə də həm də sürətlə) inkişaf edən informasiya-kommunikasiya sahələrindən biridir. Əksər ölkələrdə qəbul edilmiş nisbi kəmiyyət göstəricilərinə (məsələn, hər 100 nəfər əhali arasında mobil telefon istifadəçilərinin sayına) görə, Azərbaycan Mərkəzi Qafqazın digər dövlətlərini əhəmiyyətli dərəcədə qabaqlamaqdadır. Ölkədə, mobil telefon rabitəsi xidmətləri sahəsində fəaliyyət göstərən üç operator-şirkətin abonentlərinin ümumi sayı 4 mln. nəfəri (yetkinlik yaşına çatmış əhəlinin 50%-ni) çoxdan aşmışdır.

Güman etmək olar ki, konfliktsonrası reabilitasiyanın bu kitabda araşdırılan birinci mərhələsi başa çatan vaxtlar (yəni müvafiq işlər başlandıqdan sonrakı 5 il ərzində) azad edilmiş bölgədəki mobil telefon istifadəçilərinin xüsusi çəkisi, indi ölkədə mövcud olan səviyyəyə çatacaq və təxminən 250 min nəfər təşkil edəcəkdir. Onları yüksək keyfiyyətli hücrəsəl mobil telefon rabitəsi ilə təmin etmək sırf texniki bir məsələdir və ölkədə fəaliyyət göstərən operatorlar tərəfindən rahat həll edilə bilər. Bu operatorlar öz xidmətlərini kommersiya şərtləri əsasında satdıqlarına və bu zaman onların əldə etdikləri mənfəətin norması (sərmayə yatırımının həcminə nisbəti) orta ölkə göstəricisindən yüksək olduğuna görə problemin az qala avtomatik rejimdə həll ediləcəyini gözləmək məntiqə uyğundur. Amma *CDMA* sisteminin tətbiqi halında olduğu kimi, azad edilmiş rayonlarda hücrəsəl şəbəkənin qurulmasını yeni bir operatora təklif etmək də mümkündür.

Bütün hallarda, mobil telefon rabitəsinin qurulması bir kommersiya layihəsidir və dövlətdən əlavə məsrəflər tələb etməyəcəkdir, hərçənd Azərbaycanın kosmik orbitə öz peyklərini çıxarması onun inkişafına, əlbəttə, ciddi müsbət təsir göstərəcəkdir.

Dağlıq Qarabağın keçmiş DQMV-nin inzibati sərhədləri çərçivəsindəki ərazisinə gəlincə, onun xeyli hissəsində mobil telefon rabitəsi artıq tətbiq olunmaqdadır. Dağlıq Qarabağ ətrafındakı rayonlardan fərqli olaraq, bu ərazidə Azərbaycanın “kommunikasiya suverenliyini” bərpa etmək sadəcə bir texniki-kommersiya problemi deyil, həm də (bəlkə də daha artıq dərəcədə) siyasi məsələdir, güman ki, rahat keçməyəcək və çevik qərarlar verilməsini tələb edəcəkdir.

Bu məsələ ilə əlaqədar təklif olunur ki, Dağlıq Qarabağın statusu haqqında yekun siyasi qərarlar verildikdən sonra Azərbaycan dövləti oranın mobil rabitə bazarında işləyən yerli şirkətlərin fəaliyyətinə inzibati maneələr törətmədən, hazırda ölkədə fəaliyyət göstərən mobil rabitə operatorlarını və ya hətə tamamilə yeni operatorları regiona cəlb etsin və onların istehlakçılara, rəqabət baxımından daha üstün şərtlər təklif etməsinə şərait yaratsın. Zərurət yaranarsa, həmin operatorların təklif etdiyi xidmətlərin rəqabət qabiliyyətini (həm qiymət, həm də keyfiyyət göstəriciləri etibarilə) daha da yüksəltməkdən ötrü dövlət onlara – həmin ərazilərdə göstərdikləri fəaliyyət çərçivəsində – müəyyən vergi güzəştləri və ya başqa üstünlüklər də verə bilər.

6.3.3. Teleradio verilişləri

Hazırda Azərbaycanda televiziya və radio verilişlərinin rəqəmsal texnoloji sistemlə yayımlanmasına keçid prosesi getməkdədir. 2015-ci ildə tamamlanacağı gözlənilən bu yeniləşmə, ölkənin öz kosmik peyklərinə malik olması ilə də dəstəklənəcəkdir. O zaman ölkədə fəaliyyət göstərəcək mərkəzi (ümumdövlət) televiziya və radio kanallarını işğaldan azad edilmiş rayonlarda da yayımlamaqdan ötrü, həmin ərazilərdə xüsusi ötürücü qurğular (retranslyatorlar) qoyulmalıdır. Bundan əlavə, televiziya proqramlarının yüksək keyfiyyətini təmin etmək məqsədi ilə bölgədə, kosmik peyklərdən siqnal ala bilən televiziya stansiyaları inşa ediləcəkdir.

Konfliktsonrası reabilitasiyanın ilk dövrlərində (birinci və ikinci illərdə) post-konflikt rayonlarda üç ötürücü qurğu (retranslyator) qoyulacaqdır. İlk hesablamalara görə, bunların ümumi dəyəri, dayaq qüllələrinin quraşdırılma xərcləri də daxil, 3 mln. manat (3,75 mln. ABŞ dolları) ətrafında olacaqdır. İnflyasiya amilinin təsiri altında bu rəqəm 3,3 mln. manata (4,13 mln. ABŞ dollarına) qədər arta bilər. Amma aydın məsələdir ki, həmin dayaq qüllələrindən ölkənin özəl tele-radio şirkətləri də – öz retranslyatorlarını quraşdırmaq üçün – faydalana biləcəklər.

Nəzərdə tutulur ki, işğaldan azad edilmiş iri şəhərlərin birində Dövlət regional tele-radio verilişləri şirkəti (DRTRVŞ) yaradılacaqdır. Onun əsas funksiyaları sırasına repatriasiyanın və bərpa işlərinin gedişini, bu prosesdə əldə olunmuş müsbət nəticələri, yol verilmiş nöqsanları, qarşıdan gələn vəzifələri işıqlandırmaq da daxil ediləcəkdir. DRTRVŞ-nin daha bir spesifik vəzifəsi bu olacaqdır ki, repatriantların ehtiyac duyduğu bilgiləri, o cümlədən iş vakansiyaları haqqında məlumatları onlara vaxtında (mümkün qədər tez) və dəqiq bir şəkildə çatdırsın. Bu şirkət müxtəlif təbliğat-təşviqat aksiyalarının keçirilməsində də əvəzsiz rol oynaya bilər.

DRTRVŞ-nin yerləşdirilməsi üçün ən əlverişli yaşayış məntəqəsi Füzuli şəhəridir. Bu barədə fikir söyləyərkən nəzərə alınması ən vacib olan məsələlərdən biri odur ki, həm ərazinin dekontaminasiyası üzrə, həm də repatriantların birinci dalğası üçün həyat təminatı sistemlərinin bərpası üzrə ilk tədbirlər məhz Füzuli rayonundan başlayacaqdır, DRTRVŞ-nin yaradılmasına, o cümlədən onun infrastrukturunu tikib-quraşdırmağa və personalını (işçi heyətini) formalaşdırmağa isə azı bir neçə ay vaxt lazımdır.

DRTRVŞ üçün, onun peşə xüsusiyyətlərini (profilini) nəzərə almaqla çəkilmiş layihə əsasında, ümumi sahəsi təxminən 1 000 m² olan ayrıca bina tikiləcəkdir. Bu binada bir neçə ümumi studiya, informasiya proqramları üçün kompüter texnologiyaları ilə təchiz olunmuş aparat-studiya bölməsi, bir neçə montaj studiyası, səsyzma-səsləndirmə studiyaları və başqa xüsusi təyinatlı bölmələr, habelə inzibati blok olacaqdır. Binadakı otaqların yarıdan çoxu səs keçirməyən xüsusi materiallarla işlənəcəkdir və bu, inşaat qiymətini, sözsüz ki, qaldıracaqdır. Tele-radio şirkəti müasir rəqəmsal avadanlıqla, o cümlədən ötürücü antenalarla və başqa yayım texnikası ilə, montaj masaları ilə, stasionar və səyyar çəkiliş avadanlığı ilə və s. təchiz ediləcəkdir. Bunlardan əlavə, DRTRVŞ müvafiq nəqliyyat vasitələri ilə də təmin ediləcəkdir.

Tele-radio verilişləri şirkətinin kadr təminatının ağır problem olacağı gözlənilir. İşçi heyətin əsas hissəsini hazırda müxtəlif dövlət və özəl kütləvi informasiya vasitələrində çalışan repatriant jurnalistlər təşkil edəcəkdir. Onların arasında keçirilmiş ekspress-sorğu söyləməyə əsas verir ki, həmin jurnalistlərin əksəriyyəti işğaldan azad edilmiş rayonlara qayıtmaq əzmindədir, doğma el-obalarında özlərini təsdiq edib reallaşdırmağın ən yaxşı forması kimi isə məhz regional televiziya işləməyi görürlər.

Beləliklə də, DRTRVŞ-nin yaradılması aşağıda göstərilmiş (12-ci cədvəl) xərclərin çəkilməsini (cari əməliyyat məsrəfləri xaric) tələb edəcəkdir.

Cədvəl 12. Dövlət regional tele-radio verilişləri şirkətinin yaradılması xərcləri

	Qiymət (min AZN)
Binanın inşa edilməsi (1 000 m ² , 2 mərtəbə)	900
Texniki avadanlıq	1 200
Stasionar studiyaların təchizatı və dizaynı	160
Nəqliyyat vasitələri (o cümlədən üstündə səyyar çəkilişlər üçün avadanlıq quraşdırılmış nəqliyyat)	200
Ötürücü avadanlıq	400
Digər məsrəflər	200
Cəmi	3 060

Belə ehtiva edilir ki, DRTRVŞ, kütləvi repatriasiya başlayandan sonrakı ikinci-üçüncü illər ərzində yaradılacaqdır. Məsrəflərin bu iki il arasında bərabər paylaşdırılacağı təqdirdə, onun yaradılmasına yönəldilən dövlət vəsaitinin həcmi, inflyasiya nəzərə alınmaqla, təxminən 4 mln. manat (5 mln. ABŞ dolları) təşkil edəcəkdir.

Radio verilişləri ultraqısa dalğalarda (FM-radio) yayımlanacaqdır. Bu cür radiostansiyalar kommersiya (özünümaliyyələşdirmə) prinsipləri əsasında hər yerdə, o cümlədən işğaldan azad edilmiş rayonların praktik surətdə hər birində yaradıla bilər.

Bütövlükdə, post-konflikt rayonlarda tele-radio verilişlərini bərpa etməkdən ötrü böhranaqədərki qiymətlərlə 6,06 mln. manat, inflyasiya düzəlişləri ilə isə 7,34 mln. manat (9,17 mln. ABŞ dolları) həcmində dövlət vəsaiti yatırmaq lazım gələcəkdir.

6.3.4. Kompüterləşdirmə

İşğaldan azad edilmiş rayonların müasir kompüterlərlə təmin edilməsi onların konfliktsonrası reabilitasiyasında ən mühüm və ən bahalı komponentlərdən biri olmasına baxmayaraq, bu araşdırmada kompüterləşdirməyə bərpa prosesinin əlahiddə bir istiqaməti kimi baxılmır, çünki o, hər bir konkret halda bu və ya digər sahənin dirçəldilməsinin (məsələn, mülki hakimiyyət orqanları infrastrukturunun, yaxud təhsil və səhiyyə müəssisələrinin maddi-texniki bazasının yenidən qurulmasının) tərkib hissəsi kimi təhlil edilir. Elə bu səbəbdən də kompüterləşdirmə üçün tələb olunan maliyyə vəsaitləri bu tədqiqatda “ayrıca sətirlə” hesablanmır.

Kompüterlərin və digər ofis texnikasının dövlət orqanları tərəfindən mərkəzləşdirilmiş qaydada satın alınması, həm yerli, həm də xarici şirkətlər üçün açıq olan tenderlər əsasında həyata keçiriləcəkdir. Alınmış bölgəyə göndərilən fərdi kompüterlərin çox hissəsi (xüsusilə də ümumtəhsil məktəbləri üçün və ya kompüterlərin hansısa spesifik texniki parametrlərə malik olması tələb edilməyən bütün başqa hallar üçün nəzərdə tutulanlar) Azərbaycanda yığılan maşınlar olacaqdır.

Kompüterləşdirmə sahəsində birinci dərəcəli vəzifə dövlət təşkilat və idarələrini fərdi kompüterlərlə təchiz etmək olacaqdır. Bu işləri planlaşdırarkən nəzərdə tutmaq lazımdır ki, işğal altında olan rayonların hazırda fəaliyyət göstərən mülki hakimiyyət orqanları və digər dövlət idarəetmə qurumları in-

dinin özündə də müəyyən sayda kompüterlərə və başqa ofis texnikasına malikdir. Bu avadanlığın əhəmiyyətli bir qismi hələ müəyyən müddət istifadəyə yararlı olacaqdır və sözügedən qurumlarla bir yerdə regiona qayıdacaqdır.

Buna baxmayaraq, onların ofis texnikasının, o cümlədən kompüterlərinin əsas hissəsini təzələmək lazım gələcəkdir. Bundan ötrü tələb olunan fərdi kompüterlərin və digər avadanlığın (təkcə yuxarıda adı çəkilən inzibati hakimiyyət qurumları yox, həm rayon səhiyyə və təhsil şöbələri, Dövlət Pensiya Fondunun rayon şöbələri, iqtisadi nazirlik və komitələrin regional bölmələri kimi dövlət idarəetmə orqanları da nəzərə alınmaqla) təxmini qiyməti 1 mln. manata yaxındır.

Hökumət, orta ümumtəhsil məktəblərinin və orta-ixtisas təhsil müəssisələrinin kompüterləşdirilməsinə xüsusi diqqət və qayğı göstərəcəkdir. Ölkə əhalisinin yaş strukturunu potensial repatriantların “üstünə biçməklə”, yəni sadə ekstrapolyasiya əsasında söyləmək mümkündür ki, onların təqribən 100 min nəfəri 5 yaşdan 17 yaşa qədərki yaş qrupuna mənsub olacaqdır. Bu uşaq və yeniyetmələrin normal təhsil almaq hüququ Konstitusiyaya ilə təsbit edilmişdir, keyfiyyətli təhsil sistemi isə müasir dövrdə, aydın məsələdir ki, yalnız informasiya texnologiyaları zəminində qurula bilər.

İstər məktəblərin, istərsə də hər hansı başqa qurumların fərdi kompüterlərə olan ehtiyacını müəyyənləşdirməyin ən məqbul üsulu orta ölkə göstəricilərindən istifadə etməkdir. Hazırda Azərbaycanda hər 10 şagirdə 1 fərdi kompüter düşür (təbii ki, söhbət onların yalnız məktəbdə işlətdiyi kompüterlərdən gedir). Bu hesabla, işğaldan azad edilmiş rayonların orta məktəblərinə ən azı 10 min kompüter vermək lazım gələcəkdir. Repatriasiyanın başlanması uzaqda bu rəqəm – həm potensial repatriantlar arasındakı məktəbyaşlı uşaqların sayının təbii artımı, həm də fərdi kompüterlərlə təminat sahəsindəki orta ölkə göstəricilərinin yüksəlməsi səbəbi ilə – sürətlə artacaqdır. İlk hesablamalara görə, post-konflikt rayonlarda ümumtəhsil müəssisələrinin fərdi kompüterlərlə və bu qəbil başqa avadanlıqlarla (o cümlədən şəbəkə adapterləri və ADSL modemlərlə) təchiz etməyin toplam xərci 10 mln. manatdan artıq olacaqdır.

Hökumət bütün mövcud imkanlardan istifadə edərək nail olmağa çalışacaqdır ki, işğaldan azad edilmiş rayonlarda kompüter istifadəçilərinin (o cümlədən İnternet istifadəçilərinin) sayı xüsusi çəki etibarilə ölkə üzrə orta göstəricilərdən aşağı olmasın. Bundan ötrü, repatriantların fərdi kompüterlərlə güzəştli şərtlər əsasında təminatını gerşəkləşdirməyə yönəldilmiş xüsusi məqsədli proqramlar həyata keçiriləcəkdir. İstifadə ediləcək konkret stimulları – gü-

zəştlı istehlak kreditlərinin ayrılmasını, ali məktəblərə daxil olmuş repatriant gənclərin hər birinə dövlət tərəfindən fərdi kompüter bağışlanması və bunlara bənzər başqa tədbirləri əvvəlcədən müəyyənləşdirmək mümkündür.

Eyni bir adamın güzəştli dövlət proqramları əsasında iki və daha çox kompüter ala bilməməsi üçün xüsusi reyestr (“qeydiyyat kitabı”) yaradılacaqdır. Bir qayda olaraq, belə proqramların operatorları qismində kompüterləşmə sahəsində zəruri təcrübəyə malik olan qeyri-hökumət təşkilatları çıxış edəcəkdir.

6.3.5. Poçt xidməti

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə poçt xidmətinin bərpa olunması, planlaşdırılan işlərin ayrıca bölməsidir. Poçt-teleqraf şəbəkəsi infrastrukturunu, həmin ərazilərdəki şəhər, kənd və qəsəbələrdə əvvəllər mövcud olan poçt məntəqələri sisteminin coğrafiyası (yerləşməsi) əsasında bərpa olunacaqdır. İndiyədək azar edilmiş rayonlarda poçt-teleqraf binalarının bərpası (tikilməsi) və zəruri avadanlıqlarla təchiz edilməsi zamanı tətbiq edilən kəmiyyət və keyfiyyət standartları proqramlaşdırılan ərazilər üçün icbari minimum səviyyə kimi qəbul olunacaqdır.

Poçt xidmətinin dirçəldilməsindən ötrü əksər hallarda yeni binaların tikilib təchiz olunması tələb ediləcəkdir. Bu həm rayon mərkəzlərinə, həm də digər iri yaşayış məntəqələrinə aiddir. Rayon mərkəzlərində yeni müasir poçtamtlar, qəsəbələrdə və böyük kəndlərdə poçt şöbələri, nisbətən kiçik yaşayış məntəqələrində isə poçt agentlikləri tikilib işə salınacaqdır. Kiçik kəndlərdə bu agentliklər iki və daha çox yaşayış məntəqəsinə xidmət göstərə bilər.

Belə nəzərdə tutulur ki, mümkün olan bütün hallarda poçt xidmətinin binaları ATS qovşaqlarının yaxınlığında yerləşəcəkdir.

Poçt xidmətinin bərpa edilməsinə yönəldiləcək maliyyə vəsaitləri 13-cü cədvəldə göstərilmişdir.

İstənilən yaşayış məntəqəsində poçt-rabitə xidmətinin bərpa olunması həmin məntəqənin həyata qaytarılması üzrə ilk addımlardan biridir. Ona görə də bu işlərin, konfliktsonrası reabilitasiya dövrünün ilk üç ili ərzində görülməyə planlaşdırılır. İntestisiya xərclərinin həmin üç il arasında bərabər paylaşdırılacağı təqdirdə, poçt xidmətinin dirçəldilməsinə yönəldilən toplam məsrəflər, inflyasiya amili nəzərə alınmaqla, təxminən 21,6 mln. manat (27 mln. ABŞ dolları) təşkil edəcəkdir.

İlk vaxtlarda poçt xidməti, öz əhəmiyyətli funksiyaları ilə yanaşı, əhaliyə maliyyə xidmətlərinin göstərilməsi üzrə işlərin əsas yükünü də daşıya bilər və çox güman ki, daşımali olacaqdır. Söhbət, hər şeydən əvvəl, kommunal ödənişlərin və digər analogi hesablaşmaların aparılmasından, pul köçürmələrinin həyata keçirilməsindən, əhaliyə təqaüdlərin, müavinət və başqa maliyyə yardımlarının verilməsindən gedir. Sadalanan işlərin müəyyən hissəsi Azərbaycanda indinin özündə də poçt şöbələri tərəfindən yetərincə uğurla həyata keçirilməkdədir və onların topladığı təcrübə, konfliktsonrası bərpa prosesində poçt xidmətini dirçəltməkdə, şübhəsiz ki, müsbət rol oynayacaq, işi xeyli dərəcədə asanlaşdıracaqdır.

**Cədvəl 13. Poçt xidmətinin bərpası
üzrə məsrəflər**

	Sayı	Bir vahidinin qiyməti (AZN)	Bu maddə üzrə cəmi (min AZN)
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>
Poçtamlar üçün binaların inşa edilməsi (hər biri, ümumi sahəsi 200 m ² olmaqla, 15 otaqdan ibarətdir)	7	100 000	700,00
Ofis mebeli (hər poçtamtda 25 işçi olacağı hesabı ilə)	175 dəst	300	52,50
Fərdi kompüterlər (hər poçtamta 25 ədəd)	175	650	113,75
Poçtamlar üçün digər texniki avadanlıq (faksimil aparatları, modemlər, şəbəkə adaptorları, printerlər və s.)	7 dəst	1 600	11,20
 			
Poçt şöbələri üçün binaların inşa edilməsi (hər biri, ümumi sahəsi 120 m ² olmaqla, 5 otaqdan ibarətdir)	50	48 000	2 400,00
Ofis mebeli (hər poçt şöbəsində 6 işçi olacağı hesabı ilə)	300 dəst	200	60,00

<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>
Fərdi kompüterlər (hər poçt şöbəsinə 6 ədəd)	300	650	195,00
Poçt şöbələri üçün digər texniki avadanlıq (faksimil aparatları, modemlər, şəbəkə adaptorları, printerlər və s.)	50 dəst	1 000	50,0
Poçt agentliklərinin tikilməsi (hər biri, ümumi sahəsi 70 m ² olmaqla, 3 otaq)	500	24 500	12 250,00
Ofis mebeli (hər poçt agentliyində 4 işçi olacağı hesabı ilə)	2 000 dəst	150	300,0
Fərdi kompüterlər (hər poçt agentliyində 4 ədəd)	2 000	650	1 300,0
Poçt agentlikləri üçün digər texniki avadanlıq	500 dəst	800	400,0
<i>Cəmi</i>	<i>≈ 17 830 min AZN (22 287 min ABŞ dolları)</i>		

Ölkədə qəbul edilmiş ümumi qaydalara müvafiq olaraq, pul ödənişlərinin əhəmiyyətli bir hissəsi işğaldan azad edilmiş bölgələrdə də əhaliyə bankomatlar vasitəsi ilə veriləcəkdir. İlk vaxtlarda, görünür, bankomatları da poçt şöbələrində yerləşdirmək lazım gələcəkdir. Həmin bankomatlar, bankların baş idarələrindəki prosesinq mərkəzləri ilə (bankomatlar əməliyyat əmrlərini avtomatik rejimdə məhz bu mərkəzlərdən alır) ən müasir texnologiyalar əsasında – peyk rabitəsi, yaxud lifli-optik telekommunikasiya kabelləri vasitəsi ilə əlaqələndiriləcəkdir. Bankomatlar, mənsub olduğu banklar tərəfindən kommersiya prinsipləri əsasında quraşdırılacağına görə onların alınmasına və bölgəyə gətirilməsinə çəkiləcək xərcləri sərf-nəzər etmək daha düzgündür.

* * *

Beləliklə də, telekommunikasiya şəbəkəsinin bərpasına, bütövlükdə 28,23 mln. manat (35,29 mln. ABŞ dolları), inflyasiya düzəlişləri ilə birlikdə isə 36,55 mln. manat (45,69 mln. ABŞ dolları) həcmində dövlət vəsaiti xərcləmək planlaşdırılır. Bu məsrəflərin yarısından çoxu (60%-i) poçt xidmətinin bərpa xərclərinin payına düşür. Qalan məsrəflər teleradio verilişlərinin bərpası ilə stasionar telefon rabitəsinin yenidən yaradılması arasında təxminən bərabər bölünür, mobil telefon rabitəsi isə özəl şirkətlər tərəfindən qurulacağı səbəbi ilə birbaşa dövlət investisiyaları tələb etmir.

6.4. Sosial obyektlərin bərpası

Azərbaycan hökuməti, işğaldan azad edilmiş ərazilərdəki sosial təsisatların əksəriyyətini yenidən tikib-qurmaq məcburiyyətində qalacaqdır. Amma ol-duqca vacibdir ki, bu problemin siyasi tərəflərinə həssaslıqla yanaşılın: Dağlıq Qarabağın inzibati sərhədlərindən kənarında (birinci mərhələdə azad ediləcək rayonlarda) tikilən sosial obyektlər (səhiyyə, mədəniyyət və idman obyektləri, məktəblər və məktəbəqədər uşaq-tərbiyə müəssisələri) öz maddi-texniki səviyyələri etibarilə Dağlıq Qarabağdakı analoji təsisatlardan obyektiv surətdə daha üstün olacaqdır.

Lakin məlum məsələdir ki, Azərbaycan öz vətəndaşları üçün – onların etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq – bərabər imkanlar yaratmalıdır. Ona görə də hazırda işğal altında olan bütün ərazilərin bərpası üzrə ümumi (kompleks) plana Dağlıq Qarabağ ərazisindəki sosial obyektlərin də yenidən tikilməsini və rekonstruksiyasını, yaxud əsaslı təmirini daxil etmək zəruridir. Məsələn, nəzərdə tutmaq lazımdır ki, gələcəkdə, münaqişə tam həll ediləndən və Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın tərkibindəki statusu müəyyənləşəndən sonra Dağlıq Qarabağ ərazisindəki həm azərbaycan, həm də erməni məktəbləri yenidən tikilib-qurulacaq və tamamilə yenidən təchiz olunacaqdır.

6.4.1. Səhiyyə

Müharibəyə qədər regionda, əhaliyə tibbi xidmətlər göstərən müəssisələrin pis-yaxşı inkişaf etmiş (o dövrün anlayışlarına görə) və yetərinə geniş bir şəbəkəsi var idi. İşğaldan birinci növbədə azad edilməsi nəzərdə tutulan rayonların ərazisində 620 səhiyyə müəssisəsi fəaliyyət göstərirdi. Bu müəssisələrdə 8 mindən çox adam çalışırdı və onlar eyni vaxtda 15 mindən artıq pasiyentə xidmət göstərmək imkanında idi. Səhiyyə sisteminin əsas vəsilələri sırasına həm ümumi, həm də ixtisaslaşdırılmış tipli stasionar səhiyyə müəssisə-

ləri (ümumilikdə 6 000 çarpayılıq 80 xəstəxana), ümumilikdə 1 500 çarpayılıq 55 kənd sahə xəstəxanası, 6 600 başvuru hesablanmış 372 feldşer-mamaça məntəqəsi, 8 təcili yardım stansiyası, 31 əczaxana, 8 sanitar-epidemiologiya stansiyası və başqaları daxil idi.

Repatriantların bu və ya digər səhiyyə xidməti növlərinə olan potensial ehtiyacı, məcburi köçkünlərin sağlamlıq durumunu araşdırmaq əsasında müəyyənləşdirilməlidir. Son illər ərzində bu qəbildən olan bir neçə xüsusi tədqiqat aparılmışdır. Onların arasında beynəlxalq təşkilatların – Dünya Bankının, *UNICEF*-in, ABŞ Beynəlxalq İnkişaf Agentliyinin (*USAID*), Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının (*WHO*) və bəzi başqalarının apardığı araşdırmaları xüsusi qeyd etmək mümkündür. Bundan əlavə, məcburi köçkünlərin yaşadığı çadır düşərgələrində, şəhərciklərdə, dəmiryol vaqonlarında və başqa müvəqqəti məskunlaşma yerlərində yenə də həmin məqsədlə silsilə sosioloji sorğular keçirilmişdir.

Bütün bu araşdırmaların nəticələrinin təhlili göstərir ki, uzun müddət ərzində qeyri-normal şəraitdə yaşamaqları ucbatından və sosial-iqtisadi durumlarının ağırlığı səbəbindən məcburi köçkünlərin əhəmiyyətli bir hissəsi ağır xroniki xəstəliklərə yoluxmuşdur. Respirator xəstəliklər (tənəffüs sisteminin pozuntuları), anemiya (qan azlığı), ürək işemiyası, perinatal patologiya, diareya, malyariya, revmatizm, vərəm və bəzi başqaları bu xəstəliklər arasında ən geniş yayılmışlarıdır. Bütövlükdə götürdükdə, məcburi köçkünlərin müxtəlif xəstəliklərə, xüsusilə də sadalananlara yoluxma halları, onların məskunlaşdığı rayonların yerli əhalisinə nisbətən bir neçə dəfə artıqdır, halbuki onların hamısı səhiyyə xidmətləri ilə təxminən eyni səviyyədə təmin olunur.

Bu göstəricilərin müqayisəsi bir daha isbat edir ki, sosial-iqtisadi vəziyyət, yaşayış şəraiti insanların sağlamlıq durumu baxımından həlledici əhəmiyyətə malikdir. Ona görə də repatriantların sağlamlıq durumunu yaxşılaşdırmaqdan, xəstələnmələrin sayının artmasının qarşısını almaqdan ötrü post-konflikt rayonlarda normal yaşayış şəraiti yaratmağı prioritet istiqamət kimi qəbul etmək lazımdır.

Lakin bununla yanaşı, işğaldan azad edilmiş rayonlarda səhiyyə sisteminin bərpa olunması, repatriantlara normal (ölkə üçün səciyyəvi olan keyfiyyətdən aşağı olmayan bir səviyyədə) tibbi xidmətlər göstərilməsi onların sağlamlıq durumunu stabilləşdirməkdə açar rolunu oynayacaqdır. Bu məqsədi gerçəkləşdirmək üçün səhiyyə sisteminin keçmişdə mövcud olan bir çox elementlərini həyata qaytarmaq lazımdır, hərçənd indi bunlar tamamilə yeni, köhnə sə-

hiyyə sistemindən istər infrastrukturunun və texniki təchizatının səviyyəsinə, istərsə də daxili təşkilati quruluşuna görə keyfiyyətə fərqlənən yeni bir sistemin içində fəaliyyət göstərməlidir.

Belə nəzərdə tutulur ki, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə qurulacaq səhiyyə sisteminin əsas vəsilələri regional diaqnostika-müalicə mərkəzlərindən (DMM), rayon xəstəxanalarından və nisbətən kiçik ambulator məntəqələrdən ibarət olacaqdır. Sonuncular (ambulator məntəqələr) yaşayış məntəqələrinin əksəriyyətində (əgər bunlarda daha böyük səhiyyə müəssisəsi yoxdursa) yaradılacaqdır. Azərbaycan, ən müasir tibbi texnika və ləvazimatla təchiz olunmuş, müasir dünya standartlarına tam cavab verən DMM-lərin yaradılması və sonrakı istismarı sahəsində artıq müəyyən təcrübəyə malikdir. 2005-2008-ci illərdə Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı üzrə Dövlət proqramında ölkənin müxtəlif şəhərlərində, o cümlədən Gəncədə, Qazaxda, Siyəzəndə və başqa yerlərdə bir neçə diaqnostika-müalicə mərkəzinin yaradılması da nəzərdə tutulmuşdu. Hər belə DMM-in inşa edilməsi və təchizatı (ən müasir tibbi avadanlıqla) təxminən 8-10 mln. manata (10-12 mln. ABŞ dollarına) başa gəlir.

İşğaldan qismən azad edilmiş Füzuli rayonu ərazisində 2008-ci ildə daha bir diaqnostika-müalicə mərkəzinin tikintisinə başlanmışdı. Bu DMM, Dövlət Neft Şirkətinin vəsaiti hesabına Böyük Bəhmənli kəndində yaradılır. Belə nəzərdə tutulur ki, mərkəz, Füzuli rayonunun əhalisi ilə yanaşı, həm də Beyləqan və Xocavənd rayonlarının sakinlərinə, habelə müvəqqəti olaraq bu ərazidə məskunlaşmış Cəbrayıl məcburi köçkünlərinə xidmət göstərəcəkdir. Füzuli DMM-nin tam gücü ilə fəaliyyətə keçməsi repatriantlara müasir tibbi xidmətlər göstərmək sahəsindəki təşkilati çətinliklərin bir qismini aradan qaldıracaqdır, hərçənd ki bu kitabda araşdırılan quruculuq işlərinin tərkib hissəsi deyil.

Füzuli DMM-in istifadəyə verilməsi, bölgənin təkrarən həyata qaytarılmasında (xüsusən konfliktsonrası reabilitasiyanın ilk vaxtlarında) nə qədər mühüm rol oynasa da, hesablamaların göstərdiyi kimi, bütün post-konflikt rayonlarda məskunlaşacaq bütün repatriantların müvafiq tibbi xidmətlərə olan məcmu tələbatını tam həcmdə qarşılamaq gücündə olmayacaqdır. Ona görə də daha iki *diaqnostika-müalicə mərkəzinin* – Ağdam və Zəngilan rayonlarında – tikilməsi nəzərdə tutulmalıdır. Əhaliyə təklif edilən səhiyyə xidmətlərinin keyfiyyətini yüksəltmək məqsədi ilə, regionda çalışacaq üç diaqnostika-müalicə mərkəzinin hər biri bu və ya digər xəstəliklərin müalicəsi sahəsində ixtisaslaşdırılacaqdır, lakin onların hamısı diaqnostika sahəsindəki universallığını saxlayacaqdır. DMM-lərin əsas ixtisaslaşma sahələri, repatriantların müx-

təlif tibbi xidmətlərə olan potensial ehtiyacı nəzərə alınmaqla Səhiyyə Nazirliyi tərəfindən konfliktsonrası bərpa işlərinin başlanması ərafəsində müəyyən olunacaqdır.

Ağdam şəhərindəki diaqnostika-müalicə mərkəzini konfliktsonrası reabilitasiyanın üçüncü, Zəngiləndakını isə beşinci ilində tikmək nəzərdə tutulur. Ona görə də Ağdam və Zəngilan DMM-lərinin inşa və təchiz edilməsinə tələb olunacaq investisiyalar – inflyasiya amilinin təsiri üzündən – indikilərdən əhəmiyyətli dərəcədə yüksəkdir və bir-birindən də xeyli fərqlənir. Birinci DMM üzrə məsrəflər 13,0 mln., ikincisi üzrə isə 18,6 mln. manat (müvafiq olaraq, 16,2 və 23,3 mln. ABŞ dolları) səviyyəsində qiymətləndirilir.

Tibb müəssisələri sisteminin ikinci vəsiləsi *mərkəzi (rayon) və ixtisaslaşdırılmış xəstəxanalardan* ibarət olacaqdır. Mərkəzi xəstəxanalar işğaldan azad edilmiş bütün rayon mərkəzlərində inşa ediləcəkdir (hər birində 200 çarpayı olmaqla cəmi 7 xəstəxana). Mərkəzi (rayon) xəstəxanalarının baş həkimləri, eyni zamanda öz rayonlarının səhiyyə orqanlarının rəhbəri vəzifəsini də icra edəcəklər. Rayonda diaqnostika-müalicə mərkəzinin mövcud olması orada mərkəzi xəstəxananın da tikilməsi zərurətini ləğv etmir. Ağdam, Füzuli və Cəbrayıl şəhərlərindəki mərkəzi xəstəxanalar bərpa işlərinin birinci fazasında – müvafiq olaraq, konfliktsonrası reabilitasiyanın birinci, ikinci və üçüncü illərində inşa olunacaqdır və yalnız bundan sonra Qubadlı və Kəlbəcərdə (dördüncü il), Zəngilan və Laçında da (beşinci il) analoji səhiyyə müəssisələri yaradılacaqdır.

Böyük şəhərlərdə (Ağdam və Füzulidə) mərkəzi xəstəxanalarla yanaşı, ayrıca *doğum evləri* də fəaliyyət göstərəcəkdir, qalan rayon mərkəzlərində isə bunlar eyni tibb müəssisəsində birləşdiriləcək, mərkəzi xəstəxanaların nəzdində doğum şöbələri yaradılacaqdır. Müstəqil doğum evləri, kütləvi repatriasiya başlayandan sonrakı birinci və ikinci illər ərzində tikiləcək, doğum şöbələri isə nəzdində yerləşdikləri xəstəxanaların tikintisi gedişində yaradılacaqdır.

Eyni prinsip *uşaq xəstəxanalarına* da tətbiq ediləcəkdir. Amma doğum evlərindən fərqli olaraq, müstəqil uşaq xəstəxanaları ilkin konfliktsonrası reabilitasiya dövrünün dördüncü və beşinci illərində inşa olunacaqdır.

İşğal altındakı rayonların mülki əhalisi arasında hərbi döyüşlər zamanı, habelə sonrakı dövrlərdə – atəşkəs rejiminin erməni hərbi birləşmələri tərəfindən pozulması nəticəsində xeyli sayda adamın ciddi yaralar almış olduğu nəzərə alınaraq, iki mərkəzi xəstəxananın nəzdində (ehtimalən, Ağdam və Zəngilan rayonlarında) *əlillərin reabilitasiyası* üzrə ixtisaslaşdırılmış müəssisələr

yaradılacaqdır. Bu reabilitasiya mərkəzləri DMM-lərin tikintisinə paralel sürətdə deyil, onların istifadəyə verilməsindən bir qədər sonra – ehtimal ki, konfliktsonrası bərpa işlərinin dördüncü ilində yaradılacaqdır.

Repatriasiya ərəfəsində stasionar müalicə verən *vərəm dispanserlərinə* olan ehtiyac ayrıca öyrəniləcək və qiymətləndiriləcəkdir. Bu təhlükəli xəstəlik məcburi köçkünlər arasında geniş yayıldığına görə yüksək ehtimalla söyləmək olar ki, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə 5-6 belə dispanser inşa etmək lazım gələcəkdir. Əgər belə bir ehtiyacın həqiqətən də mövcud olması sonrakı tədqiqatlarla da təsdiqlənərsə, vərəm dispanserləri konfliktsonrası reabilitasiyanın üçüncü ilindən etibarən (ehtimalən, ilə 2 dispanser düşməklə) tikiləcəkdir.

Bölgənin coğrafi baxımdan mərkəz sayıla biləcək rayonlarının birində (ehtimalən, Cəbrayıl şəhərində) konfliktsonrası reabilitasiyanın üçüncü ilində regional *dəri-zöhrəvi klinika* tikiləcəkdir, qalan rayonlarda isə dəri-zöhrəvi xəstəliklərin müalicəsi üzrə şöbələr mərkəzi xəstəxanaların nəzdində yaradılacaq, yaxud vərəm dispanserləri ilə yanaşı yerləşdiriləcəkdir.

Post-konflikt rayonların əhəlisinə təklif edilən tibbi xidmətlərin keyfiyyətini mümkün qədər yüksək səviyyədə saxlamaqdan ötrü bölgədə ayrıca bir göz xəstəxanası yaratmaq fikrindən daşınmaq daha məqsədəuyğundur. Bunun əvəzinə *Akademik Z.Əliyeva adına göz xəstəlikləri ETİ-nin regional filiallarını* açmaq nəzərdə tutulur. Bu filiallar, ehtimalən, Ağdam şəhərində (konfliktsonrası reabilitasiyanın üçüncü ilində) və Kəlbəcər rayonunda (beşinci ildə) yaradılacaqdır. Göz xəstəlikləri institutunun filialları praktikada özünü artıq doğrultmuşdur: onlar ölkənin bir neçə şəhərində (məsələn, Masallıda) yetərin-cə uğurlu fəaliyyət göstərməkdədir.

Səhiyyə sisteminin üçüncü vəsiləsi *mərkəzi rayon poliklinikaları* olacaqdır. Bunlar işğaldan azad edilmiş bütün rayon mərkəzlərində yaradılacaq və ölkənin başqa yerlərində əhaliyə hansı xidmətlər göstərilərsə, burada da həmin işi görəcəklər. Poliklinikalar ya müstəqil (Ağdam və Füzuli şəhərlərində), ya da mərkəzi (rayon) xəstəxanalarının nəzdində (Cəbrayıl, Zəngilan, Qubadlı, Laçın və Kəlbəcər şəhərlərində) fəaliyyət göstərəcəkdir. *Uşaq poliklinikaları* da eyni prinsip üzrə təşkil olunacaqdır.

Dördüncü vəsilə – nisbətən kiçik *ambulatoriyalar və feldşer-mamaça məntəqələri*dir. Bərpa prosesində olan praktik surətdə bütün yaşayış məntəqələri, əgər orada daha böyük səhiyyə müəssisələri yoxdursa, bunlarla təmin ediləcəkdir. Hər belə təsisatda adətən bir neçə nəfər, o cümlədən bir-iki həkim çalışır. Konfliktsonrası reabilitasiya dövründə ambulatoriya və feldşer-mama-

ça məntəqələrinin ən vacib funksiyalarından biri də kütləvi xəstəliklərə qarşı əhalinin, xüsusən uşaqların peyvənd edilməsi olacaqdır.

Azərbaycanın indi işğal altında olan yeddi rayonunda müharibəyə qədər 734 kənd yaşayış məntəqəsi var idi. Statistika əsasən, hazırda Azərbaycandakı bütün kənd yaşayış məntəqələrinin 43%-də əhalinin sayı 500 nəfərdən azdır. Bu nisbətə post-konflikt ərazilərə şamil edilməsi söyləməyə əsas verir ki, işğaldan ilk növbədə azad edilməsi gözlənilən rayonlardakı 316 kənd yaşayış məntəqəsində kənd ambulatoriyalarının və ya feldşer-mamaça məntəqələrinin yaradılmasına ehtiyac olmayacaqdır. Yerdə qalan 418 yaşayış məntəqəsinin yalnız 36-da (bu rəqəm də ümumölkə qanunauyğunluğunun sadə ekstrapolyasiyası əsasında hesablanmışdır) əhalinin sayı 3 000 nəfərdən artıqdır. Belə yaşayış məntəqələrində kənd ambulatoriyaları yaradılacaqdır.

Əhalinin sayı 500-3 000 nəfər arasında dəyişən digər 382 yaşayış məntəqəsində isə feldşer-mamaça məntəqələri qurulacaqdır. Bunlardan ötrü ayrıca binaların tikilməsi – hər halda reabilitasiya işlərinin ilkin mərhələsində – nəzərdə tutulmur. Feldşer-mamaça məntəqələrinin işini qurmaq üçün köhnə münasib binalardakı otaqlar (əksər hallarda əsaslı təmirdən sonra) istifadə ediləcəkdir. Bundan ötrü, əslində başqa məqsədlər üçün nəzərdə tutulan binaların birinci mərtəbələri də işə yaraya bilər.

Kənd ambulatoriyaları da, feldşer-mamaça məntəqələri də təkcə infrastruktur obyektlərinə aid edilə bilməz. Onlar eyni zamanda, həm də həyat təminatı sisteminin olduqca vacib vəsilələridir və praktik surətdə, yaşayış məntəqələrinin bərpası prosesinin lap ilk vaxtlarından fəaliyyət göstərməlidir. Ona görə də ehtiva edilir ki, bütün kənd ambulatoriyalarının və feldşer-mamaça məntəqələrinin 55-60%-i kütləvi repatriasiya başlanandan sonrakı ilk iki il ərzində, üçüncü il ərzində isə dördüncü və beşinci illərdəki qədər istifadəyə veriləcəkdir.

Səhiyyə sisteminin beşinci vəsiləsi *təcili tibbi yardım stansiyalarından* (TTYs) ibarət olacaqdır. Bunlar bütün mərkəzi (rayon) xəstəxanalarının nəzdində, habelə nisbətən iri yaşayış məntəqələrində yaradılacaqdır. İstər birinci, istərsə də ikinci halda TTYs üçün ayrıca binaların tikilməsi nəzərdə tutulur ki, bunların da əsas hissəsi avtomobil qarajlarından ibarət olacaqdır. Təcili tibbi yardım stansiyaları işğaldan azad edilmiş rayonların ərazisi üzrə elə paylaşdırılacaqdır ki, onların hər birinin, xidmət göstərdiyi ən uzaq yaşayış məntəqəsinə qədər yolu 20-30 dəqiqədən çox vaxt aparmasın. İlkin reabilitasiya mərhələsində regionda, toplam olaraq, 8 təcili yardım stansiyası qurmaq nəzərdə tutulur.

Nəhayət, səhiyyə sisteminin altıncı vəsiləsi *gigiyena-epidemiologiya stansiyaları* olacaqdır. Konfliktsonrası reabilitasiyanın ilk beş şərti ili ərzində onların sayı yeddiyə çatacaqdır. Gigiyena-epidemiologiya stansiyalarının inşaat və təchizat qrafiki mərkəzi (rayon) xəstəxanaları ilə eyni olacaqdır.

Əslində *əczaханalar* da səhiyyə sisteminin ayrıca (müstəqil) komponenti sayılmalıdır. Amma diaqnostika-müalicə mərkəzlərinin və rayon xəstəxanalarının nəzdində qurulacaq əczaханaları çıxmaq şərti ilə, yerdə qalanları özəl şirkətlər və ya sahibkarlıqla məşğul olan fiziki şəxslər tərəfindən açılacağına və kommersiya xarakteri daşıyacağına görə, bu araşdırmanın birbaşa predmetinə daxil deyil. İxtisaslaşmış stomatoloji klinikalarla bağlı vəziyyət də bunun eynidir. Bunlar ölkənin əksər bölgələrində ya keçmişdə dövlətə məxsus olan, indi isə artıq özəlləşdirilmiş klinikalar, ya da özəl sektor tərəfindən sıfırdan qurulmuş tibb müəssisələridir. Belə nəzərdə tutulur ki, stomatoloji klinikalar, işğaldan azad edilmiş rayonlarda da özəl təşəbbüs qaydasında açılacaqdır.

İşğaldan azad edilmiş rayonlarda səhiyyə sisteminin effektiv fəaliyyət göstərməsinin bir mühüm şərti də yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin hazırlanmasıdır. Tibb müəssisələrinin işçi heyəti, əsas etibarilə, azad edilmiş rayonlara qayıdan məcburi köçkünlər arasından seçiləcəkdir. Əgər bölgədən köçənə qədər səhiyyə sahəsində çalışan əmək qabiliyyətli repatriantlar məcburi köçkünlük dövründə işləməyiblərsə, yerli və xarici ekspertlərin rəhbərliyi altında təşkil olunan müxtəlif treninqlər və ixtisasartırma kursları keçməlidirlər. Bu təlim və kursları müvəffəqiyyətlə bitirmələrini təsdiq edən sertifikatlar, onların həkimlik fəaliyyətinə icazə verilməsi üçün məcburi şərt olacaqdır. Belə təlim və kursların Səhiyyə Nazirliyi tərəfindən qabaqcadan (potensial repatriantların siyahıları tərtib edildikdən sonra, amma onlar regiona qayıtmazdan əvvəl) təşkil olunacağı nəzərdə tutulur.

Ümumi profilli xəstəxana və poliklinikalardan fərqli olaraq, diaqnostika-müalicə mərkəzlərinin işçi heyəti, tibb sahəsində tətbiq edilən ən son avadanlıqlarla işləməyi öyrənmək üçün icbari qaydada xüsusi hazırlıq keçməlidir. Bu kurslar, bir qayda olaraq, ölkədə fəaliyyət göstərən başqa DMM-lərin bazasında təşkil olunmalıdır. Fəaliyyətdə olan DMM-lərin işçiləri arasından bir qismi, işğaldan azad edilmiş rayonlardakı analoji tipli səhiyyə müəssisələrinə göndərilə (əzam edilə) də bilər.

Belə bir forma da mümkündür ki, xarici mütəxəssislər yeni DMM-lərə qısa müddətə, məsələn, iki-üç həftəlik dəvət olunsun. Yerli və xarici həkimlər arasında belə əməkdaşlıq üsullarından ölkənin istər dövlətə məxsus, istərsə də özəl klinikaları indinin özündə də geniş istifadə etməkdədir. Həm xaricdən,

həm də ölkənin başqa diaqnostika-müalicə mərkəzlərindən dəvət (yaxud ezam) olunmuş mütəxəssislər, aparacaqları əsas işlə yanaşı, repatriant tibb işçilərinə kömək də edəcəklər. Bu mənada, gənc həkimlərə praktik işin gedişində məsləhətlər verilməsi xüsusilə faydalı ola bilər.¹

Cari əməliyyat xərcləri nəzərə alınmadıqda – onlar isə bu halda kifayət qədər böyük bir məbləğ əmələ gətirir – tibb obyektləri şəbəkəsinin bərpasına yönəldiləcək məsrəflərin strukturu aşağıdakı kimidir (14-cü cədvəl).

Cədvəl 14. Səhiyyə sisteminin bərpasına yönəldiləcək əsas investisiya məsrəfləri

	Sayı	Bir vahidin qiyməti (AZN)	Ümumi qiyməti (min AZN)	Cəmi – inflyasiya nəzərə alınmaqla (min AZN)
1	2	3	4	5
Ağdam və Zəngilan şəhərlərində diaqnostika-müalicə mərkəzlərinin tikilməsi və təchiz edilməsi	2	9 000	18 000	31 590
Mərkəzi (rayon) xəstəxanaları – cəmi	7	6 200	43 400	69 688
<i>O cümlədən:</i>				
<i>Binaların inşa edilməsi (hər birinin ümumi sahəsi 6 000 m² olmaqla 4 mərtəbə) və ərazinin (1 ha çəpərlənmiş sahə) sahmana salınması</i>	7	4 500	31 500	50 580

¹ Dərs otaqlarında, tədris formasında deyil, praktik fəaliyyət zamanı verilən təlimə “iş prosesində təlim” (*On-the-job Training*) deyirlər. Onun formaları çox müxtəlif ola bilər: sadəcə məsləhət verilməsindən yeni müalicə üsullarının, əməliyyat və manipulyasiyaların nümayiş etdirilməsinə qədər.

1	2	3	4	5
<i>Xüsusi tibbi avadanlıq</i>	<i>7 dəst</i>	<i>1 000</i>	<i>7 000</i>	<i>11 240</i>
<i>Ofis avadanlığı</i>	<i>7 dəst</i>	<i>120</i>	<i>840</i>	<i>1 349</i>
<i>Dərman və tibb ləvazimatı ilə ilkin təchizat</i>	<i>7 dəst</i>	<i>500</i>	<i>3 500</i>	<i>5 620</i>
<i>Nəqliyyat</i>	<i>7 dəst</i>	<i>80</i>	<i>560</i>	<i>899</i>
Uşaq xəstəxanaları – cəmi	2	3 025	6 050	11 495
<i>O cümlədən:</i>				
<i>Binaların inşa edilməsi (hər birinin ümumi sahəsi 2 500 m² olmaqla) və ərazinin (1 ha çəpərlənmiş sahə) sahmana salınması</i>	<i>2</i>	<i>1 875</i>	<i>3 750</i>	<i>7 125</i>
<i>Xüsusi tibbi avadanlıq</i>	<i>2 dəst</i>	<i>600</i>	<i>1 200</i>	<i>2 280</i>
<i>Ofis avadanlığı</i>	<i>2 dəst</i>	<i>100</i>	<i>200</i>	<i>380</i>
<i>Dərman və tibb ləvazimatı ilə ilkin təchizat</i>	<i>2 dəst</i>	<i>400</i>	<i>800</i>	<i>1 520</i>
<i>Nəqliyyat</i>	<i>2 dəst</i>	<i>50</i>	<i>100</i>	<i>190</i>
Doğum evləri – cəmi	7		3 050	3 886
<i>O cümlədən:</i>				
<i>Mərkəzi (rayon) xəstəxanaları nəzdində (şöbələrin xüsusi avadanlıqla və tibbi ləvazimatla təchizatı)</i>	<i>5</i>	<i>150</i>	<i>750</i>	<i>1 356</i>
<i>Müstəqil doğum evləri</i>	<i>2</i>	<i>1 150</i>	<i>2 300</i>	<i>2 530</i>
<i>O cümlədən:</i>				
<i>Binaların inşa edilməsi (hər birinin ümumi sahəsi 1 200 m² olmaqla) və ərazinin (1 ha çəpərlənmiş sahə) sahmana salınması</i>	<i>2</i>	<i>900</i>	<i>1 800</i>	<i>1 980</i>

<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>
<i>Xüsusi tibbi avadanlıq</i>	<i>2 dəst</i>	<i>100</i>	<i>200</i>	<i>220</i>
<i>Ofis avadanlığı</i>	<i>2 dəst</i>	<i>50</i>	<i>100</i>	<i>110</i>
<i>Dərman və tibb ləvazimatı ilə ilkin təchizat</i>	<i>2 dəst</i>	<i>100</i>	<i>200</i>	<i>220</i>
Mərkəzi (rayon) poliklinikaları – cəmi				
<i>O cümlədən:</i>	<i>7</i>		<i>3 750</i>	<i>5 010</i>
<i>Mərkəzi (rayon) xəstəxanaları nəzdində (şöbələrin xüsusi avadanlıqla və tibbi ləvazimatla təchizatı)</i>	<i>5</i>	<i>250</i>	<i>1 250</i>	<i>2 260</i>
<i>Müstəqil rayon poliklinikaları</i>	<i>2</i>	<i>1 250</i>	<i>2 500</i>	<i>2 750</i>
<i>O cümlədən:</i>				
<i>Binaların inşa edilməsi (hər birinin ümumi sahəsi 1 200 m² olmaqla) və ərazinin sahmana salınması</i>	<i>2</i>	<i>900</i>	<i>1 800</i>	<i>1 980</i>
<i>Xüsusi tibbi avadanlıq</i>	<i>2 dəst</i>	<i>250</i>	<i>500</i>	<i>550</i>
<i>Ofis avadanlığı</i>	<i>2 dəst</i>	<i>50</i>	<i>100</i>	<i>110</i>
<i>Dərman və tibb ləvazimatı ilə ilkin təchizat</i>	<i>2 dəst</i>	<i>50</i>	<i>100</i>	<i>110</i>
Uşaq poliklinikaları – cəmi				
<i>O cümlədən:</i>	<i>7</i>		<i>2 010</i>	<i>2 565</i>
<i>Mərkəzi rayon poliklinikaları nəzdində (şöbələrin xüsusi avadanlıqla və tibbi ləvazimatla təchizatı)</i>	<i>5</i>	<i>100</i>	<i>500</i>	<i>904</i>
<i>Müstəqil uşaq poliklinikaları</i>	<i>2</i>	<i>755</i>	<i>1 510</i>	<i>1 661</i>
<i>O cümlədən:</i>				

1	2	3	4	5
<i>Binaların inşa edilməsi (hər birinin ümumi sahəsi 700 m² olmaqla) və ərazinin sahmana salınması</i>	2	525	1 050	1 155
<i>Xüsusi tibbi avadanlıq</i>	2 dəst	150	300	330
<i>Ofis avadanlığı</i>	2 dəst	30	60	66
<i>Dərman və tibb ləvazimatı ilə ilkin təchizat</i>	2 dəst	50	100	110
Vərəm dispanserləri – cəmi	6	675	4 050	7 074
<i>O cümlədən:</i>				
<i>Binaların inşa edilməsi (hər birinin ümumi sahəsi 700 m² olmaqla) və ərazinin sahmana salınması</i>	6	525	3 150	5 502
<i>Xüsusi tibbi avadanlıq</i>	6 dəst	70	420	734
<i>Ofis avadanlığı</i>	6 dəst	30	180	314
<i>Dərman və tibb ləvazimatı ilə ilkin təchizat</i>	6 dəst	50	300	524
Rayon gigiyena-epidemiologiya mərkəzləri – cəmi	7	570	3 990	6 407
<i>O cümlədən:</i>				
<i>Binaların inşa edilməsi (hər birinin ümumi sahəsi 500 m² olmaqla) və ərazinin sahmana salınması</i>	7	375	2 625	4 215
<i>Xüsusi tibbi avadanlıq</i>	7 dəst	100	700	1 124
<i>Ofis avadanlığı</i>	7 dəst	25	175	281
<i>Dərman və tibb ləvazimatı ilə ilkin təchizat</i>	7 dəst	70	490	787

1	2	3	4	5
Regional dəri-zöhrəvi dispanser – cəmi <i>O cümlədən:</i>	1	600	600	864
<i>Ümumi sahəsi 500 m² olan bina- nın inşa edilməsi</i>	1	375	375	540
<i>Xüsusi tibbi avadanlıq</i>	1 dəst	150	150	216
<i>Ofis avadanlığı</i>	1 dəst	25	25	36
<i>Dərman və tibb ləvazimatı ilə il- kin təchizat</i>	1 dəst	50	50	72
Göz xəstəlikləri ETİ-nin regional filialları – cəmi <i>O cümlədən:</i>	2	950	1 900	3 335
<i>Binaların inşa edilməsi (hər bi- rinin ümumi sahəsi 500 m² ol- maqla) və ərazinin sahmana sa- lınması</i>	2	375	750	1 316
<i>Xüsusi tibbi avadanlıq</i>	2 dəst	500	1 000	1 755
<i>Ofis avadanlığı</i>	2 dəst	25	50	89
<i>Dərman və tibb ləvazimatı ilə il- kin təchizat</i>	2 dəst	50	100	175
Təcili tibbi yardım stansiyaları – cəmi <i>O cümlədən:</i>	8	245	1 960	2 715
<i>Binaların inşa edilməsi (qarajlar daxil, hər birinin ümumi sahəsi 250 m² olmaqla) və ərazinin sah- mana salınması</i>	8	125	1 000	1 385
<i>Xüsusi tibbi avadanlıq</i>	8 dəst	10	80	111
<i>Təcili yardım maşınları (hər stansiyada orta hesabla 4 reani- mobil olmaqla)</i>	8 dəst	70	560	775
<i>Ofis avadanlığı</i>	8 dəst	20	160	222

1	2	3	4	5
<i>Dərman və tibb ləvazimatı ilə ilkin təchizat</i>	8 dəst	20	160	222
Əlillərin reabilitasiya mərkəzləri – cəmi <i>O cümlədən:</i>	2	8 050	16 100	27 853
<i>Binaların inşa edilməsi (hər birinin ümumi sahəsi 10 000 m² olmaqla) və ərazinin sahmana salınması</i>	2	7 500	15 000	25 950
<i>Xüsusi tibbi avadanlıq</i>	2 dəst	300	600	1 038
<i>Məbel</i>	2 dəst	200	400	692
<i>Dərman və tibb ləvazimatı ilə ilkin təchizat</i>	2 dəst	50	100	173
Kənd ambulatoriyaları – cəmi <i>O cümlədən:</i>	36	365	13 140	17 783
<i>Binaların inşa edilməsi (hər birinin ümumi sahəsi 400 m² olmaqla) və ərazinin sahmana salınması</i>	36	300	10 800	14 616
<i>Xüsusi tibbi avadanlıq</i>	36 dəst	20	720	974
<i>Ofis avadanlığı</i>	36 dəst	20	720	974
<i>Nəqliyyat vasitələri</i>	36	15	540	731
<i>Dərman və tibb ləvazimatı ilə ilkin təchizat</i>	36 dəst	10	360	488
Feldşer-mamaça məntəqələri – cəmi <i>O cümlədən:</i>	382	113	43 166	57 865
<i>Binaların təmiri və uyğunlaşdırılması (hər birinin ümumi sahəsi 200-250 m² olmaqla)</i>	382	75	28 650	38 406

1	2	3	4	5
<i>Xüsusi tibbi avadanlıq</i>	382 dəst	15	5 730	7 681
<i>Ofis avadanlığı</i>	382 dəst	15	5 730	7 681
<i>Dərman və tibb ləvazimatı ilə ilkin təchizat</i>	382 dəst	8	3 056	4 097
			Cəmi	248 130

Bir məsələni də göz önünə almaq lazımdır. Səhiyyə obyektləri şəbəkəsinin bərpasına yönəldiləcək sərmayə qoyuluşlarının hesablanması zamanı, tibb müəssisələrinə yalnız ilkin olaraq (açılış ərəfəsində) veriləcək dərman və ləvazimatların dəyəri nəzərə alınmışdır. Bu xərclərin əsas hissəsi ilbəl təkrarlanacaqdır. Bütövlükdə konfliktsonrası reabilitasiyanın birinci fazası dövründə (ilk şərti beş il ərzində) dərman və preparatlara yönəldiləcək məsrəflər – inflyasiya düzəlişləri ilə – 12 mln. manata çata bilər.

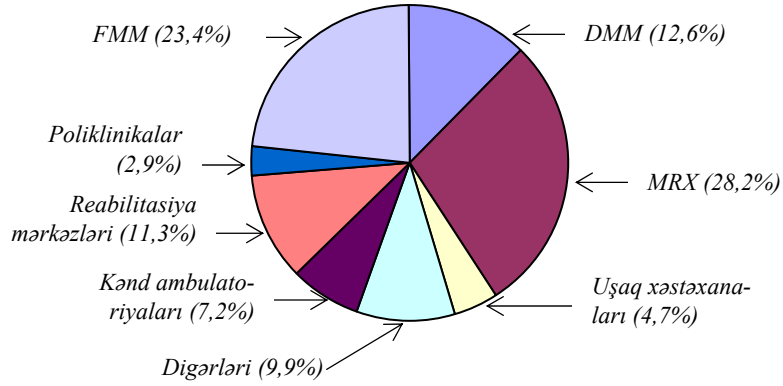
Beləliklə də, səhiyyə obyektləri şəbəkəsinin bərpasına, inflyasiya amili nəzərə alınmaqla, təqribən 260 mln. manat (325 mln. ABŞ dolları) xərclənəcəkdir. Xüsusi çəki etibarilə, bu məbləğ daxilində mərkəzi (rayon) xəstəxanalarının (28,2%), feldşer-mamaça məntəqələrinin (23,4%) və diaqnostika-müalicə mərkəzlərinin (12,6%) qurulmasına yönəldiləcək investisiyalar daha böyük paya malikdir (2-ci diaqram).

Artıq qeyd edildiyi kimi, konfliktsonrası reabilitasiya prosesindəki rayonlar yeni sistemqurucu ideyaların sınaqdan keçirilməsi üçün bir növ poliqon (sınaq meydançası) rolunu oynaya bilər və bir sıra hallarda oynamalıdır. Əldə edilmiş nəticələrin təhlili, həmin ideyaların ölkənin başqa bölgələrində daha uğurla gerçəkləşdirilməsinə imkan verərdi. Məsələn, əhəlinin tibbi uçotunun elektron kartlardan istifadə əsasında qurulan sistemini işğaldan azad edilmiş rayonlarda tətbiq etmək bu qəbil yeniliklərdən biri ola bilər.

Bu zaman hər bir repatriant tibbi qeydiyyatı götürüləcək və ona *Smart-Card* veriləcəkdir. Bu kart, rayon səhiyyə şəbəkəsinin vahid informasiya bazasından kartın sahibinə aid olan məlumatları – daha əvvəllər keçirilmiş müayinə və müalicələr haqqında məlumatları “oxuyur”. Səhiyyə Nazirliyi ölkədə iki belə sistemi – Elektron sağlamlıq kartını və Tibbi müayinə kartını – tətbiq et-

mək haqqında qərarı hələ 2006-cı ildə vermişdir və bu istiqamətdə işlər hazırda davam etdirilməkdədir.

Diaqram 2. Səhiyyə sisteminin bərpa xərclərinin strukturu

6.4.2. Təhsil

Bu araşdırmanın predmeti olan rayonların təhsil və məktəbəqədər tərbiyə sisteminə işğala qədər 800-dən çox müəssisə daxil idi. Bunlar bir növbədə 120 min uşaq və şagirdi qəbul edə bilirdi. Təhsil müəssisələri şəbəkəsində 11,1 mindən çox yerlik 226 uşaq bağçası və körpələr evi, bir növbədə 105,6 mindən artıq şagird yeri olan 575 ümumtəhsil məktəbi, 4,4 min şagird yeri olan 12 peşə-texniki və orta-ixtisas tədris müəssisəsi fəaliyyət göstərirdi.

Tədris müəssisələri şəbəkəsinin (orta və ibtidai məktəblərin) bərpası, birinci mərhələdə, qaçılmaz olaraq, təhsilin keyfiyyətinin müəyyən qədər aşağı düşməsi ilə müşayiət olunacaqdır, çünki tədris müəssisələrinin sadəcə yerdəyişməsi belə, prosesin bütövlüyünə xələl gətirir. Vəziyyəti mürəkkəbləşdirən həm də odur ki, işğal altındakı rayonlardakı əksər məktəblər tamamilə dağıdılmışdır və yenidən inşa edilməli olacaqdır.

Praktik vəzifələrin (işlərin) prioritetlik dərəcəsi və ardıcılığı müəyyənləşdirilərkən məktəblərin və uşaq müəssisələrinin (uşaq bağçalarının və körpələr evlərinin) bərpa qrafiki, məcburi köçkünlərin bölgəyə qayıtması qrafiki ilə uzlaşdırılacaqdır. Məlum məsələdir ki, yeganə mümkün yol, birincinin ikinciyə uyğunlaşdırılmasıdır.

Konfliktsonrası reabilitasiyanın bu komponentinə aşağıdakıların bərpa edilməsi (yaradılması) daxildir:

- uşaq məktəbəqədər tərbiyə müəssisələri;
- məktəblər (ibtidai, səkkizillik və orta məktəblər);
- peşə-texniki və orta-ixtisas tədris müəssisələri;
- konfliktsonrası psixoloji reabilitasiya mərkəzləri.

İşğaldan azad edilmiş rayonlarda təhsil sisteminin bərpası aşağıdakı prinsiplər əsasında həyata keçiriləcəkdir:

- məktəbəqədər tərbiyə müəssisələri və müxtəlif səviyyəli (ibtidai, səkkizillik və orta) məktəblər şəbəkəsinin mərhələlər üzrə yenidən qurulması;
- təhsil müəssisələrinin bərpa (yaradılma) ardıcılığını müəyyənləşdirərəkən yaşayış məntəqələrinin bərpa ardıcılığının əsas götürülməsi;
- tədris müəssisəsinin yaşayış məntəqəsi ərazisində elə yerləşdirilməsi ki, şagirdləri ora piyada gedişlə 30 dəqiqəyə çata bilsinlər;
- məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrinin və ümumtəhsil məktəblərinin həcmi (eyni vaxtda qəbul edə biləcəkləri uşaq və şagirdlərin sayını) müəyyənləşdirərəkən repatriasiya prosesinin hər mərhələsində əhəlinin potensial (hesabi) ehtiyacının əsas götürülməsi;
- rayon mərkəzlərində uşaq reabilitasiya təsisatlarının yaradılması;
- məktəblər, müxtəlif funksiyalar icra edən ictimai mərkəzlər qismində də fəaliyyət göstərəcəklərinə görə onları yaşayış məntəqələrinin bərpasının ən ilkin vaxtlarında bərpa etmək; bu zaman nəzərə alınacaqdır ki, konfliktsonrası reabilitasiyanın və repatriantların yeni şəraitə uyğunlaşmasının ən azı ilk 1-2 ili ərzində məktəblər, təhsil funksiyaları ilə yanaşı, mədəni-maarif fəaliyyətini də həyata keçirəcək, əhəliyə sosial və informasiya xidmətləri göstərən klublar kimi çıxış edəcək, icma özünüidarəetməsində təşkilati mərkəz rolu oynayacaqdır.

Sonuncu, icmadaxili əlaqə və münasibətlərin dirçəldilməsinə, icma üzvlərinin yeni həyat və fəaliyyət şəraitinə adaptasiyasına, gənc nəslin təhsil və tərbiyəsi sisteminin idarə olunmasına icmanın daha fəal və məsuliyyətlə qoşulmasına, habelə təhsil sektorunun bir neçə mənbədən maliyyələşdirilməsi üçün imkan açılmasına kömək edəcəkdir.

Təhsil və təlim-tərbiyə obyektlərinin bərpasını işğaldan azad edilmiş rayonların konfliktsonrası reabilitasiyasının təxirəsalınmaz tədbirləri sırasında, birinci növbəli addımlar qismində, yerli şərait əsas götürülməklə və aşağıdakı prinsip və mərhələlər üzrə aparmaq nəzərdə tutulur:

- A. Pilot yaşayış məntəqələrində (bölgəyə qayıdan məcburi köçkünlərin birinci olaraq məskunlaşdığı məntəqələrdə) ilk repatriantların ehtiyaclarını ödəməyə hesablanmış kiçiktutumlu obyektlər, o cümlədən yığılıb-sökülən konteyner modullarından istifadə etməklə;
- B. Kənd qruplarının mərkəzi yaşayış məntəqələrində (bir qayda olaraq, keçmişdə kənd sovetlərinin yerləşdiyi məntəqələrdə), 30 dəqiqəlik piyada gedişlə çatmağın mümkünlüyü şərti ilə yaradılan və qrupa daxil olan bütün yaşayış məntəqələrinin gözlənilən repatriant sakinlərinin potensial ümumi tələbatına hesablanmış obyektlər. Analoji yanaşma üsulu aşağıdakı hallara da tətbiq edilir:
 - məktəbləri yararsız vəziyyətə düşmüş iki və ya daha çox yaşayış məntəqəsinin faktik surətdə qovuşduğu (birləşdiyi) hallar (bu zaman ilk mərhələdə həmin məktəblərin yalnız biri bərpa olunur),
 - yan-yanaşı yerləşən (yaxud bir-birindən o qədər də uzaq yerləşməyən) kəndlərdə işğala qədər bir neçə məktəbin mövcud olduğu hallar (bu zaman ilk mərhələdə həmin məktəblərin yalnız biri və ya bir neçəsi bərpa olunur),
 - bərpa edilən yaşayış məntəqələrinin bir-birindən normal piyada gediş radiusundan daha uzaq yerləşdiyi hallar (bu zaman həmin yaşayış məntəqələrinin hamısındakı məktəblər bərpa olunur);
- C. Şəhərlərə qayıdan ilk repatriant qrupları üçün ortatutumlu (480-640 şagird yeri olan) ümumtəhsil məktəbləri;

- Ç. Bərpa olunan şəhərlərin bir qrup yaşayış rayonlarına xidmət göstərən böyük məktəblər və məktəbəqədər uşaq müəssisələri;
- D. Orta-ixtisas və texniki-peşə məktəbləri;
- E. Təhsil sisteminin digər obyektləri.

Konfliktsonrası reabilitasiyası planlaşdırılan kəndlər bir-birinin yaxınlığında yerləşdikdə bərpa ediləcək müxtəlif səviyyəli məktəblərin tənəsübünü də nəzərə almaq lazımdır. Belə hallarda, repatriant uşaqların yaş strukturunu və ərazinin demoqrafik potensialının xüsusiyyətlərini əsas götürməklə natamam (8-illik) və tam (11-illik) orta təhsil məktəblərinin hər ikisindən (əlbəttə, müəyyən nisbətləri gözləmək şərti ilə) istifadə etmək də mümkündür. Ayrı-ayrı hallarda, ilk vaxtlarda kiçik kəndlərdəki ibtidai məktəblərin – əgər bunlar orta məktəblərə normal piyada gediş məsafəsində yerləşirsə və sonradan təhsilli davam etdirmək üçün əlyətərlik maneəsi yoxdursa – bərpa olunması da məqbuldur. Natamam orta məktəblər, bir növbədə 120-190 şagirdin təhsil alınmasının mümkünlüyünə hesablanacaqdır. Orta məktəblər o yaşayış məntəqələrində inşa ediləcəkdir ki, orada (onların normal piyada gediş-gəliş radiusundakı qonşu yaşayış məntəqələri də daxil olmaqla) ən azı 30 yuxarı sinif şagirdi, yaxud yuxarı sinif şagirdi yaşında olan yeniyetmə yaşasın.

Mümkün olduğu təqdirdə, məktəb və məktəbəqədər uşaq tərbiyə müəssisələri şəbəkəsinin həyata qaytarılması, binaların konstruktiv səbatlılığını və təhlükəsizliyini (o cümlədən seysmik davamlılığını) təmin etmək üçün zəruri olan bütün tədbirlər görülmək şərti ilə, əvvəllər mövcud olan obyektlərin bərpası yolu ilə aparılacaqdır. Məktəblərin çoxtəyinatlı xarakteri tələb edir ki, binaadakı bütün tikililər, o cümlədən müvafiq icma tədbirlərini keçirmək üçün də işə yarayan akt və idman zalları, kitabxanalar, kompüter sinifləri, tibb məntəqəsi və s. tam həcmdə bərpa olunsun.

Buna müvafiq olaraq, məktəblərin maddi-texniki təchizəti də onların bütün ehtiyaclarını – müxtəlif yönümlü laboratoriya cihazları, idman avadanlığı, kitabxana və s. daxil olmaqla – tam həcmdə qarşılamağı hədəf götürəcəkdir. Təhsil müəssisələri şəbəkəsinin dirçəldilməsinə yönəldiləcək sərmayə yatırımları hesablanarkən, məktəblərin təməl bərpa standartları, təkcə binaların və tədris otaqlarının (siniflərin) yenidən qurulması ilə məhdudlaşdırılmamış, buraya minimal səviyyədə olsa belə, məktəb həyətlərinin abadlaşdırılması (məktəb ərazisinin əsas küçədən hasar və ya çəpərlə ayrılması, məktəbətərafı yolların və məktəb həyətidəki lazımi sahələrin asfaltlanması, tualetlər, yangın əleyhinə avadanlıqların quraşdırılması) da daxil edilmişdir.

Lakin əldə olan informasiya söyləməyə əsas verir ki, köhnə məktəbləri və məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrini bərpa etmək imkanları olduqca məhduddur: onlar elə bir dərəcədə dağıdılmışdır ki, bərpanın iqtisadi səmərəlilik səviyyəsi yol verilə biləcək həddən aşağıdır.

Ona görə də əksər hallarda köhnə tədris və tərbiyə müəssisələrinin yerində yenilərini inşa etmək nəzərdə tutulur. İnşaat eynitipli layihələr əsasında aparılacaqdır. Bu layihələr məktəblərin və məktəbəqədər uşaq müəssisələrinin hər növü üzrə ayrıca hazırlanacaqdır. Bütün növ təhsil və təlim-tərbiyə obyektləri üçün layihə-smeta sənədlərinin tam dəstləri qabaqcadan (münaqişənin həlli üzrə siyasi qərarlar qəbul edilənədək), konfliktsonrası reabilitasiyaya hazırlıq mərhələsi çərçivəsində işlənəcəkdir.

Orta ümumtəhsil məktəblərinin layihələndirilməsi zamanı o da diqqətə alınacaqdır ki, onların hərəsinin bir neçə otağı əhalinin və ilk növbədə uşaqların sosial-psixoloji reabilitasiya mərkəzlərini yaratmaq məqsədi ilə istifadə ediləcəkdir. Uşaqların sosial-psixoloji reabilitasiyasına bəzi beynəlxalq təşkilatlar da, o cümlədən Azərbaycanda kifayət qədər zəngin iş təcrübəsinə malik olan *UNICEF* cəlb edilə bilər və ediləcəkdir. *UNICEF*-in bu sahədəki fəaliyyətinin nəticələri Azərbaycanın 26 rayonunda artıq sınaqdan çıxmışdır. Beynəlxalq təşkilatların işğaldan azad edilmiş rayonlarda uşaq sosial-psixoloji reabilitasiyası sahəsində aparacağı fəaliyyət, ölkədə indiyədək sınaqdan çıxarılmış mexanizmlər üzərində qurulacaqdır. Bu zaman uşaq reabilitasiyası mərkəzləri həm bərpa olunmuş məktəb binalarında və uşaq bağçalarında, yaxud körpələr evlərində, həm də bundan ötrü münasib vəziyyətə gətirilmiş başqa binalarda yerləşdirilə bilər.

Uşaq bağçaları və körpələr evləri şəbəkəsi də məktəblər üçün səciyyəvi olan ümumi əsaslar və prinsiplər zəminində bərpa ediləcəkdir. Məktəbəqədər uşaq tərbiyə müəssisələri şəbəkəsinin başlıca komponenti 50, 90 və 140 uşaq üçün nəzərdə tutulan və eyni zamanda həm bağça, həm də körpələr evi kimi çalışan təsisatlardır. Lakin diqqətdə saxlamaq lazımdır ki, Azərbaycanın kənd bölgələrində valideynlər öz övladlarını ixtisaslaşdırılmış müəssisələrə verməkdənsə evdə, ailədə tərbiyə etməyi üstün tuturlar. Bunun bir səbəbi də odur ki, kənd yerlərində qadınların məşğulluq səviyyəsi tarixən, ənənəvi olaraq aşağı olmuşdur və açıq-aydın mövsümi səciyyə daşmışdır. Amma əsas səbəb, əlbəttə, milli düşüncə tərzii ilə (mentalitetlə) bağlıdır.

Ona görə də böyük ehtimalla söyləmək mümkündür ki, bərpa işlərinin ilk 5-7 ili ərzində işğaldan azad edilmiş rayonlarda məktəbəqədər uşaq müəssisələrinə olan tələbat, ölkənin urban yaşayış məntəqələrindəkinə, xüsusən böyük

şəhərlərindəkinə nisbətən qat-qat aşağı səviyyədə qalacaqdır. Bu mülahizələrə görə, orta ümumtəhsil məktəbləri şəbəkəsinin bərpasından fərqli olaraq, məktəbəqədər uşaq müəssisələrinin inşa olunması birinci dərəcəli prioritetlər sırasına aid edilməmişdir. Bunlar real tələbatın yerində qiymətləndirilməsi əsasında yaradılacaqdır.

Belə ehtiva edilir ki, real tələbat olan uşaq məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrinin sayı 100-ü (bu, müharibəyəqədərki dövrə nisbətən 2 dəfədən də artıq azdır), bunlara gələn uşaqların sayı isə 10 000-i aşmayacaqdır. Məktəbəqədər uşaq müəssisələrinin tikintisi və təchizatı, konfliktsonrası reabilitasiyanın birinci fazasının yalnız sonlarına yaxın başlayacaqdır. Kütləvi repatriasiya başlayandan sonrakı dördüncü və beşinci illərdə post-konflikt rayonlarda cəmi 100 bu qəbil obyektin inşa ediləcəyi – ildə 50 obyekt tikmək hesabı ilə – nəzərdə tutulur.

Orta təhsil obyektləri şəbəkəsinin bərpasına yönəldiləcək əsaslı vəsaitlərin hesablanması belə bir mülahizə üzərində qurulmuşdur ki, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə cəmi 450 ümumtəhsil məktəbi tikiləcəkdir: bunların 30-nun hərəsi 480-640 şagird yerinə, 100-nün hərəsi 300 şagird yerinə, 320-nin hərəsi isə 180 şagird yerinə malik olacaqdır. Məsrəflərin çox hissəsi (təqribən 70%-i) inşaat və yenidənqurma işlərinin və yalnız 30%-i mebel, avadanlıq və nəqliyyat vasitələri ilə təchizatın payına düşəcəkdir. Həmçinin ehtiva olunur ki, bütün orta ümumtəhsil məktəblərinin 50-55%-i kütləvi repatriasiya başlayandan sonrakı birinci iki il ərzində (bunların arasında bərabər bölünməklə), qalan 45-50%-i isə sonrakı üç il ərzində (yenə də aralarında təxminən bərabər paylaşırlımaq şərti ilə) tikilib təchiz olunacaqdır.

Orta-ixtisas və texniki-peşə təhsil müəssisələrinə gəlinə, onların əksəriyyətinin tikintisini reabilitasiya işlərinin daha sonrakı mərhələlərinə saxlamaq məqsədəuyğun hesab edilmişdir. Bu tədqiqatda hədəf götürülmüş mərhələdə isə cəmi bir neçə (5-6) texniki-peşə məktəbinin inşa ediləcəyi nəzərdə tutulur. Bunlar, əsas etibarilə, inşaat profilli tədris müəssisələri olacaq və konfliktsonrası reabilitasiyanın 1-3-cü illəri ərzində yaradılacaqdır.

Təlim-tərbiyə sistemini canlandırmağın daha bir müstəqil (ayrıca) komponenti musiqi təhsilini dirçəltməkdir. Hazırda Azərbaycanda musiqi təhsili üçpilləlidir və özünə ibtidai, orta-ixtisas və ali peşəkar (konservatoriya) təhsil vəsilələrini daxil edir. Bu araşdırmada konfliktsonrası reabilitasiyanın təxirəsalınmaz vəzifələri sırasına yalnız ibtidai musiqi təhsili müəssisələrinin – musiqi məktəblərinin və incəsənət məktəblərinin bərpası aid edilmişdir. Hazırda Azərbaycanda bu qəbil məktəblərin xərcləri əsasən (99,4%) dövlət büdcəsin-

dən maliyyələşdirilir, valideynlər isə yalnız simvolik bir haqq (ildə hər şagird üçün təxminən 80 qəpik, yaxud 1 ABŞ dolları) ödəyirlər. İşğaldan azad edilmiş rayonlarda üstünlük xalq musiqisini (həm instrumental, həm də vokal) tədris edən məktəblərə veriləcəkdir.

Belə nəzərdə tutulur ki, reabilitasiya işlərinin birinci fazasında (ilk beş şərti ili ərzində) işğaldan azad edilmiş rayonlarda – bunların hərəsində 1-3 məktəb olmaqla – cəmi 12 musiqi məktəbi tikiləcəkdir. Həmin məktəblərin inşaa və təchiz edilməsinə 10 mln. manatdan bir az artıq vəsait yönəltmək planlaşdırılır. Bu vəsait konfliktsonrası reabilitasiyanın beş ili arasında bərabər paylaşdırılacaqdır və inflyasiya amilinin təsiri altında 15 mln. manata qədər artacaqdır.

Nisbətən daha uzaq perspektivdə bu məktəblərin məzunları öz musiqi təhsillərini bölgədə yaradılacaq iki musiqi orta-ixtisas tədris müəssisəsində davam etdirmək imkanı da qazanacaqlar. Həmin tədris müəssisələrinin biri, ehtimalən, Ağdam şəhərində, digəri isə Şuşa şəhərində yerləşdiriləcəkdir. Bunlar kütləvi repatriasiya başlayandan sonrakı 7-10-cu illər ərzində tikiləcəkdir və ona görə də təhsil sisteminin bərpasına yönəldiləcək sərmayə yatırımlarının hesablanması zamanı nəzərə alınmamışdır. Tamamilə mümkündür ki, gələcəkdə, post-konflikt rayonların birində Azərbaycan Milli Konservatoriyasının filialını açmaq məsələsinə də baxılsın.

Təhsil sisteminin dirçəldilməsi üçün nəzərdə tutulan investisiyalar və onların strukturu 15-ci cədvəldə göstərilmişdir.

Bütövlükdə, təhsil və məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrinin dirçəldilməsinə – inflyasiya amili nəzərə alınmaqla – 450 mln. manat və ya 562,5 mln. ABŞ dolları sərf ediləcəkdir. Inflyasiya düzəlişləri bir kənara qoyulsa, bu məsrəflərdən məktəbəqədər tərbiyə müəssisəsinə gedən hər uşağın payına, orta hesabla 3 500 manat (4 375 ABŞ dolları), hər orta məktəb şagirdinin payına 2 500 manat (3 125 ABŞ dolları), hər musiqi məktəbi şagirdinin payına 4 250 manat (5 313 ABŞ dolları), hər texniki-peşə məktəbi şagirdinin payına isə 2 000 manat (2 500 ABŞ dolları) düşür. Xüsusi çəki etibarilə, bu sərmayə yatırımları, adambaşına düşən ümumi daxili məhsula görə Azərbaycanla müqayisəyə gələ bilən əksər ölkələr üzrə analoji orta göstəricilərlə təxminən eyni səviyyədədir. İnkişaf etmiş dövlətlərə gəldikdə isə, onların, məsələn, orta məktəblərindəki 1 şagird yerinin “qiyməti” 3 000 ABŞ dollarından aşağı deyil.

Cədvəl 15. Təhsil sistemi obyektlərinin bərpasına yönəldiləcək əsas kapital məsrəfləri

	Şagirdlərin sayı	Obyektlərin sayı	Bir vahidinin qiyməti (min AZN)			Ümumi qiyməti (min AZN)	Cəmi – inflyasiya nəzərə alınmaqla (min AZN)
Məktəbəqədər uşaq müəssisələri	10 000	100	350			35 000	66 500
Ümumtəhsil məktəbləri – cəmi	104 400	450				260 000	362 464
<i>O cümlədən</i>			<i>bina</i>	<i>təchizat</i>	<i>cəmi</i>		
<i>480-640 şagirdlik</i>	<i>16 800</i>	<i>30</i>	<i>1 000</i>	<i>300</i>	<i>1 300</i>	<i>39 000</i>	<i>53 560</i>
<i>300 şagirdlik</i>	<i>30 000</i>	<i>100</i>	<i>600</i>	<i>170</i>	<i>770</i>	<i>77 000</i>	<i>108 600</i>
<i>180 şagirdlik</i>	<i>57 600</i>	<i>320</i>	<i>360</i>	<i>90</i>	<i>450</i>	<i>144 000</i>	<i>200 304</i>
Musiqi məktəbləri	2 400	12	850			10 200	15 178
Texniki-peşə tədris müəssisələri	2 400	6	800			4 800	5 824
Cəmi	119 200	568				310 000	450 000

İşğaldan azad edilmiş rayonlarda təhsil sisteminin maddi-texniki bazası ən yüksək dünya standartları səviyyəsində bərpa olunacaqdır. Ümumiyyətlə, hazırda Azərbaycanda təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsinə məhz belə yanaşma üslubu səciyyəvidir. Amma bununla bərabər, ən son tədqiqatlar göstərir ki, maddi-texniki bazanın yüksək inkişaf səviyyəsi nə qədər vacib olsa da, təhsilin yüksək keyfiyyətinə özü-özlüyündə təminat yaratmır, çünki onun mərkəzi fiquru həmişə olduğu kimi yenə də Müəllimdir.

Tədris prosesinin təşkili məsələləri, habelə binaların və avadanlığın istismara verilməsindən sonra onlardan səmərəli istifadə edilməsi ilə bağlı məsələlər müvafiq mərkəzi və yerli idarəetmə orqanları tərəfindən həll ediləcəkdir və bu araşdırmanın predmetinə bilavasitə daxil deyil. Buna baxmayaraq, bütün bu problemlər, xüsusilə də pedaqoji heyətin ixtisas səviyyəsini yüksəltməklə bağlı məsələlər, konfliktsonrası reabilitasiya işlərinə hazırlıq mərhələsindən başlayaraq həmişə diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Aydındır ki, pedaqoji heyətin əsas hissəsi, işğaldan azad edilmiş rayonlara qayıdan repatriantlar arasından seçilib formalaşdırılacaqdır. Pedaqoji kadrların test sınaqları vasitəsi ilə seçilib işə götürülməsi üzrə hazırda ölkədə mərhələlərlə tətbiq edilən yeni sistemdən bu rayonlarda istifadə etmək imkanları məhdud olacaqdır. Ona görə də problemi həll etməyin yeganə mümkün yolu, mövcud kadrların ixtisas səviyyəsini permanent (aramsız) olaraq yüksəltməyə yol açan bir sistem yaratmaqdır.

Perspektivdə, işğaldan azad edilmiş rayonların birində müəllimlər üçün Regional ixtisasartırma mərkəzinin yaradılması da nəzərdə tutula bilər. Buna qədər, yəni konfliktsonrası reabilitasiya işlərinin birinci fazasında isə bölgənin ehtiyaclarını qarşılamaq məqsədi ilə Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun Ağcabədi şəhərində yerləşən filialını həm onun maddi-texniki bazasını təkmilləşdirmək, həm də əlavə mütəxəssislər cəlb etmək yolu ilə gücləndirmək nəzərdə tutulur.

6.4.3. Mədəniyyət və idman

İşğaldan azad edilməsi nəzərdə tutulan rayonlar müharibəyə qədər yetərinə geniş sosial-mədəni obyektlər şəbəkəsinə malik idi (16-cı cədvəl).

Mədəniyyət və idman obyektlərinin bərpası, istər məcburi köçkünləri öz daimi yaşayış yerlərinə qayıtmağa daha da həvəsləndirmək baxımından, istərsə də onların yeni şəraitə uyğunlaşması (adaptasiyası) nöqtəyi-nəzərindən olduqca vacib vəzifədir. Buna baxmayaraq, öz prioritetlik dərəcəsinə görə bu

vəzifə, işğaldan azad edilmiş rayonlarda konfliktsonrası reabilitasiyasının, həyat təminatı sistemlərinin, yaxud səhiyyə obyektlərinin bərpası kimi bir sıra komponentlərindən (tərkib hissələrindən) geridir.

Cədvəl 16. İşğala qədər bölgədəki sosial-mədəni infrastruktur obyektləri

	Mədəni-məişət obyektləri	Mədəniyyət evləri	Klublar	Kitabxanalar	Cəmi
Ağdam	598	13	27	71	709
Cəbrayıl	197	10	49	58	314
Füzuli	415	20	45	69	549
Kəlbəcər	134	9	27	55	225
Qubadlı	205	10	28	60	303
Laçın	575	19	54	67	715
Zəngilan	138	8	23	35	204
Cəmi	2 262	89	253	415	3 019

Ona görə də belə nəzərdə tutulur ki, kütləvi repatriasiya başlayandan sonrakı ilk bir neçə il ərzində (daha dəqiq desək, regionun nisbi müstəqil, əlahiddə yaşayışına və inkişafına şərait yaradan əsas sistemlər dirçəldilənə qədər) yalnız o mədəniyyət və idman obyektləri bərpa olunacaqdır ki, birinci dalğa repatriantların normal, dolğun həyat və fəaliyyəti bunlarsız mümkün deyildir. Aydın məsələdir ki, humanitar xidmət obyektlərinin dirçəldilməsi mərhələlər üzrə – təcili xidmət müəssisələrindən başlayıb, əhalinin konfliktsonrası bərpa proseslərinə cəlb edilmiş ərazilərə uyğunlaşmasına yardım göstərən müəssisələrə doğru – həyata keçiriləcəkdir.

Mədəniyyət evləri və kənd klublarının, kitabxana və muzeylərin əksəriyyəti – xüsusilə də bundan ötrü yeni inşaat tələb ediləcəyi təqdirdə – sonrakı dövrlərdə bərpa olunacaqdır. Memarlıq və maddi-mədəniyyət abidələrinə gəlincə isə, bunların bərpası (restavrsiyası) üzrə işlər ayrıca tərtib ediləcək xüsusi proqram əsasında, müvafiq dövlət qurumlarının rəhbərliyi altında həyata

keçiriləcəkdir. Yalnız o mədəniyyət obyektləri və təbiət abidələri istisna təşkil edə bilər ki, regionun potensial rəqabət üstünlüklərinin gerçəkləşdirilməsində həlledici rol oynamaq imkanındadır.

Tarixi abidələrin bərpasını reabilitasiya işlərinin sonrakı mərhələlərinə saxlamaq zərurəti iki amillə şərtlənir.

Birincisi, bu sahədə zəruri olan tədbirlər və onların dəyər ölçüsü haqqında yalnız o zaman az-çox dəqiqliklə mülahizə yürütmək mümkündür ki, yerində müfəssəl müşahidə və araşdırma aparılsın (“tam dağıdılmışdır deyər yəni-dən tikilməlidir” fəlsəfəsi burada, təbii ki, yaramır). Bu sahədəki işləri uğurla həyata keçirməkdən ötrü, əksər hallarda, abidələrin əvvəlcə mütəxəssislər tərəfindən diqqətlə öyrənilməsi və onların hər birinin bərpası üzrə fərdi (ayrıca) planların tərtib olunması tələb edilir.

İkincisi, söyləməyə ciddi əsaslar var ki, işğal altındakı ərazilərdə mədəniyyət abidələri tam dağıdılma həddinə yaxın bir fiziki vəziyyətdədir. Bütün işğal müddətində Azərbaycanın tarixi-memarlıq abidələrinin məqsədyönlü şəkildə dağıdıldığına və indi də dağıdılmaqda davam etdiyinə dair təkzibedilməz sübutlar mövcuddur. Bu vandalizm, görünür, bircə şeylə izah edilə bilər: ermənilər elə görüntü yaratmağa çalışır ki, guya bu bölgədə Azərbaycanla və azərbaycanlılarla tarixən bağlı olan heç nə yoxdur.

Tarixi abidələrlə əlaqədar qabaqcadan planlaşdırılması mümkün və yəqin ki, lazım olan cəmi bir neçə məsələ vardır. Bunlardan biri – müharibənin və vandalizmin əyani nəticələrini nümayiş etdirən muzeylər şəbəkəsinin qurulmasıdır. Belə muzeylər adətən şəhər yerlərində açıq havada “yaradılır” və onların yaradılması hansısa ərazilərin (məhəllələrin) sadəcə olaraq toxunulmaz saxlanmasıdan ibarət olur. İstər yerli əhali (həm indiki, həm gələcək nəsillər), istərsə də kənardan – ölkənin başqa bölgələrindən və xaricdən gələn insanlar bu muzeyləri gəzib dolaşaraq, müharibənin və sonrakı hadisələrin – vandalizmin, oğurluğun və baxımsızlığın törətdiklərini əyani surətdə görüb dərs götürmək imkanı qazanırlar.

Bu muzeylər eyni zamanda həm də post-konflikt ərazilərdə aparılmış bərpa və quruculuq işlərinə abidə olardı: onları görənlər insanlar işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpadan əvvəlki və sonrakı vəziyyətini əyani müqayisə əsasında təhlil edə bilərdilər. Belə muzeylərin yaradılması haqqında prinsiplər qərar qəbul ediləcəyi təqdirdə onların yeri mütləq qabaqcadan müəyyənləşdirilməli və hasarlanmalıdır. Rəsmi açılışa qədər bu ərazilər xüsusi olaraq qorunmalı və oraya kənar şəxslərin daxil olmasına yol verilməməlidir.

Artıq qeyd edildiyi kimi, *mədəniyyət evlərinin* bərpası, ümumən götürüldükdə, daha uzaq perspektivə saxlanıla bilər. Lakin muğam ifaçılığının sənətinin regionun iqtisadi rəqabət üstünlükləri sahələrinə aid edilməsi (bax: 7.2. *Post-konflikt ərazilərdə iqtisadiyyatın müqayisəli üstünlük sahələri*) həm də o deməkdir ki, bəzi mədəniyyət evlərini, minimal sayda olsa belə, ilkin konfliktsonrası reabilitasiya dövrü çərçivəsində də bərpa etmək (yenidən tikmək) mümkündür və lazımdır. Bundan başqa, nəzərə almaq vacibdir ki, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə mədəniyyət evləri çoxfunksiyalı xarakter daşıyacaq və eyni zamanda bir neçə (özü də çox müxtəlif) məqsəd üçün istifadə olunacaqdır. Ümumrayon miqyaslı siyasi, təşkilati, sosial və mədəni tədbirlər məhz mədəniyyət evlərində keçiriləcəkdir.

Belə nəzərdə tutulur ki, konfliktsonrası reabilitasiyanın birinci fazasında cəmi 9 – Ağdam və Füzuli rayonlarının hərəsində 2, Cəbrayıl, Qubadlı, Laçın, Zəngilan və Kəlbəcər rayonlarının hərəsində isə 1 mədəniyyət evi yaradılacaqdır. Bu, münaqişəyə qədər həmin rayonlarda fəaliyyət göstərən mədəniyyət evlərinin ümumi sayının 10%-dən azacıq artıqdır. Mədəniyyət evləri eynitipli, amma hər bir halda yerli şəraitə uyğunlaşdırılmış layihələr əsasında inşa ediləcəkdir.

İlkin qiymətləndirməyə görə, 400-450 yerlik böyük zala və 80-100 yerlik kiçik zala malik olan orta bir mədəniyyət evinin inşa və təchizat xərcləri təxminən 2 mln. manat (2,5 mln. ABŞ dolları) təşkil edəcəkdir. Bu qiymətləndirməyə müvafiq olaraq, mədəniyyət evlərinin birinci şəbəkəsini yaratmaq indi 18 mln. manata (22,5 mln. ABŞ dollarına) başa gələrdi. Lakin bu iş, ehtimallən, konfliktsonrası reabilitasiyanın üçüncü ilindən başlayacağına və sonrakı illər ərzində də davam etdiriləcəyinə görə, qiymətlər inflyasiya amilinin ciddi təsirinə məruz qalacaqdır. İşlərin (və müvafiq olaraq xərclərin) repatriasiyanın başlanmasından sonrakı 3-5-ci illər arasında bərabər paylaşdırılacağı təqdirdə, mədəniyyət evlərinin bərpasına yönəldiləcək toplam dövlət investisiyaları 31,4 mln. manata (39,3 mln. ABŞ dollarına) çatacaqdır.

Hərbi münaqişəyə qədər *klublar*, xüsusilə də kənd klubları, əsas etibarilə kinoteatr kimi istifadə olunurdu. Televiziya və videotexnikanın xidmət imkanlarının kəskin sürətdə yüksəlməsi səbəbi ilə, hazırda Azərbaycanda kinoteatrlar 20 il əvvəl olduğu qədər populyar deyil. Buna baxmayaraq, işğaldan azad edilmiş rayonlar, az qala büsbütün yenidən tikilib qurulacağına görə bu rayonlarda kənd klublarına çox böyük ehtiyac olacaqdır. Kənd klubları təkcə əyləncə mərkəzləri kimi deyil, həm də repatriant icmalarının öz sosial, siyasi və mədəni tədbirlərini keçirə bildikləri yeganə münasib məkan kimi gərəkli ola-

caqdır. Bu mənada onlar, repatriantların yeni yaşayış və fəaliyyət mühitinə rahat uyğunlaşması prosesində heç nə ilə əvəzlənməsi mümkün olmayan bir rol oynayacaqdır.

Nəzərdə tutulur ki, birinci mərhələdə 120 – Ağdam və Füzuli rayonlarının hərəsində 30, Cəbrayıl rayonunda 20, Qubadlı, Laçın, Zəngilan və Kəlbəcər rayonlarının hərəsində isə 10 kənd klubu tikiləcəkdir. Mədəniyyət evləri kimi, kənd klubları da eynitipli layihələr əsasında inşa ediləcəkdir. 230-250 yerlik zala malik olan orta bir kənd klubunun tikilməsinə və təchiz edilməsinə 800 min manata (1 mln. ABŞ dollarına) yaxın vəsait xərclənəcəkdir. Böhranə-qədərki qiymətlərlə götürükdə, bütövlükdə kənd klublarının birinci şəbəkəsinin yaradılmasına təxminən 96 mln. manat (120 mln. ABŞ dolları) həcmində dövlət vəsaiti xərclənə bilərdi. Məsrəflərin illər üzrə bərabər paylaşdırılması şərti ilə bu rəqəm – inflyasiya düzəlişləri ilə – təqribən 143 mln. manata (179 mln. ABŞ dollarına) çatacaqdır.

Kütləvi kitabxanalar şəbəkəsini, onların bölgədə münəqışəyə qədər fəaliyyət göstərdiyi səviyyədə bərpa etmək, konfliktsonrası reabilitasiyanın birinci fazasının vəzifələrinə aid edilməmişdir. Müşahidələr və sosioloji araşdırmalar göstərir ki, əyalət kitabxanaları, XX əsrin ortalarındakı bir neçə onillik ərzində əhalinin maarifləndirilməsi sahəsində oynadıqları rolu daha yerinə yetirə bilmir. Bu, bəzisi yaxşı məlum olan, bəzisi isə hələ tam açıqlanmamış bir sıra səbəblərlə izah edilə bilər, amma həmin səbəblərin təhlili bu tədqiqatın mövzu çərçivəsindən kənarıdır. Üstəlik, hər bir məktəbin, o cümlədən kənd məktəbinin nəzdində kitabxana da yaradılacaqdır və burada tədris materialları ilə yanaşı, geniş çeşiddə bədii və ictimai-siyasi ədəbiyyat da toplanacaqdır.

Bütün bunlara baxmayaraq, işğaldan azad edilmiş hər rayon mərkəzində, öz birbaşa təyinatı ilə bərabər, eyni zamanda həm də ictimai və elmi mərkəz vəzifəsini yerinə yetirən 1 kütləvi kitabxana inşa etmək nəzərdə tutulur. Bu kitabxanalar, yüksək sürətli İnternetə qoşulmuş ən son kompüterlərlə təchiz ediləcəkdir. Fərdi kompüterlər ya kitabxananın ümumi qiraət zalında, ya da bundan ötrü xüsusi olaraq qurulmuş ayrıca bir otaqda (İnternet-zalda) yerləşdirilə bilər. Hər mərkəzi rayon kitabxanasındakı fond da azı 10 min adda kitab toplanacaqdır. Bundan başqa, bəlli bir zaman içində bu kitabxanalar özləri elektron nəşrlərdən ibarət ayrıca fond da yarada biləcəklər.

İlkin qiymətləndirməyə əsasən, bir mərkəzi rayon kitabxanasının inşa və təchiz edilməsi təxminən 650 min manat tələb edəcəkdir. Bütövlükdə isə, post-konflikt rayonlardakı mərkəzi kitabxanalar, inflyasiyaya düzəlişlərsiz, 4 550 min manata (5 687,5 min ABŞ dollarına) başa gələcəkdir. Bu maddə

üzrə məsrəflərin yekun məbləği belə bir ehtimal əsasında hesablanmışdır ki, mərkəzi rayon kitabxanalarının tikilib-qurulması konfliktsonrası reabilitasiyanın ikinci ilindən etibarən (Ağdam və Füzuli şəhərlərində) başlayacaqdır. Daha sonra kitabxanalar Cəbrayıl və Kəlbəcərdə (üçüncü il), Zəngilan və Qubadlıda (dördüncü il), Laçında (beşinci il) tikiləcəkdir. Bu şərtlər əsasında hesablandıqda, ümumi xərclər, inflyasiya düzəlişləri ilə, 7 mln. manatı (8,7 mln. ABŞ dollarını) ötür.

Sosial infrastrukturun ən vacib komponentlərindən biri də *Olimpiya idman kompleksləridir*. Son illər ərzində Azərbaycan bunların inşa edilməsi sahəsində zəngin təcrübə toplamağa müvəffəq olmuşdur. Hazırda onlar ölkənin bir çox şəhərlərində fəaliyyət göstərir. Bir qayda olaraq, açıq və qapalı idman meydançaları ilə, üzgüçülük hovuzları, trenajor zalları və sair ilə yanaşı, bu komplekslərə mehmanxanalar da daxildir və bunlar, bir çox hallarda, komplekslərin yerləşdiyi rayonlardakı ən yaxşı mehmanxanalardır. Belə nəzərdə tutulur ki, gələcəkdə Olimpiya idman kompleksləri Azərbaycanın bütün rayon mərkəzlərində, o cümlədən hazırda işğal altında olanlarda da yaradılacaqdır. İlk konfliktsonrası reabilitasiya çərçivəsində isə belə kompleksləri yalnız iki rayon mərkəzində – Ağdam və Füzuli şəhərlərində (bərpa işlərinin müvafiq olaraq dördüncü və beşinci illərində) tikmək planlaşdırılır. Hazırkı qiymətlərlə bu məqsədlər üçün 12 mln. manat (15 mln. ABŞ dolları) ayırmaq lazım gələrdi, inflyasiya amilinin təsiri altında isə bu rəqəmin 22,8 mln. manata (28,5 mln. ABŞ dollarına) qədər artacağı gözlənilir.

Belə nəzərdə tutulur ki, işğaldan azad edilmiş rayonların kənd təsərrüfatı sahəsindəki əsas rəqabət üstünlüklərindən biri atçılıq olacaqdır (bax: 7.2. *Post-konflikt ərazilərdə iqtisadiyyatın müqayisəli üstünlük sahələri*). Atçılığın inkişaf etdirilməsindən ötrü fəal və effektiv dövlət müdaxiləsi tələb olunacaq, özəlliklə də atçılıqla bağlı idman növlərinin dəstəklənməsi və stimullaşdırılması böyük əhəmiyyət kəsb edəcəkdir. Ona görə də Ağdam rayonunda (Qarabağ cinsli atların yetişdirilməsi üzrə ölkənin əsas müəssisəsi, məlum olduğu kimi, münaqişəyə qədər məhz orada yerləşirdi) ayrıca bir cıdır meydanı (ippodrom) tikiləcəkdir. Həmin cıdır meydanı atçılıq zavodunun tərkibində də, ayrıca bir (müstəqil) təsisat kimi də yaradıla bilər. Hər bir ippodrom kimi, o da kommersiya tipli müəssisə olacaqdır və böyük bir ehtimalla, nisbətən qısa bir müddət içində kifayət qədər rentabelli şirkətə çevriləcəkdir. Lakin onun idman bölmələrindəki məşğələlər ödənişsiz (havayı) olacaq, uşaqların atçılıq idman növləri ilə məşğul olması üçünsə xüsusilə əlverişli şərait yaradılacaqdır.

Beləliklə də, mədəniyyət və idman obyektləri şəbəkəsinin bərpasına yönəldiləcək toplam məsrəflər – inflyasiya düzəlişləri ilə – 204 mln. manatdan bir az artıq (255 mln.ABŞ dolları) təşkil edəcəkdir (17-ci cədvəl).

Cədvəl 17. Mədəniyyət və idman obyektləri şəbəkəsinin bərpasına yönəldiləcək dövlət investisiyaları

Repatriasiya dövrü (illər)	Mədəniyyət evləri (min AZN)	Kənd klubları (min AZN)	Mərkəzi rayon kitabxanaları (min AZN)	İdman kompleksləri (min AZN)	Toplam xərclər (min AZN)	inflyasiya əmsalları	Cəmi – inflyasiya nəzərə alınmaqla (min. AZN)
I il		19 200			19 200	1,00	19 200
II il		19 200	1 300		20 500	1,20	24 600
III il	6 000	19 200	1 300		26 500	1,44	38 160
IV il	6 000	19 200	1 300	6 000	32 500	1,73	56 225
V il	6 000	19 200	650	6 000	31 850	2,07	65 930
Cəmi	18 000	96 000	4 550	12 000	130 550		
Cəmi – in- flyasiya nə- zərə alın- maqla (min. AZN)	31 440	142 848	7 027	22 800			204 115

6.4.4. Peşə təlimi mərkəzləri

Repatriantları yeni şəraitə uyğunlaşdırmaqdan və işğaldan azad edilmiş əraziləri ölkənin ictimai-siyasi və sosial-iqtisadi sistemlərinə yenidən birləşdirmək, qovuşdurmaqdan ötrü bir sıra silsilə xarakterli qabaqlayıcı (preventiv) tədbirlər görmək lazım gələcəkdir. Buraya, hər şeydən əvvəl, repatriantları yeni həyat tərzinə sosial-psixoloji cəhətdən hazırlamaq, onlar üçün post-konflikt ərazilərdə yaşayışın qayda və şərtləri (o cümlədən mina təhlükəsizliyi) haq-

qında, böhranlı vəziyyətlərdən çıxmağın yolları və üsulları barəsində təlimlər keçirmək daxildir.

Bu qəbildən olan adaptasiya tədbirləri arasında ən mühüm yerlərdən birini də repatriantların öz ixtisas dərəcələrini artırması və yeni ixtisaslara yiyələnməsi tutmalıdır. Öz mahiyyəti etibarilə, məşğulluq səviyyəsinin və effektivliyinin yüksəldilməsinə tuşlanmış ixtisasartırma (dəyişmə) tədbirləri həm repatriantların adaptasiyası üçün, həm də işğaldan azad edilmiş rayonların sosial-iqtisadi dirçəlişi üçün olduqca vacib əhəmiyyət kəsb edəcəkdir.

Bundan əvvəlki konfliktsonrası reabilitasiya proqramlarında repatriantların yeni iqtisadi münasibətləri öyrənməsinə bu sahədəki dövlət siyasətinin əsas məqsədlərindən biri kimi baxılırdı. Lakin indi bu vəzifə, görünür, qabaqki kimi aktual deyil, çünki ölkənin bütün digər vətəndaşları kimi məcburi köçkünlərin də kifayət qədər uzun bir dövr ərzində sərbəst bazar münasibətləri şəraitində yaşayıb işləməsi, bu problemi, prinsip etibarilə, artıq həll etmişdir.

Lakin ölkə ərazisində tətbiq edilən iqtisadi təsərrüfatçılıq qaydalarının universallığına (eyni mahiyyətliliyinə) baxmayaraq, işğaldan azad edilmiş rayonlardakı iqtisadi şərait bəzi spesifik xüsusiyyətlərə də malik olacaqdır. Bu özünəməxsusluq dövlətin iqtisadiyyata, ölkənin başqa bölgələri ilə müqayisədə, daha artıq dərəcədə müdaxilə edəcəyi ilə, tənzimləyici qaydaların nisbətən daha çoxsaylı və bəzən daha sərt olacağı ilə şərtlənir. İxtisasartırma (dəyişmə) kursları yerli sahibkarları bu özünəməxsusluqlar haqqında ətraflı məlumatlandırılmalıdır və istisna deyil ki, tənzimləmə və həvəsləndirmə tədbirləri haqqında daha dəqiq bilgilər, iş adamlarının öz təsərrüfat planlarını necə qurmasına hətta həlledici təsir göstərəcəkdir.

Belə nəzərdə tutulur ki, işğaldan azad edilmiş rayonların hərəsində bir ixtisaslaşdırılmış *Peşə təlimi mərkəzi* yaradılacaqdır. Bunlar, bir tərəfdən, yerli sahibkarlığın inkişafına, digər tərəfdənsə, bölgə iqtisadiyyatını tələb olunan peşələrə və zəruri ixtisas dərəcələrinə sahib olan kadrlarla təmin etməyə hədəflənəcəkdir. Peşə təlimi mərkəzləri regionda işsizliyin azaldılmasında (aşağı səviyyədə saxlanılmasında) ən effektiv vasitələrdən olacaqdır.

Təşkilati baxımdan, bu mərkəzlər Əmək və Əhəlinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin rayon məşğulluq orqanlarının tabeçiliyində ola bilər (və güman ki, olacaqdır), amma metodik yardım göstərmək mənasında onların işində başqa dövlət qurumları da, ilk növbədə İqtisadi İnkişaf Nazirliyi və Vergilər Nazirliyi də iştirak edəcəkdir. Məsələnin həllini bir qədər sadələşdirən amil odur ki, İqtisadi İnkişaf Nazirliyi, regional biznes-mərkəzlərin yaradılması və idarə

olunması sahəsində artıq müəyyən təcrübəyə malikdir. Bundan əlavə, tam bir sıra qeyri-hökumət təşkilatları var ki, biznesin inkişaf etdirilməsi yolları haqqında sahibkarlara istər Bakı şəhərində, istərsə də ölkənin müxtəlif regionlarında məsləhət xidmətləri göstərir və əlbəttə, onların da təcrübəsi kara gələ bilər.

Hər bir Peşə təlimi mərkəzi üçün ümumi sahəsi təxminən 600 m² olan (50 nəfərlik konfrans zalı daxil) ayrıca ikimərtəbəli bina tikiləcəkdir. Konfrans zallarından sərgi və yarmarkaların təşkili üçün də istifadə olunacaqdır. Təlim mərkəzləri ən müasir ofis texnikası ilə, o cümlədən kompüterlərlə, telekommunikasiya və rabitə vasitələri ilə, sürətçixarma cihazları ilə, proyektorlarla və başqa avadanlıqlarla təchiz ediləcəkdir.

Belə bir variant da mümkündür ki, Peşə təlimi mərkəzləri, öz əsas təyinatları ilə yanaşı, həm də “biznes inkubatorları” vəzifəsini yerinə yetirsin. Bu halda bina daha böyük sahəyə malik olmalıdır ki, onun bir hissəsi də güzəştli şərtlərlə yerli sahibkarlara ofis qismində müvəqqəti (2-3 illik) icarəyə verilsin. Bənzəri güzəşt, işğaldan azad olunmuş ərazilərdə çalışan xarici investidlərə və ölkənin başqa bölgələrindən gəlmiş şirkətlərə də təklif ediləcəkdir. Ona görə də tələb olunan sərmayə yatırımlarının həcmi hesablanarkən belə nəzərdə tutulmuşdur ki, Peşə təlimi mərkəzləri üçün tikiləcək yeddi binadan ikisinin ümumi sahəsi digərlərinə nisbətən daha böyük (1 000 m²) olacaqdır və bunlar Ağdam və Füzuli şəhərlərində inşa ediləcəkdir.

İlkin qiymətləndirməyə əsasən, 5 “adi” təlim mərkəzinin hərəsinin tikintisinə və təchizatına təxminən 550 min manat (687,5 min ABŞ dolları), 2 daha böyük mərkəzin hərəsinə isə 890 min manat (1 112,5 min ABŞ dolları) xərcləmək lazım gələcəkdir. Bütövlükdə, cari qiymətlər dəyişməz qalsaydı, yeddi rayonda Peşə təlimi mərkəzlərinin yaradılması 4 530 min manata (5 662,5 min ABŞ dollarına) başa gələrdi.

Repatriantların yeni şəraitə uğurla uyğunlaşması, reabilitasiya işlərinin səmərəli təşkili, münafiqşədən çıxmış ərazilərin sonrakı iqtisadi dirçəlişi nöqtəyi-nəzərindən Peşə təlimi mərkəzləri nə dərəcədə vacib olsa da, onlar konfliktsonrası reabilitasiyanın bəzi başqa komponentləri (məsələn, həyat təminatı sistemlərinin bərpası) qədər aktual və təxirəsalınmaz deyildir. Ona görə də ehtiva edilir ki, bu mərkəzlər konfliktsonrası reabilitasiyanın birinci fazasının sonlarına yaxın (4-5-ci illərdə) tikiləcəkdir. Bu, inflyasiyanın təsiri altında müvafiq xərcləri xeyli artıraraq, 8,5 mln. manata (10,6 mln. ABŞ dollarına) çatdıracaqdır.

Lakin unutmaz ki, ayrı-ayrı sahələri təmsilən reabilitasiya işlərində çalışan (və ya çalışacaq) mütəxəssislər üçün, o cümlədən müxtəlif yerli mülki hakimiyyət orqanlarının əməkdaşları üçün, habelə repatriantların özləri üçün cürbəcür təlimlərin (treninqlərin) təşkil edilib keçirilməsi ehtiyacı, Peşə təlimi mərkəzləri tikiləndən çox-çox əvvəl ortaya çıxacaqdır. Ona görə də belə nəzərdə tutulur ki, bu mərkəzlər istifadəyə verilənə qədər təlimlər, bu iş üçün az-çox dərəcədə uyğunlaşdırılmış tikililərdə (o cümlədən ola bilər ki, yerli icra hakimiyyəti orqanlarının binalarında) aparılacaqdır.

Amma xüsusi təlim yerlərinin (binaların) yoxluğu, yəqin ki, treninqlərin təşkili və səmərəli keçirilməsi qarşısındakı əsas maneə olmayacaqdır. Təlimkeçmə sahəsində hökumətə öz xidmətlərini təklif edə biləcək yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin çatışmazlığı, çox güman ki, bu işi çətinləşdirən daha ciddi amil kimi ortaya çıxacaqdır. Bu problemi həll etməkdən ötrü, xaricdən mütəxəssis dəvət etməklə yanaşı, hazırlıq mərhələsinin tədbirləri sırasında, adına “təlimkeçənlər üçün təlim” deyilən treninqlər təşkil etmək lazımdır. Əslində bu iki yol kəsişə də bilər, yəni təlimkeçənlər üçün təlimlərin təşkilinə xarici mütəxəssisləri də cəlb etmək mümkündür.

Bundan əlavə, təlim mərkəzlərinin fəaliyyətini mürəkkəbləşdirən bir “fon amili” də mövcuddur. İş burasındadır ki, Azərbaycanda həm dövlət qurumları, həm də özəl təsisatlar bir çox hallarda treninqlərə uğurlu inkişafın məcburi şərti kimi baxmır. Bu məhdudlaşdırıcı amilin aradan qaldırılması da hazırlıq mərhələsinin vəzifələrindən olmalıdır.

7. İQTİSADİYYATIN DİRÇƏLDİLMƏSİ

7.1. Hədəflər və prinsiplər

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə iqtisadiyyatı dirçəltmək (əslində yeni iqtisadiyyat qurmaq) konfliktsonrası reabilitasiyanın həm strateji, həm də taktiki baxımdan son dərəcə mühüm, amma elə o qədər də mürəkkəb tərkib hissələrindədir. Bu bölgədə iqtisadi dirçəlişin proqram məqsədi, sadəcə olaraq, ayrı-ayrı dağıdılmış istehsal obyektlərinin bərpası və ya hətta yenilərinin tikilməsi kimi ifadə edilə bilməz.

Heç şübhəsiz, ona çalışmaq lazımdır ki, müəyyən bir dövr keçdikdən sonra post-konflikt rayonlar, iqtisadi cəhətdən özü-özünü dolandıran bütöv (bitkin) bir regiona çevrilsin, mümkün dərəcədə özünəyətər olsun¹ və eyni zamanda, ölkənin digər bölgələrinə iqtisadi inteqrasiya telləri ilə üzvi surətdə bağlanmış olsun, dövlətin xarici iqtisadi münasibət və əməliyyatlarında tam hüquqla və tam həcmdə iştirak etsin. Sırf iqtisadi nöqtəyi-nəzərdən yanaşdıqda, söhbət ölkədə yeni bir regionun yaradılmasından gedir.² Bu elə bir çoxpirləli prosesdir ki, bir tərəfdən, bölgəyə daxil olan, onu əmələ gətirən rayonlar arasında, digər tərəfdənsə, bu rayonların hər birindəki müəssisələr arasında kooperasiya əlaqələrinin (özü də əksər hallarda tamamilə yeni əlaqələrin) qurulmasını tələb edir.

¹ Özünəyətər – özü-özünü dolandıra bilən, kənar müdaxilə və yardımlarsız da keçinə bilən (ingiliscə – *all-sufficient*; rusca – *самодостаточный*).

² Əslində işğaldan azad edilmiş ərazilərdə region quruculuğu həm də siyasi prosesdir. Tədricən məskunlaşdırılan əlahiddə yaşayış məntəqələrini bütöv bir siyasi orqanizmə çevirmək zaman və zəhmət tələb edən olduqca mürəkkəb bir işdir, amma nə qədər vacib olsa da, bu tədqiqatın mövzusu deyil.

Post-konflikt ərazilərin iqtisadi dirçəlişindən gözlənilən yekun inteqral nəticə bundan ibarətdir ki, bu proses, Azərbaycanın iqtisadi suverenliyini dövlətin bütün ərazisinə yaymağa (şamil etməyə) və bununla da ölkədə bitkin (bütöv) iqtisadi sistem quruculuğunu tamamlamağa imkan verəcəkdir.¹ Bununla yanaşı, bir sıra aşağı tərtibli nəticələr də gözlənilməkdədir. Bunların arasında birinci yerdə repatriantlara özlərini iqtisadi cəhətdən təmin etmək və maliyyələşdirmək üçün şərait yaradılması dayanır. Bu, imkan verəcəkdir ki, gələcəkdə ölkədə yoxsulluq səviyyəsi kəskin surətdə aşağı salınsın, qaçqın və məcburi köçkünlərə maddi yardımlar göstərilməsini hədəf tutan məcburi sosial proqramların ixtisar edilməsi sayəsində dövlət büdcəsi üzərinə düşən əlavə (izafi) yük əhəmiyyətli dərəcədə azaldılsın. Konfliktsonrası iqtisadi dirçəlişdən gözlənilən ən mühüm nəticələrdən biri də odur ki, həm işğal altındakı ərazilərdə, həm də məcburi köçkünlərin hazırda cəmləşdiyi yerlərdə təbii mühitin daha da pozulmasının (dağılmasının) qarşısı alınacaqdır. Qaçqın və məcburi köçkünlərin yüksək dərəcədə cəmləşdiyi ərazilərdə təbii mühitin ekstremal antropogen yük altına düşdüyü indi artıq dəqiq məlumdur.

Post-konflikt ərazilərin iqtisadi dirçəlişi qarşısında dayanan ümumi məqsədin yuxarıda verilmiş şəkildə ifadə olunması bu prosesin anlaşılmasına müəyyən özünəməxsusluqlar verir.

Birincisi, dərhal aydın olur ki, bu proses kifayət qədər uzun bir müddət aparacaqdır, çünki söhbət, bir dəfəyə həyata keçirilən “əməliyyatdan” deyil (gerçəkləşdirilməsinə lap bir neçə il tələb olunsun belə), özü-özünü inkişaf etdirən (daxili inkişaf potensialına malik olan) iqtisadi sistem quruculuğundan gedir.

İkincisi, o, konfliktsonrası reabilitasiyanın ən resurstutumlu tərkib hissələrindən biridir. Özü də bu fikir söylənilərkən təkə maddi resurslar və maliyyə vəsaitləri nəzərdə tutulmur. İqtisadi cəhətdən özünəyətər bir region qurmaqdan ötrü, dövlətin maddi-maliyyə ehtiyatları ilə yanaşı, özəl sektorda cəmlənmiş maliyyə resurslarını da, intellektual resursları da, üstəlik tamamilə könüllü əsasda səfərbərliyə almaq, xüsusilə də məcburi köçkünlər arasından çıxmış iş adamlarını bölgəyə gəlib çalışmağa həvəsləndirmək, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq istəyən repatriantlara şərait yaradıb stimullaşdır-

¹ Dövlətin iqtisadi suverenliyi, siyasi suverenlikdən fərqli olaraq, sözün hərfi mənasında anlaşılacaq müstəqillikdən çox uzaqdır. Ümumiyyətlə dövlətlərin və o cümlədən Azərbaycanın iqtisadi istiqlalıyyəti (müstəqilliyi) haqqında daha ətraflı bax: *N. Müzəffərli. İqtisadi etüdlər*. Bakı, “Şuşa”, 1999, s. 7-27.

maq, o cümlədən Peşə təlimi mərkəzlərində onlar üçün ayrıca ixtisas və biznes kursları təşkil etmək də lazım gələcəkdir.

Nəhayət, bu cür anlaşılan iqtisadi dirçəliş prosesinin üçüncü və bəlkə də ən səciyyəvi xüsusiyyəti onun həm strateji seçimlər üzrə, həm də taktiki addımlar etibarilə çoxvariantlılığıdır. Bu seçim – xüsusilə də iqtisadi dirçəlişin strateji vəzifələri arasında seçim, bir çox cəhətdən hökumətin siyasi iradə məsələsidir və bu mənada aşağıda söylənilən mülahizələr siyasi rəhbərlik üçün, yalnız və yalnız, təklif və tövsiyə səciyyəsi daşıya, seçim zamanı yardımçı analitik material kimi istifadə oluna bilər.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin iqtisadi dirçəlişi üzrə tədbirlər, orada uzunmüddətli perspektiv üçün yeni “inkışaf ocağı” formalaşdırmağa köklənmişdir. Son illərdə qəbul olunmuş və əsasən uğurla həyata keçirilən hökumət proqramları, o cümlədən yoxsulluğun azaldılması, regionların sosial-iqtisadi inkişafı, orta və kiçik sahibkarlığın dəstəklənməsi, iqtisadiyyatın qeyri-neft sahələrinin üstün (prioritet) inkişafı üzrə və başqa istiqamətlərdəki dövlət proqramları, post-konflikt rayonların resurs potensialının təsərrüfat dövrünə daxil olunması sayəsində öz məntiqi davamını tapacaq və bitkin hala gələcəkdir. Azad edilmiş rayonların ölkə iqtisadiyyatına qovuşaraq onun bir parçasına çevrilməsi sayəsində baş verəcək daha bir mühüm irəliləyiş bu olacaqdır ki, iqtisadiyyatın neft amilindən asılılığı xeyli dərəcədə zəifləyəcək (ən azı miqyasların dəyişməsi səbəbi ilə) və bu da iqtisadiyyatın daha ahəngdar və səbatlı inkişafına yol açacaqdır.

Konfliktsonrası reabilitasiya çərçivəsində, iqtisadiyyatı tənzimləməyin bir sıra mütərəqqi modelini praktikada sınaqdan keçirmək də mümkün olacaqdır. Bunların arasında ölkənin, onun özü üçün prioritet saydığı məsələlərin həllinə yerli və xarici özəl şirkətləri cəlb etmək məqsədi ilə istifadə etdiyi stimullaşdırma metodlarına xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Sahibkarların və iş adamlarının peşəkarlıq səviyyəsini yüksəltmək üçün görülən tədbirlər, müxtəlif iqtisadi güzəştlərin, o cümlədən vergi güzəştlərinin tətbiqi qaydaları da bu mənada çox vacibdir. Dövlət vəsaitlərinin xərclənməsində maliyyə şəffaflığının təmin olunması üzrə müxtəlif metodların həm ayrı-ayrılıqda, həm də cürbəcür kombinasiyalarda tətbiqinin sınaqdan keçirilməsi prinsipial əhəmiyyətə malik olacaqdır. Bütün hallarda ona çalışmaq lazımdır ki, işğaldan azad edilmiş rayonlar yeni iqtisadi ideyaların sınaqdan çıxarılması üçün özünəməxsus bir poliqona (sınaq meydançasına) çevrilsin, həmin ideyaların ən uğurluları (sınaqdan uğurla çıxanları) isə sonradan istər bütövlükdə ölkə miqyasında, is-

tərsə də onun ayrı-ayrı bölgələrində tətbiq olunsun. Əldə olunmuş nəticələrdən, əlbəttə, analoji problemlərlə üzləşmiş başqa ölkələr də faydalana bilər.

İşğaldan azad edilmiş rayonlarda iqtisadiyyatın dirçəldilməsi bir neçə təməl prinsip üzərində qurulacaqdır.

Birincisi, regionun iqtisadi dirçəlişi prosesi dövlətin uzunmüddətli strateji iqtisadi hədəflərinə (dövlət miqyaslı məqsədlərin gerçəkləşdirilməsinə) tuşlanacaqdır. Bu strategiyanın çox ümumi şəkildə – tutalım, sadəcə olaraq, qeyri-neft sahələrinin prioritet inkişafı kimi – ifadə edilməsi, post-konflikt rayonlarda sektoral siyasətin (ayrı-ayrı iqtisadiyyat sahələrinin inkişafı arasında optimal nisbətlər qurmaq məqsədi ilə görülən dövlət tədbirlərinin) düzgün müəyyənləşdirilməsi üçün yetərli deyildir. Ona görə də iqtisadiyyat sahəsindəki ümumdövlət prioritetlərini daha konkret və daha dəqiq ifadə etmək tələb olunur.

Deyək ki, ölkənin nəqliyyat-tranzit potensialının inkişaf etdirilməsi belə dövlət prioritetlərindən biridir. Bu seçimin özü, yəni ölkəni regional nəqliyyat qovşağına çevirməyin strateji məqsəd kimi qəbul olunması, tələb edir ki, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə infrastruktur obyektlərinin (ələlxüsus nəqliyyat infrastrukturunun) bərpasında ən yüksək standartlar (həm kəmiyyət, həm də xüsusilə keyfiyyət baxımından) hədəf tutulsun. Bu seçim, digər tərəfdən, tələb edir ki, nəqliyyat daşımaçılığına bu və ya digər şəkildə dəstək verən xidmət müəssisələri post-konflikt rayonlarda üstün templərlə (iqtisadiyyatın başqa sahələrinə nisbətən daha yüksək sürətlə) inkişaf etdirilsin. Yaxud, hökumət ölkənin ərzaq təhlükəsizliyini təmin etməyi strateji vəzifələr sırasına salmışdır: deməli, azad edilmiş rayonlarda bu hədəfə çatmaq istiqamətində fəaliyyət göstərən bütün müəssisələr dövlətin xüsusi himayəsi altına alınmalıdır.

Bu prinsip, iri istehsal obyektlərinin bərpası (və ya yaradılması) üzrə istisnasız olaraq bütün qərarların qəbul edilməsi zamanı – xüsusilə də müəssisənin yaradılması tamamilə və ya qismən dövlət vəsaiti hesabına həyata keçirildikdə – nəzərə alınacaqdır.

İkincisi, istər post-konflikt rayonlarda iqtisadiyyatın dirçəldilməsi (yeni iqtisadiyyat quruculuğu) prosesinin özü, istərsə də istehsal müəssisələrinin reabilitasiyanın birinci fazasından sonrakı fəaliyyəti, ilk növbədə yerli resurslardan istifadəyə tuşlanmalıdır. Sahəvi yanaşma baxımından, bunların arasında kənd təsərrüfatı resursları və turizmin inkişafına şərait yaradan rekreativ resurslar xüsusi fərqləndirilməlidir. İstər istehsal müəssisələri şəbəkəsinin, istərsə də bütün digər təsisatların, o cümlədən infrastruktur obyektlərinin bərpa-

sı üzrə işlər planlaşdırılarkən ilk-əvvəl, işçi qüvvəsinin repatriantlar arasından seçilib cəlb olunması imkanları araşdırılacaqdır. Təbii ki, söhbət təkcə, necə deyirlər, sırayı işçilərdən deyil, həm də idarəedici heyətdən (menecer personalından) gedir. Hətta ixtisas səviyyəsinin artırılmasından və ya yeni ixtisaslara yiyələnməkdən ötrü əlavə xərclər tələb olunduqda belə (əlbəttə, bəlli bir məqbul çərçivəni aşmamaqla), repatriantlar konfliktsonrası bərpa işlərinə birinci növbədə cəlb ediləcəklər.

Üçüncüsü, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə özəl bölmə, son nəticə etibarilə, iqtisadiyyatın əsas sektoruna çevriləcəkdir. Söhbət, reabilitasiya işlərinin başa çatmasından sonra region iqtisadiyyatının normal rejimdə fəaliyyət göstərəcəyi, özü-özünü dolandırıb inkişaf etdirəcəyi mərhələdən gedir. Həyat təminatı infrastrukturunun (energetika, su təminatı və qaz təchizatı obyektlərinin, habelə nəqliyyat infrastrukturunun) intensiv surətdə bərpa edildiyi vaxtlarda isə dövlət müəssisələri üstünlük təşkil edə bilər və etməlidir. Amma hətta bu mərhələdə belə, özəl şirkətlər konfliktsonrası reabilitasiya işlərinə podratçı təşkilatlar qismində kütləvi şəkildə cəlb olunacaqdır.

7.2. Post-konflikt ərazilərdə iqtisadiyyatın müqayisəli üstünlük sahələri

İşğaldan azad edilmiş rayonlarda iqtisadiyyatın dirçəldilməsi üzrə elmi cəhətdən əsaslandırılmış işlək bir proqramın hazırlanmasından ötrü ilk-öncə prioritet sahələri müəyyənləşdirmək lazımdır. O sahələr nəzərdə tutulur ki, onlar gələcəkdə region iqtisadiyyatının müqayisəli rəqabət üstünlüklərini təşkil edəcəkdir. Bu zaman bir neçə zəruri şərti göz önündə tutmaq lazımdır:

- Regionun rəqabət üstünlüyü sahələri, bütövlükdə ölkənin potensial (gələcək) müqayisəli üstünlükləri nəzərə alınmaqla seçilməlidir. Bölgə iqtisadiyyatına müqayisəli rəqabət üstünlüyü verən müəssisələrin siyahısına həmçinin o müəssisələr də salınmalıdır ki, onlar son istehlaka hazır olan rəqabət qabiliyyətli məhsullar (o cümlədən xidmətlər) istehsal etməsə də, ölkənin öz qlobal (dünyəvi) və dövlətlərarası-regional iqtisadi funksiyalarını həyata keçirməsində bir növ vəsilə rolunu oynayır.
- Regiona rəqabət üstünlükləri verən müəssisələrin fəaliyyəti, əsas etibarilə, yerli resurs potensialı üzərində qurulmalıdır.

- Bu müəssisələr yerli əhalinin məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsinə, repatriantlara “bahalı iş yerlərinin” (kifayət qədər yüksək əmək haqqının) təklif olunmasına köklənməlidir. Regionda əhalinin gəlirlərini ölkə ilə eyniləşdirmək düzgün olmazdı: əmək haqqının aşağı həddi qismində, məsələn, ölkə üzrə orta əmək haqqını götürmək lazımdır ki, hər şey bir tərəfə, qayıdış prosesi stimullaşdırılmış olsun.

Məhz hansı müəssisələrin bərpa ediləcəyini və ya tikilib-yaradılacağını müəyyənləşdirmək üçün onların prioritetlik dərəcəsini, həqiqətən də vacib olduqlarını əsaslandırmaq lazımdır. Bundan ötrü əsas meyar qismində müəssisələrin rəqabət qabiliyyəti anlayışından istifadə etmək məsləhətdir:

- məhsulları beynəlxalq bazarda, o cümlədən Azərbaycanla qonşu dövlətlərin bazarlarında, rəqabət aparmaq qabiliyyətində olacaq müəssisələr mütləq prioritetliyə malikdir;
- məhsulları ölkə bazarında rəqabət aparmaq qabiliyyətində olacaq müəssisələr yüksək prioritetliyə malikdir;
- məhsulları yerli və regional bazarlarda rəqabət aparmaq qabiliyyətində olacaq müəssisələr orta prioritetliyə malikdir.

Lakin onu da nəzərdə tutmaq lazımdır ki, əgər bu və ya digər müəssisənin məhsul və xidmətləri əhalinin həyat təminatı sistemləri ilə hansısa bir şəkildə əlaqədardırsa (xüsusilə də repatriasiya prosesinin ilkin mərhələsində), bu amil həmin müəssisənin prioritetlik dərəcəsini – hətta onun məhsul və xidmətləri yerli bazara “hesablandıqı” hallarda da – kəskin surətdə artırır.

İşğaldan birinci növbədə azad ediləcək rayonların potensial müqayisəli rəqabət üstünlüyü sahələrini müəyyənləşdirməklə bağlı hərtərəfli əsaslandırılmış tövsiyələr hazırlamaqdan ötrü xüsusi tədqiqat aparmaq gərəkdir. Bu tip araşdırmalar olduqca mürəkkəbdir, çünki dünyada və ölkənin yerləşdiyi regionda cərəyan edən iqtisadi və siyasi proseslərdən başlamış, həmin rayonlarda yaşayan əhalinin yerli mental xüsusiyyətlərinə qədər inanılmaz sayda və çox müxtəlif amillərin təhlili üzərində qurulur. İndiki mərhələdə isə yalnız o mümkündür ki, işğaldan birinci növbədə azad ediləcək rayonların resurs potensialını (o cümlədən əmək potensialını) araşdırmaq əsasında bu rayonların iqtisadiyyatı üçün sistem qurucusu rolu oynaya biləcək bir neçə sahə fərqləndirilib göstərsin, yəni ilkin tövsiyələr irəli sürülsün. Həmin sahələrə aşağıdakılar aid oluna bilər.

A. Kənd təsərrüfatında:

- *Taxılçılıq.* 2008-ci ildə dünya, qlobal ərzaq böhranı təhlükəsi ilə üz-üzə qaldı və nəticədə bir daha aydın oldu ki, kənd təsərrüfatının sahə strukturuna (kənd təsərrüfatındakı əsas sahələrin tənasübünə) baxışlarda müəyyən dəyişikliklər etməyə ehtiyac vardır. Azərbaycan hər il 1 mln. tondan artıq taxıl idxal edir. 2008-ci ildə Qazaxıstan yeni məhsulun yığımlı başa çatmayanadək taxılın ixracını dayandırdığını elan edəndə Azərbaycan taxıl idxalında ilk dəfə olaraq ciddi çətinliklər yaşadı və böhranın qarşısı yalnız hökumətin fəal müdaxiləsi sayəsində alınmışdı. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, son illərdə dünya bazarlarında taxıl durmadan bahalaşmaqdadır və taxıl məhsullarının real ehtiyacları ödəməyə fiziki sürətdə çatmaması üzündən tələb təklifi xronik olaraq üstələdiyinə görə yaxın gələcəkdə bu meyl nəinki aradan qalxmayacaq, hətta çox güman ki, daha da sürətlənəcəkdir.

Nə qədər ki Azərbaycan öz daxili ehtiyaclarını (daxili bazar tələbini) yerli istehsal hesabına tam ödəyə bilmir, taxıl istehsalının artması, mahiyyət etibarilə, idxalın əvəzlənməsi anlamına gəlir və ona görə də taxılçılıq ölkənin iqtisadi inkişafında prioritet istiqamətlər sırasına aid edilə bilər.

Bunları əsas götürərək, işğaldan birinci növbədə azad ediləcək rayonlarda kənd təsərrüfatının prioritet sahələrini müəyyənləşdirərkən nəzərdə tutmaq gərəkdir ki, sözügedən yeddi rayondan ən azı üçü – Füzuli, Ağdam və Cəbrayıl rayonları taxılçılıq üçün yetərinə əlverişli təbii-iqlim şəraitinə malikdir. Bu rayonlarda taxıl istehsalı sahəsində həm köklü, çoxəsrlik ənənə, həm də son onilliklər ərzində toplanmış müasir istehsal və emal təcrübəsi vardır.

Deyilənlər tam əsas verir ki, taxılçılıq, post-konflikt ərazilərdə iqtisadiyyatın dirçəldilməsində ən mühüm sahəvi prioritetlər sırasına salınsın. Başlıca vəzifələrdən biri bu olacaqdır ki, kənd təsərrüfatı torpaqları dövrüyyəyə mün-

kün qədər tez qaytarılsın və taxıl əkininə qədərki vaxt minimuma endirilsin.

- *Atçılıq.* Müasir dünyada minik atlarının cəmi bir neçə məşhur cinsi fərqləndirilməkdədir. Ərəb, Axaltəkə (türk) və xalis İngilis atları ilə yanaşı, bu sırada Qarabağ cıdır atları da yer alır. Qarabağ atları hələ orta əsrlərdə bütün dünyada məşhurlaşmış və ta XX əsrə qədər – atlar öz hərbi və nəqliyyat aktuallığını itirməyə başlayanadək – populyarlığını qoruyub saxlamışdır. Amma indi nəqliyyat vasitəsi kimi istifadə edilməsələr də, Qarabağ atları idman, əyləncə və turizm baxımından əvvəlki kimi yenə də dünyanın ən çox sevilən, və deməli həm də alınan, at cinsləri arasındadır.

Qarabağ atlarının elə sadəcə adından da məlumdur ki, atçılıq, işğaldan azad edilməsi nəzərdə tutulan rayonlarda başlıca rəqabət üstünlüyü sahələrindən birinə çevrilmək iqtidarındadır. Bu da mühüm amildir ki, Qarabağ atlarının yetişdirilməsi sahəsində təkcə tarixi ənənə deyil, müasir təcrübə də var: işğala qədər Ağdam rayonunda fəaliyyət göstərən atçılıq zavodu bu sahənin ən uğurlu müəssisələrindən idi.

Nəzərə almaq lazımdır ki, təmizcinsli cıdır atlarının beynəlxalq bazarı çox aydın görünən genişlənmə meyli ilə səciyyələnir və bu bazarda Qarabağ atlarının təklifi tələbdən hələ çox-çox (dəfələrcə) aşağıdır. Ona görə də post-konflikt rayonlarda atçılıq, nisbətən qısa bir müddət içində ən vacib ixrac yönü sahələrdən birinə dönə bilər. Üstəlik, atçılıq (təmizcinsli cıdır atlarının yetişdirilib ixrac edilməsi) bütövlükdə iqtisadi fəaliyyətin ən yüksək rentabelli növlərinə aiddir.

- *Heyvandarlıq.* İşğaldan birinci növbədə azad ediləcək rayonlar heyvandarlığın, xüsusilə də dağlıq yerlərdə qoyunçuluğun inkişaf etdirilməsi üçün böyük potensiala malikdir. Qarabağ qoyunlarının əti ölkədə ən yaxşısı sayılır. Heyvandarlıq sahəsində regionun həm çoxəsrlik ənənəsi, həm də müasir istehsal təcrübəsi vardır. Hazırda Azərbaycan, əhalinin qoyun ətinə olan ehtiyacını öz istehsalı hesabına ödəyir, amma gələcəkdə bu məhsulun ixracı – özü də təkcə

qonşu ölkələrə deyil, həm də inkişaf etmiş dövlətlərin bazarlarına – əhəmiyyətli dərəcədə artırıla bilər.

- *Digər sahələr.* İşğala qədər regionda kənd təsərrüfatının əsas sahələri siyahısında üzümçülük və pambıqçılıq da var idi. İşğaldan birinci növbədə azad edilməsi nəzərdə tutulan rayonların, demək olar ki, hamısının təbii-iqlim şəraiti elit üzüm növlərinin yetişdirilməsi üçün, Ağdam və Füzuli rayonlarının isə pambıq istehsalı üçün gözəl imkanlar açıq. Bu kənd təsərrüfatı sahələrini inkişaf etdirməyin nə dərəcədə prioritet vəzifə olduğunu müəyyənləşdirməkdən ötrü onların müqayisəli iqtisadi səmərəliliyi əlavə olaraq öyrənilməli və qiymətləndirilməlidir.

B. Sənayedə:

- *Xalçaçılıq.* Ümumiyyətlə, əllə toxunan Azərbaycan xalçalarına dünya bazarında kifayət qədər yüksək tələb olduğu yaxşı məlumdur, Qarabağ xalçaları isə bunların arasında ən populyar olanlardandır. Artıq neçə əsrlərdir ki Qarabağ xalçaları öz dünya şöhrətini qoruyub saxlayır və bunlarla bərabər, xalça toxuculuğu ənənələri də yaşamaqdadır. Qarabağ əhalisi bu ənənələri hətta məcburi köçkünlük dövründə də itirməmişdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, istehsal keyfiyyəti etibarilə həm bütövlükdə Azərbaycan xalçaları, həm də o cümlədən Qarabağ xalçaları dünyadakı ən mükəmməl xalçalardan sayılır: bunlarda hər 10 kvadrat santimetrə düşən ilmə sayı, bir qayda olaraq, 50-dən az olmur.

Bir sənaye sahəsi olmaq etibarilə xalçaçılıq bir neçə aşkar üstünlüyə malikdir.

Əvvələn, Qarabağ xalçalarını ixrac etmək imkanları kifayət qədər böyükdür. Onların dünya bazarlarında tam yerləşib-oturulmasından ötrü görülməsi lazım gələcək yeganə iş, fəal marketing və reklam fəaliyyəti aparmaqdır. Bu işi çətinləşdirən amil də var: uzun illərdir ki, Qarabağ (və ümumiyyətlə Azərbaycan) xalçaları, inkişaf etmiş ölkələrin bazarlarında dünyada daha yaxşı tanınan başqa brendlər (adlar) altında (məsələn, fars-iran xalçaları kimi) satılmaqdadır. Ona görə də brend-menecmentin keyfiyyəti (səviyyəsi)

bu sahənin perspektivini müəyyənləşdirən başlıca amillərdən olacaqdır.

İkincisi, xalça toxuculuğu istər ixtisaslaşdırılmış fabriklərdə, istərsə də ev şəraitində təşkil oluna bilər və istehsal prosesinin qurulub hərəkətə gətirilməsi baxımından, o qədər də böyük sərmayə yatırımları tələb etmir.

Üçüncüsü, xalçaçılıq yüksək dərəcədə mənfəətli sahədir. İlk marketinq araşdırmalarının göstərdiyinə əsasən, dünya bazarlarında Qarabağ xalçalarının hər kvadrat metrinin qiyməti 100 manatdan (120 ABŞ dollarından) ucuz deyil ki bahadır.

Nəhayət, dördüncüsü, bir sahə kimi xalçaçılığın spesifik xüsusiyyətlərindən biri də odur ki, xalçada – digər şərtlərin bərabərliyi ilə – əl əməyi nə qədər çoxdursa, qiyməti bir o qədər daha bahadır. Bu, ipin əyirilib rənglənməsindən başlamış xalçanın toxunmasına qədər bütün istehsal mərhələlərinə aiddir. Hətta, məsələn, soğan qabığı kimi təbii materiallardan kустar üsullarla alınmış təbii boyalardan istifadə edilməsi belə, son məhsulun dəyərini artırır. Ona görə də xalçaçılıq iqtisadiyyatın əməkütumlu sahələrindəndir və bu mənada, post-konflikt rayonlarda əhalinin effektiv məşğulluğunu təmin etmək işində – özü də ən vacibi budur ki, repatriasiyanın lap ilkin mərhələlərindən başlayaraq – əvəzsiz rol oynaya bilər.

- *Gön-dəri sənayesinin* də yaxşı inkişaf perspektivləri var, çünki işğaldan azad edilmiş bölgələrdə heyvandarlıq, qeyd olunduğu kimi, kənd təsərrüfatının ən yüksək prioritetli və sürətlə böyüyən sahələrindən olacaqdır.

Son illər ərzində Azərbaycanda gön-dəri sənayesi kifayət qədər iti sürətlə inkişaf etsə də,¹ hələlik, əvvəlki vaxtlarda olduğu kimi yenə də iqtisadiyyatının kiçik bir hissəsidir və müvafiq məhsullara olan daxili tələbin yalnız cüzi bir qismini ödəyə bilər. Bir yerdə götürükdə, dəri, dəri məmulat-

¹ Məsələn, 2007-ci ildə Azərbaycanda dəri, dəri məmulatları və ayaqqabı istehsalı 2 dəfədən də çox artmışdır.

ları və ayaqqabı istehsalının emal sənayesindəki payı təxminən 3% ətrafındadır. Öz-özlüyündə götürülmüş gön-dəri sənayesinin xüsusi çəkisi isə, təbii ki, bundan da aşağıdır, hərçənd bu sahə kifayət qədər mənfəətlidir: ilkin qiymətləndirmələrə görə, onun müəssisələrinin rentabellik səviyyəsi, normal işlədikləri təqdirdə, ildə 100%-ə yaxın olublar. Ölkənin daxili bazarında yerli şirkətlər tərəfindən istehsal edilmiş dəri məmulatları yox dərəcəsindədir, bunların əksər hissəsi idxal olunur. Ümumi mənzərə təxminən belədir ki, Azərbaycan, ölkədə toplanmış heyvan dərilərini xammal kimi başqa dövlətlərə (əsas etibarilə Türkiyəyə) ixrac edir və sonra əvəzində ayaqqabı və digər hazır gön-dəri məmulatları idxal edir.

Lakin yaxşı məlumdur ki, həm bütövlükdə ölkə, həm də o cümlədən Qarabağ bölgəsi bu məhsulları yerində istehsal etmək üçün son dərəcə əlverişli imkanlara malikdir. Üstəlik onu da nəzərə almaq lazımdır ki, yüksək keyfiyyətli dəri və dəri məmulatlarını ixrac etmək imkanları praktik surətdə qeyri-məhduddur.

Bu sahənin inkişafı iki ciddi, amma dəf olunması hər halda mümkün olan maneə ilə üzləşə bilər. Birincisi, gön-dəri istehsalı yüksək dərəcədə səturtumlu olması ilə səciyyələnir, hərçənd ki işlənmiş suların çirkəbdən təmizlənməsində istifadə olunan müasir üsullar kifayət qədər effektivdir və bunlardan faydalanmaqla su mənbələrinin çirklənməsinin qarşısını almaq yetərincə realdır. İkincisi, işğaldan azad ediləcək rayonlarda gön-dəri məmulatları istehsalının müasir ənənəsi və təcrübəsi, demək olar ki, yox səviyyəsindədir. Lakin bir tərəfdən, sözügedən istehsal, texnoloji cəhətdən o qədər də mürəkkəb deyil və hətta belə də demək mümkündür ki, sadədir; digər tərəfdən də, son illər ərzində ölkənin başqa bölgələrində fəal surətdə inkişaf etməkdədir.

- *İnşaat materialları sənayesi.* İşğaldan azad ediləcək rayonların hamısı müxtəlif inşaat materialları ehtiyatlarına malikdir və bu ehtiyatlar bir sıra hallarda kifayət qədər zəngindir.

Nümunə qismində əhəng daşı ehtiyatlarını və inşaat sementinin istehsalında işlədilən təbii xammal yataqlarını göstərmək kifayətdir.

Bu sahədə, yaxşı oturuşmuş istehsal ənənələri vardır. Post-konflikt rayonlarda aparılacaq bərpa işləri, Azərbaycanda indiyədək heç zaman görünməmiş bir miqyasda gedəcəyinə görə inşaat materiallarına olan ehtiyac da (bazar tələbi də) görünməmiş bir səviyyəyə qalxacaqdır. İnfrastruktur quruculuğu ilə bağlı işlər xüsusilə yüksək dərəcədə materialtutumlu olması ilə səciyyələnəcəkdir və çox geniş həcmdə aparılacaqdır. Hətta ən təxmini araşdırmalar da açıq-aydın isbat edir ki, inşaat materiallarının əksər növlərinin (və ya ən azı bunların çoxunun) regiondakı yerli yataqlarının istismara verilməsi həmin resursların proqram ərazisinə ölkənin başqa bölgələrindən gətirilməsinə nisbətən daha sərfəli, daha rentabellidir.

İnşaat materialları sənayesinə aid müəssisələrin yüksək səviyyədə rentabelli olacağını – ən azı bərpa işlərinin başlanmasından sonrakı 15-20 il ərzində – əminliklə proqnozlaşdırmaq olar.

- *Ət-süd məhsulları sənayesi.* Bu sahənin inkişaf etdirilməsi, mahiyyət etibarilə, idxalı əvəzləmək anlamına gəlir və ona görə də ən mühüm prioritetlər sırasında dayanmalıdır. İşğaldan azad edilmiş rayonlarda heyvandarlığın inkişaf etdirilməsi onun tezliklə ayağa qalxmasına əlavə təkan verəcəkdir. İstehsal ənənələri – istər uzunmüddətli, istərsə də müasir – regionda var və yetərinə zəngindir. Üstəlik, hazırda ölkədə bu profilli bir çox yerli şirkətlər fəaliyyət göstərir ki, xarici istehsalçılarla rəqabətə (hər halda daxili bazarda) nəinki duruş gətirir, hətta onlara qalib gəlib sıxışdırır. Keçirilmiş sorğular göstərir ki, həmin yerli şirkətlər post-konflikt rayonlarda da iş qurmağa hazırdır, bəziləri isə bu biznes imkanını hətta səbirsizliklə gözləməkdədir.
- *Şərabçılıq sənayesi.* Artıq qeyd olunduğu kimi, işğala qədər üzümçülük regionun iqtisadiyyatında ən mühüm sahələrdən

biri olmuşdur. Əgər onun müqayisəli iqtisadi effektivliyi konfliktsonrası reabilitasiya ərəfəsində aparılacaq əlavə təhlillərlə təsdiq edilərsə və üzümçülük yenidən kənd təsərrüfatındakı əsas sahələrdən birinə çevrilərsə, o zaman şərabçılıq sənayesinin intensiv surətdə inkişaf etdirilməsi üçün kifayət qədər geniş imkanlar açılacaqdır.

Şərabçılıq sənayesinin inkişafına müsbət təsir göstərə biləcək amillərdən biri budur ki, işğala qədər regionda müvafiq istehsal ənənələri olmuşdur. Daha bir üstünlük – şimaldakı (ilk növbədə Rusiyadakı) irihəcmli satış bazarlarının coğrafi yaxınlığıdır. Məhdudlaşdırıcı amillərə isə bunu aid etmək olar ki, yetərincə yaxşı tanınan brendlərə malik olmadan alkoqollu içkilərin (xüsusilə də süfrə şərablarının) beynəlxalq bazarına girmək son dərəcə çətinidir. Daxili tələbə gəldikdə isə, indi bazarda fəaliyyət göstərən yerli şirkətlər onu tamən ödəmək iqtidarındadır.

C. Xidmətlər sahəsində:

- *Tirizm.* İşğaldan birinci növbədə azad edilməsi nəzərdə tutulan rayonların dağlıq əraziləri Azərbaycan əhalisi üçün, xüsusilə də ətraf yaşayış məntəqələrinin sakinləri üçün həmişə turizm məkanı olmuşdur. Bununla yanaşı, bu ərazilərdə indi müstəqil dövlətlər olan keçmiş sovet respublikalarından da xeyli turist gəlirdi.

Post-konflikt rayonlarda turizmin inkişafı Azərbaycanın ümumi inkişaf strategiyasına tam uyğun gəlir: məlum olduğu kimi, bu strategiya turizmi (o cümlədən beynəlxalq turizmi) ölkənin potensial rəqabət üstünlüklərinə aid edir. Regionda müalicə və kulinariya turizm növlərinin inkişaf imkanları xüsusilə genişdir.

Post-konflikt rayonlarda yerli (ölkədaxili) turizm, çox güman ki, yetərli təhlükəsizlik tədbirləri görüldəndən və həyat təminatı sistemləri az-çox dirçəldildikdən dərhal sonra inkişaf etməyə başlayacaqdır. Beynəlxalq turizmə gəlincə isə, münaqişənin həlli üzrə yekun siyasi qərarlar qəbul olunana qədər (Dağlıq Qarabağın statusunu müəyyənləşdirmək də

daxil olmaqla) bu sahədə ciddi əngəllər qalmaqda davam edəcəkdir. Hələ bu qərarlar veriləndən sonrakı illər ərzində də (çox ehtimal ki, azı 8-10 il) region xarici turistləri geniş miqyasda cəlb edə bilməyəcəkdir, çünki, əvvələn, beynəlxalq turizm, məlum olduğu kimi, bölgənin təklif edə biləcəyinə nisbətən daha mükəmməl infrastrukturun mövcud olmasını tələb edir; ikincisi də, siyasi risklər xaricilər tərəfindən qeyri-məqbul dərəcədə yüksək risklər kimi qiymətləndiriləcəkdir (o cümlədən həm də ətalət üzrə).

- *Musiqi*. Qarabağ həmişə Azərbaycanda muğamın – bu unikal folklor musiqisinin mərkəzi olmuşdur. Muğamı ölkənin rəqabət üstünlüyünə döndərməyin mümkünlüyünü düzgün qiymətləndirməkdən ötrü bu musiqi növü ilə yaxşı tanış olmaq və onun Şərqi mədəniyyətindəki yerini bilmək lazımdır. Bu imkanlar həqiqətən də nəhəngdir. Tarixi ənənələri və Qarabağ xanəndələrinin bütün şərq dünyasında (xüsusilə də İranda, Türkiyədə, Hindistanda, Pakistanda, Ərəb və Mərkəzi Asiya dövlətlərində) əsrlər boyu həmişə istəklili olduğunu, səbirsizliklə gözlənildiyini nəzərə aldıqda, inamla söyləmək mümkündür ki, işğaldan azad ediləcək rayonlar (Yuxarı Qarabağ da daxil olmaqla) dünya muğam musiqisi mərkəzinə çevrilə bilər.

Bölgədə beynəlxalq musiqi təhsili mərkəzinin yaradılması, səsyazma studiyalarının açılması, beynəlxalq muğam festivallarının keçirilməsi, Qarabağ xanəndələrinin xaricə qastrol səfərlərinin təşkil olunması və bu qəbil başqa tədbirlərin gerçəkləşdirilməsi muğamı və bütövlükdə xalq musiqisini ciddi iqtisadi amilə döndərə bilər. Üstəlik nəzərdə saxlamaq lazımdır ki, muğamın beynəlxalq təhsil və konsert bazarları Azərbaycanın bu sahədəki ixrac imkanları ilə müqayisədə praktik surətdə qeyri-məhdudur. Bu sahədəki potensial imkanların iqtisadi aspektlərini daha dərindən öyrənmək üçün əlavə tədqiqatlar aparılmalıdır.

7.3. Müqayisəli üstünlük sahələrinə dövlət dəstəyi

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə məhsuldar qüvvələrin yenidən formalaşdırılması və iqtisadi fəaliyyətin dirçəldilməsi, ölkə iqtisadiyyatına, əlavə olaraq, əhəmiyyətli bir resurs və istehsal potensialı qatmağa imkan verəcəkdir. Hərbi münaqişəyə qədər bu bölgə Azərbaycanın ümumi daxili məhsulunun təxminən 10%-ni istehsal edirdi (dəqiq qiymətləndirmə mümkün deyil, çünki o zamanın inteqral dəyər göstəriciləri bazar qiymətlərinə deyil, “göydən götürülmüş” inzibati qiymətlərə əsasən hesablanırdı). Bütün bu istehsal potensialını nisbətən qısa bir müddət içində, region işğaldan azad edildikdən sonrakı 10 ildən də az bir vaxtda bərpa etmək tamamilə real bir vəzifədir.

Bundan ötrü və işin məğzi etibarilə, post-konflikt rayonların iqtisadi dirçəlişi məqsədi ilə planlaşdırılan bütün tədbirlərin uğurla həyata keçirilməsindən ötrü sektoral stimullaşdırma (yəni bölgənin potensial rəqabət üstünlüklərinin daşıyıcıları qismində müəyyənləşdirilmiş sahələrin dövlət tərəfindən dəstəklənməsi) həlledici dərəcədə böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu doğrudur ki, həmin sahələrin hər biri əvvəlcə ölkənin siyasi rəhbərliyi tərəfindən prioritet sahə qismində təsdiq olunmalıdır və onların inkişafına dövlət yardımı göstərilməsinin konkret və müfəssəl (detallaşdırılmış) sxemləri yalnız bundan sonra işlənilib hazırlanacaqdır. Amma ümumi xassəli bəzi dəstək tədbirləri haqqında indinin özündə də yetərincə dəqiq mülahizələr yürütmək mümkündür.

Aqrar sektorda əsas stimullaşdırıcı tədbir repatriantlara torpaq sahələrinin verilməsi olacaqdır. Torpaq, onların özəl mülkiyyətinə əvəzi ödənilməmək şərti ilə (havayı) paylanacaqdır. Bundan ötrü bir sıra işlər görülməli, o cümlədən torpaq sahələri yenidən qeydiyyatla alınmalı, torpaq fondunun strukturu dəqiqləşdirilməli, sonradan isə torpaq sahələri repatriantlara paylanaraq onlara mülkiyyət hüququnu təsdiqləyən müvafiq aktlar verilməlidir. Bütün bu işlər ölkədə həyata keçirilmiş torpaq islahatına müvafiq surətdə aparılmalı və bunlara, aydın məsələdir ki, kompleks şəkildə yanaşılmalıdır.

Azərbaycan mentalitetində torpağa son dərəcə yüksək dəyər verildiyini əsas götürərək ehtimal etmək olar ki, bu qəbil tədbirlər, işğaldan azad edilmiş ərazilərə təkə məcburi köçkünlərin deyil, ölkənin başqa bölgələrindən olan insanların da gəlməsində həlledici rol oynayacaqdır.

Bu məsələlərin həlli üçün, çox güman ki, əlavə hüquqi (reqlamentləşdirici) sənədlər işləyib hazırlayaraq, post-konflikt ərazilərdə torpaq sahibliyinin və torpaqdan istifadənin qaydalarını, o cümlədən prosedur qaydalarını müəy-

yönəldirmək lazım gələcəkdir. Həmin sənədlər, bir tərəfdən, məcburi köçkünlərin mülkiyyət hüquqlarını mütləq şəkildə qorumağa, digər tərəfdənsə, torpaqdan, adi bir istehsal resursu kimi, səmərəli istifadə olunmasını stimullaşdırmağa yönəlməlidir (torpaq özəlləşdirilməsi məsələləri bir qədər sonra ayrıca araşdırılacaqdır).

Dövlət öz üzərinə, fermer təsərrüfatlarının qurulması və müvafiq texnika və avadanlıqla, mal-qara ilə, əkinlik toxumla, gübrələrlə və başqa resurslarla təchiz edilməsi sahəsində repatriantlara yardım göstərmək üzrə xüsusi vəzifələr götürməli olacaqdır. Repatriantlar arasında kənd əhalisi böyük üstünlük təşkil etdiyinə görə (onların təqribən 75%-i kəndlidir), aqrar sektor (həm əkinçilik, həm də heyvandarlıq) dövlətin birinci dərəcəli qayğı obyektinə çevriləcəkdir. Üstəlik, işğaldan birinci növbədə azad edilməsi nəzərdə tutulan rayonlardakı şəhər əhalisinin də əhəmiyyətli bir hissəsi aqrar sektorla, yaxud ən azı aqrar-sənaye istehsalı ilə bu və ya digər formada əlaqəlidir.

Proqram ərazisindəki əkinçiliyə yararlı münbit torpaqların sahəsi təxminən 200 min hektardır və bu torpaqlardan həm təyinatı üzrə, həm də səmərəli istifadə edilməlidir. Əkinçilikdə əsas problem, fermer təsərrüfatlarını xüsusi texnika ilə təchiz etmək olacaqdır. Bundan ötrü aqroservis müəssisələri yaratmaq təklif edilir. Həmin müəssisələrin hər biri öz ətrafında, 8-10 kilometrlik radiusda yerləşən təsərrüfatlara xidmət göstərəcəkdir. Bu o deməkdir ki, azad edilmiş rayonların hərəsində orta hesabla 3-5 aqroservis müəssisəsi yaratmaq lazım gələcəkdir. Bu müəssisələr, yerli şərait nəzərə alınmaqla zəruri maşın və mexanizmlərlə təmin olunacaqdır. Onlar fermer təsərrüfatlarına çox müxtəlif – texnikanın bir mövsümlük icarəyə verilməsindən və lizinqdən başlayaraq, birbaşa sifarişlər əsasında kənd təsərrüfatı işlərinin fərdi və kooperativ qaydada yerinə yetirilməsinə kimi rəngarəng xidmətlər təklif edəcəklər.

Belə nəzərdə tutulur ki, aqroservis şirkətləri, yaradıldıqlarından sonrakı ilk iki il ərzində repatriant fermer təsərrüfatlarına əvəzi ödənməmək şərti ilə xidmət göstərəcəkdir. Qarşılığında həmin müəssisələr bu müddət ərzində dövlət tərəfindən yanacaq əvəzi ödənilmədən təchiz ediləcəkdir. Lakin sonralar aqroservis şirkətlərinin xidmətləri pullu olacaqdır. Hazırda ölkənin başqa bölgələrində fermer təsərrüfatlarına verilən dövlət güzəştləri, həmin vaxtdan etibarən (pullu xidmətlərə keçdikdən sonra) bu şirkətlərin xidmətlərinə də tətbiq oluna bilər.

Repatriant-fermerlərə, xüsusilə də potensial rəqabət üstünlüyü sahələrində çalışanlara haqqı ödənməmək şərti ilə məsləhət xidmətlərinin göstərilməsi və o cümlədən ən son bazarlama məlumatlarının təqdim olunması, kənd təsər-

rufatı şirkətlərinə dövlət yardımının ayrıca bir komponenti olacaqdır. Fermer təsərrüfatlarına yerində (yəni təsərrüfatların özündə) xidmətlər verən kiçik, amma çevik informasiya-konsaltinq şirkətlərinin qurulması o qədər də böyük maddi məsrəf tələb etmir. İşğaldan azad edilmiş rayonların hərəsində bir neçə belə şirkət rahatlıqla yaradıla bilər. Aqroservis şirkətlərindən fərqli olaraq, bunlar öz xidmətlərini daha uzun bir müddət (heç olmasa, 5-6 il) ərzində haqqı ödənməmək şərti ilə təklif edə bilərlər və bu xidmətlər, təbii ki, təkcə əkinçiliklə deyil, heyvandarlıqla məşğul olan təsərrüfatlara da göstərilməlidir.

Bir iqtisadiyyat sahəsi olmaq etibarilə, heyvandarlığın əkinçilikdən belə bir üstünlüyü var ki, istər təsərrüfatın qurulması üçün, istərsə də onun ilk vaxtlardakı fəaliyyəti üçün tələb olunan sərmayə, digər şərtlər bərabər olduqda, bir qayda olaraq, daha azdır. Hazırda müvəqqəti olaraq ölkənin başqa kənd rayonlarında məskunlaşmış məcburi köçkünlərin bir çoxu heyvandarlıqla məşğul olmağa davam etməkdədir və müəyyən sayda şəxsi (özəl) mal-qaraya sahibdir. Aydın məsələdir ki, əksər hallarda bu mal-qara onlarla birlikdə post-konflikt rayonlara qayıdacaqdır. Bununla belə, heyvandarlığı dirçəltmək üçün başqa metodlardan da – məsələn, hər repatriant ailəsinə müəyyən sayda (tutalım, 1-2 baş iribuynuzlu və ya 5-7 baş xırdabuynuzlu) mal-qara vermək kimi üsullardan da istifadə etmək olar və lazımdır.

İşğaldan birinci növbədə azad ediləcək rayonlar uzun müddət boş və baxımsız qaldığına görə sanitar-epizootik şərait üzərində nəzarət, heyvandarlığın inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edəcəkdir. Bu sahədə ümumi dövlət nəzarətini həyata keçirmək yerli icra hakimiyyəti orqanlarının icbari vəzifəsi elan ediləcəkdir, amma bununla yanaşı, fermer təsərrüfatlarına tam həcmdə veterinar xidmətləri göstərilməsini təşkil etmək də düzgün olardı. Köç prosesinin ilk illərində bunlar, bütün digər xidmətlər kimi, haqqı ödənməmək şərti ilə təklif oluna bilər.

İşğaldan azad edilmiş rayonlardakı fermer təsərrüfatlarının rəqabət qabiliyyətini əlavə olaraq gücləndirmək məqsədi ilə dövlət rəsmən elan edəcəkdir ki, onların bütün məhsulunu satın alacağına təminat verir. Bu tədbirin kifayət qədər güclü stimullaşdırıcı təsiri ola bilər. Lakin işin əslində dövlət satınalmalarına (və müvafiq olaraq, əlavə dövlət vəsaitinin sərfinə) praktikada, çox güman ki, böyük bir ehtiyac yaranmayacaq, çünki azad edilmiş rayonlarda istehsalı nəzərdə tutulan əsas kənd təsərrüfatı mallarının elə bu ərazinin özündəki bazarı yetərinə geniş olacaqdır. Ona görə də sözügedən tədbirin həvəsləndirici rolu, fermerlərə psixoloji cəhətdən rahat mühit yaratmaqdan o yana keçməyəcəkdir.

Birbaşa satınalmalara güc və vəsait sərf etmək əvəzinə, dövlət ona rəvac verəcəkdir ki, bölgədə, kənd təsərrüfatı məhsullarının uzun müddət saxlanması, emalı və satışı ilə peşəkar səviyyədə məşğul olan özəl şirkətlər yaransın və inkişaf etsin (bax: 7.6. *Özəl şirkətlərin post-konflikt rayonlarda fəaliyyətə həvəsləndirilməsi*).

Bir məsələni ayrıca qeyd etməkdə fayda var: yuxarıda haqqında danışılan və əvəzi ödənməmək şərti ilə verilməsi təklif olunan dövlət dəstəyi formaları o zaman daha böyük səmərə gətirərdi ki, fermer təsərrüfatlarına tam havayı deyil, hansısa simvolik bir məbləğ hesabına başa gəlsin. Bu qiymət nə qədər aşağı olsa belə, çox vacib psixoloji əhəmiyyət daşıyardı. Dünyanın bir çox başqa xalqları kimi, azərbaycanlılar üçün də satın alınmış malla (lap qəpik-quruşa alınsa da) havayı əldə edilmiş mal arasında böyük fərq var. Birinci halda insanların mülkiyyətçilik hissi daha güclü təzahür edir və onlar öz mülkiyyətlərindən daha səmərəli istifadə etməyə çalışırlar. Əgər haqq simvolik mənə kəsb edirsə, onun nə qədər olacağı ciddi əhəmiyyət daşımır.

Elə rəqabət üstünlüyü sahələri də mövcuddur ki, onların sürətlə inkişaf etdirilməsindən ötrü *spesifik dövlət dəstəyi formaları* tələb olunacaqdır.

Məsələn, atçılıq təsərrüfatlarının qurulması və inkişafı, tam bir sıra dövlət qurumlarının birbaşa müdaxiləsi olmadan çox çətin əmələ gələrdi və hətta bəlkə də mümkün olmazdı. Bu sektora özəl şirkətlərin cəlb edilməsi isə daha uzaq dövrün vəzifələrinə aid olunmalıdır. Böyük ehtimalla, özəl müəssisələr atçılığa fəal surətdə o vaxt maraq göstərəcəkdir ki, sektor artıq tam formalaşacaq və onun yüksək rentabelliği (gəlirliliyi) isə, hər halda atçılıqla məşğul olmaq həvəsində bulunan sahibkarlar üçün, artıq aşkar olacaqdır. Ona görə də ilkin mərhələdə bu sahəni əsas etibarilə dövlət bölməsi tərkibində qurub formalaşdırmaq daha məqsədəuyğundur, hərçənd onun ayrı-ayrı komponentlərinin inkişafına özəl şirkətlər lap əvvəldən də cəlb oluna bilər. Özəl sahibkarlar təmiz cinsli cıdır atlarının alınıb regiona gətirilməsində, sərgi və yarışların təşkilində, hətta atların ixrac edilməsində də iştirak edə bilərlər. Bu o sahələrdəndir ki, dövlət qurumları ilə özəl sektorun mümkün qədər sıx əməkdaşlığı ən uğurlu ola və gözəl nəticələr verə bilər.

Xalçaçılığın inkişafı üçün də bəzi xüsusi tədbirlər görülməlidir. Özəl sektorun bu sahəyə gəlməsindən ötrü böyük bir vaxta çətin ki ehtiyac olsun, amma tez bir zamanda real nəticələr əldə etmək üçün artıq indidən, yəni hələ torpaqlar işğaldan azad olunanadək, konfliktsonrası reabilitasiyaya hazırlıq tədbirləri çərçivəsində bəzi spesifik qərarlar vermək düzgün olardı.

Xalçaçılığın əsas bazarı qismində xarici ölkələr nəzərdə tutulduğuna görə, bu tədbirlər, əsas etibarilə, xalçaların ixracı (ölkədən çıxarılması) qaydalarını maksimal dərəcədə sadələşdirməkdən, bütün növ qeyri-tarif məhdudyyətlərini aradan qaldırmaqdan və xalça ixracını əlavə stimullaşdırmaqdan ibarət olmalıdır. Bu sırada, məsələn, xalça ixrac edən yerli şirkətlərə bonuslar verilməsi sistemini tətbiq etmək təklif oluna bilər. Söhbət ondan gedir ki, xalça ixracatçısının adına bankda xüsusi eksport hesabı açılır və xaricdən bu hesaba valyuta daxil olduqda dövlət sahibkara əlavə bonus verir. Bu bonus həm pul şəklində, həm də maddi formada, tutalım, xalça ipi ilə yaxud boya konsentratları ilə verilə bilər.

İşğaldan azad edilmiş rayonlarda sahibkarlıq fəaliyyətinin dövlət tərəfindən dəstəklənməsi üzrə xüsusi tədbirlərin bəziləri sonrakı bölmələrdə araşdırılacaqdır.

7.4. Məşğulluğun təmin edilməsi üzrə tədbirlər

Prinsipial dərəcədə vacibdir ki, konfliktsonrası reabilitasiyanın texniki-investisiya planı, repatriantların məşğulluğu (işlə təmin edilməsi) məsələsi ilə əlaqələndirilsin. Bundan ötrü həmin planın tərkib hissəsi kimi hazırlanmış ayrıca bir bölmədə, hər bir bərpa olunan və ya yeni tikilən müəssisəyə tələb edilən işçi qüvvəsinin sayı, ixtisası və ixtisas səviyyəsi haqqında məlumatlar əks etdiriləcəkdir. Bu məlumatlar vaxt amilini də nəzərə alacaqdır və konkret dövrlərə, tutaq ki, müəssisənin bərpa olunmasına, yaxud tikilməsinə başlandıqdan sonrakı 6 aylıq dövrlərə bölünəcəkdir. Müəssisə işə salındıqdan sonrakı, bir çox hallarda isə normal (tam gücü ilə) işləməyə başlayandan sonrakı vaxtlarda onun işçi qüvvəsinə olacaq potensial ehtiyacı dövrlər üzrə göstərilməyə də bilər. İşçi qüvvəsinə ehtiyacın həm müəssisələr, həm də zaman üzrə müəyyənləşdirilməsi ayrıca bir məşğulluq proqramının (daha dəqiqi – alt proqramının) hazırlanmasını xeyli asanlaşdıracaqdır.

Məşğulluq alt proqramı, bir tərəfdən, konfliktsonrası reabilitasiya planının digər tərkib hissələrindən törəmədir, çünki bölgədəki iş yerlərinin sayı ərazinin dekontaminasiyası üzrə işlərin tempindən və təhlükəsizlik tədbirlərinin yerinə yetirilməsi, təsərrüfat və infrastruktur obyektlərinin yenidən yaradılması sahəsindəki fəaliyyətlərin vüsətindən və intensivliyindən birbaşa asılıdır. Digər tərəfdən, əks asılılıq da mövcuddur, çünki tələb edilən sayda və səviyyədə işçi qüvvəsi ilə təminat istənilən bərpa işini həyata keçirmək üçün zəruri şərtidir. Ona görə də bu iki sənəd (konfliktsonrası reabilitasiya proqramı və

post-konflikt ərazilərdə məşğulluq proqramı) eyni vaxtda və eyni tədqiqatçı-ekspert qrupu tərəfindən hazırlanmalıdır.

Məşğulluq alt proqramının tuşlandığı hədəf, yerli əmək ehtiyatlarından, yəni repatriantlar arasındakı məcmu işçi qüvvəsindən maksimal dərəcədə geniş istifadə olunması, gələcəkdə isə post-konflikt ərazilərdə əhalinin iqtisadi cəhətdən özünəyətər yaşayışı üçün şərait yaradılması kimi ifadə edilə bilər. Mülki inzibati idarəetmə orqanlarının, həyat təminatı sistemlərinin və infrastruktur obyektlərinin bərpa edildiyi mərhələlərdə məşğulluq üçün şərait yaradılması məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Məşğulluq alt proqramının müvafiq mərhələlərdəki komponentlərinə aşağıdakılar daxildir:

- repatriantların ictimai işlərə (ərazinin təmizlənməsinə, yaşıllaşdırılmasına və s.) cəlb olunması;
- həyat təminatı sistemlərinin, o cümlədən yaşayış fondunun, enerji, su və qaz təchizatının, şəhər təsərrüfatının bərpa edilməsinə repatriantların cəlb olunması;
- infrastruktur obyektlərinin və ilk növbədə nəqliyyat infrastrukturunun (həm avtomobil və dəmiryol nəqliyyatı, həm də hava daşımaçılığı nəzərdə tutulmaqla) bərpası üzrə işlərdə repatriantlar arasından seçilmiş işçi qüvvəsindən istifadə edilməsi;
- sosial obyektlər şəbəkəsinin – səhiyyə, təhsil, mədəniyyət və idman obyektlərinin bərpası üzrə işlərə repatriantların cəlb olunması;
- əvvəllər mövcud olan istehsal obyektlərinin dirçəldilməsi və yenilərinin tikilməsi gedində iş yerlərinin yaradılması.

Məşğulluq alt proqramı ona istiqamətləndiriləcəkdir ki, dövlət orqanlarının məcburən həyata keçirdiyi və həm yerli, həm beynəlxalq ictimai təşkilatların da dəstəklədiyi sosial yardım tədbirləri nəticəsində son illər ərzində məcburi köçkünlərin müəyyən hissəsində formalaşmış ələbaxımlıq əhval-ruhiyyəsi tamamilə aradan qaldırılsın.

Bu vəzifə iki mərhələdə yerinə yetiriləcəkdir. Konfliktsonrası reabilitasiyaya hazırlıq tədbirləri mərhələsində repatriantlar üçün köç prosesinə psixoloji hazırlıq üzrə xüsusi kurslar təşkil etmək və bu kurslarda insanlara birinci

növbədə belə bir fikri tələq etmək nəzərdə tutulur ki, öz doğma ev-eşiklərinə qayıdan adamlara dövlət nə qədər böyük maddi kömək (o cümlədən maliyyə yardımı) göstərsə də, daimi yaşayış yerlərində onların gələcək rifahının əsas mənbəyi öz əməkləri olacaqdır. Bu düşüncə tərzinin tam oturuşmasından ötrü bütün digər mümkün yollardan, ilk növbədə qeyri-hökumət təşkilatlarının və kütləvi informasiya vasitələrinin imkanlarından geniş istifadə ediləcəkdir.

İkinci mərhələ kütləvi repatriasiya başlayandan sonrakı ilk illəri əhatə edir. Onun başlıca vəzifəsi repatriantlar üçün iqtisadi cəhətdən özünəyətər yaşayış şəraitinin yaradılmasıdır. Bu vəzifənin yerinə yetirilməsindən ötrü isə məşğulluğun təmin edilməsində və mümkün qədər daha bahalı iş yerlərinin açılmasında kara gələ biləcək bütün vasitələr, o cümlədən yuxarıda nəzərdən keçirilmiş tədbirlərin hamısı məqbuldur, çünki bunlar hər bir ailəyə özünü, heç olmasa, minimal səviyyədə dolandırmaq imkanı yaradacaqdır.

7.5. Torpaq özəlləşdirməsi

Artıq qeyd olunduğu kimi, işğaldan azad edilmiş rayonlarda kənd təsərrüfatını dirçəltməyə təkan verəcək başlıca stimullaşdırıcı tədbir torpaq özəlləşdirməsi olacaqdır. Özəlləşdirmə, torpaq islahatı haqqında ölkədə qüvvədə olan qanunvericilik əsasında aparılacaqdır. 1996-cı ildə qəbul edilmiş Torpaq İslahatı Qanunu bütün Şərqi Avropada bu mövzudakı qanunvericilik sənədləri arasında ən inqilabılərindən və mütərəqqilərindən biridir və vətəndaşlara torpaq üzərində öz xüsusi mülkiyyət hüquqlarını gerçəkləşdirmək üçün (o cümlədən torpağı müxtəlif formalarda özgələşdirmək üçün) bütün zəruri imkanları verir. Bu mənada, ölkə qanunvericiliyində hansısa ciddi dəyişikliklər aparmağa ehtiyac yoxdur.

İşğaldan azad edilmiş rayonlarda aparılacaq torpaq islahatı öz başlıca funksiyasından (stimullaşdırmadan) əlavə, tam bir sıra başqa məsələlərin də həllinə kömək göstərməlidir. Bunların arasında aşağıdakıları ayrıca qeyd etmək lazımdır:

- post-konflikt rayonlarda sərbəst bazar münasibətlərinin oturuşması (bunsuz həmin rayonları ölkənin ümumi iqtisadi sistemə tamamilən qatıb-qovuşdurmaq, aydın məsələdir ki, qeyri-mümkündür);
- məcburi köçkünlərin geri qayıdaraq, dağıdılmış, yaxud uzun illərin baxımsızlığı üzündən yaşayış üçün yararsız hala düşmüş ərazilərdə məskunlaşmasının əhəmiyyətli dərəcədə

asanlaşması, sonrakı perspektivdə isə öz daimi yaşayış yerlərinə daha sıx “bağlanması”;

- işğaldan azad edilmiş rayonlara məcburi köçkünlərlə yanaşı, ölkənin başqa bölgələrindən olan ailələrin də könüllü şəkildə köçməsi (məüyyən şərtlərin yerinə yetirildiyi təqdirdə post-konflikt ərazilərdə onlar da torpaq sahəsi ala biləcəklər).

İşğaldan azad edilmiş rayonlarda torpaq islahatı iki tərkib hissəsindən ibarət olacaqdır. Bunların birincisi – *həyətəni sahələrin özəlləşdirilməsi* – əsas etibarilə formal xarakter daşıyacaqdır, çünki öz mahiyyətinə görə, işğala qədər onsuz da ailələrin fərdi sərəncamında olan torpaq sahələri üzərində xüsusi mülkiyyət hüququnun yenidən təsbit edilməsini, yəni işin əslində leqallaşdırılmasını nəzərdə tutur. Bununla belə, torpaq özəlləşdirməsinin bu hissəsi də prinsipial əhəmiyyətə malikdir, çünki həyətəni sahələr üzərindəki mülkiyyətin hüquqi formasını onun real iqtisadi məzmununa uyğunlaşdıracaq, mülkiyyətin iqtisadi məzmunu ilə hüquqi forması arasındakı mümkün ziddiyyətlərin qarşısını alacaqdır. Bundan əlavə, o, bölgədəki vergi mənzərəsini xeyli dəyişəcək, əmlak vergisi yığımlarının artmasına yol açacaqdır. O da vacibdir ki, bu vergi növü üzrə toplanmış vəsait bələdiyyələrin büdcələrinə daxil olur, bələdiyyələrin gücləndirilməsi isə, deyildiyi kimi, özü-özlüyündə konfliktsonrası bərpa dövrünün başlıca vəzifələrindən biri olacaqdır.

Həyətəni sahələrin özəlləşdirilməsi onların münaqişəyə qədərki sərhədləri əsasında aparılmalıdır. Şəhər yaşayış məntəqələrində bu özəlləşdirmə – məskunlaşmanın yüksək sıxlığı səbəbi ilə – çox güman ki, ortaya böyük problemlər çıxarmayacaqdır: işğala qədər şəhərlərdə onsuz da çox az sayda ailə var idi ki, onların həyətəni sahələri müəyyənləşdirilmiş normalardan daha geniş idi. Kənd yaşayış məntəqələrində belə ehtimal daha yüksəkdir. Ona görə də həyətəni torpaq sahələri fondu kənd yerlərində daha dərindən və diqqətlə inventarlaşdırılacaqdır.

Məcburi köçkün olmayıb post-konflikt rayonlara ölkənin ayrı bölgələrindən gələn ailələrin xüsusi mülkiyyətinə veriləcək həyətəni torpaq sahələrinin ölçüləri, hər bir yaşayış məntəqəsi üzrə orta göstəricilər əsasında müəyyənləşdiriləcəkdir. Əhalinin bu qrupuna həyətəni sahələrin verilməsi gələcək dövrlərin vəzifələri sırasına salınıb bir az sonraya da saxlanıla bilər. Məcburi köçkünlərin özlərinə gəldikdə isə, onların həyətəni torpaq sahələri hələ konfliktsonrası reabilitasiyaya hazırlıq mərhələsində, yəni işğal altındakı ərazilər azad edilməmiş də başlaya bilər.

İşğaldan azad edilmiş rayonlarda torpaq islahatının ikinci tərkib hissəsi *kənd təsərrüfatı sahələrinin özəlləşdirilməsidir*. Bu, torpaq özəlləşdirməsinin qat-qat daha mürəkkəb hissəsidir və indiyədək onu aparmış dövlətlərin əksəriyyətində həmişə bu və ya digər dərəcədə əziyyətlə və ağırlı keçmişdir. Azərbaycana gəlicə, burada torpaq islahatları praktik olaraq tamamilən başa çatdırılmışdır və hazırda kənd təsərrüfatı məhsullarının hamısını (100%-ni) özəl müəssisələr istehsal edir, torpaq özəlləşdirilməsindən narazılıq isə çox fragmentar səciyyə daşımış, yalnız ara-sıra üzə çıxmış və demək olar ki, bütün hallarda texniki məsələlərlə əlaqədar olmuşdur.

Amma post-konflikt rayonlarda torpaq özəlləşdirməsi daha ciddi çətinliklərlə müşayiət olunacaqdır, çünki repatriasiya prosesi bir neçə mərhələdə həyata keçiriləcəkdir və məcburi köçkünlər öz daimi yaşayış yerlərinə eyni vaxtda qayıtmayacaqlar. Yerli mülki idarəetmə orqanları, bu və ya digər səbəbdən yubanaraq (lap subyektiv səbəblər üzündən olsa belə), regiona başqalarından gec qayıdan məcburi köçkünlərin iqtisadi hüquqlarına, o cümlədən və birinci növbədə torpaqla bağlı hüquqlarına son dərəcə diqqətlə və hətta həssaslıqla yanaşmalı olacaqdır. Daha bir şərt budur ki, torpaq özəlləşdirməsi, etnik mənşəyindən asılı olmayaraq, əvvəllər bu ərazilərdə yaşamış bütün vətəndaşların, o cümlədən erməni əsilli vətəndaşların da, hüquqlarını nəzərə almaqla aparılmalıdır.

Ona görə də sosial ədalətin gözlənilməsi xüsusilə ciddi əhəmiyyət kəsb edir və kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların özəlləşdirilməsində təməl prinsipə çevrilməlidir. Əgər torpaq özəlləşdirməsi əvəzi pulla ödənilmək şərti ilə aparılırdı, sosial ədalət prinsipi daha asanlıqla tətbiq oluna bilərdi. Sərbəst bazar iqtisadiyyatının repatriantlara verdiyi ədalət elə ondan ibarət olardı ki, hər kəs öz maddi gücünə görə davranıb öz imkanlarına müvafiq də torpaq sahəsini satın alsın. Lakin bu halda torpağın havayı özəlləşdirilməsi alternativsizdir: təkcə ona görə yox ki, qüvvədə olan qanunvericilik belə tələb edir, həm də ona görə ki, ölkənin bütün digər bölgələrində torpaq, əvəzi ödənilmədən özəlləşdirilmişdir və istənilən bir haqq, hətta simvolik bir qiymət belə, əslində sosial ədaləti pozmuş olardı.

Torpaq islahatına hazırlıq üzrə müəyyən işlər hələ işğal altındakı rayonlar azad edilənədək başlanıla bilər və başlanmalıdır. Bu işlərə torpaq sahələrinin yeni qeydiyyatı, torpaq fondu strukturunun yenidən müəyyənləşdirilməsi, ərazinin müfəssəl “özəlləşdirmə xəritələrinin” tərtib olunması daxil edilməlidir. Torpaq özəlləşdirməsi üçün tələb olunan cürbəcür normativ sənədlər və stan-

dart formalar artıq mövcuddur və bunların hazırlanmasına əlavə əmək və vəsait sərf etməyə ehtiyac yoxdur.

Hətta bir qədər də irəli gedərək, konfliktsonrası reabilitasiyaya hazırlıq dövründə işğal altındakı rayonlarda (hər halda bunların özəlləşdirməyə ən yaxşı hazır olanlarında) torpaq özəlləşdirməsini hüquqi cəhətdən rəsmiləşdirmək imkanını da araşdırmaq mümkündür. İşin əslində söhbət ondan gedir ki, repatriantlara qabaqcadan torpaq aktları, yəni bu və digər torpaq sahəsi üzərində onların mülkiyyət hüququnu təsdiqləyən rəsmi sənədlər verilsin. Texniki cəhətdən bu tamamilə yerinə yetirilə biləcək bir işdir.

Torpaq özəlləşdirməsinə bu cür yanaşmanın bir neçə üstün cəhəti var. Əvvəlcə, bu halda region iqtisadiyyatının (ilk növbədə, əlbəttə, kənd təsərrüfatının) dirçəldilməsi üçün tələb olunan zamana və resurslara qənaət ediləcəyi aşkardır. İkincisi, öncədən özəlləşdirmə məcburi köçkünlərdə repatriasiyaya əlavə stimül yaradardı. Amma mənfə cəhətlər də yox deyil – hər şeydən əvvəl, işğaldan birinci növbədə azad ediləcəyi gözlənilən rayonların əhalisi arasında sosial gərginlik yarana bilər. Üstəlik, torpağın öncədən özəlləşdirilməsi işğalın tezliklə sona yetəcəyi barəsində ictimai gözləntiləri kəskin surətdə artırardı – bunun isə müsbətmi yoxsa mənfəmi amil kimi “işləyəcəyi” rayonların işin əslində nə zaman azad ediləcəyindən asılıdır. Bu məsələ haqqında konkret tövsiyələr irəli sürməkdən ötrü əlavə tədqiqatlar, o cümlədən sosioloji sorğular aparılmalıdır.

Həyətəyən sahələr bir yana qoyulduqda, post-konflikt rayonlarda torpaq özəlləşdirməsi keçmiş kolxoz və sovxozların torpaqlarını, habelə dövlət fonduna aid torpaqların bir qismini özəlləşdirmək anlamına gəlir. Konfliktsonrası reabilitasiyaya hazırlıq mərhələsində, bu qrupların hər birinə daxil olan torpaqlar ayrı-ayrılıqda tam inventarlaşdırılmalı, onların sahəsi, strukturu və digər parametrləri müəyyənləşdirilməlidir. Bundan əlavə, yerli özünüidarə orqanlarının hazırda qüvvədə olan strukturu nəzərə alınmaq şərti ilə bələdiyyələrin sərəncamında saxlanılacaq ərazilər də müəyyənləşdirilməli və həmin torpaqların müfəssəl sxemləri (eksplikasiyası) tərtib edilməlidir. Bu zaman onu da nəzərə almaq lazımdır ki, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə əhalinin məskunlaşma sistemi əvvəllər mövcud olandan fərqlənə bilər və bəzən qaçılmaz olaraq fərqlənəcəkdir; belə hallarda bələdiyyələr, qabaqlar mövcud olmuş məskunlaşma xəritələri əsasında deyil, müəyyən dərəcədə fərqli ərazi sxemləri zəminində qurulacaqdır.

Keçmişdə kollektiv təsərrüfatlara məxsus olan torpaqların özəlləşdirilməsi baxımından, hazırlıq mərhələsinin başlıca vəzifəsi – kənd təsərrüfatı torpaq-

larından pay almağa qanunvericiliklə təsdiqlənmiş hüquqlar daşıyan şəxslərin dəqiq siyahısını tərtib etməkdir. İşğal altındakı rayonların artıq dünyasını dəyişmiş sakinlərinə çatmalı olan torpaq sahələri onların qanuni varislərinə təklif ediləcəkdir. Məcəburi köçkün ailələrinin tərkibindəki yeni üzvlərin, o cümlədən işğal dövründə doğulmuş uşaqların sözügedən siyahılara daxil edilməsi üzrə işlər son dərəcə diqqətlə və dəqiqliklə aparılmalıdır.

Əvvəllər işğalaltı rayonların sakini olmayan, amma münaqişə bitdikdən sonra ora köçən vətəndaşlara (ölkənin başqa bölgələrindən olan repatriantlara) da özəlləşdirmədə iştirak edərək torpaq sahələri almaq imkanı verilməlidir. Bu qəbil repatriantlara – əlbəttə, əgər onları post-konflikt bölgəyə köçməyə sövq edən səbəblər kənd təsərrüfatında çalışmaqla əlaqədardırsa – torpaq sahələri, bələdiyyələrin sərəncamındakı və/və ya dövlət fondundakı ehtiyat torpaqlardan ayrılmaqla, özü də ilk illərdə deyil, sonrakı mərhələlərdə verilə bilər.

Hazırda Azərbaycanın qüvvədə olan torpaq qanunvericiliyi, torpaq üzərində mülkiyyət hüququnu, bu və ya digər şəkildə, xarici vətəndaşlara ötürməyə imkan vermir, hərçənd qanunvericilik elə təsərrüfat formaları da nəzərdə tutur ki, bunlar xarici investorların aqrar sektora cəlb olunmasını əngəlləmir. Lakin əgər qanunvericilik xarici vətəndaşlara Azərbaycanda torpaq mülkiyyəti əldə etmək hüququ versəydi belə, yaxın gələcəkdə onların post-konflikt rayonlara gəlib kənd təsərrüfatı sektorunda iş başlayacağı ehtimalı yox dərəcəsində aşağıdır. Ona görə də bu məsələ ilə bağlı qanunvericilik konfliktini haqqında danışmaq, mövcud qanunlara hansısa əlavə və dəyişikliklər təklif etmək hazırda aktual deyil.

Torpaq ehtiyatlarından bir qisminin passiv kapital kimi istifadə edilə biləcəyi riski bundan daha ehtimallıdır. Repatriantlar arasındakı bəzi torpaq sahibləri, özəlləşdirdikləri torpaq sahələrindən təyinatı üzrə istifadə etməməyə üstünlük verə bilər. Kənd təsərrüfatı torpaqlarının başqa məqsədlərlə istifadəsi qanunvericiliklə məhdudlaşdırıldığına görə, həmin sahələr, sadəcə olaraq, müəyyən bir müddət real iqtisadi dövriyyədən çıxarılıb kənar saxlanıla bilər. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin iqtisadi dirçəlişi nöqtəyi-nəzərindən, bu, son dərəcə arzuolunmazdır. Ona görə də çox güman ki, belə halların qarşısını almaqdan ötrü qanunvericiliyə indi tətbiq olunanlardan daha sərt hüquqi normalar daxil etmək lazım gələcəkdir.

İşğaldan azad edilmiş rayonlarda torpaqda istifadənin əlavə araşdırma tələb edən bəzi məsələləri üzrə tövsiyələr hazırlamaq sonrakı dövrlərin vəzifələrinə aiddir. Bunların arasında formal və qeyri-formal torpaq bazarlarının yaranması məsələləri, o cümlədən torpaq al-verinin mümkün müsbət və mən-

fi nəticələri ayrıca qeyd edilməlidir. Bu məsələlərlə bağlı tövsiyələr ona istiqamətlənməlidir ki, veriləcək qərarlar yuxarıda şərh olunan təkliflərin gerçəkləşdirilməsi ilə bir nöqtəyə vursun və post-konflikt ərazilərdə torpaqdan istifadə elə bir şəkildə reqlamentləşdirilsin ki, torpaq ehtiyatlarının mümkün qədər səmərəli işlədilməsi ilə əhalinin mülkiyyətçilik maraqları üzvi şəkildə uzlaşdırılsın.

7.6. Özəl şirkətlərin post-konflikt rayonlarda fəaliyyətə həvəsləndirilməsi

Özəl bölmə, artıq qeyd olunduğu kimi, işğaldan azad edilmiş rayonlarda iqtisadiyyatın bütün sahələrindəki – sənayedə, kənd təsərrüfatında və xidmət sektorundakı köhnə müəssisələrin bərpasında və yenilərinin tikilib-qurulmağında aparıcı qüvvə kimi çıxış edəcəkdir. Bəzi sahələr, məsələn, demək olar ki bütün ticarət və xidmət obyektləri, tamamən özəl müəssisələrin “ixtiyarına buraxılacaqdır”. Əhalinin ərzaqla təmin edilməsində, geyim, məişət əşyaları, inşaat materialları və bəzi başqa malların hazırlanması və satışı üzrə müasir istehsal və ticarət obyektləri şəbəkəsinin yaradılmasında özəl şirkətlər üstün mövqelər tutacaqlar.

Bunlarla bərabər, işğaldan azad edilmiş ərazilərin konfliktsonrası reabilitasiyası sahəsində tam bir sıra başqa məsələlər də var ki, dövlət qurumları ilə özəl sektorun əməkdaşlığı (şərikli fəaliyyəti) onların həllində ən səmərəli yoldur. İstehsal müəssisələrinin və sosial infrastruktur obyektlərinin hökumət orqanları tərəfindən dirçəldilməsinə özəl şirkətlər nə qədər fəal şəkildə qoşulsa, bu prosesin bir o qədər daha sürətlə və uğurla gedə biləcəyi şübhəsizdir.

Belə nəzərdə tutulur ki, özəl sektor praktik surətdə bütün növ konfliktsonrası reabilitasiya işlərinə cəlb olunacaqdır, amma bunların bəzilərini xüsusi qeyd etməyə dəyər:

- həyat təminatı sistemlərinin (o cümlədən yaşayış fondunun, su təminatının, enerji sisteminin, qaz təchizatının və kanalizasiya sistemlərinin) bərpası;
- nəqliyyat infrastrukturunu şəbəkəsinin (dəmir yollarının, avtomobil yollarının, hava limanlarının) dirçəldilməsi;
- telekommunikasiya şəbəkəsinin qurulması;
- sosial obyektlər şəbəkəsinin yenidən yaradılması;
- mülki idarəetmə orqanları üçün infrastruktur quruculuğu;

- dağıdılmış və ya yarımdağıdılmış istehsal obyektlərinin həyata qaytarılması;
- istehsal və ələlxusus kənd təsərrüfatı infrastrukturunun dirçəldilməsi (o cümlədən kənd təsərrüfatı məhsullarını uzun müddət salamat saxlamağa imkan verən anbarların tikilməsi və/və ya istismarı, müxtəlif sxemlər üzrə – məsələn, icarə əsasında – fermerlərin xüsusi texnika ilə təchiz edilməsi və sair).

Lakin aydın məsələdir ki, bazar iqtisadiyyatının qanunauyğunluqlarına tam müvafiq olaraq, özəl sektor o sahələrdə xüsusilə fəal olacaqdır ki, onlarda yeni iş (biznes) başlamaq üçün tələb edilən start kapitalının (“mayanın”) həcmi başqalarına nisbətən daha aşağı, kapitalın dövr sürəti isə daha yüksəkdir. Bu o biznes növləridir ki, sərmayənin mümkün qədər daha böyük hissəsi dövriyyə kapitalına yatırılır. Sənaye malları ilə və xüsusilə ərzaq məhsulları ilə pərakəndə ticarət, əhaliyə gündəlik xidmətlər göstərən müəssisələr, tez hazırlanıb satılan qida məhsulları təklif edən ictimai iaşə müəssisələri və bəzi başqaları məhz bu qəbildəndir. Özəl bölmənin belə fəaliyyət növlərinə qatılmasından ötrü hansısa məxsusi stimullaşdırıcı mexanizmlərə ehtiyac yoxdur. Bu mexanizmlər daha yüksək kapital tutumlu və aşağı rentabelli biznes növlərinin stimullaşdırılması üçün lazım olacaqdır.

Özəl müəssisələr işğaldan azad edilmiş rayonların konfliktsonrası reabilitasiyasına iki formada qatılacaqdır.

Birinci forma nisbətən sadədir və sahibkarların, öz təşəbbüsləri əsasında yeni müəssisələr (yaxud mövcud, fəaliyyət göstərən müəssisələrinin şöələrini – bu halda bunların ikisi də eyni mənə daşıyır) açmasını ehtiva edir. Bu forma iqtisadiyyatın o sahələrində yayılacaqdır ki, onlarda biznesin rentabellik norması, ölkə üzrə orta normadan daha yüksək olacaqdır.

İkinci forma – tenderlər keçirərək, özəl şirkətlərə sərfəli dövlət sifarişləri verib onları konfliktsonrası reabilitasiya işlərinə cəlb etməkdir. Sifarişlərin sərfəliliyi, müxtəlif növ güzəştlər vasitəsi ilə daha da gücləndirilə bilər. Tenderlər keçirilərkən, digər şərtlərin təxmini bərabərliyi hallarında, üstünlük repatriantlara məxsus müəssisələrə, bunlardan sonra – post-konflikt rayonlarda artıq hansısa layihələr həyata keçirən, yaxud böyük investisiya layihələrində payçı qismində iştirak edən müəssisələrə, bunlardan sonra isə – ölkənin başqa

bölgələrindən olsa da, münaqişəyə qədərki dövrdə bu regionla sıx kooperasiya və tərəfdaşlıq əlaqələrinə malik olan müəssisələrə veriləcəkdir.

Post-konflikt ərazilərdə iqtisadiyyatın dirçəldilməsi sahəsindəki işlərdə Azərbaycan sahibkarlarının nə dərəcədə fəal iştirak edə biləcəyini öyrənmək məqsədi ilə keçirilmiş ilkin rəy sorğularının nəticələri deməyə əsas verir ki, bu prosesə qoşulmaqdan ötrü onların əksəriyyətinə, sadəcə olaraq, dövlətin rəsmi çağırışı yetərlidir. Xüsusi qeyd olunmalıdır ki, bir çox sahibkar, ölkənin iqtisadi bütövlüyünü bərpa etməyə yönəlmiş fəaliyyətlərdə iştirakı özünün vətəndaşlıq borcu kimi qavradığını söyləyir.

Bununla yanaşı, dolayı suallara verilmiş cavablardan yəqin etmək olur ki, onlar konfliktsonrası bərpa işlərinin gedişində yüksək mənfəətlər qazanmağın mümkünlüyünü də kifayət qədər açıq gözlə görüb qiymətləndirirlər. Məsələn, sahibkarların mütləq əksəriyyəti belə düşünür ki, işğaldan azad edilmiş rayonlarda – hətta ilk vaxtlarda bazarın ümumi həcmnin məhdud olacağı nəzərə alınmaqla belə – inşaat işlərindəki, inşaat materiallarının istehsalı və alqı-satqısındakı, regionda istehsalı hələ qurulmamış demək olar ki bütün mallarla topdan və pərakəndə ticarətdəki və sahibkarlıq fəaliyyətinin tam bir sıra başqa növlərindəki rentabellik səviyyəsi ölkənin digər bölgələrinə nisbətən (deməli, həm də ölkə üzrə orta göstəricilərə nisbətən) daha yüksək olacaqdır.

Özəlləşdirmədə iştirak imkanı, xüsusi kapitalı bölgəyə gətirən daha bir “təbii” (yəni dövlət vəsaitlərindən istifadə əsasında əlavə stimullaşdırma tələb etməyən, “öz-özünə işləyən”) amil olacaqdır. İşğal altındakı bölgədə çoxlu sayda yarımdağılmış obyektlər vardır ki, bir növ yarımçıq tikililərə bərabər tutulub müxtəlif formalarda – birbaşa alqı-satqı, hərrac, investisiya müsabiqələri yolları ilə, yaxud başqa üsullarla özəlləşdirməyə çıxarıla bilər. Bununla yanaşı, dövlət torpaqlarının özəlləşdirilməsini bu yerdə bir daha xatırlatmaq gərəkdir, çünki o da öz-özlüyündə yetərinə güclü həvəsləndirici amildir.

Lakin bütün bunlara baxmayaraq, özəl sektoru işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpasına daha fəal surətdə cəlb etməkdən ötrü bəzi əlavə stimullaşdırıcı tədbirlərin həyata keçirilməsinə də ehtiyac vardır. Bölgənin potensial rəqabət üstünlüyü sahələrinin dövlət tərəfindən məqsədli şəkildə dəstəklənməsi üsulları bir kənara qoyulsa, həvəsləndirmə alətləri ümumi (universal) səciyyə daşmalı və iqtisadiyyatın yalnız bu və ya digər sektorunda deyil, bütün sahələrində çalışan özəl müəssisələrin stimullaşdırılmasına “işləməlidir”.

Bu məqsədlə istifadə edilə biləcək iqtisadi mexanizmlərin arasında bir neçəsi ayrıca qeyd olunmalıdır:

- İşğaldan azad edilmiş rayonların iqtisadi dirçəlişində öz təşəbbüsü əsasında iştirak edən özəl müəssisələrə *təmənnasız maliyyə yardımı (dövlət qrantları)* verilməsi. “Təmənnasız” dedikdə bu yardımın məhz qrant məzmunu daşdığı, sonradan geri istənilməyəcəyi nəzərdə tutulur. Dolayı təmənnə isə var və ondadır ki, həmin vəsaitlər post-konflikt ərazilərin dirçəldilməsinə, özü də mümkün qədər səmərəli bir şəkildə sərf olunsun.

Özəl sektorun dövlət tərəfindən bu cür dəstəklənməsi Azərbaycan üçün hələlik tamamilə qeyri-tipikdir. Bu iqtisadi həvəsləndirmə alətindən yalnız ekstremal şəraitlərdə (konfliktsonrası bərpa işlərinin əsas etibarilə ilk dövrlərində) istifadə etmək məsləhətdir, çünki o öz içində korrupsiya ilə bağlı müəyyən risklər daşıyır. Səbəb ondadır ki, dövlət qrantı verməklə həvəsləndiriləcək müəssisələrin seçilməsi zamanı subyektivizmə yol verilə biləcəyi ehtimalı məqbul həddən daha yüksəkdir.

Ona görə də təmənnasız maliyyə yardımları yalnız və yalnız tam şəffaflıq və aşkarlıq şəraitində paylanmalıdır. Üstəlik, bir müəssisəyə verilə biləcək dövlət qrantının yuxarı həddini müəyyənləşdirib hüquqi-normativ sənədlərlə təsbit etmək zəruridir.

Lakin daşdığı risklərin ciddiliyinə baxmayaraq, özəl müəssisələrə dövlət qrantlarının verilməsi, konfliktsonrası reabilitasiyanın başlanğıc dövrlərində onları stimullaşdırmağın, xüsusilə də yüksək sosial əhəmiyyət daşıyan, amma aşağı rentabellik səviyyəsinə malik olan layihələrin gerçəkləşdirilməsinə cəlb etməyin heç nə ilə əvəz edilə bilməyən bir alətidir.

- İşğaldan azad edilmiş rayonların iqtisadi dirçəlişində iştirak edən özəl müəssisələrə *fiskal güzəştlərin (vergi və gömrük güzəştlərinin)* verilməsi. Bu iqtisadi tənzimləmə aləti Azərbaycan üçün kifayət qədər ənənəvidir. Özəl müəssisələrə (ilk növbədə kənd təsərrüfatında çalışanlara) vergi güzəştlərinin, o cümlədən vergi tətillərinin, qiymət güzəştlərinin, dotasiyaların verilməsi sahəsində yetərinə böyük təcrübə toplanmış-

dır.¹ Konfliktsonrası reabilitasiya prosesində belə güzəştləri təkcə kənd təsərrüfatında deyil, iqtisadiyyatın başqa sahələrində çalışan müəssisələrə də tətbiq etmək olar və lazımdır.

Belə nəzərdə tutulur ki, konfliktsonrası reabilitasiyada tətbiq edilən bütün digər güzəştlər kimi, fiskal güzəştlər də müvəqqəti xarakter daşıyacaqdır və dövlət bunu bərpa işlərinin lap əvvəllərində rəsmən elan edəcəkdir. Məsələn burasındadır ki, Azərbaycan bazar iqtisadiyyatının “sağçı” modelinə tərəfdardır və müəssisələr üçün (o cümlədən özəl şirkətlər üçün) qeyri-bərabər şərait yaradan bütün növ güzəştlərdən və suni üstünlüklərdən (yəni dövlətin müdaxiləsi sayəsində bəzi müəssisələrin digərləri qarşısında əldə etdiyi üstünlüklərdən) tədricən imtina etməyə çalışır. Beynəlxalq maliyyə institutları da məhz belə iqtisadi sistem quruculuğuna tərəfdardır. Nəhayət, ölkənin Dünya Ticarət Təşkilatına daxilolma prosesi də (məlum olduğu kimi, hazırda bu yöndə DTT-nin üzv-dövlətləri ilə intensiv danışıqlar aparılmaqdadır) müəssisələrin seçmə üsulla dəstəklənməsinin bütün formalarını heçə endirməyi tələb edir.

Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, post-konflikt ərazilərin iqtisadi baxımdan canlandırılması bütün ölkələrdə və həmişə normal şəraitdə deyil, ekstremal şərtlər çərçivəsində gedir. Ona görə də fiskal güzəştlər – onların müvəqqətiliyi qəbul olunmaqla – bu prosesdə, əlbəttə, istifadə edilə bilər.

- İşğaldan azad edilmiş rayonların iqtisadi dirçəlişində iştirak edən özəl müəssisələrə *güzəştli kreditlərin* verilməsi. Azərbaycan bu sahədə də kifayət qədər güclü təcrübəyə sahibdir, institusional problemləri isə artıq həll edilmiş saymaq olar. Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu öz mövcudluğu dövründə həm ölkənin paytaxtında, həm də digər şəhər və əyalətlərində gerçəkləşdirilmiş yüzlərcə biznes-kommersiya layihəsini maliyyələşdirmişdir. Onunla yanaşı, Dövlət investisiya şirkətinin potensialından da geniş istifadə ediləcəkdir.

¹ Bu güzəştlərə nümunə qismində, məsələn, yanacaq materiallarının fermerlərə bazar qiymətlərindən əhəmiyyətli dərəcədə aşağı olan güzəştli qiymətlərlə satılmasını göstərmək mümkündür.

Güzəştli kreditləşdirmədə, dövlət qurumları ilə bərabər, kommersiya bankları da mühüm rol oynaya bilər və oynamaqdadır. Bundan ötrü Mərkəzi Bankda ayrıca bir məqsədli kredit xətti açmaq təklif olunur. Həmin xətt üzrə kommersiya banklarına veriləcək kreditlərin mənbəyi qismində, AMB-nin mərkəzləşdirilmiş kredit resursları ilə yanaşı, dövlətin beynəlxalq maliyyə institutlarından və qismən xarici donordan cəlb etdiyi maliyyə vəsaitlərindən də istifadə ediləcəyi nəzərdə tutulur. Kommersiya banklarının bu xətt üzrə alacağı maliyyə resurslarının qiyməti AMB-nin rəsmi uçot faizindən aşağı olacaqdır. Müvafiq olaraq, bankların bu resurslardan verdiyi kreditlərin qiyməti də həmin fərq qədər aşağı olacaqdır, özü də bu şərt qabaqcadan razılaşdırılacaq, Mərkəzi Bankdan güzəştli kredit resursları götürmək haqqında müqavilədə təsbit ediləcəkdir.

Bundan əlavə, hökumət, dövlətin kommersiya banklarındakı səhm payları qarşılığında almalı olduğu dividendlərdən (və ya bunların bir hissəsindən) imtina edərək, həmin banklara tapşırıq verə bilər ki, işğaldan azad edilmiş ərazilərin iqtisadi cəhətdən dirçəldilməsində iştirak edən müəssisələrə güzəştli kreditlər versinlər, onun dividend payını isə normal və güzəştli kreditlərin qiymət fərqi ilə ödəməyə sərf etsinlər.

Kiçik biznesi təmsil edən yerli sahibkarlara, mikro-maliyyələşdirmə sahəsində ixtisaslaşan banklar və bank olmayan kredit təşkilatları tərəfindən həcmcə o qədər də böyük olmayan güzəştli kreditlər verilməsi bəzi hallarda xüsusilə effektiv ola bilər.

Bütün növ güzəştlər verildikən, post-konflikt rayonların artıq regiona köçmüş sakinlərinə məxsus olan özəl müəssisələr üstün tutulmalıdır. Bu təkcə sosial baxımdan deyil, sırf iqtisadi nöqtəyi-nəzərdən də vacibdir. İşğaldan azad edilmiş rayonlara qayıdıb orada artıq oturmuş repatriantlar kommersiya uğuru qazanmaqda daha dərindən maraqlı olacaqlar, yerli istehlakçının xüsusiyyətlərini daha yaxşı biləcəklər və üstəlik, biznesə bilavasitə (yəni kənarından menecer cəlb etməməklə) rəhbərlik sahəsində daha geniş imkanlara malik olacaqlar. Ona görə də istər bankların, istərsə də müxtəlif kommersiya la-

yihələrinin həyata keçirilməsinə güzəştli şərtlər təklif edən digər təşkilatların özləri də məhz yerli sahibkarlarla əməkdaşlıq etməkdə maraqlı olacaqlar.

Post-konflikt rayonlarda maliyyə xidmətlərinin təşkili ayrıca bir problemdir. Bu problem dövlət və özəl kommərsiya banklarının birgə iştirakı əsasında çözüləcəkdir. Bank-maliyyə infrastrukturunun yenidən yaradılması gedişində, başqa iqtisadi alətlərlə yanaşı, əhaliyə güzəştli istehlak kreditlərinin verilməsindən, kənd təsərrüfatının inkişafını hədəf tutan məqsədli kreditlərdən, aqrar-sənaye istehsalında və xidmət sektorunda çalışan kiçik və orta müəssisələrin ayrıca bir xətt üzrə kreditləşdirilməsindən də istifadə olunacağı nəzərdə tutulur.

7.7. Xarici özəl şirkətlərin post-konflikt rayonların bərpasında və iqtisadi dirçəlişində iştiraka cəlb olunması

Xarici şirkətlər və investorlar işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpasına nəinki buraxıla bilər, hətta bundan ötrü dövlət tərəfindən hər vasitə ilə təşviq edilməlidir. Nəzəri cəhətdən onlar bütün növ reabilitasiya işlərinə qoşula bilər, amma reallıqda onların, gerçəkləşdirilməsində iştirak etdikləri layihələrin əhatə dairəsi yerli özəl şirkətlərinə nisbətən, çox güman ki, daha məhdud olacaqdır.

Konfliktsonrası bərpa üzrə layihələrdə iştirakı müşayiət edən siyasi risklər, bir sıra xarici investorlar üçün onların yol verə biləcəyindən daha yüksək ola bilər. Belə post-konflikt regionlara adətən iki tip xarici investorlar gəlir. Birincilər, qarışıqlıqdan istifadə edib dövlət resursları və donor vəsaitləri hesabına tez və asanlıqla varlanmaq ehtirası ilə hərəkət edən, niyyətləri o qədər də düz olmayanlardır. İkincilər isə hər kəsin tanıyıb qəbul etdiyi, beynəlxalq səviyyədə hörmət qazanmış iri şirkətlərdir. Belə şirkətlərin sadəcə adı (brendi) siyasi risklərə və başqa kənar (biznesə nəzərən) risklərə qarşı bir növ “qalxan” rolu oynayır. Azərbaycan, təbii ki, yalnız ikincilərlə əməkdaşlıq etməyə can atacaqdır, lakin bu halda göz önünə almaq gərəkdir ki, belə iri şirkətlər üçün ancaq irimiqyaslı, milyonlarla dəyəri olan layihələr kommərsiya marağı doğura bilər.

Sonuncu mülahizə zəminində belə nəticəyə gəlmək mümkündür ki, xarici şirkətlərin iştirak edəcəyi layihələr, əsas etibarilə, aşağıdakı sahələrə aid olacaqdır:

- bəzi həyat təminatı sistemlərinin (yaşayış fondunun, su təchizatının və enerji sisteminin) bərpası;
- nəqliyyat infrastrukturunun (dəmir və avtomobil yollarının, hava limanlarının) dirçəldilməsi;
- istehsal infrastrukturunu quruculuğu;
- yeni telekommunikasiya sistemlərinin yaradılması.

Yerli özəl müəssisələr kimi, xarici şirkətlər də konfliktsonrası reabilitasiya işlərinə həm hökumətin birbaşa dəvəti (və ya hökumətə birbaşa müraciət) əsasında, həm də tenderlərdə iştirak yolu ilə qatıla bilərlər. Lakin yerli şirkətlərə nisbətən, onların işğaldan azad edilmiş ərazilərin iqtisadi dirçəlişinə cəlb olunması hökumətdən daha inadlı, ardıcıl və ölçülüb-biçilmiş fəaliyyət tələb edir.

Məsələ burasındadır ki, xaricilərdən fərqli olaraq, yerli sahibkarlar işğal altındakı torpaqların əvvəl-axır azad ediləcəyini ictimai rəyin gündəmində yaşadan, bunu daim aktual vəziyyətdə saxlayan bir ictimai-siyasi mühitdə fəaliyyət göstərirlər. Gələcəkdə bu ərazilərin mütləq və mütləq bərpa olunub həyata qaytarılacağı haqqında fikir, bir az üstüörtülü şəkildə olsa belə, ölkənin bütün informasiya məkanına hakim kəsilmişdir. Xarici investorlar üçün isə Qarabağın və onun ətrafındakı ərazilərin işğaldan azad edilməsi, bütün hallarda, bir növ gözlənilməz olacaqdır, çünki onların bu bölgədə cərəyan edən hərbi-siyasi prosesləri günbəgün izləməsi ağılabatan deyil və əslində bunu onlardan heç kim uma da bilməz. Xarici şirkətləri reabilitasiya işlərinə cəlb etmək sahəsində planlar qurularkən bu amil mütləq nəzərə alınmalıdır.

Vəziyyətin özəlliyi ondadır ki, promouşn kompaniyasını (yəni xarici şirkətlərin konfliktsonrası reabilitasiya işlərinə cəlb olunması üzrə tədbirləri) münaqişənin həlli üzrə siyasi qərarlar verildəndən çox əvvəl başlamağın heç bir mənası və faydası yoxdur ki zərəri var, bu qərarlar verildəndən sonra yubanmaq isə yolverilməzdir. Ona görə də hökumətin xarici investorlarla iş planını qabaqcadan (ilkin tədbirlər dövründə) tərtib edib, hadisələrin məntiqi sonunu əldə hazır sənəd tutmaqla gözləmək lazımdır.

Bu planda xarici investorlar üçün ən cazibədar ola biləcək fəaliyyət sahələrinin siyahısı müəyyənləşdirilməli, gerçəkləşdirilməsinə onların birbaşa dəvət ediləcəyi konkret layihələr göstərilməli, həmin layihələr Azərbaycan üçün, bərpa işlərinin mümkün qədər tez və effektiv aparılması nöqtəyi-nəzərindən,

nə dərəcədə prioritetli olmalarına görə sıralanmalıdır. Planda konfliktsonrası bərpa layihələrinin həm texniki göstəriciləri, həm də dəyər parametrləri əks etdirilməlidir. Bundan əlavə, xarici investorlarla iş planında onların post-konflikt bölgədəki hansı obyektlərin özəlləşdirilməsində və hər bir halda hansı formada iştirak edə biləcəyi müəyyənləşdirilməli, özəlləşdirilməyə çıxarılaçaq obyektlər (və ya ən azı bunların mənsub olduğu sahələr) də Azərbaycan üçün prioritetliyinə görə sıralanmalıdır.

Planın ayrıca bir bölməsi xarici şirkət və investorların stimullaşdırılması üzrə tədbirlərə həsr ediləcəkdir. Onların konfliktsonrası bərpa işlərinə qoşulmaqda güddüyü əsas məqsəd, aydın məsələdir ki, təminatlı yüksək mənfəət əldə etmək olacaqdır. Bununla bərabər, işğaldan yenidən azad edilmiş ərazilər onlar üçün təzə texniki ideyaları, idarəetmə və kommersiya sxemlərini sınaqdan çıxarmaqdan ötrü yaxşı bir meydançaya çevrilə bilər.

Xarici investorları ölkəyə gətirmək məqsədi ilə onlarla birbaşa işləmək sahəsində Azərbaycan artıq müəyyən təcrübəyə malikdir. Məsələn, hökumətin davamlı olaraq (ildə bir neçə dəfə) həm ölkə içində və həm də xaricdə biznes-forumlar keçirmək təcrübəsi konfliktsonrası reabilitasiyaya da tətbiq edilə və çox faydalı ola bilər. Üstəlik, bu halda həmin biznes-forumlar daha konkret məqsədlərə hədəflənəcək, xarici investorları konkret ərazidəki konkret layihələrin gerçəkləşdirilməsinə dəvət edəcəkdir.

7.8. İqtisadi dirçəlişin resurs təminatı

İşğaldan birinci növbədə azad edilməsi nəzərdə tutulan rayonların resurslarla nə dərəcədə yaxşı təmin olunduğunu qiymətləndirərkən ilk-əvvəl onların coğrafi yerləşməsinin xüsusiyyətlərini göz önünə gətirmək lazımdır. Münaqişəyə qədər bu rayonlar – coğrafi mövqeyinə görə – həm dağlıq və aran Qarabağın qonşu yaşayış məntəqələri ilə, həm də ölkənin digər bölgələri ilə müəyyən “resurs-kooperasiya” əlaqələrinə malik idi. Həmin əlaqələrin tarixi kökləri var idi və onlar bir növ sosial-iqtisadi ənənə şəklində almışdı.

Ölkənin bu bölgə ətrafındakı rayonları əmək ehtiyatlarının bolluğu ilə səciyyələnir. Bu, təbii olaraq, adına “yellənən” əmək miqrasiyası deyilən rayonlararası müvəqqəti əhali axınlarına səbəb olurdu və gələcəkdə də olacaqdır. Bilmək vacibdir ki, “yellənən” əmək miqrasiyası da tarixi ənənə idi. Digər tərəfdən, ölkənin yaxınlıqda yerləşən iri şəhərləri (məsələn, Gəncə, Mingəçevir, Yevlax) və nisbi mənada iri sayılan başqa yaşayış məntəqələri, bu rayonlarda istehsal edilən məhsullar üçün (ilk növbədə kənd təsərrüfatı məhsulları üçün)

kifayət qədər böyük – hər halda indi işğal altında olan bölgənin istehsal imkanları ilə müqayisədə – bir bazar idi və şübhəsiz, gələcəkdə yenə də olacaqdır. İşğaldan birinci növbədə azad edilməsi nəzərdə tutulan rayonlardakı dağ otlaqları ölkənin qonşu rayonlarının heyvandarlıq təsərrüfatları üçün yaylaq yerləri idi və əksinə, dağ rayonlarının heyvandarları aran Qarabağ ərazisindən qışlaq kimi faydalanırdılar.

Ona görə də, ümumiyyətlə, post-konflikt rayonlarda iqtisadiyyatın resurs təminatı məsələsi yalnız kompleks şəkildə – onlarla bir bölgədə yerləşən ölkə regionlarının potensialı ilə birgə götürülərək araşdırıla bilər. Prinsipial dərəcədə mühümdür ki, regionun iqtisadi dirçəlişi heç bir vəchlə onun əlahiddələşməsi ilə müşayiət olunmamalıdır, əksinə, məqsəd, artıq qeyd edildiyi kimi, işğaldan azad ediləcək bütün əraziləri ölkənin digər bölgələrinə üzvi surətdə qovuşdurmaqdan (inteqrasiya etməkdən) ibarətdir.

Resurs təminatı səviyyəsi ilə prioritet kənd təsərrüfatı, sənaye və xidmət sahələrinin inkişafı sahəsindəki vəzifələr arasındakı uyğunluq müfəssəl şəkildə ayrıca tədqiq olunmalıdır və belə bir araşdırma bərpa işlərini proqramlaşdırmağın sonrakı mərhələlərində də həyata keçirilə bilər. Sahələrdaxili ixtisaslaşmanın mümkün olan ən düzgün variantlarının nədən ibarət olduğu məhz o zaman üzə çıxacaq, əvvəllər mövcud olub fəaliyyət göstərən müəssisələri bərpa etməyin məqsədəuyğunluq dərəcəsi qiymətləndiriləcək, müxtəlif mülkiyyət və təsərrüfatçılıq formaları altında hansı yeni kiçik və orta müəssisələrin tikilməli olduğu əsaslandırılacaq, işğaldan azad edilmiş rayonlardakı müəssisələr arasında, habelə bunlarla ölkənin digər regionlarındakı müəssisələr arasında yaradılmalı olan texnoloji əlaqələr və kooperasiya münasibətləri müəyyənləşdiriləcək və bunların qurulma sxemləri təklif ediləcəkdir.

Ümumən götürdükdə isə, ilkin təhlil göstərir ki, işğaldan azad edilməsi nəzərdə tutulan rayonların əmək ehtiyatları və maddi resurs potensialı, bir qədər əvvəl sistemyaradıcı vəsilələr qismində tövsiyə edilmiş sahələrin (müqayisəli rəqabət üstünlüyü sahələrinin) yaradılması, oturmağı və inkişafı üçün tamamilə yetərlidir.

Post-konflikt ərazilərdə iqtisadiyyatın dirçəldilməsinə sərf ediləcək məcmu məsrəfləri indidən dəqiq hesablamaq çətinidir, çünki bu məsrəflərin içində dövlət vəsaitləri ilə yanaşı, yerli və xarici özəl şirkətlərin yatıracağı sərmayələr də vardır, bunların potensial miqdarı haqqında mülahizə yürütmək isə problematik bir işdir. Çox şey ondan asılı olacaq ki, regional bazar nə dərəcədə sürətlə formalaşacaq və son nəticədə onun ümumi həcmi nə boyda olacaqdır; özəl şirkətlər ilk vaxtlarda bazarı “boş” olan və yüksək dərəcədə rentabel-

li, amma eyni zamanda həm də yüksək siyasi risklərlə səciyyələnən bir regiona sərmayə qoymağa nə qədər həvəs göstərəcəkdir.

Bu tədqiqatın əsas predmetinə daxil olan dövlət maliyyə təminatına gəlincə isə, onun iki növünü fərqləndirmək lazımdır.

Birinci forma – *dolayı dövlət maliyyələşdirməsidir*. O, xarici və yerli (dövlətə məxsus və özəl) müəssisələrə müxtəlif güzəşt və üstünlüklərin, ilk növbədə fiskal güzəştlərin verilməsi ilə bağlıdır. İqtisadi məzmun etibarilə belə güzəştlər, post-konflikt rayonların sosial-iqtisadi dirçəlişinə töhfə verən şirkətlərin dövlət tərəfindən dolayı yolla (“üstüörtülü formada”) maliyyələşdirməsi anlamına gəlir. Dövlətə ödəmələri azaldıb müəssisənin sərəncamında qalan gəliri artırmaqla ona birbaşa pul verməyin daşdığı məna və törətdiyi iqtisadi nəticələr fərqli olsa da, müəssisə üçün nəticəsi təxminən eynidir: o hər iki halda əlavə qazanc əldə edir. Qiymət güzəştləri də (məsələn, bir az əvvəl haqqında söhbət gedən güzəşt – yanacaq materiallarının fermerlərə bazar qiymətlərindən daha ucuz satılması) eyni iqtisadi məzmunla malikdir. Əgər hökumət yerli istehsalı (tutalım xalçaçılığı) stimullaşdırmaq məqsədi ilə ixrac bonuslarından istifadəyə qərar versə, konfliktsonrası reabilitasiyanın dolayı dövlət maliyyələşdirməsinin bir forması da bu olacaqdır.

Post-konflikt rayonların bərpasına *birbaşa dövlət investisiyalarının* potensial miqdarını proqnozlaşdırmaq daha asandır. Məsələn, əgər hökumət hər bir repatriant kəndli ailəsinə iri və xırda buynuzlu mal-qara vermək haqqında qərar qəbul etsə, güman etmək olar ki, bu ideyanın gerçəkləşdirilməsi təxminən 125 mln. manata, inflyasiya nəzərə alınmaqla isə 193 mln. manata başa gələcəkdir. Bu rəqəmlər onun əsasında hesablanmışdır ki, kənd yaşayış məntəqəsinə qayıdıb məskunlaşan hər ailəyə ya bir iribuynuzlu qaramal (onun orta bazar qiyməti hazırda 1 500 manat ətrafındadır), ya da eyni məbləğ müqabilində qoyun-quzu veriləcəkdir. Ailələrin sayı isə əvvəlki bölmələrdə araşdırılmış repatriasiya planı əsasında hesablanmışdır.

Bölgənin iqtisadi dirçəlişində iştirak edən özəl müəssisələrə əvəzsiz maliyyə yardımı göstərilməsi, başqa sözlə, onlara dövlət qrantları verilməsi (yene də hökumətin bu təklifi qəbul edəcəyi təqdirdə), birbaşa dövlət məsrəflərinin xüsusi bir forması kimi ortaya gələcəkdir.

Belə düşünülür ki, dövlət hər il hər post-konflikt rayonda 40 biznes-kommersiya layihəsini qrantlarla dəstəkləyəcəkdir. Bu, ildə cəmi 280 müəssisəyə və bütün ilkin reabilitasiya dövründə 1 400 layihəyə kömək etmək deməkdir. Sahəvi nöqtəyi-nəzərdən, iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsinə yönəldilən

qrantların strukturunda xidmət sektoruna aid müəssisələr üstünlük təşkil edəcəkdir. Hər qrantın yuxarı həddini 50 min manat səviyyəsində müəyyənləşdirmək (yəni qrantları bu məbləğlə məhdudlaşdırmaq) təklif olunur, özü də bu şərtlə ki, hər sahibkar dövlətdən bir dəfədən çox iqtisadi qrant ala bilməz. Bir qrantın orta məbləğinin 30 min manat səviyyəsində olacağı güman edilir. Nəhayət, ehtimal edilən sonuncu şərt də budur ki, iqtisadi qrantların maliyyələşdirilməsinə yönəldilən dövlət vəsaiti illər üzrə bərabər paylaşacaqdır.

Bu ehtimallar əsasında aparılan hesablamalar göstərir ki, özəl müəssisələrə əvəzsiz maliyyə yardımı göstərilməsinə, inflyasiya nəzərə alınmaqla, təqribən 62,5 mln. manat (78 mln. ABŞ dolları) xərclənəcəkdir.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə iqtisadi dirçəlişin dövlət tərəfindən birbaşa formada maliyyələşdirilməsinin mühüm tərkib hissələrindən biri də istehsal infrastrukturunun bərpasına sərmayə yatırımları olacaqdır. Bu investisiyaların ümumi siyahısındakı ən böyük xərc maddəsi *köhnə irriqasiya sistemlərinin bərpasına və yenilərinin inşa edilməsinə* yönəldiləcək məsrəflər olacaqdır. İrriqasiya, prioritetlər sırasına daxildir. O, ilk növbədə, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə kənd təsərrüfatının və xüsusilə də əkinçiliyin dirçəldilməsi üçün, şübhəsiz ki, zəruri şərtidir, kənd təsərrüfatı isə bu bölgədə əhalinin böyük əksəriyyəti üçün əsas iqtisadi fəaliyyət sahəsi olacaqdır. Amma bununla yanaşı, irriqasiya, adına aqrar sənaye deyilən və kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı ilə bilavasitə əlaqədar olan bütün digər sahələrin dirçəldilməsi üçün də, dolaylı yolla olsa belə, hər halda şərtidir.

Proqram ərazilərinin müharibəyə qədərki irriqasiya infrastrukturunu yetərinəcə oturuşmuş və çoxşaxəli idi. Buraya 22 baş irriqasiya kompleksi, ümumi uzunluğu 1 040 km olan magistral kanallar şəbəkəsi, təsərrüfatlararası qurğu kompleksləri (759 ədəd) və ümumi uzunluğu 5 386 km olan təsərrüfatlararası kanallar, təsərrüfatdaxili kanallar və bunların üzərindəki 7 880 daimi qurğu, 120-dən artıq qurğuya malik olan 780 kilometrlik drenaj-kollektor şəbəkəsi, ümumi tutum həcmi 630 mln. m³ olan su hovuzları, 1 430 artezian quyusu və başqa obyektlər daxil idi.

Regiondakı irriqasiya infrastrukturunun tam həcmdə bərpa edilməsi (yeni inşaat da nəzərə alınmaqla) təxminən 150 min hektar kənd təsərrüfatı torpağını suvarmağa imkan verəcəkdir. Bundan ötrü bir sıra işlər görmək, o cümlədən aşağıdakı tədbirləri həyata keçirmək lazım gələcəkdir:

- *Regional irriqasiya sisteminin yeni sxemini işləyib hazırlamaq.* Problem ondadır ki, bölgədəki irriqasiya sistemi heç münəfişəyə qədər də tələblərə (özü də hələ o zamankı tələb-

lərə) cavab vermirdi, kənd təsərrüfatı müəssisələrinin böyük bir qismi su ilə ehtiyacları səviyyəsində təmin olunmurdu. Halbuki istər su resurslarının həcmi və keyfiyyəti baxımından, istərsə də coğrafi relyef nöqteyi-nəzərindən, regionda irriqasiya sisteminin inkişaf potensialı kifayət qədər yüksəkdir. Bu bölgədə yerləşən və ümumi tutumu 500 mln. m³-dən artıq olan Sərsəng su anbarını da ayrıca qeyd etməyə dəyər.

İrriqasiya sistemi elə bir yeni sxem əsasında qurulmalıdır ki, post-konflikt rayonların su təchizatı problemini tam həll etməklə yanaşı, bəzi qonşu ərazilərin suvarma su resurslarına olan ehtiyacının ödənməsini də yaxşılaşdırsın.

- *Köhnədən qalan baş irriqasiya komplekslərinin və lokal irriqasiya sistemlərinin yenidən qurulması.* Bu işlərin görülməsi, məcburi köçkünlərin işğaldan azad edilmiş rayonlara necə (nə vaxt və hansı tezliklə) qayıtmağına “bağlanmamalı”, bundan birbaşa asılılığa qoyulmamalıdır. Onların başlanması üçün əsas şərt repatriasiya yox, ərazinin dekontaminasiyası, birinci növbədə isə minalardan təmizlənməsidir.
- Su anbarları, dəhnelər, nasos stansiyaları və kanallar (birinci növbədə Mil-Muğan və Mil-Qarabağ kanalları) da daxil olmaqla, *irriqasiya sistemləri tərkibindəki magistral komponentlərin bərpa edilməsi.*
- *Magistrallar şəbəkəsinə qoşulan lokal irriqasiya sistemlərinin bərpa olunması.*
- Repatriasiya qrafikini və ərazinin təsərrüfat dövriyyəsinə hansı ardıcılıq və mərhələlərlə daxil olacağını nəzərə almaqla, *yerdə qalan istehsal sahələrinin irriqasiya şəbəkələri ilə təmin edilməsi.*

Konseptual baxımdan, irriqasiya komplekslərinin yenidən qurulması, yüksək enerjitutumlu və artıq tamamilə aşınmış köhnə avadanlıqları yeniləri ilə, daha müasir və qənaətcil (xüsusilə enerji sərfində) avadanlıqlarla əvəzləmək zərurətinə söykənir. Relyefin özəlliyi (sugötürmə və su istehlakı nöqtələri arasındakı ümumi hündürlük fərqi) sayəsində suyun öz-özünə axmasına əsaslanan və elə buna görə də iqtisadi cəhətdən qat-qat daha sərfəli olan suvarma sistemlərinə üstünlük veriləcəyi təbiidir. İrriqasiya infrastrukturunun bərpa

edilməsinə paralel surətdə suyun işlədilməsinə nəzarət (fasiləsiz monitoring) və su resurslarının mühafizəsi sahəsində yeni bir sistem yaradılacaqdır.

Konfliktsonrası reabilitasiya işlərinin başlanmasından keçən ilk 3-5 il ərzində sudan təsərrüfat məqsədləri üçün istifadə edilməsi havayı olacaqdır, hərçənd ki daha uzaq perspektivdə su ehtiyatlarından pullu istifadəyə keçmək nəzərdə tutulur. Post-konflikt rayonlarda iqtisadi dirçəliş prosesinin proqramlaşdırılmasının sonrakı mərhələlərində onu da ayrıca araşdırmaq lazım gələcəkdir ki, özəl sektor irriqasiya infrastrukturunun bərpasına nə dərəcədə və hansı formalarda cəlb edilə bilər. İrriqasiya sisteminə daxil olan müxtəlif elementlərin tədricən özəlləşdirilməsi imkanı da tədqiqat mövzusu olacaqdır.

Böhranaqədərki qiymətlər əsasında aparılmış ilkin hesablamalara görə, post-konflikt ərazilərdə irriqasiya sistemlərinin dirçəldilməsi təqribən 120 mln. manat (150 mln. ABŞ dolları) həcmində vəsait tələb edəcəkdir. Təsərrüfatların su ilə təminatı sahəsində yeni sistem quruculuğu, qeyd edildiyi kimi, təxirə salınmadan, ərazinin dekontaminasiyasından dərhal sonra başlayacaqdır. Belə nəzərdə tutulur ki, ilkin reabilitasiya dövrünün sonuna qədər, yəni onun başlanmasından keçən beş il ərzində, irriqasiya sistemlərinin dirçəldilməsi üzrə işlərin təxminən 70%-i bitiriləcəkdir. Bu o demək olardı ki, müvafiq məqsədlər üçün ayrılmış məbləğdən 84 mln. manat (105 mln. ABŞ dolları) işlədilmişdir. Sərmayə yatırımları illər üzrə bərabər paylaşdırılacağı təqdirdə, göstərilmiş rəqəm inflyasiyanın təsiri altında 125 mln. manata (156 mln. ABŞ dollarına) qədər artardı.

Fermerlərə kənd təsərrüfatı texnikasının əvəzi ödənmədən müvəqqəti istifadəyə verilməsi də birbaşa dövlət yardımının forması sayılmalıdır, çünki müvafiq aqroservis müəssisələrinin yaradılması və fəaliyyət göstərdikləri ilk illərdə təchizatı müəyyən həcmdə dövlət vəsaitlərinin sərfini tələb edir. Bu formanın özünəməxsusluğu ondadır ki, dövlət vəsaiti, texnikanın fermerə verildiyi vaxt deyil, daha əvvəl sərf edilir, hərçənd aydın məsələdir ki, həmin vəsait son nəticədə məhz fermerin dəstəklənməsinə gedir, aqroservis müəssisəsi isə, sadəcə olaraq, aralıq vəsilə, ötürücü mexanizmdir. Post-konflikt rayonlarda üst-üstə təxminən 30 belə müəssisə yaradılacaqdır. Onların hərəsinə orta hesabla 30 vahid xüsusi texnika (kənd təsərrüfatı traktorları, taxıl-yığıcı və pambıqyığıcı kombaynlar və s.) alınıb veriləcəkdir. Bütövlükdə götürüldükdə bu məqsədlərə 31,5 mln. manat (39,4 mln. ABŞ dolları) sərf etmək lazım gələcəkdir.

Bundan başqa, hər bir belə müəssisə, sərəncamında olan texnikaya qulluq etmək üçün xüsusi avadanlıqlarla, o cümlədən təmir avadanlığı ilə təchiz edi-

ləcək, müvafiq istehsal sahələrinə, inzibati tikililərə, çəpərlənib səliqə-sahmana salınmış daxili həyətə (müəssisəyanı əraziyə) malik olacaqdır. Ehtimalən, bu məqsədlər üçün, hər müəssisəyə 500 min manat hesabı ilə daha 15 mln. manat ayrılacaqdır.

Tələb olunan sərmayə yatırımı (böhranaqədərki qiymətlərlə) 46,5 mln. manat (58 mln. ABŞ dollarından bir az çox) təşkil edəcəkdir. Xərclərin illər arasında bərabər bölüşdürülməyi təqdirdə inflyasiya amili bu rəqəmi 69,2 mln. manata (86,5 mln. ABŞ dollarına) qədər artırardı.

Yerli sahibkarlara havayı məsləhət xidmətləri göstərilməsi də birbaşa dövlət maliyyələşdirməsinə aid edilməlidir: bu xidmətlər yalnız onların son istifadəçiləri üçün havayıdır, amma konsaltinq şirkətlərinin haqqını, təbii ki, kimsə ödəməlidir və bu da dövlət olacaqdır.

Ehtiva edilir ki, post-konflikt rayonların hərəsində 3-4 belə şirkət qurulacaqdır. Onların yaradılması özü-özlüyündə böyük bir xərc istəmir, çünki bu şirkətlərə mebellə və ofis texnikası ilə təchiz olunmuş 2-3 otaqlıq bir yerdən başqa heç nə lazım deyil. Bütün ilkin reabilitasiya dövrü ərzində bu maddə üzrə dövlət xərcləri (əsas etibarilə əmək haqqının ödənməsindən ibarət olan əməliyyat xərcləri də daxil olmaqla) 4 mln. manatı aşmayacaqdır. İllər üzrə bərabər paylaşdırılacağı təqdirdə, bu məsrəflər – inflyasiya düzəlişləri ilə – təqribən 6 mln. manata (7,4 mln. ABŞ dollarına) çatacaqdır.

İşğaldan azad olunmuş bölgədə bəzi potensial rəqabət üstünlüyü sahələrinin inkişafı *dövlət yardımının spesifik formalarından* yararlanmağı tələb edəcəkdir. Məsələn, taxılçılığın bir sahə kimi yenidən yaradılması və inkişafı üçün (qeyd edildiyi kimi, Füzuli, Ağdam və Cəbrayıl rayonlarındakı şərait bundan ötrü xüsusilə əlverişlidir) ən azı 3 yetərincə böyük taxıl anbarı inşa etmək lazım gələcəkdir. Onların hər birinin ilkin dəyəri 500 min manat səviyyəsində qiymətləndirilir.

Bundan əlavə, işğaldan azad edilmiş rayonların hərəsinə azı bir böyük dəyirman lazım olacaqdır. Lakin dəyirmanların tikilib işlədilməsini özəl şirkətlərin ixtiyarına buraxmaq daha məqsədəuyğundur və ona görə də bu məqsədlərə yönəldiləcək xərcləri birbaşa dövlət məsrəflərinə daxil etmək düzgün deyil. Taxılçılıqda istifadə olunan gübrələrin və başqa kimyəvi vasitələrin alınmasına xərclənəcək pulları isə, əksinə, dövlət məsrəflərinə salmaq lazımdır, çünki ilkin reabilitasiya dövründə repatriantların qurduğu fermer təsərrüfatları da, başqa kənd təsərrüfatı müəssisələri də bunlarla mərkəzləşdirilmiş qaydada dövlət tərəfindən təchiz olunacaqdır. Bu məqsədlə üç rayonun hərə-

sinə ildə 500 min manat, 5 il ərzində isə hamısına bir yerdə 7,5 mln. manat ayırmaq nəzərdə tutulur.

Cari qiymətlərlə hesablandıqda proqram ərazisində taxılçılığın inkişafına yönəldiləcək birbaşa dövlət investisiyaları – burada ayrıca araşdırılmayan bəzi başqa xərc maddələri ilə birlikdə – 10 mln. manat (12,5 mln. ABŞ dolları) təşkil edəcəkdir. Bu xərclərin yarısından çoxu (ilk növbədə də fermer təsərrüfatlarının toxumla, gübrə və kimyəvi vasitələrlə təchizatına yönəldiləcək məsrəflər) illər arasında obyektiv olaraq bərabər bölünəcəkdir. Ona görə də taxılçılığın inkişafına sərf olunacaq birbaşa dövlət investisiyaları inflyasiya amilinin təsiri altında 14,9 mln. manata (18,6 mln. ABŞ dollarına) çatacaqdır.

Lakin nəzərə alınmalıdır ki, taxılçılığın inkişafı üçün tələb olunan xərclərin əhəmiyyətli bir hissəsi bu məbləğə daxil edilməmişdir. Söhbət suvarma sistemləri qurmağın, fermerlərə texniki yardım göstərməyin və başqa bu qəbil işlərin maliyyələşdirilməsindən gedir. Bu növ birbaşa dövlət xərcləri yuxarıda, müvafiq məsələlər araşdırılarkən artıq hesaba alınmışdır.

Proqram ərazisindəki üç sözügedən rayondakı (Füzuli, Cəbrayıl və Ağdam rayonlarındakı) əkinçilik üçün yararlı torpaqların ümumi sahəsi münaqişəyə qədər 63 min hektardan artıq (müvafiq olaraq, 23 807, 20 495 və 18 748 hektar) olmuşdur. Əgər bu torpaqların, totalım, 70%-i taxılçılıq üçün ayrılıysaydı, ölkədəki orta məhsuldarlıqla (hər hektardan təxminən 28 sentner) bu üç rayonda ildə təqribən 125 min ton taxıl yetişdirib yığmaq olardı. Bu, işğaldan azad edilmiş bütün rayonların daxili tələbatını tam şəkildə ödəməklə yanaşı (bu tələbat ildə 92 min ton səviyyəsində qiymətləndirilir), taxılın bir hissəsini qonşu bazarlara çıxarmağa da (regionun nöqtəyi-nəzərindən, “ixrac etməyə”) imkan verərdi. Bir ton taxılın orta qiyməti 250 ABŞ dolları götürülmək şərti ilə, bölgənin iqtisadiyyatı bunun sayəsində ildə əlavə olaraq 8 mln. ABŞ dollarından artıq vəsait qazanardı.

Heyvandarlıq, demək olar ki, tamamən özəl mülkiyyətdə qalacaqdır. Onun inkişafı ilə təkcə ev təsərrüfatları deyil (bunlar, deyildiyi kimi, müəyyən sayda mal-qara ilə təmin ediləcək), həm də özəl fermer təsərrüfatları, özü də istər keçmiş məcburi köçkünlərin, istərsə də ölkənin başqa bölgələrindən olan vətəndaşların qurduğu təsərrüfatlar məşğul olacaqdır.

Bu sahədə dövlətin məsuliyyət dairəsi, otlaqların bərpa edilməsi və rayon veterinar xidmətlərinin yaradılması ilə məhdudlaşacaqdır. Münaqişəyə qədər proqram ərazisindəki otlaq və biçənəklərin ümumi sahəsi 200 min hektardan artıq idi. Bunların əksər hissəsi son dövrlər ərzində təsərrüfat fəaliyyətindən

kənar qalmışdır və çox güman ki, onların bərpa – hər halda ilkin mərhələdə – bahalı aqrotekniki tədbirlərin həyata keçirilməsini tələb etməyəcəkdir.

Veterinar xidmət mərkəzlərinə gəlinə isə, onların hər birinin tikilib təchiz olunması, ilkin qiymətləndirmələrə görə, 200 min manat, ümumilikdə 7 rayon üzrə isə 1,4 mln. manat tələb edəcəkdir. Bu mərkəzlər, konfliktsonrası reabilitasiyanın ikinci ilindən başlayaraq yaradılacaqdır və bundan sonra müvafiq xərclər illər arasında bərabər bölünəcəkdir. Bu hesabla, rayon veterinar xidmətlərinin yaradılmasına yönəldiləcək məsrəflər inflyasiyanın təsiri altında təxminən 2,3 mln. manata və ya 2,8 mln. ABŞ dollarına çata bilər.

Bölgənin iqtisadi dirçəlişinin ilkin mərhələlərində atçılığın bir sahə olaraq yaradılması və inkişafı da, artıq qeyd edildiyi kimi, dövlətin məsuliyyətinə aid olacaqdır. Hökumət tərəfindən, işğaldan azad edilmiş rayonlarda potensial rəqabət üstünlüyü sahələri qismində təsdiq olunmuş əksər başqa iqtisadiyyat sahələri kimi, atçılığın dirçəlişi üçün də ayrıca plan hazırlamaqdır. Bu sahədə nəzərdə tutulan hər bir tədbirin həyata keçirilmə vaxtı və maliyyə göstəriciləri də planda, təbii ki, əks olunacaqdır.

İlkin təhlil söyləməyə əsas verir ki, bu plana Ağdam atçılıq zavodunun bərpa edilməsi üzrə tədbirlər, ən azı bir regional at-idman kompleksinin, rayon miqyaslı bir neçə cıdırın (ippodromun), müvafiq profilli bir ixtisaslaşdırılmış məktəbin – perspektivdə isə mümkündür ki həm də orta-ixtisas təhsili müəssisəsinin – tikilməsi daxil olunmalıdır. İlkin reabilitasiya dövrünün vəzifələrinə yalnız atçılıq zavodunun tikilib təchiz olunmasını aid etmək yetərlidir, amma bu zavodun öz cıdır meydançası olmalıdır və onun üçün təmiz Qarabağ atları alınmalıdır.¹

Atçılığın inkişaf etdirilməsi üzrə tədbirləri konfliktsonrası reabilitasiyanın üçüncü ilindən etibarən başlamaq məqsədəuyğundur. Bundan sonrakı 3 il ərzində atçılığa, ehtimalən, 5 mln. manat sərf ediləcəkdir və bu məsrəflər illər arasında bərabər bölünəcəkdir. Bu minvalla da, ilkin reabilitasiya dövründə atçılığa yönəldiləcək investisiyaların ümumi məbləği, inflyasiya amili nəzərə alınmaqla, 8,7 mln. manat (10,9 mln. ABŞ dolları) ətrafında olacaqdır.

Deyildiyi kimi, irimiqyaslı bərpa işlərini resurslarla təmin etməkdən ötrü inşaat materialları sənayesini intensiv inkişaf etdirmək lazım gələcəkdir, çünki aydın məsələdir ki, bu materialları işğaldan azad edilmiş bölgənin özündə is-

¹ Bu özü-özlüyündə kifayət qədər mürəkkəb bir vəzifədir, çünki əldə olan məlumatlara görə, hazırda bütün ölkədəki Qarabağ atlarının ümumi sayı cəmi bir neçə yüz başdır.

tehsal etmək onları buraya ölkənin başqa regionlarından gətirməyə nisbətən əhəmiyyətli dərəcədə daha səmərəli ola bilər. Özü də söhbət təkcə nəqliyyat xərclərini kəskin şəkildə azaltmaqla dövlət vəsaitinə qənaət etməkdən getmir, hərçənd bu da vacibdir. Məsələnin heç də daha az əhəmiyyətli olmayan digər tərəfi də post-konflikt ərazilərdə yerli iqtisadiyyatı hərəkatə gətirməyə və əhəlinin məşğulluğunu yüksəltməyə nail olmaqdır.

Belə nəzərdə tutulur ki, ümumiyyətlə, post-konflikt rayonlarda 10-dan artıq beton-sement zavodu, 5-7 kərpic fabriki, 4-5 ağac emalı müəssisəsi və müxtəlif ağac məmulatlarının istehsalı üzrə onlarca kiçik sex, 1 plastik borular zavodu, təxminən 10 plastik qapı-pəncərə fabriki, 1 şüşə zavodu, 10-dan artıq daş karxanası və inşaat materialları sektoruna aid bir sıra başqa müəssisələr yaradılacaqdır. Lakin bu sadalanan müəssisələrin və sadalanmayan yüzlerce başqasının əksəriyyəti özəl şirkətlər tərəfindən qurulacaqdır, dövlətin rolu isə yalnız ondan ibarət olacaqdır ki, inşaat materialları sektorunda çalışan sahibkarlara fiskal güzəştlərlə və təşkilati tədbirlərlə dəstək versin.

Birbaşa dövlət investisiyalarına cəmi bir neçə halda ehtiyac yaranacaqdır. Məsələn, belə düşünülür ki, dövlət, orta istehsal gücünə malik və dəyəri təxminən 2 mln. manat olan bir asfalt zavodunun tikilib qurulmasını öz üzərinə götürəcəkdir və ola bilər ki, təxmini dəyəri 20 mln. manat olan bir metallurgiya zavoduna da sərmayə yatırsın. Bu müəssisələri mümkün qədər tez, konfliktsonrası reabilitasiya işlərinin lap ilk dövrlərində (I-II illər ərzində) yaratmaq lazımdır, ona görə də inflyasiya düzəlişləri müvafiq xərcləri nisbətən az artıracaqdır (son nəticədə iki müəssisənin birgə dəyəri 24,2 mln. manatı və ya 30,3 mln. ABŞ dollarını ötməyəcəkdir).

Bundan əlavə, yerli və xarici özəl şirkətlər inşaat materialları sənayesinə aid hansısa müəssisələrin yaradılmasına istənilən qədər operativ qoşulmayan da hökumət bərpa işlərini sürətləndirmək məqsədi ilə həmin müəssisələrə də dövlət vəsaitləri hesabına investisiya yatıra bilər, amma bu cür qərarlar, başqa alternativ tapılmadıqda veriləcəkdir. Ümumiyyətlə isə, hökumət özəl sektorun icra edə biləcəyi işləri öz üzərinə götürməkdən daşınmağa çalışacaqdır.

Belə fərz etmək olar ki, bütün ilkin reabilitasiya dövründə (əsas etibarilə, birinci üç il ərzində) bu qəbil müəssisələrin tikilib-qurulmasına 50 mln. manata yaxın investisiya qoyulacaqdır. İnflyasiya əmsallarının tətbiqi ilə bu məbləğ 69,3 mln. manata (86,6 mln. ABŞ dollarına) qədər arta bilər. Beləliklə, inşaat materialları sənayesinin dirçəldilməsinə yönəldiləcək məcmu dövlət investisiyaları 72 mln. manat və ya 90 mln. ABŞ dolları, inflyasiya düzəlişləri ilə isə 93,5 mln. manat və ya 116,9 mln. ABŞ dolları səviyyəsində qiymətləndirilir.

İşğaldan birinci növbədə azad ediləcək rayonların potensial rəqabət üstünlüyü sahələrinə aid olunmuş xalçaçılığın intensiv inkişafı yerli özəl bölmənin bu işə mümkün qədər daha fəal qoşulmasını tələb edir. Regionda fəaliyyət göstərəcək bu yönlü özəl müəssisələrin sayı onlarla ölçülə bilər. Xalça toxuculuğunun əsas hissəsi evlərdə təşkil olunacaqdır. Adətən belə olduqda şirkət, xalçaçılıqla məşğul olmaq istəyini bildirmiş hər ev təsərrüfatına müvəqqəti istifadə üçün bir xana¹ verir, toxucunu (toxucuları) iplə təmin edir, onun (onların) əmək haqqını isə qarşılıqlı qiymət razılaşması əsasında ödəyir.

Lakin bununla bərabər, belə düşünülür ki, bir çox amilləri, o cümlədən xalçaçılığın sosial baxımdan yüksək əhəmiyyət daşıdığını və iqtisadi cəhətdən rentabelli olduğunu nəzərə alaraq, dövlət post-konflikt ərazidə iki xalça fabrikinin (hərəsində 200 xana olmaqla) yaradılmasını maliyyələşdirəcəkdir. Metaldan düzəldilən xanalar kifayət qədər sadə konstruksiyaya malikdir və hazırda ölkədə fəaliyyət göstərən müəssisələr tərəfindən qısa bir müddətdə hazırlana bilər. Əsas istehsal sahələri ilə yanaşı, bu fabriklərdə bəzi köməkçi sexlərdə, o cümlədən əyirici və boyayıcı sexlər qurulacaqdır.

Bir belə fabrikin təxmini dəyəri (istehsal sahələri, inzibati tikililər, əsas və yardımçı avadanlıq, sərği-ticarət salonu və ilkin dövriyyə vəsaiti daxil olmaqla) 3 mln. manat səviyyəsində qiymətləndirilir. Birinci fabrikin konflikt-sonrası reabilitasiya işlərinin üçüncü ilində, ikincisinin isə dördüncü ildə tikiləcəyi şərti ilə iki xalça fabrikinin birgə dəyəri, inflyasiya düzəlişləri ilə, 9,5 mln. manat (11,9 mln. ABŞ dolları) ətrafında olacaqdır.

Dəri emalı müəssisələri isə tamamən özəl sektorun öhdəsinə buraxılacaqdır. Hökumətin vəzifəsi, iqtisadi həvəsləndirmə tədbirləri görməkdən başqa, onları infrastruktur təminatı baxımından dəstəkləməkdən ibarət olacaqdır. Söhbət həmin müəssisələri, hər şeydən əvvəl, texniki və içməli su ilə, bir də elektrik enerjisi ilə təmin etməkdən gedir. Bu məqsədlərə yönəldiləcək dövlət investisiyaları müvafiq bölmələrdə artıq hesaba alınmışdır.

Birbaşa dövlət xərclərinin daha bir özünəməxsus maddəsi folklor musiqisinin inkişafına qoyulacaq sərmayələrdir. Bu tədqiqatın kontekstində musiqinin inkişafına sadəcə sosial-mədəni vəzifə kimi deyil, daha artıq dərəcədə iqtisadi fəaliyyət növü kimi baxıldığı yuxarıda şərh olunmuşdur. Məsələnin təhsillə bağlı tərəfi də ayrıca araşdırılmışdır (bax: 6.4.2. *Təhsil*). Amma bu sahə-

¹ Xalça toxumaq üçün dəzgah.

nin potensial rəqabət qabiliyyəti daşıyıcısından real rəqabət üstünlüyünə çevrilməsi üçün bəzi əlavə tədbirlərin görülməsinə də ehtiyac vardır.

Bu sırada, iki rayon mərkəzindəki (ehtimalən Ağdam və Füzuli şəhərlərindəki) mədəniyyət evlərinə Muğam mərkəzi statusu vermək (2009-cu ildə Bakıda fəaliyyətə başlamış Muğam mərkəzi ilə analogiya üzrə) məqsəduyğun sayıla bilər. Muğam mərkəzlərində müasir səsyazma studiyalarının və başqa infrastruktur sistemlərinin yaradılmasını da nəzərdə tutmaq lazımdır. Bu məqsədlərə sərf ediləcək vəsait mədəniyyət evlərinin tikilib-qurulma xərclərini o qədər də çox artırmayacağına görə indiki mərhələdə diqqətə alınmaya bilər.

Beləliklə də, işğaldan azad edilmiş ərazilərin iqtisadi dirçəlişinə yönəldiləcək birbaşa dövlət investisiyaları, böhranaqədərki qiymətlərlə, təxminən 396 mln. manat və ya 495 mln. ABŞ dolları, inflyasiya düzəlişləri ilə isə 566 mln. manat və ya 708 mln. ABŞ dolları təşkil edəcəkdir.

Bir daha qeyd etmək gərəkdir ki, iqtisadiyyatın dirçəldilməsinə xərclənəcək dövlət vəsaitləri təkcə bu məbləğdən ibarət deyildir. İstər həyat təminatı sistemlərinin bərpasına (enerji, su və qaz təchizatının, habelə kanalizasiya sistemlərinin yenidən tikilib-qurulmasına), istər infrastruktur sistemlərinin bərpasına (nəqliyyat və kommunikasiya şəbəkələrinə) və hətta sosial obyektlərin də reabilitasiyasına sərf ediləcək dövlət vəsaiti, əslində elə həm də iqtisadiyyatın dirçəldilməsinə qoyulan investisiyalardır, çünki bütün bu sistemlər istehsal infrastrukturunun zəruri tərkib hissələri, vəsilələridir. Lakin bu xərclərin təkrarən hesaba alınmasına, təbii ki, ehtiyac yoxdur.

Dövlətin işğaldan azad edilmiş rayonların iqtisadi dirçəlişinə sərf edəcəyi dolayı xərclərin qiymətləndirilməsi üçün konfliktsonrası reabilitasiya işlərinə son (bilavasitə) hazırlıq mərhələsində xüsusi araşdırma aparılmalıdır. Dolayı xərclərin tərkibində iki əsas hissəni fərqləndirmək lazımdır. Bunların birincisi özəl sektorun vergi güzəştləri ilə stimullaşdırılmasının dəyəri, ikincisi isə dövlət müəssisələrinin və özəl şirkətlərin güzəştli şərtlərlə kreditləşdirilməsinin dəyəridir. Bu qəbildən olan hesablamaları həm bütövlükdə ilkin konfliktsonrası reabilitasiya dövrü üzrə, həm də onun ayrı-ayrı illəri üzrə aparmağa ehtiyac olacaqdır.

Bununla yanaşı, post-konflikt ərazilərdə iqtisadiyyatın dirçəldilməsi üzrə tədbirlərə başlamaq ərəfəsində *vahid texniki-investisiya planı* tərtib etmək lazım gələcəkdir. Həmin planda həm bərpa olunacaq, həm də yeni tikilib-qurulacaq müəssisələrin (ilk növbədə sənaye müəssisələrinin) müxtəlif resurslara olan tələbatları da əksini tapmalıdır.

Vahid texniki-investisiya planında, müəssisələrin işə salınmasından ötrü tələb edilən investisiyalar hər bir müəssisə üzrə və hər bir xərc maddəsi üzrə detallaşdırılmış və əsaslandırılmış şəkildə göstərməlidir. Söhbət köhnə müəssisənin bərpa edilməsinə və ya yenisinin tikilib-qurulmasına xərclənəcək dövlət vəsaitinin ümumi məbləğini, bu məbləğin əsas və dövrüyyə kapitalına hansı nisbətdə bölünəcəyini, habelə, ayrıca, əsas və yardımçı tikililərin əsas kapitalda hansı paya malik olacağını müəyyənləşdirməkdən gedir.

Plana müəssisənin gözlənilən illik rentabellik norması və investisiyaların özünü ödəməsi (“mayanın çıxarılması”) dövrü haqqında hesabi göstəricilər, habelə hər bir müəssisə haqqında yığcam texniki məlumatlar da daxil edilməlidir. Texniki məlumatlar deyərək, müəssisənin profili (bərpa olunan müəssisələr üçün – profil dəyişiklikləri), son məhsulu, planlaşdırılan istehsal gücü (bəzi hallarda, işə salınmasının müxtəlif mərhələləri üzrə), işə salınacağı və o cümlədən tam gücü ilə işləyəcəyi vaxt, istifadə edəcəyi xammal və materialların mənbəyi barəsində məlumatlar nəzərdə tutulur. Müəssisənin idarə edilməsinə və rəhbər personalına (menecmentinə) qarşı xüsusi tələblər varsa, müəyyən hallarda bunlar da həmin plana salına bilər.

Vahid texniki-investisiya planı hökumət orqanları tərəfindən hazırlansa da, təkcə dövlət qurumları üçün deyil, özəl bölmə üçün də bir növ bələdçi rolunu oynaya bilər. Bundan ötrü onu qabaqcadan nəşr etmək və hətta bir neçə dəfə açıq müzakirəsini keçirərək sahibkarlara təqdim etmək lazımdır.

* * *

Ümumən yanaşdıqda, işğaldan azad olunacaq rayonlarda iqtisadiyyatı mümkün olan ən qısa müddət içində dirçəltmək üçün Azərbaycanın potensialı tam yetərlidir. Bu, post-konflikt rayonları ölkənin ümumi (vahid) iqtisadi məkanına qatıb-qovuşdurmağa, dövlətin iqtisadi suverenliyini onun bütün ərazisi boyu tətbiq etməyə yol açacaqdır. Hazırda işğal altında olan rayonların gələcək iqtisadi dirçəlişi, bölgənin bütün sakinlərinin (onların etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq) rifahını yüksəltməkdə, habelə bütün Mərkəzi Qafqaz regionunun ümumi sosial-iqtisadi tərəqqisində son dərəcə mühüm rol oynayacaqdır.

8. KONFLIKTSONRASI REABİLİTASIYADA BEYNƏLXALQ MALİYYƏ İNSTİTUTLARININ VƏ XARİCİ DONOR TƏŞKİLATLARININ ROLU

İstər beynəlxalq maliyyə institutları (Dünya Bankı, Beynəlxalq Valyuta Fondu, İslam İnkişaf Bankı və b.), istərsə də xarici donor təşkilatları və investorlar Azərbaycanın işğal altındakı ərazilərində hazırda heç bir quruculuq fəaliyyəti ilə məşğul ola bilmirlər, çünki bu, beynəlxalq hüquq normalarına, o cümlədən Dövlətlərin iqtisadi hüquq və vəzifələri haqqında BMT Baş Assambleyasının 1974-cü ildə qəbul etdiyi Xartiyaya birbaşa ziddir. Lakin bir çox nüfuzlu beynəlxalq maliyyə institutları (məsələn, Dünya Bankı, Beynəlxalq Valyuta Fondu, Asiya İnkişaf Bankı, İslam İnkişaf Bankı, Avropa İnkişaf və Yenidənqurma Bankı və s.) dəfələrlə açıq və aydın şəkildə bəyan etmişlər ki, Qarabağ münaqişəsinin siyasi həlli tapıldıqdan sonra Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərində aparılacaq genişmiqyaslı bərpa işlərində fəal surətdə iştirak etməyə hazırdırlar.

Əslinə qalanda, onlar bu bəyanatlarına həqiqətən sadıq olduqlarını praktiki-kada da – istər yuxarıda adı çəkilən reabilitasiya proqramlarının hazırlanmasında, istərsə də işğaldan artıq azad edilmiş ərazilərdə aparılmış pilot bərpa işlərində birbaşa iştirak etmələri ilə sübut etmişlər. Həmin pilot bərpa tədbirlərinin həyata keçirilməsi zamanı konfliktsonrası reabilitasiya işlərinin təşkili və əlaqələndirilməsi sahəsində bütöv bir sistem yaradılıb sınaqdan çıxarılmışdır. Bu sistem həm sponsor təşkilatların tələblərinə və riayət etdikləri prosedurlara, həm də ümumi beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmışdır. Bu sahədə Azərbaycanda toplanmış təcrübə Dünya bankı, BMT qurumları (*UNDP/UNHCR*), Avropa İttifaqı, İslam inkişaf bankı və bir çox başqa beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən bəyənilib təqdir edilmişdir.

Bu sistemdən gələcəkdə Azərbaycanın qalan əraziləri işğaldan azad edildikdən sonra onların tam miqyaslı bərpası zamanı da əhəmiyyətli bir biçimdə istifadə oluna bilər və olunmalıdır.

Göz qabağındadır ki, Beynəlxalq maliyyə institutları, hər şeydən əvvəl, konfliktsonrası reabilitasiya üzrə Dövlət proqramının yekun variantının hazırlanması prosesinə cəlb edilə bilər. Bu proqram üzərində iş, qeyd olunduğu kimi, işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası bitib qurtarana kimi dayanmadan davam etdirilməli və onun mətni dəyişən şəraitə müvafiq surətdə hər bir mərhələdə təkmilləşdirilməlidir (bax: 2.9. *Proqramın aramsız olaraq təkmilləşdirilməsi*). Zaman keçdikcə, istər konfliktsonrası reabilitasiya ilə bağlı məsələlərin qoyuluşunda, necə deyərlər, bərpa prosesinin “fəlsəfəsində”, istərsə də ayrı-ayrı problemlərin konkret həll yollarına yanaşmada ciddi, bəzən hətta əsaslı dəyişikliklər baş verir. Ona görə də konfliktsonrası reabilitasiya proqramlarının dəyişən şəraitə uyğunlaşdırılıb təkmilləşdirilməsi sahəsində Azərbaycan mütəxəssisləri ilə Beynəlxalq maliyyə institutlarını təmsil edən ekspertlər arasında fikir mübadiləsi müntəzəm xarakter daşmalıdır. Bu əməkdaşlıq, sadə məsləhətləşmələrdən tutmuş müştərək müəllifliyə qədər çox müxtəlif formalarda aparıla bilər.

Konfliktsonrası reabilitasiya işlərinin özünə gəldikdə isə, nəzəri cəhətdən BMİ və xarici donor təşkilatları bunların hamısında – işğaldan azad edilmiş rayonlarda sosial-iqtisadi inkişafın uzunmüddətli strateji planlaşdırılmasından başlamış belə proqramların gerçəkləşdirilməsi üçün labüd olan risklərin idarə olunmasına qədər – iştirak edə bilər. Burada strateji planlaşdırma dedikdə, uzunmüddətli inkişaf prioritetlərinin müəyyənləşdirilməsi, investisiya layihələrinin dəyərləndirilməsi, özəl sektorun stimullaşdırılması sahəsində dövlət siyasətinə dair təklif və tövsiyələrin hazırlanması və bu qəbil digər işlər nəzərdə tutulur. Praktik işlər müstəvisinə keçdikdə isə, konfliktsonrası reabilitasiyanın çox böyük maliyyə vəsaitləri hesabına başa gəldiyini göz önünə almaqla söyləmək mümkündür ki, Azərbaycan hökuməti ilə beynəlxalq maliyyə institutları arasında əməkdaşlıq aşağıdakı sahələrdə xüsusilə uğurlu alın bilər:

- nəqliyyat infrastrukturunun (ilk növbədə dəmir yollarının və avtomobil şoselərinin) tikilib-qurulması;
- həyat təminatı sistemlərinin (ilk növbədə mənzil fondunun, içməli və texniki su mənbələrinin, habelə energetika şəbəkəsinin) bərpası;
- post-konflikt rayonlarda yeni telekommunikasiya sistemlərinin yaradılması;

- sosial obyektlər şəbəkəsinin (ilk növbədə səhiyyə və təhsil müəssisələrinin) bərpası.

Bu sahələrin hər biri üzrə konkret planlaşdırma və layihələndirmə işləri konfliktsonrası reabilitasiyaya hazırlıq dövrünün vəzifələrinə aid edilməlidir.

Hazırlıq mərhələsində açılan əməkdaşlıq imkanlarından biri də BMİ və xarici donor təşkilatlarının kadrların ixtisasartırması və yeni ixtisaslara yiyələnməsi sahəsində birgə fəaliyyətə cəlb olunmasıdır. Hər şeydən əvvəl, praktik kurs və təlimlərin təşkil olunması nəzərdə tutulur. Bu sırada, inzibatçı işçilərin reabilitasiya proqramlarının gerçəkləşdirilməsi sahəsində əməli fəaliyyətə hazırlanması, ekstremal şəraitlərdə əhalinin və infrastruktur obyektlərinin təhlükəsizliyini təmin edən mütəxəssislərin yetişdirilməsi, həyat təminatı sistemlərinin bərpası ilə məşğul olacaq kadrlara xüsusi (ən yeni) biliklər verilməsi və bu qəbildən olan başqa tətbiqi istiqamətlərdə birgə fəaliyyət məhsuldar və faydalı ola bilər.

Beynəlxalq maliyyə institutlarını və xarici donor təşkilatlarını konfliktsonrası reabilitasiya işlərinə cəlb etməyin ən səmərəli yolu – onların, bərpa prosesinin tərkib hissələri olan müxtəlif layihələrdə çoxfunksiyalı iştirakına nail olmaqdır.

Məsələn, mənzil fondunun bərpasında onlar eyni zamanda həm (i) planlaşdırma və layihələndirmə işlərində beynəlxalq məsləhətçilər kimi, həm (ii) xüsusi təyinatlı qrantlar verən və uzunmüddətli güzəştli kreditlər ayıran investorlar kimi, həm də (iii) beynəlxalq icraçı operator-təşkilatın üzvləri kimi iştirak edə bilərlər.

Beynəlxalq maliyyə institutları və xarici donörlər mənzil fondunun (həmçinin digər infrastruktur sistemlərinin) tikilib-qurulmasında bu cür (yəni həm təşkilatçı, həm də investor qismində) iştirak etdikdə onların tələbləri (şərtləri) tender sənədləri toplusu hazırlanarkən mütləq nəzərə alınmalıdır (bax: 5.2. *Yaşayış fondunun bərpası*). Konfliktsonrası reabilitasiyanın müxtəlif istiqamətləri üzrə idarəetməyə beynəlxalq maliyyə institutlarının da cəlb edilməsi, hər şeydən savayı, belə irimiqyaslı proqramlara xas olan bəzi daxili riskləri “yumşaltmağa” imkan verəcəkdir.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası üzrə müxtəlif layihələrdə xarici təşkilat və qurumların iştirakı (və bir qədər də əvvələ qayıtsaq – iştiraka cəlb olunması) Azərbaycan hökumətindən dərinədən ölçülüb-biçilmiş planlı fəaliyyət tələb edir. Əməkdaşlıq təşəbbüsünün özü də əksər hallarda məhz Azərbay-

can hökumətindən gəlməlidir. Beynəlxalq maliyyə institutları və xarici donor təşkilatları ilə əməkdaşlığın və ümumiyyətlə, konfliktsonrası reabilitasiyaya xarici mənbələrdən vəsait cəlb etməyin strategiyasını işləyib-hazırlamaq bu sənəddə Konfliktsonrası Reabilitasiya Nazirliyinin vəzifələrinə aid edilsə də, strategiya üzərində çalışmaları həmin dövlət orqanının yaradılmasına qədər təxirə salmaq düzgün olmazdı.

Hökumətin BMİ ilə, xarici donor təşkilatları və investorlarla əməkdaşlığı məsələləri üzrə fəaliyyət planı tərtib etmək konfliktsonrası reabilitasiyaya hazırlıq mərhələsinin prioritetlərinə aiddir. Bu planda hansı beynəlxalq maliyyə institutlarının və donorların hansı layihələrdə iştirak edə biləcəyi haqqında məlumat və tövsiyələr mümkün qədər dəqiq şəkildə əks olunmalıdır. Üstəlik məqsədəuyğundur ki, plan qabaqcadan, hələ layihə mərhələsində ikən xarici tərəfdaşlarla da razılaşdırılsın. Bundan ötrü, Azərbaycan hökuməti ilə müxtəlif beynəlxalq qurumlar arasında son illər ərzində yaranmış konstruktiv dialoq, konfliktsonrası bərpa işlərinə hazırlıq tədbirləri çərçivəsində daha da intensiv surətdə davam etdirilməli və konkret praktik məsələlərin müzakirəsi müstəvisinə keçməlidir.

9. RİSKLƏRİN İDARƏ OLUNMASI

9.1. Potensial risklərin tipləri

Müharibənin dağıdıcı nəticələrini aradan qaldırmağa hədəflənmiş və qısa zaman kəsiyində böyük maliyyə resurslarından istifadə olunmasını tələb edən istənilən irimiqyaslı proqram müəyyən risklərlə bağlıdır. Tarixi təcrübənin təhlili göstərir ki, müharibə, iştirakçı tərəflərin hansımsa birmənalı qələbəsi və digər tərəfin məğlubiyyəti rəsmən etiraf edib təslim olması ilə qurtarmayanda belə, risklərin yaranma ehtimalı və təhlükəlilik dərəcəsi kəskin surətdə artır.

Əgər adına lokal silahlı münaqişə deyilən müharibələr kənar, daha böyük və güclü dövlətlərin müdaxiləsi sayəsində dayandırılırsa, konflikt mövzusu olan ziddiyyətlər üçüncü ölkələrin təklifləri əsasında və təzyiqləri altında çözülsə və bu zaman tərəflərin heç biri məğlubiyyətlə barışıb bunu rəsmən elan etməsə, müəyyən (və bəzən kifayət qədər uzun) bir müddət ərzində bu cür müharibələrin yenidən başlayıb qızışması təhlükəsi tamamilə realdır. Bu təhlükənin real olaraq qalması üçün münaqişənin tənzimlənməsi prosesində vasitəçilərin hərbi qüvvədən istifadə edib-etməməsi, başqa sözlə, yalnız diplomatik təzyiqlə kifayətlənilib-kifayətlənməməsi prinsipial əhəmiyyət daşıyır.

Ona görə də dağıdılmış ərazilərin müharibədən sonrakı bərpa nöqtəyindənəzərindən, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ən mürəkkəb konfliktlər sırasına aiddir. Bəzi başqa müasir müharibələrdən fərqli olaraq (söhbət o müharibələrdən gedir ki, bunları başlayan dövlətlər hərbi toqquşmalar zonasından çox-çox uzaqda yerləşir və həmin bölgəni gec-tez tərk etmək məcburiyyətindədir), bu halda münaqişənin birbaşa iştirakçıları olan Ermənistan və Azərbaycan eyni bir regionda, Qarabağın azərbaycanlı və erməni icmaları isə eyni bir inzibati ərazidə yaşamağa məhkumdur.

Aydın məsələdir ki, münaqişənin nə zaman və hansı formada çözülcəyindən asılı olmayaraq, sülhün bərqərar edilməsi üzrə siyasi razılaşmalar kompromislər əsasında, qarşılıqlı güzəştlər nəticəsində əldə ediləcəkdir. Az qala tam əminliklə söyləmək olar ki, istər Ermənistanda, istərsə də Azərbaycanda, Dağlıq Qarabağın istər erməni, istərsə də azərbaycanlı icmalarında bu kompromislərdən narazı olan və bölgənin sülh şəraitində dirçəldilməsini imkan tapdıqca əngəlləyib-pozmağa çalışan siyasi qruplar qalacaqdır.

Üstəlik o da var ki, Dağlıq Qarabağ uğrunda hərbi döyüşlərin başladığı vaxtdan keçən illər ərzində regionla qonşu olan böyük dövlətlərin (Türkiyə, Rusiya və İranın) nə bu münaqişə ilə bağlı maraqlarında, nə də onun həllinə yanaşma üsullarında hər hansı bir köklü dəyişiklik baş verməmişdir. Bu amil potensial risklərin reallıq və təhlükəlilik səviyyəsini bir qədər də artırır. Nəhayət, nəzərə almaq lazımdır ki, son on il ərzində münaqişə çox yüksək bir dərəcədə beynəlmilləşmişdir. Bu şəraitdə, dünya siyasətində “baş rolları ifa edən oyunçuların”, ələlxüsus da münaqişənin sülh danışıqları yolu ilə tənzimlənməsində bilavasitə və ya dolaylı yolla iştirak edən güclü dövlətlərin maraqları, bəzən, onsuz da mürəkkəb olan vəziyyəti bir az da mürəkkəbləşdirən, konfliktsonrası bərpa və dirçəliş prosesinə təzə risk elementləri əlavə edən amillər kimi çıxış edir.

Bütün bunlar nəzərə alınmaqla, işğaldan azad edilmiş ərazilərin müvəffəqiyyətlə bərpa olunmasına təhlükə yaradan risklər iki böyük qrupa – konfliktsonrası reabilitasiyaya nəzərən kənar mənşəli risklərə və konfliktsonrası reabilitasiyanın öz təbiətindən irəli gələn, onun mahiyyətindən və miqyasından törəyən risklərə bölünə bilər. Birincilər də, ikincilər də həm universal, həm də spesifik səciyyə daşıya bilər. Universal dedikdə o risklər başa düşülür ki, bu cür irimiqyaslı reabilitasiya proqramlarının hamısı üçün və ya ən azı əksəriyyəti üçün səciyyəvidir. Spesifik risklər isə Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin xüsusiyyətlərindən irəli gələnəldir.

9.2. Risklərin neytrallaşdırılması (aşağı endirilməsi)

9.2.1. Kənar risklər

A. Hərbi əməliyyatların yenidən başlanması. Kənar risklərin arasında ən mühümü hadisələrin alternativ ssenari üzrə inkişafı, yəni münaqişənin həlli üçün tərəflərdən birinin hərbi yolunu seçməsidir.

2008-ci ilin ikinci yarısından başlayaraq, Ermənistan və Azərbaycanın həm dövlət rəhbərlərinin, həm də başqa siyasi xadimlərinin çıxış və bəyanatlarında hərbi ritorika müəyyən qədər azalmış, əvəzində, kompromis qərarlar mövzusu xeyli dərəcədə aktuallaşmışdır. Buna baxmayaraq, hər iki dövlətin ictimai rəyində münaqişənin mümkün həll variantlarına, o cümlədən (və ilk növbədə) Dağlıq Qarabağ bölgəsinin gələcək siyasi statusunun müəyyənləşdirilməsinə güzəştə (heç bir güzəştə yol verməyən) yanaşma əvvəlki kimi yenə də üstünlük təşkil etməkdədir. Hər necə olursa olsun, nə qədər ki münaqişənin sülh yolu ilə tənzimlənməsi prosesi öz məntiqi sonluğuna çatdırılmayıb, hərbi əməliyyatların yenidən başlanması riski də qalmaqda davam edir.

Bu ssenari bölgənin konfliktsonrası reabilitasiyasına istər metodoloji baxışları, istərsə də praktik yanaşmaları köklü surətdə dəyişdirər və ortaya tamamilə yeni (başqa cür) bir plan hazırlamaq zərurəti gətirərdi. Əlbəttə, infrastruktur təsisatlarının və digər obyektlərin əksəriyyəti bütün hallarda yenidən tikilib qurulmalıdır, amma bərpa işlərinin aparılacağı siyasi və mənəvi mühitin, bu araşdırmada əsas götürülənə nəzərən belə kardinal surətdə dəyişməsi məskunlaşma sistemlərinin strukturuna, əhalinin və bərpa-quruculuq işlərinin təhlükəsizliyinə, dekontaminasiyaya və hətta infrastruktur şəbəkələrinin özünə də başqa yanaşma üslubu tələb edərdi.

Bu halda, məsələn, bölgənin enerji təchizatı, yaxud nəqliyyat xətlərinin “xəritəsi” (haradan keçməsi) tamamilə başqa prinsiplərə söykənməli olardı. Dövlət proqramını əsaslı şəkildə yenidən işləyərək, texniki infrastrukturların təşkili sahəsində, post-konflikt ərazinin müxtəlif parçaları üçün fərqli yollar seçmək lazım gələrdi. Təxmin etmək çətin deyil ki, bu halda proqramın təməlinə qoyulmuş prinsiplər daha aşağı səmərəli və bəzi hallarda balanslaşdırılmamış, yəni əhalinin bir qisminin maraqlarını digərlərininkilərdən açıq-aşkar üstün tutan prinsiplər olardı.

Hərbi əməliyyatların yenidən başlanması, hər şey bir tərəfə, işğaldan azad edilməli olan ərazilərin vəziyyətini bir qədər də pisləşdirər və bu minvala bərpa işlərinin qiymətini əhəmiyyətli dərəcədə artırardı.

Hərbi əməliyyatlarla bağlı riskin ortaya gəlmə ehtimalını aşağı salmaq yollarının təhlili bu araşdırmanın mövzu çərçivəsindən kənarıdır və sülh danışıqları aparən dövlət başçılarının və onların nümayəndələrinin, habelə bu prosesdə marağı olan üçüncü ölkələrin səlahiyyətləri dairəsinə daxildir. Lakin hər halda 2008-ci ilin avqust ayında Gürcüstanda baş vermiş hadisələri nəzərə alaraq söyləmək mümkündür ki, ən səmərəli və düzgün yol – işğalçı hərbi qoşun-

ların bölgədən çıxarılmasına və qanunsuz hərbi birləşmələrin tərk-silah edilməsinə əsaslanan təhlükəsizlik rejimi yaratmaqdır. Azərbaycan və Ermənistan hökumətlərinin birgə qərarı əsasında və vasitəçi dövlətlərin dəstəyi və təminatı altında bütün post-konflikt ərazinin hərbi qüvvələrsiz (demilitarizasiya edilmiş) zona elan olunması, mülki reabilitasiya işlərinin çevik və səmərəli aparılması baxımından, optimal yol olardı.

Ermənistanla sərhəd boyu demarkasiya xətti çəkmək haqqında təklif də ağılabatandır. Başqa bir yol tapılmayacağı təqdirdə, bu xətt, hərbi əməliyyat cəhdlərinin qarşısını almaq tapşırığı ilə bölgədə yerləşdirilmiş beynəlxalq sülhü qoruyan qüvvələrin nəzarətinə verilə bilər. Hazırda Azərbaycanın post-konflikt ərazilərindən keçən dövlət sərhədləri tamamilə nəzarətsizdir və bu, bütün dünya tərəfindən regional təhlükəsizlik üçün ciddi əngəl kimi dəyərləndirilməkdədir. Ona görə də qonşu dövlətlərlə bütün sərhədlər üzərində Azərbaycanın öz legitim (qanuni) nəzarətini bərpa etməsi təkcə regionun özü üçün deyil, bütövlükdə beynəlxalq birlik üçün də son dərəcə əhəmiyyətli bir məsələdir.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə daxili təhlükəsizlik rejimini təmin edərək sabitliyi qoruyan bütün qüvvələrin – həm Azərbaycana və Ermənistanla məxsus olan, həm də beynəlxalq statuslu qüvvələrin sıx əməkdaşlığı prioritetlər sırasına daxildir. Qarabağın dağlıq hissəsində belə, beynəlxalq sülhüqoruyan qüvvələrlə yerli (Azərbaycana və Ermənistanla məxsus) təhlükəsizlik qurumlarının birgə patrul xidməti aparması imkanını istisna etmək düzgün olmazdı.

Belə məsələlər, qeyd olunduğu kimi, bu araşdırmanın predmetinə bilavasitə daxil deyil, lakin onları sərf-nəzər edib bir kənara qoymaq da yanlışdır, çünki bu qəbil məsələlərin də həlli müəyyən infrastruktur dəstəyini tələb edir, infrastruktur quruculuğu isə konfliktsonrası reabilitasiyanın özəyidir.

B. Siyasi müqavilələrin qeyri-mükəmməlliyi. Müəyyən risklər var ki, sülh razılaşmalarının yetərinə təkmil olmaması səbəbindən ortaya gələ bilər.

Məsələn, münaqişə tərəfləri olan ölkələr və post-konflikt ərazinin ayrı-ayrı hissələri arasındakı nəqliyyat dəhlizlərinə qeyri-bərabər (qeyri-mütənəsb) iqtisadi-hüquqi status verilməsi bir sıra təhlükələrə yol açardı. Hər şeydən əvvəl, tərəzinin bir gözünə Ermənistanla Dağlıq Qarabağı birləşdirən və adına Laçın dəhlizi deyilən nəqliyyat-kommunikasiya dəhlizini, digər gözünə isə Azərbaycanı özünün Naxçıvan muxtariyyəti ilə birləşdirən Meqri nəqliyyat dəhlizini qoymaq lazımdır. Əgər Laçın dəhlizi, xüsusi istifadə rejimi müəy-

yönləşdirməklə olsa belə, Dağlıq Qarabağdakı erməni icmasının təhlükəsizliyini təmin etmək adı ilə açıq saxlansa, Azərbaycanla Naxçıvan Muxtar Respublikası arasındakı yollar isə əvvəlki kimi yenə də qapalı qalsa və bu minvala Naxçıvan, nəqliyyat blokadasının gələcəkdə də davam etdirilməsinə məhkum olursa, tam miqyaslı regional əməkdaşlıq qeyri-mümkün bir işə, “ümumqafqaz inteqrasiyası” isə boş bir sözə çevriləcəkdir.

Konfliktsonrası reabilitasiyanı mürəkkəbləşdirməsi bir yana, bu, regionda dövlətlərarası nəqliyyat əlaqələrini yenidən həyata qaytarmaq imkanını heçə endirirdi. Nəqliyyat əlaqələrindən vaz keçmək isə birinci növbədə Ermənistanın öz maraqlarına ziddir. Bu halda o, regional dəmiryol şəbəkəsinə və deməli, həm də hər iki istiqamətdəki (Şərq-Qərb və Şimal-Cənub) transkontinental əlaqələr çərçivəsində beynəlxalq əməkdaşlıq layihələrinə qoşulmaq imkanından tamamilə məhrum olardı.

C. İcmalararası ziddiyyətlər. İcmalararası ziddiyyətlərin tənzimlənməmiş (və ya kifayət qədər dəqiq tənzimlənməmiş) halda qalmasından törəyə biləcək risklər ayrıca bir qrupda birləşdirilməlidir.

Məlumdur ki, münaqişəyəqədərki dövrdə Dağlıq Qarabağın erməni icması Azərbaycan cəmiyyətinə çox sıx bir şəkildə inteqrasiya olunmuşdu. Lakin araşdırılan problemlər kontekstində məsələnin bu tərəfi hətta daha da mühümdür ki, keçmiş DQMV-nin inzibati sərhədlərindən kənardakı Azərbaycan rayonlarında böyük bir sayda etnik erməni, özü də bəzi hallarda kompakt şəkildə ayrıca kəndlərdə yaşayırdı. Azərbaycanlılarla ermənilər arasında çox az-az yaranan problemlər (dövlət miqyasında baxdıqda, bunlara nadir hallarda yaranan da demək olar), bir qayda olaraq, məişət xarakteri daşıyırdı. Halbuki indi, hərbi toqquşmalardan və uzun illər boyu davam edən işğaldan sonra, istər dağlıq, istərsə də aran Qarabağın azərbaycanlı və erməni icmaları bir-birindən tam təcrid olunmuş vəziyyətdədir. Azərbaycanlılar və ermənilər bir-birinə tək-cə icmalar səviyyəsində deyil, fərdi səviyyədə də tamamilə “yadlaşmışlar”.

Münaqişənin tənzimlənməsi üzrə siyasi razılaşmaların əldə olunması qətiyyətlə o demək deyildir ki, məcburi köçkünlər öz daimi yaşayış yerlərinə qayıtdıqdan sonra, işğaldan azad edilmiş rayonların erməni sakinləri ilə onların arasında tam razılıq və qarşılıqlı anlaşma bərqərar olacaqdır. Əksini ehtimal etmək daha ağılabatandır. Bu amil konfliktsonrası reabilitasiyanı xeyli çətinləşdirəcəkdir, çünki bərpa işləri çərçivəsində atılan hər addımı, eyni zamanda həm də icmaların maraqları müstəvisində tarazlaşdırmaq lazım gələcəkdir. Söhbət ondan gedir ki, tutalım, infrastruktur şəbəkələrinin tikilib-qurulması

zamanı, yaxud avtomobil yolları marşrutları müəyyənləşdirilərkən və ya enerji və qaz xətləri bölüşdürülüb-çəkilərkən icmaların heç biri özünü aldadılmış, hüquqları tapdanmış hiss etməməlidir.

Bu riskin neytrallaşdırılmasından (aşağı endirilməsindən) ötrü əsas yol – işğaldan azad edilmiş rayonlardakı vəziyyəti yerində diqqətlə öyrəndikdən sonra bilavasitə bərpa işləri ərəfəsində konfliktsonrası reabilitasiya üzrə Dövlət proqramında müvafiq düzəlişlər aparmaqdır. Bu zaman nəzərə almaq lazım gələcəkdir ki, bölgənin bir çox sakinləri bərpa işlərini əhaliyə birbaşa dövlət yardımının bir forması kimi qavrayacaqdır (və bu həqiqətə çox yaxındır), yardım isə insanlar arasında, məlum məsələdir ki, ədalətlə bölünməlidir.

Ç. Sabotaj. Kifayət qədər ehtimallıdır ki, yerli və gəlmə ekstremistlər və kriminal qruplaşmalar münaqişənin həllini pozmaq məqsədi ilə müəyyən sabotaj və təxribatlara gedəcəklər və bunlar konfliktsonrası reabilitasiya işlərinin normal gedişi üçün müəyyən risk yarada bilər.

Bu cür əməllər təkcə ona görə təhlükəli deyil ki, bərpa olunmuş və ya bərpa prosesində olan obyektlərə birbaşa, yaxud dolayı yolla zərər vura bilər. Daha təhlükəlisi budur ki, sabotaj və təxribatlar münaqişənin yenidən cücərməsinə rəvac, üçüncü bir ölkənin (yaxud “üçüncü ölkələrin”) müdaxiləsinə isə bəhanə verə bilər. Ona görə də onların qarşısı birgə polis qüvvələri tərəfindən qətiyyətlə (bəzən hətta amansızlıqla) alınmalıdır. Lakin cəza tədbirlərini hansısa bir icmaya qarşı yönəlmiş addımlar kimi qələmə verməyin də qarşısı alınmalıdır və bundan ötrü həmin tədbirlər tam şəffaflıq şəraitində, əhəlinin vaxtında və müfəssəl məlumatlandırılması şərti ilə həyata keçirilməlidir.

9.2.2. Daxili risklər

A. Korrupsiya. Konfliktsonrası reabilitasiya prosesinin özündən irəli gələn (daxili) risklər arasında birinci yerdə, ayrılmış vəsaitlərin xərclənməsi zamanı korrupsiyanın mümkünlüyü problemi dayanır.

Bu halda maliyyə vəsaitlərinin mənşəyi, yəni onların Azərbaycan hökumətini tərəfindən, yoxsa beynəlxalq təşkilatların tərəfindən ayrılması ciddi əhəmiyyət kəsb etmir. Vəsaiti qanunsuz yolla məhz kim – yerli dövlət məmurlarını, yoxsa onların xarici tərəf-müqabillərini mənimsədiyinin də elə bir əhəmiyyəti yoxdur. Bu risk universal xarakterlidir, yəni o, praktik surətdə bütün irimiqyaslı dövlət proqramlarına – hətta, korrupsiyanın qarşısını kifayət qədər effektiv bir tərzdə almağa imkan verən demokratik siyasi sistemlərə ma-

lik və iqtisadi cəhətdən yüksək dərəcədə inkişaf etmiş ölkələrin həyata keçirdiyi proqramlara da xasdır.

Korrupsiya riski təkcə ona görə təhlükəli deyil ki, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə aparılan əməli bərpa işlərinin səmərəsini aşağı sala bilər, hərçənd özü-özlüyündə bu da çox mühüm məsələdir. Daha xoşagəlməzi odur ki, korrupsiya, konfliktsonrası reabilitasiyanı bir dövlət fəaliyyəti olmaq etibarilə tamamilə gözdən sala, ideyanın özünü “ucuzlaşdırıb” aşındıra bilər. Ona görə də onun qarşısını almaq və ya heç olmasa, mümkün qədər azaltmaq, prosesin uğurla getməsi baxımından, prinsiplial əhəmiyyətə malikdir.

Müasir dünya praktikasında korrupsiyaya qarşı mübarizədə adətən istifadə edilən bütün vasitə və üsullar konfliktsonrası reabilitasiya işlərinin gedişində də eyni dərəcədə işə yaraya bilər. Amma həmin üsulların prioritetlik səviyyəsi, yəni hansıların daha “ağır yük daşımali olduğu” konkret şəraitdən asılıdır.

Hər halda söyləməyə əsas var ki, işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası gedişində hökumətin, özəl bölmənin, vətəndaş cəmiyyətinin və xarici tərəfdaşların korrupsiya əleyhinə yönəlmiş fəaliyyətlərini sıx bir şəkildə əlaqələndirərək ümumi məxrəcə gətirmək xüsusilə mühüm əhəmiyyət kəsb edəcəkdir. Bütün ölkələrdə və bütün şəraitlərdə yaxşı nəticələr verən daha bir universal metod – maliyyə əməliyyatlarının tam (və ya mümkün qədər) şəffaf həyata keçirilməsinə təminat yaratmaqdır. Maliyyə əməliyyatlarının şəffaflığı bu halda da (ələlxüsus, dövlət satınalmaları və sifarişləri üçün böyük bir sayda tenderlər keçiriləcəyi nəzərə alınmaqla), şübhəsiz ki, səmərəli ola bilər. Özü də bu zaman açıq tenderlərə mütləq üstünlük verilməlidir.

Korrupsiyaya qarşı mübarizədə, universal üsullarla yanaşı, qeyri-ənənəvi sayıla biləcək bəzi tədbirlərdən də istifadə etmək zəruridir. Ayrı-ayrı konkret layihələrin gerçəkləşdirilməsi zamanı bunlarda investor və ya icraçı kimi iştirak edən xarici tərəfdaşları (təşkilatları) operator (yaxud operatorlardan biri) qismində həmin layihələrin idarə olunmasına cəlb etmək belə tədbirlərdən biri ola bilər.

Bu problemi bir neçə yolla həll etmək mümkündür. Birincisi, hökumət, sadəcə olaraq, bu və ya digər beynəlxalq təşkilatı hansısa layihənin (layihələrin) operatoru təyin edə bilər. İkincisi, hökumət öz xarici tərəfdaşı (tərəfdaşları) ilə birlikdə xüsusi (yəni məhz bu məqsəd üçün) birgə müəssisə təsis edərək, sonradan hansısa layihənin (layihələrin) idarə olunmasını ona həvalə edə bilər. Üçüncüsü, hökumət öz xarici tərəfdaşlarının nümayəndəsini (nümayən-

dələrini) hansısa konkret layihələri idarə etmək üçün yaratdığı şuraya (şuralara) daxil edə bilər.

Nəhayət, belə bir imkan da var ki, ayrı-ayrı ərazi vahidlərində (məsələn, işğaldan azad edilmiş rayonların hansıdası və ya hamısında) konfliktsonrası reabilitasiya işlərinə rəhbərlik etmək məqsədi ilə beynəlxalq şuralar yaradılsın. Əslinə qalanda, Azərbaycan belə bir idarəetmə təcrübəsinə artıq malikdir. Məlumdur ki, Azərbaycanın dünyanın aparıcı şirkətləri ilə bağladığı neft kontraktları *PSA (Production Sharing Agreement* – məhsulun birgə istehsal edilib pay əsasında bölgüsü haqqında müqavilə) formatındadır və ölkə ilə onun xarici tərəf-müqabillərinin bərabər sayda nümayəndələrindən ibarət olan Direktorlar şuraları tərəfindən idarə olunur. Bu təcrübədən (əlbəttə, müəyyən şəkil dəyişmələri ilə) post-konflikt ərazilərin bərpası zamanı da istifadə etmək mümkündür.

Şübhəsiz ki, birgə idarəetməyə təkə korrupsiyaya qarşı mübarizə üsulu kimi baxmaq yanlış olardı. Bu, ümumiyyətlə, konfliktsonrası reabilitasiyada idarəetmə prosesinin səmərəliliyini yüksəltməyin, xarici tərəfdarları bərpa işlərinə daha fəal cəlb etməyin vacib bir yoludur. Hansısa layihələr tamamilə və ya əsas etibarilə beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən maliyyələşdirildikdə isə birgə idarəetmə xüsusi aktualıq kəsb edir.

B. İdarəetmənin təhərsiz dərəcədə bürokratikliyi. İrimiqyaslı dövlət proqramlarının gerçəkləşdirilməsi gedişində ortaya çıxan ən tipik təhlükələrdən biri idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi prosesinin yolverilməz dərəcədə çətinləşdirilməsi, bürokratikləşdirilməsidir.

Bu hədsiz bürokratiklik özünü sahə maraqlarının ümumi maraqları üstələməsində, ayrı-ayrı qərarların müxtəlif dövlət orqanları arasında razılaştırılması zamanı yaradılan süni əngəllərdə və ümumən süründürməçilikdə göstərir. Bütün bunların fəsadı təkə onunla bitmir ki, bərpa işlərinin sürəti zəifləyir, daha təhlükəli konfliktsonrası reabilitasiya üzrə fəaliyyətlərin ümumi səmərəliliyinin kəskin sürətdə aşağı düşməsidir. Bu təhlükəni sovuşdurmağı bacarmaq üçün nəzərə almaq lazımdır ki, təhərsiz bürokratiklik təsadüfi hadisə deyil və bəzən hətta xoş niyyətlər nəticəsində də yarana bilər. Bir çox hallarda o, mərkəzi hakimiyyət orqanlarının özünü qeyri-effektiv qərarların qəbul edilməsindən və xoşagəlməz hallardan (qəribəsi budur ki, bəzən hətta korrupsiyadan) sığortalamaq istəyinin nəticəsi olaraq ortaya gəlir.

Bunu nəzərə alaraq söyləmək mümkündür ki, konfliktsonrası reabilitasiya sahəsindəki layihələrin beynəlxalq təşkilatlarla birgə idarə olunmasının yu-

xarıda sadalanmış bütün formaları, eyni zamanda, təhərsiz bürokratikləşməyə də alternativ sayıla bilər, çünki onlar bərpa işlərinin qeyri-effektiv idarə olunma ehtimalını bu və digər dərəcədə azaldır və hökuməti, qərarların razılaşdırılması ilə bağlı əlavə (“sığortalayıcı”) prosedurlar tətbiq etmək zərurətindən azad edir.

Problemin həlli, son nəticə etibarilə, idarəetmə qərarlarının çevikliyini və operativliyini təmin etmək ilə onların məqbul səmərəliliyinə təminat yaratmaq arasında optimal nisbət qurmaqdan ibarətdir.

C. Menecerlərin çatışmaması. Belə böyük miqyaslı konfliktsonrası (müharibəsonrası) bərpa işləri xüsusi hazırlıq keçmiş menecerlər qrupunun formalaşdırılmasını tələb edir. Müvafiq təcrübənin olmadığı bir şəraitdə bu özü-özlüyündə kifayət qədər mürəkkəb bir məsələdir, bərpa işləri başlayandan sonra isə xroniki və kəskin vaxt qıtlığı üzündən daha da çətinləşəcəkdir. Ona görə də, yetərinə yüksək ixtisas səviyyəsinə malik və bununla bərabər həm də ekstremal şəraitlərdə fəaliyyət göstərmək bacarığında olan idarəetmə personalının çatışmayacağı, potensial risklərin xüsusi bir növü kimi üzə çıxmaqdadır.

Bu riski neytrallaşdırmaqdan ötrü artıq indidən, post-konflikt ərazilərin bərpasına hazırlıq mərhələsində məqsədyönlü şəkildə çalışmaq lazımdır. Ən fundamental qabaqlayıcı tədbir, yuxarıda təklif edildiyi kimi, Konfliktsonrası Reabilitasiya Nazirliyini yaratmaq ola bilər. Onun personalının formalaşdırılması, bərpa işlərinin ümumdövlət səviyyəsində idarə olunması sahəsində mü-təxəssis hazırlığı vəzifəsini əhəmiyyətli dərəcədə asanlaşdırardı. İşgəldən birinci növbədə azad edilməsi nəzərdə tutulan rayonların mülki idarəetmə orqanlarının (ilk növbədə yerli icra hakimiyyəti orqanları rəhbərlərinin və aparatlarının) ixtisasartırması üzrə vəzifələrin əsas hissəsini də KRN öz üzərinə götürə bilər.

Bununla yanaşı, Konfliktsonrası Reabilitasiya Nazirliyi, texniki-mühəndis personalı üçün ixtisasartırma və ixtisasdəyişmə kurslarının əsas təşkilatçısı qismində çıxış edə, regional və rayon miqyaslı rəhbər işçilərin ixtisas səviyyəsini yüksəltmək üçün keçirilən bəzi başqa kursları isə (məsələn, strateji və cari sosial-iqtisadi planlaşdırma üzrə) digər dövlət orqanları ilə (bu halda İqtisadi İnkişaf Nazirliyi ilə) birgə təşkil edə bilər.

Kadrların vaxtında (qabaqcadan) hazırlanmasının əsas forması qısa və orta müddətli kurs və təlimlər, habelə beynəlxalq təcrübənin öyrənilib mənimsənilməsi olmalıdır. Yeri gəlmişkən, beynəlxalq təcrübəni (təkcə konfliktsonrası reabilitasiya sahəsində deyil, bütün sahələrdə) öyrənməyin ən səmərəli yolla-

rından biri xarici səfərlər gedişində keçirilən əyani təlimlərdir.¹ Şübhəsiz ki, beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq, xüsusilə də beynəlxalq maliyyə institutlarının fəal surətdə cəlb olunması bütün bu qəbil məsələlərin daha səmərəli bir tərzdə həll edilməsinə şərait yaradardı. Özü də söhbət, kadr hazırlığına onların təkə maliyyə dəstəyi verməsindən getmir, onların toplayıb malik olduğu təcrübədən faydalanmaq hətta daha vacibdir.²

Ç. Maliyyə vəsaitlərinin qıtlığı. İşğaldan azad edilmiş ərazilərə yeni həyat verilməsi külli miqdarda maliyyə vəsaiti tələb edəcəkdir. Son illər ərzində Azərbaycanın öz neft və qaz resurslarının ixracını kəskin surətdə artırması və 2008-ci ilin ortalarına qədər enerji daşıyıcılarının dünya bazarındakı qiymətlərinin də eyni dərəcədə kəskin yüksəlməsi nəticəsində hazırda ölkənin sərbəst beynəlxalq ehtiyatları kifayət qədər böyükdür.³ Buna əlavə olaraq, iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş bir çox dövlətlər, tam bir sıra dövlətlərarası birliklər və beynəlxalq maliyyə qurumları (birinci növbədə Dünya bankı və onun törəmə təsisatları) son illərdə dəfələrlə bəyan etmişlər ki, münaqişənin dinc yolla həll edilməsi üzrə siyasi razılaşmalar əldə ediləcəyi təqdirdə konfliktsonrası reabilitasiya işlərinə maliyyə yardımını göstərməyə hazırdırlar.

Lakin 2008-ci ilin ortalarında başlamış və sonradan dünya iqtisadiyyatının sistemli böhranına çevrilmiş qlobal maliyyə böhranı, konfliktsonrası bərpanın maliyyə təminatı problemini xeyli mürəkkəbləşdirir. Neftin dünya qiymətlərinin kəskin surətdə aşağı düşməsi Azərbaycanın beynəlxalq ehtiyatlarının artımı prosesini gözlə seziləcək qədər zəiflətmişdir. Üstəlik, ölkə məcburdur ki, özünün stabilləşdirmə fondundakı vəsaitlərinin bir hissəsini qaçılmaz olaraq yaranan maliyyə qıtlığının “qapadılmasına” yönəlsin.

Ona görə də konfliktsonrası reabilitasiya üçün maliyyə vəsaitlərinin qıtlığı riskinin ehtimalı müəyyən qədər yüksəlmişdir. Bu riskin neytrallaşdırılmasından ötrü əsas yol bərpa işlərinin düzgün planlaşdırılması, o cümlədən onların zaman içində yaxşı paylaşdırılmasıdır. Məsərəflərin yol verilə biləcək hədlər daxilində (yəni işin keyfiyyətinə kəskin mənfi təsir göstərməyəcək dərəcədə) minimuma endirilməsi prinsipi, adi vəziyyətlərə nisbətən bu halda daha

¹ Bəzən bunlara təlim səfərləri (*Study tours*) deyirlər.

² Bu sırada Dünya bankını ayrıca qeyd etmək lazımdır.

³ Bir vaxtlar geniş istifadə olunan valyuta-qızıl ehtiyatları anlayışı con illərdə beynəlxalq ehtiyatlar (*International Reserves*) termini ilə ifadə edilir. Əsas səbəb – ölkələrin xaricdə saxladığı varidatın strukturunda baş verən dəyişikliklər, ilk növbədə də qızılın bu mənada öz əhəmiyyətini xeyli dərəcədə itirməsidir.

böyük əhəmiyyət kəsb edir. Mümkündür ki, konfliktsonrası reabilitasiya üçün planlaşdırılan vaxtı bir qədər uzadaraq, birinci dərəcəli zərurət daşımayan obyektlərin və infrastruktur şəbəkələrinin bərpasını ləngitmək də lazım gəlsin.

Bunlarla bərabər, təxirə salmadan beynəlxalq maliyyə institutları ilə, xarici donor təşkilatları və potensial xarici investorlarla məsləhətləşmələrə başlayaraq, onların konfliktsonrası reabilitasiyanın maliyyələşdirilməsində hansı həcmdə və hansı formalarda iştirak edəcəyini daha konkret şəkildə müəyyənləşdirmək gərəkdir. Bərpa işlərinin maliyyələşdirilməsində bu qurumların iştirakı çox müxtəlif formalarda – məqsədli və yardımçı qrantlardan uzunmüddətli güzəştli kreditlərə, birbaşa və portfel investisiyalarına qədər – həyata keçirilə bilər. Eyni zamanda, yerli özəl şirkətlərin bərpa işlərində iştirak imkanlarını müfəssəl öyrənilməsi lazımdır. Bəlkə də hökumət öncədən yerli özəl müəssisələrlə bəlli işlərin icrasını nəzərdə tutan bir sıra ilkin müqavilələr (məhiyyət etibarilə niyyət protokolu səciyyəsi daşıyan ön müqavilələr) də imzalaya bilərdi.

D. Maddi resursların qıtlığı. Bərpa işləri çox böyük həcmdə maddi resurs tələb edəcək, onları hərəkətə gətirəcək, nəhəng maddi-material axınları ilə müşayiət olunacaqdır. İnşaat materiallarına tələbat (və müvafiq olaraq tələb) sıçrayışvari bir tərzdə yüksələcəkdir. Doğrudur, belə nəzərdə tutulur ki, inşaat materialları istehsalı üzrə müəssisələr, işğaldan azad edilmiş rayonlarda qurulacaq ilk sənaye obyektləri sırasında yer alacaqdır. Üstəlik, tələbin (və deməli, həm də qiymətlərin) kəskin şəkildə artması ona gətirib çıxaracaqdır ki, post-konflikt rayonlardakı inşaat materialları müəssisələrində, istər ölkə üzrə orta ümumi rentabellik göstəricilərinə, istərsə də bu sektorun özünün orta ölkə göstəricilərinə nisbətən daha yüksək rentabellik norması bərqərar olacaqdır. Bu, hətta hökumət əlavə stimullaşdırıcı tədbirlər görməsə belə, özəl kapitalın bu sahəyə axmasına yol açacaqdır. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, maddi resursların qıtlığı təhlükəsi hər halda mövcuddur və reallaşacağı təqdirdə, bərpa işlərinin vüsətinə və səmərəliliyinə mənfi təsir göstərə bilər.

Bundan əvvəlki halda olduğu kimi, bu riskin də neytrallaşdırılmasında əsas yol optimal planlaşdırmaqdır. Hazırlıq mərhələsində görüləcək tədbirlərdən biri də bu olmalıdır ki, infrastruktur şəbəkələrinin, istehsal müəssisələrinin və sosial-mədəni obyektlərin bərpası prosesinin maddi-material təminatı ilə maliyyə təminatı bir-biri ilə tam, özü də müfəssəl bir tərzdə əlaqələndirilsin. Maddi-material təminatı ilə maliyyə təminatı arasında birincinin qıtlığı səbəbi ilə ciddi uyğunsuzluqlar aşkar olunduqda və bunları ölkənin daxili im-

kanları hesabına aradan qaldırmağın mümkünsüzlüyü isbata yetdikdə, gələcəkdə çatışmayacaq maddi resursların idxal olunması perspektivini indidən öyrənilib-araşdırmaq gərəkdir.

E. İnflyasiya. Konfliktsonrası reabilitasiya gedişində iqtisadiyyata əlavə maliyyə resurslarının “atılması” inflyasiyanı sürətləndirə bilər. Azərbaycanda isə inflyasiya onsuz da yüksəkdir və qlobal maliyyə böhranına qədər ikirəqəmli ədədlərlə ifadə olunurdu. Bu riskin azaldılmasından ötrü görüləcək tədbirlər bilavasitə konfliktsonrası reabilitasiya ərəfəsində – bərpa işləri üçün tələb edilən maliyyə resurslarının dəqiqləşdirilmiş miqdarı, o vaxt tədavüldə olacaq pulun ümumi məbləği, inflyasiyanın faktik səviyyəsi, habelə xarici iqtisadi amillər nəzərə alınmaqla müəyyənənləşdiriləcəkdir.

* * *

Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərinə yeni həyat verilməsi həm ölkənin özü üçün, həm Qara dəniz və Xəzər hövzələrində yerləşən digər dövlətlər üçün, həm də bütövlükdə dünya birliyi üçün son dərəcə yüksək bir prioritetdir. Əlbəttə, daxili və kənar risklərin real siyahısı burada araşdırıldandan daha geniş, onların yaranma ehtimalı və təhlükəlilik dərəcəsi isə daha böyük də ola bilər. Lakin bu halda da yeganə tədqiqat mövzusu potensial risklərin neytrallaşdırılması üçün yeni yollar və üsullar axtarışıdır, konfliktsonrası reabilitasiyadan hər hansı bir şəkildə imtina isə (hətta qismən də olsa belə) qəbul edilməzdir və ümumiyyətlə, müzakirə mövzusu ola bilməz.

YEKUN VƏ NƏTİCƏLƏR

Azərbaycanın işğal altındakı ərazilərinin azad edilərək, qanuni (legitim) siyasi-iqtisadi məcraya qaytarılması, post-konflikt ərazilərdə əhalinin normal həyat və fəaliyyətinin bərpa olunması gec-tez baş verəcəkdir və sadəcə vaxt məsələsidir. Bu proseslərin konkret olaraq nə zaman başlayacağı – hər şey bir tərəfə, həm də konfliktsonrası reabilitasiya fəlsəfəsinin dəqiqləşdirilməsindən ötrü – prinsipial əhəmiyyət daşıyacaqdır. Müvafiq Dövlət proqramının rəsmən təsdiq olunması məhz Azərbaycan hökumətinin təbii hüququ və vəzifəsidir, lakin onun son variantı hazırlanarkən nəzərə alınmalıdır ki, bu proqram eyni zamanda həm də bütün maraqlı tərəflərin və ilk növbədə, post-konflikt rayonlarda yaşayacaq azərbaycanlı və erməni icmalarının gözləntilərinə cavab verməlidir.

Konfliktsonrası reabilitasiyanın ləngiməsi, bərpa işləri üçün tələb olunan resursların həcmi baxımından, ziddiyyətli nəticələrə səbəb olacaqdır. Bir tərəfdən, post-konflikt ərazilərin bir müddət də boş və baxımsız qalıb daha da dağılması tələb edilən resursların miqyasını qaçılmaz olaraq artıracaqdır. Digər tərəfdənsə, müxtəlif sahələrdə (istər mülki tikintidə və sənaye inşaatında, istərsə də həyat təminatı sistemlərinin və infrastruktur şəbəkələrinin bərpasında), təbii ki, yeni texnologiyalar yaranacaqdır və bu, tələb edilən resursların həcmi azalmağa meyilləndirəcəkdir. Lakin neft və qaz ixracından ölkəyə böyük məbləğdə maliyyə resurslarının daxil olması ilə əlaqədar olaraq gözlənilən inflyasiya, çox güman ki, xərclərin azalmasına səbəb ola biləcək bütün amillərdən daha güclü çıxacaqdır. Doğrudur, hazırda inflyasiyanın müəyyən qədər səngiməsi müşahidə edilməkdədir, amma bu, “normal” iqtisadi proseslərin deyil, məcmu tələbin azalması ilə müşayiət olunan qlobal iqtisadi-maliyyə böhranının nəticəsidir.

Hər halda bu bir həqiqətdir ki, bərpa işləri Azərbaycandan öz maddi ehtiyatlarını və insan potensialını görünməmiş bir biçimdə təmərküzləşdirib bir araya gətirməyi tələb edəcəkdir, zəruri maliyyə vəsaitlərinin həcmi isə ölkə iqtisadiyyatının ümumi ölçüləri ilə müqayisəyə gələ biləcək bir həddə çatacaqdır. Bu araşdırmada konfliktsonrası reabilitasiyanın maliyyə göstəriciləri, tədqiqatın başlandığı vaxt üçün səciyyəvi olan böhranaqədərki bazar qiymətləri əsasında hesablanmışdır. Praktiki bərpa işləri real olaraq 2011-ci ildən tez başlamayacağına görə, güman etmək olar ki, qiymətlər üzərinə düşən inflyasiya təzyiqi kifayət qədər yüksək olacaqdır, çünki dünya maliyyə böhranı bitər-bitməz inflyasiya, böyük bir ehtimalla, yenidən böhranaqədərki səviyyəyə qalxacaqdır. Qlobal maliyyə böhranı geniş vüsət alana qədər (2008-ci ilin payızında) Azərbaycan Mərkəzi Bankı 2009-cu il üçün inflyasiyanın yuxarı həddini 20% olaraq proqnozlaşdırırdı və bu araşdırmadakı hesablamalarda istifadə edilən illik inflyasiya əmsalları məhz həmin rəqəm əsasında müəyyən edilmişdir.

Böyük sahələrin yalnız ikisində – mülki idarəetmə orqanları üçün infrastruktur quruculuğunda və enerji təminatında – inflyasiya amilinin yekun məbləğlərə təsiri o qədər də böyük olmayacaqdır. Reabilitasiya işlərinin bu araşdırmada nəzərdə tutulan ardıcılığına əsasən, azad edilmiş rayonların yerli mülki idarəetmə orqanları üçün tələb edilən infrastruktur obyektləri konfliktsonrası reabilitasiyanın başlanğıc mərhələsində, özü də mümkün olan ən qısa zaman içində tikilib təchiz olunacaqdır. Enerji sisteminin bərpasına gəlincə isə, bu prosesi bir ilə - ilyarıma bitirmək üçün Azərbaycanın bütün zəruri resursları və lazımi təcrübəsi vardır.

Konfliktsonrası reabilitasiyanın maliyyə təminatı məsələləri, zaman keçdikcə pulun öz dəyərini tədricən itirməsi nəzərə alınmadan araşdırılmışdır.¹ Bərpa işlərinin yekun dəyər göstəricilərinə, inflyasiya ilə yanaşı, bu amil də müəyyən təsir göstərəcəkdir, özü də konfliktsonrası reabilitasiya nə qədər gec başlansa, bu təsir bir o qədər daha güclü olacaqdır. Pulun zaman dəyəri uzunmüddətli iqtisadi planlaşdırmada, təəssüf ki, hələ yetərincə nəzərə alınmır, hökumət, çoxillik layihələrin təhlilində və qiymətləndirilməsində adətən istifadə

¹ Pulun zaman dəyəri (*Time Value of Money*) müasir iqtisadiyyat nəzəriyyəsində hamılıqla qəbul edilmiş bir anlayışdır. Onun zaman içində azalmağa meyl etməsi artıq isbat edilmişdir və uzunmüddətli planlaşdırmada, o cümlədən kommərsiya layihələrinin qiymətləndirilməsində geniş istifadə edilməkdədir. Bundan ötrü bir çox ölkələrin hökumətləri, qiymət əmsalı sıralarının əks olunduğu və adına diskont cədvəlləri deyilən sənədlər hazırlayıb rəsmən təsdiq edir və bunları biznes ictimaiyyətinə açıqlayırlar.

olunan çoxillik diskont əmsallarını müəyyənləşdirmir. Konfliktsonrası reabilitasiyanın konseptual əsasları üzərində işləyərkən pulun zaman dəyərini hesaba almağın çətinliyi də məhz bununla əlaqədardır.

Buna baxmayaraq, ayrı-ayrı hallarda bu amil, dolay yolla da olsa, diqqətə alınmışdır. Məsələn, içməli su təminatının bərpaasına və kanalizasiya sistemlərinin tikilib-qurulmasına yönəldiləcək məsrəflər hesablanarkən hazırda ölkədə gerçəkləşdirilən və zamanında beynəlxalq məsləhətçilər tərəfindən işlənib hazırlanmış layihələrin texniki-iqtisadi parametrləri əsas kimi götürülmüşdür. Bu sənədləri hazırlayarkən xarici mütəxəssislər 5%-lik illik diskont əmsalları tətbiq etmişlər, hərçənd ki həmin hesablamalarda da inflyasiya düzəlişləri nəzərə alınmamışdır.

Hesablamalar aparılarkən yol verilmiş üçüncü mühüm ehtimal budur ki, büdcədən maliyyələşdirilən təşkilatların cari əməliyyat xərcləri bir çox hallarda sıfıra bərabər tutula bilər. Bu xərclərin əsas hissəsi əmək haqqının payına düşür. Əmək haqqı təhsil və səhiyyə müəssisələrinin, habelə yerli mülki idarəetmə orqanlarının büdcələrindəki başlıca xərc maddələrindəndir. Məsələ burasındadır ki, həmin təsisatlar məcburi köçkünlərin müvəqqəti məskunlaşma məntəqələrində fəaliyyət göstərməkdə, bir qayda olaraq davam etdiyinə görə, dövlət bu xərc maddələrini, mütləq əksəriyyət etibarilə indinin özündə də icra etməkdədir. Ona görə də bu halda söhbət yeni iş yerləri yaratmaqdan deyil, mövcud iş yerlərini konfliktsonrası bərpa zonasına keçirməkdən gedir.

Buna baxmayaraq, infrastruktur obyektlərinə xidmət göstərilməsi və onların idarə olunması ilə bağlı əməliyyat xərcləri müəyyən hallarda, əvvələn, “yeni” xərc maddələri kimi ortaya gələcəkdir və ikincisi, kifayət qədər böyük məbləğlərlə ifadə olunacaqdır. Ona görə də bu qəbildən olan məsrəflərin sərf-nəzər edilməsi maliyyə proqnozlarını yolverilməz dərəcədə təhrif edə bilərdi. Bu, məsələn, su və qaz təchizatı sistemləri üçün tam doğrudur. Odur ki, bu sahələrdə gözlənilən əməliyyat xərcləri proqnoz hesablamalarında nəzərə alınmışdır.

Dördüncü ehtimal repatriantların sayı ilə bağlıdır. Konfliktsonrası reabilitasiyanın ilkin çıxış nöqtələri qismində qəbul edilmiş şərtlərdən biri budur ki, kütləvi köç prosesi başlayandan sonrakı birinci il ərzində bölgəyə 60-80 min, ikinci və üçüncü illərin hərəsində 80-100 min, dördüncü il ərzində 90-110 min, beşinci ildə isə 100-130 min repatriant gələcəkdir. Repatriasiyanın “qiymətini” hesablayarkən mümkün inflyasiyanı da nəzərə alanda, bu bölgü – onun bütün şərtiliyinə baxmayaraq – böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Konfliktsonrası reabilitasiyanın dəyər parametrləri hesablanarkən bu araşdırmada repatriant sayının yuxarı həddi (520 min nəfər) əsas götürülmüşdür. Müvafiq olaraq, hesablamalar belə bir sxem əsasında aparılmışdır ki, birinci il ərzində regiona 80 min, ikinci və üçüncü illərin hərəsində 100 min, dördüncü il ərzində 110 min və beşinci ildə isə 130 min repatriant qayıdacaqdır. Bununla yanaşı, ehtimal olunur ki, bütün ilkin reabilitasiya dövründə post-konflikt rayonlardakı şəhər əhalisinin xüsusi çəkisi 20% ətrafında olacaqdır (kənd əhalisi, müvafiq olaraq 80% təşkil edəcəkdir).

Bu tədqiqat belə bir təkzibolunmaz həqiqət üzərində qurulmuşdur ki, Qarabağın dağlıq hissəsi də daxil olmaqla (bu əraziyə, çox güman ki, keçmiş DQMV-nin inzibati sərhədləri çərçivəsində muxtariyyət veriləcəkdir) bütün post-konflikt ərazi vahid bir sosial-iqtisadi məkandır. Bu məkanın iki hissəyə – dağlıq və aran hissələrə bölünməsi, hər halda ərazinin bərpa edilərək, effektiv sosial-iqtisadi inkişaf müstəvisinə qaytarılması baxımından, tamamilə şərti səciyyə daşıyır. Buna baxmayaraq, Dağlıq Qarabağ ətrafındakı rayonların konfliktsonrası reabilitasiyasını ayrıca planlaşdırmaq və proqramlaşdırmaq indiki mərhələdə, təbii ki, daha asandır.

Beləliklə də, konfliktsonrası reabilitasiyanın müxtəlif funksional tərkib hissələrinin dəyəri məhz yuxarıda göstərilmiş ehtimallar əsasında hesablanmışdır. Post-konflikt ərazilərin bərpasına və yenidən tikilib-qurulmasına yönəldiləcək dövlət xərcləri 18-ci cədvəldə ümumiləşdirilmiş şəkildə verilmişdir.

Cədvəl 18. Post-konflikt ərazilərin dirçəldilməsinə yönəldiləcək birbaşa dövlət investisiyaları

	<i>Potensial inflyasiya nəzərə alınmamaqla</i>		<i>Potensial inflyasiya nəzərə alınmaqla</i>	
	<i>mln. AZN</i>	<i>mln. ABŞ dolları</i>	<i>mln. AZN</i>	<i>mln. ABŞ dolları</i>
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>
Həyat təminatı	8 993,6	11 242,0	12 830,3	16 037,8
Repatriasiya	702,0	877,5	1 084,6	1 355,7
<i>O cümlədən:</i>				

1	2	3	4	5
<i>Əmlak kompensasiyası</i>	416,0	520,0	642,7	803,4
Yaşayış (mənzil) fondu	4 501,6	5 627,0	6 953,0	8 691,3
<i>O cümlədən:</i>				
<i>Yeni mülki inşaat</i>	4 492,8	5 616,0	6 941,4	8 676,7
Enerji təchizatı	2 500,0	3 125,0	2 750,0	3 437,5
Su təchizatı və kanalizasiya	900,0	1 125,0	1 380,4	1 725,4
<i>O cümlədən:</i>				
<i>Su təchizatı</i>	600,0	750,0	886,6	1 108,2
<i>Kanalizasiya sistemləri</i>	300,0	375,0	493,8	617,2
Qaz təchizatı	390,0	487,5	662,3	827,9
İnfrastruktur	6 094,2	7 617,9	9 329,2	11 661,4
Mülki idarəetmə	19,9	24,9	25,3	31,6
<i>O cümlədən:</i>				
<i>İcra hakimiyyəti</i>	12,0	15,0	14,4	18,0
<i>Özünüidarə orqanları</i>	0,9	1,1	1,5	1,9
<i>Digər idarəetmə orqanları</i>	7,0	8,8	9,4	11,7
Nəqliyyat infrastruktur	5 431,0	6 788,8	8 344,7	10 430,8
<i>O cümlədən:</i>				
<i>Avtomobil yolları</i>	5 132,0	6 415,0	7 887,2	9 859,0
<i>Dəmir yolları</i>	249,0	311,3	370,5	463,1
<i>Hava nəqliyyatı</i>	50,0	62,5	87,0	108,7
Telekommunikasiya şəbəkəsi	28,2	35,3	36,6	45,7
<i>O cümlədən:</i>				
<i>Telefon rabitəsi</i>	4,3	5,4	7,6	9,5
<i>Teleradio yayımları</i>	6,1	7,6	7,4	9,2

<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>
<i>Poçt xidməti</i>	17,8	22,3	21,6	27,0
Sosial təsisatlar	615,1	768,9	922,6	1 153,3
<i>O cümlədən:</i>				
<i>Səhiyyə</i>	170,0	212,5	260,0	325,0
<i>Təhsil</i>	310,0	387,5	450,0	562,5
<i>Mədəniyyət və idman</i>	130,6	163,2	204,1	255,2
<i>Təlim mərkəzləri</i>	4,5	5,7	8,5	10,6
İqtisadiyyat	395,7	494,6	584,2	730,4
Ümumiqtisadi investisiyalar	46,0	57,5	68,4	85,6
<i>O cümlədən:</i>				
<i>Dövlət qrantları</i>	42,0	52,5	62,4	78,1
<i>Konsaltinq şirkətləri</i>	4,0	5,0	6,0	7,5
Kənd təsərrüfatı	271,7	339,6	412,9	516,1
<i>O cümlədən:</i>				
<i>İrriqasiya</i>	84,0	105,0	125,0	156,3
<i>Aqroservis müəssisələri</i>	46,5	58,1	69,2	86,5
<i>Taxılçılıq</i>	10,0	12,5	14,9	18,6
<i>Maldarlıq</i>	126,2	157,8	195,1	243,8
<i>Atçılıq</i>	5,0	6,2	8,7	10,9
Sənaye	78,0	97,5	102,9	128,7
<i>O cümlədən:</i>				
<i>İnşaat materialları müəssisələri</i>	72,0	90,0	93,4	116,8
<i>Xalçaçılıq fabrikləri</i>	6,0	7,5	9,5	11,9
Cəmi	15 483,5	19 354,5	22 743,7	28 429,6

Bu araşdırmada qəbul edilmiş ilkin şərtlər və ehtimallar əsasında aparılmış hesablamalara görə, post-konflikt ərazilərin bərpasına yönəldiləcək dövlət xərcləri cəmi 15,5 mlrd. manat və ya 19,4 mlrd. ABŞ dolları, inflyasiya amili nəzərə alınmaqla isə 22,7 mlrd. manat və ya 28,4 mlrd. ABŞ dolları təşkil edəcəkdir. Birinci halda bütün gözlənilən xərclərin 58,0%-i həyat təminatı sistemlərinin bərpasının, 39,4%-i infrastrukturun yenidən tikilib-qurulmasının və cəmi 2,6%-i post-konflikt rayonlarda iqtisadiyyatın dirçəldilməsinin payına düşür. Hesablamalara inflyasiya ilə bağlı düzəlişlər edildikdə, xərclərin strukturu elə bir ciddi dəyişikliyə məruz qalmır: bu halda həyat təminatı sistemlərinin payına bütün məsrəflərin 56,4%-i, infrastrukturunkuna – 41,0%-i, iqtisadiyyatınkına isə yenə də 2,6%-i düşür.

Lakin nəzərdə tutmaq lazımdır ki, xərclərin bu strukturu (inflyasiya əmsalları ilə, yaxud bunlarsız hesablanmağından asılı olmayaraq) real vəziyyəti müəyyən dərəcədə təhrif edir, çünki həyat təminatı sistemlərinin və infrastruktur obyektlərinin bərpasına yönəldilən investisiyaların əhəmiyyətli bir hissəsi, əsas mətnə göstərildiyi kimi, eyni zamanda həm də istehsal infrastrukturuna yatırılan sərmayələrdir.

Bir daha qeyd etmək lazım gəlir ki, dövlət investisiyalarının faktiki məbləği burada verilən hesabi rəqəmlərdən fərqlənəcəkdir, özü də bəzi maddələr üzrə daha az, bəziləri üzrə isə əksinə, daha artıq olacaqdır. Məsələn, dövlətin mülki inşaatə yönəldəcəyi xərclər, çox güman ki, burada deyiləndən xeyli aşağı olacaqdır, çünki bu xərclərin əhəmiyyətli bir hissəsini repatriantlar özləri öz üzərlərinə götürəcəklər. Üstəlik, hökumət qabaqcadan elan edə bilər ki, əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş (və bu kitabda da səsəndirilmiş) normativləri əsas tutaraq, repatriantlar tərəfindən aparılan mülki tikintinin yalnız bəlli bir hissəsini (tutalım, 50%-ni) maliyyələşdirməyə hazırdır.

Digər tərəfdən, bu araşdırmada post-konflikt ərazilərin dekontaminasiyası, sərhəd təhlükəsizliyi sisteminin bərpası və bu qəbil bəzi başqa sahələrlə bağlı təşkilati-maliyyə məsələlərinə baxılmamışdır. Bu, tədqiqat qrupu qarşısında qoyulmuş vəzifələrin özəllikləri ilə əlaqədardır. Aydın məsələdir ki, həmin sahələrə yönəldiləcək xərclər konfliktsonrası reabilitasiya işlərinin ümumi dəyərini əhəmiyyətli dərəcədə artıracaqdır.

Yuxarıda deyildiyi kimi, əldə olunmuş nəticələrin ümumiləşdirilməsi, adına ilkin reabilitasiya dövrü dediyimiz müddət ərzində post-konflikt ərazilərin bərpasına yönəldiləcək potensial məsrəflərin toplam məbləği barəsində müəyyən mülahizələr irəli sürməyə imkan verir. Buna əlavə etmək lazımdır ki, bu kitabda, ilkin reabilitasiya dövrü kütləvi repatriasiya başlayandan sonra-

kı ilk beş ilə bərabər tutulmuşdur, amma əlbəttə, bu da, əsas etibarilə, şərti səciyyə daşıyır. Əgər planlaşdırılan bərpa işləri hansısa səbəblər üzündən daha uzun bir vaxt aparsa, hər bir “şərti ili” 1,5 və ya 2 real ilə (yaxud başqa bir müddətə) bərabər götürmək mümkündür. Bu halda konfliktsonrası reabilitasiya işlərinin ümumi icra müddəti 7,5 və ya 10 ilə qədər uzanacaq, bərpa prosesinin müxtəlif tərkib hissələrinin dəyəri isə, proqnozlaşdırılan inflyasiya səbəbi ilə, xeyli yüksələcəkdir. Müvafiq olaraq, post-konflikt ərazilərin ilkin reabilitasiyasının ümumi dəyəri də artacaqdır. Ona görə də, kitabın əsas mətnində də göstərilədiyi kimi, burada istifadə edilən “illər”, yaxud “şərti illər” ifadələri, məsələnin mahiyyəti etibarilə, “şərti dövrlər” kimi anlaşılmalıdır.

Konfliktsonrası reabilitasiya işləri illər arasında, bu işlərin yerinə yetirilməsinin təbii-məntiqi ardıcılığı əsasında paylaşılmışdır və ona görə də bu bölgü əsaslı şəkildə dəyişdirilə bilməz. Bu və ya digər bir işin başlanması ərəfəsində (bəzən gedişində) hökumətin sərəncamında müvafiq lazımı maliyyə vəsaitlərinin olub-olmaması işlərin məntiqi ardıcılığına ciddi təsir göstərməyərək, yalnız ümumi bərpa tempini sürətləndirə və ya əksinə zəiflədə bilər. Buna baxmayaraq, konfliktsonrası reabilitasiyanın gedişində bərpa işləri qrafikinə bu amildən asılı olaraq müəyyən qeyri-prinsipial dəyişikliklər etmək, şübhəsiz ki, mümkündür. Post-konflikt ərazilərin bərpasına və yenidən tikilib-qurulmasına yönəldiləcək dövlət investisiyalarının illər üzrə bölgüsü 19-cu cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 19. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpasına və yenidən tikilib-qurulmasına dövlət investisiyaları (ilkin reabilitasiya dövrünün illəri üzrə, inflyasiya nəzərə alınmaqla, mln. manat)

	I il	II il	III il	IV il	V il	Cəmi
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>
Repatriasiya	108,0	162,0	194,4	256,9	363,3	1 084,6
Yaşayış fondu	694,4	1 039,2	1 246,4	1 646,3	2 326,7	6 953,0
Enerji təchizatı	1 250,0	1 500,0	–	–	–	2 750,0
İçməli su təchizatı və kanalizasiya	80,0	168,0	396,0	519,0	217,4	1 380,4
Qaz təchizatı	–	–	230,4	224,9	207,0	662,3

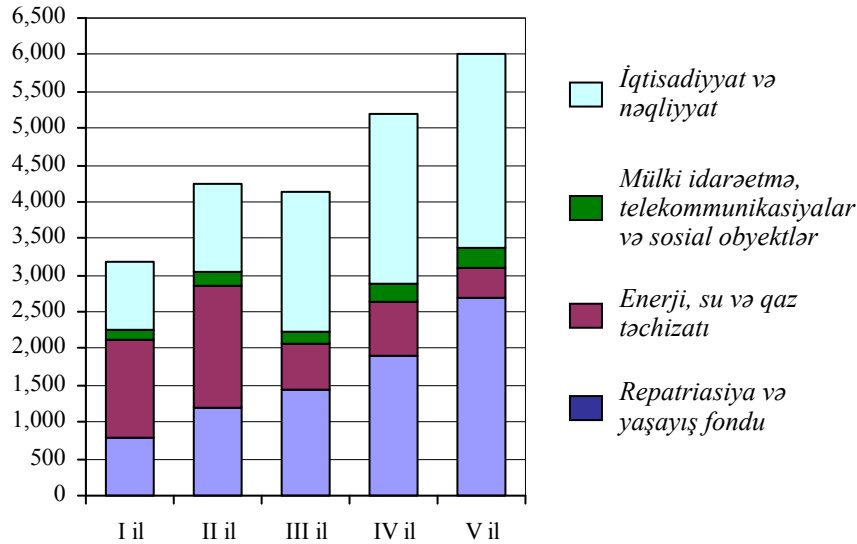
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>
Mülki idarəetmə orqanlarının infrastrukturunu	–	18,0	6,3	0,5	0,5	25,3
Nəqliyyat infrastrukturunu	837,0	1 096,8	1 779,8	2 178,1	2 453,0	8 344,7
Telekommunikasiya şəbəkəsi	7,4	10,8	12,9	2,5	3,0	36,6
Sosial obyektlər	119,4	149,3	150,4	236,4	267,1	922,6
Ümumiqtisadi investisiyalar	9,2	11,0	13,3	15,9	19,0	68,4
Kənd təsərrüfatına investisiyalar	47,3	63,0	77,9	97,8	126,9	412,9
Sənayeyə investisiyalar	23,5	28,2	22,3	16,0	12,9	102,9
Cəmi	3 176,2	4 246,3	4 130,1	5 194,3	5 996,8	22 743,7

19-cu cədvəldəki məlumatlardan aydın görüldüyü kimi, vaxt keçdikcə artmağa meyl etmək xərc növlərinin əksəriyyəti üçün ümumi xüsusiyyətdir. Bu, hər şeydən əvvəl, repatriantların sayının tədricən çoxalması ilə əlaqədardır. İkinci səbəb odur ki, konfliktsonrası reabilitasiya yeni-yeni ərazilərə və yaşayış məntəqələrinə keçdikcə bərpa işlərinin “sahəsi”, əhatə dairəsi addım-addım genişlənəcəkdir; bu genişlənmə reabilitasiya işlərinin qabaqcadan məlum olan və hətta planlaşdırılan xüsusiyyətlərindəndir. Nəhayət, üçüncü səbəb də inflyasiya ilə bağlıdır. Özü də bərpa xərclərinin artmasında inflyasiyanın əhəmiyyəti bir çox hallarda başqa amillərin rolundan artıqdır.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, bərpası və yenidən tikilib-qurulması nəzərdə tutulan sahələrin bu araşdırmada tətbiq edilən qruplaşdırılması şərtidir. Sahələrin təsnifləşdirilməsinə başqa cür yanaşmaların da, təbii ki, mövcudluq haqqı var. Məsələn, repatriasiyaya və mülki tikintiyə yönəldiləcək birbaşa dövlət məsrəflərini bir qrupda, enerji, su və qaz təchizatını ikincisində, yerli mülki idarəetmə orqanlarının infrastrukturuna, telekommunikasiyalar şəbəkəsinə və sosial obyektlərə gedəcək xərcləri üçüncü, iqtisadiyyatla nəqliyyatı isə dördüncü qrupda birləşdirmək mümkündür. Konfliktsonrası reabilitasiya xərc-

lərinin bu cür sahəvi təsnifat əsasında, bərpa illəri üzrə müəyyənləşdirilmiş strukturu 4-cü diaqramda göstərilmişdir.

Diaqram 4. Konfliktsonrası reabilitasiyanın müxtəlif sahələrinə yönəldiləcək dövlət məsrəfləri (illər üzrə, inflyasiya düzəlişləri ilə, mln. manat)

Diaqramdan göründüyü kimi, post-konflikt ərazilərin bərpasına və yenidən tikilib-qurulmasına yönəldilən dövlət investisiyalarının ildən-ilə artmaq meyli ilkin reabilitasiya dövrünün yalnız üçüncü ilində pozulur. Bu onunla əlaqədardır ki, enerji sisteminin bərpası üzrə işlərin, kütləvi repatriasiya başlayandan sonrakı birinci və ikinci illər ərzində aparılacağı planlaşdırılmışdır. Enerji, su və qaz təchizatının bərpasına sərf ediləcək dövlət investisiyalarının ildən-ilə müəyyən qədər azalmağa meyli də məhz bununla şərtlənir. Bütün digər sahələr üçün bu meyl qətiyyən səciyyəvi deyildir.

Azərbaycan iqtisadiyyatının üzümüzə gələn 10-15 ildəki inkişaf perspektivlərinin təhlili söyləməyə əsas verir ki, işğaldan azad ediləcək ərazilərin bərpa olunub həyata qaytarılması nə qədər nəhəng resurs sərfi tələb etsə də, ölkə onu tam həcmdə həyata keçirmək iqtidarında olacaqdır. Son illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatı heç zaman və heç yerdə görünməmiş yüksək templərlə inkişaf etməkdədir, ölkənin strateji valyuta ehtiyatları 2010-cu il aprelin 1-nə olan

rəsmi məlumata görə 22 mlrd. ABŞ dollarını ötmüşdür və indi ümumi daxili məhsulun 50%-dən çoxdur. Bu, inanılmaz bir göstəricidir və əminliklə demək olar ki, qlobal iqtisadi-maliyyə böhranı bitdikdən sonra Azərbaycanın beynəlxalq ehtiyatları yenə də sürətlə artmaqda davam edəcəkdir.

Ən azı daha iki amil vardır ki, Azərbaycanın öz işğaldan azad edilmiş ərazilərinin bərpaşına sərmayə yatırmaq imkanlarına müsbət təsir göstərəcəkdir. Bunların birincisi dünya maliyyə böhranının özəllikləri ilə bağlıdır. Dünya dövlətlərinin bir çoxunda (iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş dövlətlərin isə əksəriyyətində), o cümlədən Azərbaycanda, hökumətlər və mərkəzi banklar öz ölkələrinin iqtisadiyyatını hərəkətə gətirmək məqsədi ilə iqtisadi dövriyyəyə əlavə maliyyə vəsaitləri “atmağa” çalışır və bundan ötrü mərkəzləşdirilmiş kredit resursları emissiyasından istifadə edir, mərkəzləşdirilmiş kreditlər üzrə faiz dərəcələrini azaldır, bank öhdəliklərinin, o cümlədən məcburi ehtiyat normalarının yuxarı həddini aşağı salırlar. Bəzi ölkələr bu tədbirlərin hansısa birindən deyil, müxtəlif kombinasiyalarda bir neçəsindən, yaxud hamısından faydalanmağa can atır.

Bu qəbil tədbirlər kommersiya banklarında cəmlənən sərbəst resursların həcmi artırır və deməli, həm də bankların kredit vermək imkanlarını genişləndirir. Amma böhran dövründə banklar öz aktivlərini mümkün qədər ehtiyatla yerləşdirirlər, çünki müəssisələrin öz aldıkları kreditləri qaytarmayacaqları (və ya vaxtında qaytarmayacaqları, yaxud tam qaytarmayacaqları) riski böhranla əlaqədar olaraq kəskin surətdə güclənir. Ona görə də yüksək bir ehtimalla gözləmək olar ki, böhran səngiyərək böhransonrası depressiya fazasına keçər-keçməz, dünyanın böhrandan salamat çıxmış əksər maliyyə institutları öz resurslarını təminatlı və səmərəli bir şəkildə yerləşdirmək üçün fəal axtarışa çıxacaqdır.

İkinci amil ondan ibarətdir ki, son illər ərzində Azərbaycanla beynəlxalq maliyyə institutları arasındakı əməkdaşlıq tamamilə yeni bir səviyyəyə qalxmışdır və yalnız hər iki tərəfin eyni dərəcədə səmərəli saydığı formalarda həyata keçirilir, əməkdaşlıq mexanizmləri isə tam oturmuşdur. Öz işğaldan azad edilmiş ərazilərinin bərpaşu üçün beynəlxalq maliyyə institutlarından, iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş dövlətlərdən, beynəlxalq donör təşkilatlarından maddi və təşkilati dəstək gözləməyə Azərbaycanın tam haqqı və əsası vardır.

Bu araşdırmanı aparmaqda, yerli və xarici ekspertlərin onu regional və beynəlxalq ictimaiyyətə birlikdə təqdim etməsində güdülən məqsədlərdən biri də məhz elə ondan ibarətdir ki, bu cür qərarların verilməsi lehinə yeni, əlavə dəlillər ortaya qoyulsun.

Bundan ötrü “Azərbaycanın post-konflikt ərazilərinin bərpası” Azərbaycanın dövlət orqanlarına və beynəlxalq təşkilatlara, habelə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən diplomatik nümayəndəliklərə göndəriləcəkdir. Tədqiqatın nəticələrinin Azərbaycan ictimaiyyəti tərəfindən geniş müzakirəsi, problemin əlavə olaraq bir az da aktuallaşmasına xidmət edəcəkdir. Bu müzakirələr bir daha nümayiş etdirəcəkdir ki, Azərbaycan öz torpaqlarını sadəcə olaraq azad edib dayanmaq fikrində deyil, onları diriltmək, dövlətin siyasi, iqtisadi və mədəni həyatına yenidən qovuşdurmaq əzmindədir. Hər halda müəlliflərin ictimai müzakirələrdən gözləntisi belədir.

Müəlliflər, bəlkə də izafi dərəcədə cürətlənərək, ümid edirlər ki, kitabda yer almış materiallar, ərazilərində hərbi münaqişələr baş vermiş başqa dövlətlər (o cümlədən MDB ölkələri) tərəfindən də istifadə oluna bilər və analoji sənədlərin işlənilib ərsəyə gətirilməsində onlara əllərindən gələn hər cür kömək göstərməyə hazırdırlar.